MARIA MAGDALENA SZÉKELY
ŞTEFAN S. GOROVEI

MARIA ASANINA PALEOLOGHINA
O PRINŢESĂ BIZANTINĂ PE TRONUL MOLDOVEI

CENTRUL DE CERCETARE ŞI DOCUMENTARE
„ŞTEFAN CEL MARE”
AL SFINTEI MĂNĂSTIRI PUTNA

2

MARIA MAGDALENA SZÉKELY
ŞTEFAN S. GOROVEI

MARIA ASANINA PALEOLOGHINA
O PRINŢESĂ BIZANTINĂ PE TRONUL MOLDOVEI

Carte tipărită cu binecuvântarea Înalt Prea Sfinţitului PIMEN,
Arhiepiscop al Sucevei şi Rădăuţilor

SFÂNTA MĂNĂSTIRE PUTNA
2006

Coperta I — Ancadrament de uşă
(Mangop)

Coperta IV — Acoperământul de mormânt al doamnei Maria, 1477
(Muzeul Mănăstirii Putna)

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României

ISBN

© Sfânta Mănăstire Putna, 2006
Editura
ISBN

O PRINȚESĂ BIZANTINĂ PE TRONUL MOLDOVEI

Crăciunul anului 1477 a fost îndoliat pentru curtea de la Suceava şi pentru toată Țara Moldovei. Cu câteva zile înainte, doamna Maria Asanina Paleologhina trecuse în rândul drepților, iar trupul ei fusese îngropat în biserica Mănăstirii Putna, în partea stângă a camerei mormintelor. „În anul 6985, decembrie 19, a răposat roaba lui Dumnezeu, doamna Maria de la Mangop", spune letopisețul[1].

Moartea ei va fi fost anunțată de semne, pe care oamenii vechi se pricepeau a le citi şi interpreta. Care vor fi fost acelea, astăzi nu se mai ştie, dar amintirea lor trebuie să se fi păstrat o vreme: în veacul al XVII-lea, cronicarul avea să aşeze acest eveniment, alături de altele câteva, sub titlul *Răspunsul altor sémne*[2].

Prin moartea Mariei, domnul Moldovei, Ştefan cel Mare, rămânea văduv pentru a doua oară. Prima soție, Evdochia, prințesă din neamul cnejilor lituani de la Kiev, devenită doamnă a Moldovei la 5 iulie 1463[3], murise la 25 noiembrie 1467[4], lăsându-i soțului său doi copii mici, pe Alexandru şi pe

---

[1] *Cronicile slavo-române din sec. XV–XVI publicate de Ion Bogdan*, ediție revăzută şi completată de P. P. Panaitescu, Bucureşti, 1959, p. 18. V. şi Letopisețul de la Putna nr. I, cu data de zi 7 (*ibidem*, p. 51). În Letopisețul de la Putna nr. II, moartea doamnei Maria este aşezată după aceea a mitropolitului Teoctist I, numai cu indicarea lunii, fără dată de zi (*ibidem*, p. 63). Data exactă a morții – 19 decembrie 1477 – mai apare în inscripția pietrei sale de mormânt (*Repertoriul monumentelor şi obiectelor de artă din timpul lui Ştefan cel Mare*, Bucureşti, 1958, p. 247, nr. 51) şi în aceea a acoperământului (*ibidem*, p. 290, nr. 84).

[2] Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, ediția a II-a, îngrijită de P. P. Panaitescu, Bucureşti, 1959, p. 105.

[3] *Cronicile slavo-române…*, p. 16.

[4] Grigore Ureche, *op. cit.*, p. 94. Data morții a fost confirmată prin descoperirea pietrei care a acoperit mormântul doamnei, în biserica Mitropoliei din Suceava (azi, biserica Mirăuți). Cf. Mircea D. Matei, *În Mirăuții Evdochiei de Kiev*, în **MI**, XXXVII, 2003, 3, p. 20–25; Constantin Rezachevici, *Neamul doamnei Evdochia de Kiev, în legătură cu descoperirea pietrei sale de mormânt la Suceava*, în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Atlet al credinței creştine*, carte tipărită cu binecuvântarea Înalt Prea Sfințitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei şi Rădăuților, Sfânta Mănăstire Putna, 2004, p. 113–132. Un desen al pietrei, cu o propunere de reconstituire a inscripției sparte, în *Atlas istoric al oraşelor din România*, seria A. Moldova, fascicula 1, *Suceava*, text: Victoria Paraschiva Batariuc, Teodor Octavian Gheorghiu, Dan Dumitru Iacob, Mircea D. Matei (coord.); hărți: Simona Bondor; traducere: Sigrid Pinter, Winfried Ziegler, Bucureşti, 2005, p. VII, fig. 6 (reconstituire de Constantin Bălan, desen de arh. Gh. Sion).

Elena[5]. Cinci ani mai târziu, la 14 septembrie 1472, domnul Moldovei s-a însoțit cu Maria din familia principilor de Theodoro-Mangop. În sfârșit, după ce și această doamnă a răposat, Ștefan s-a căsătorit cu Maria, fiica lui Radu cel Frumos al Țării Românești, care se afla la curtea Moldovei, dimpreună cu mama ei, încă din 1473, când fuseseră luate ostatice de către Ștefan cel Mare[6]. Din această ultimă căsătorie au rezultat Bogdan-Vlad, viitorul domn Bogdan al III-lea al Moldovei, și „două fiice frumoase”[7], Ana și Maria. Cea din urmă soție a lui Ștefan vodă i-a supraviețuit până la începutul Postului Mare din 1511[8].

Maria Asanina Paleologhina cobora din spița dinaștilor de la Mangop, din neamul împărătesc al Paleologilor bizantini și din acela, tot împărătesc, al Asanilor bulgari[9]. Era nepoata, foarte probabil de frate, a celei care avea să devină ultima împărăteasă a Trapezuntului și era vară prin alianță cu soția lui Uzun Hassan, hanul turcoman al Persiei. O nepoată a sa, fiica lui Isaac al Mangopului, ar fi trebuit să se căsătorească, prin 1474, cu Ivan Ivanovici, moștenitorul tronului marelui cnezat al Moscovei, însă, în împrejurările politice ale momentului, proiectul acesta nu s-a mai realizat. Cea mai cunoscută rudă a doamnei Maria este, însă, unchiul ei, Ioannes Tzamplakon, conducătorul unei solii extraordinare din partea Moldovei, la Veneția și la Vatican, în 1477[10].

Nu se știe nimic despre chipul în care Ștefan cel Mare a ajuns să contracteze această căsătorie. Este, însă, de presupus un schimb de solii, prin care, după obiceiul vremii, s-au pus la punct detaliile. Izvoarele nu ne comunică data la care prințesa a sosit în Moldova, nu divulgă numele persoanelor care au însoțit-o și păstrează tăcerea asupra felului în care a fost întâmpinată.

Cununia s-a săvârșit la 14 septembrie 1472[11], dată care spune suficient despre însemnătatea atribuită de Ștefan cel Mare însoțirii sale cu Maria Asanina Paleologhina: în acea zi, toată Creștinătatea prăznuiește Înălțarea Sfintei Cruci. Pusă sub ocrotirea supremului simbol al creștinismului, încheierea căsătoriei în ziua Înălțării Sfintei Cruci era, fără nici o îndoială, un subtil, dar elocvent mesaj

---

[5] Amănunte cu privire la căsătoriile și copiii lui Ștefan cel Mare, cu indicarea bibliografiei, la Ștefan S. Gorovei, Maria Magdalena Székely, ***Princeps omni laude maior.*** *O istorie a lui Ștefan cel Mare*, carte tipărită cu binecuvântarea Înalt Prea Sfințitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei și Rădăuților, Sfânta Mănăstire Putna, 2005, p. 11–13.

[6] *Cronicile slavo-române…*, p. 17, 31, 34, 50, 63, 179.

[7] *Ibidem*, p. 31.

[8] Grigore Ureche, *op. cit.*, p. 141.

[9] Despre înrudirile ei, pe larg, v. *infra*, *„Maria Asanina Paleologhina, doamna Moldovlahiei”* și *Rudenii bizantine ale doamnei Maria*.

[10] Cu privire la familia acestuia și la misiunea din 1477, v. Ștefan S. Gorovei, Maria Magdalena Székely, *op. cit.*, p. 176–182, și *infra*, *Rudenii bizantine ale doamnei Maria*.

[11] *Cronicile slavo-române…*, p. 17, 30, 50, 71, 179.

politic[12]. Pentru ca nunta domnească să poată avea loc într-o zi de post, cum este aceea a marii sărbători de la 14 septembrie, a fost necesară, desigur, o înaltă binecuvântare.

Au urmat cinci ani de împreună-viețuire, ani în care Moldova s-a manifestat într-un chip cu totul excepțional în politica lumii. Aceasta este vremea când Ştefan cel Mare a rupt legăturile cu Poarta şi şi-a extins autoritatea şi controlul asupra Țării Românești, în 1473, când a obținut marea victorie de la Vaslui, în ianuarie 1475, când a încheiat, în vara aceluiaşi an, tratatul cu regele Matias al Ungariei, când, fără a fi fost biruitor la Valea Albă, l-a silit pe cuceritorul Constantinopolului să se retragă din Moldova „mai mult învins decât învingător", în iulie 1476[13], când, în acelaşi an, a intervenit în Țara Românească pentru reînscăunarea lui Vlad Țepeş şi când, în sfârşit, misiuni diplomatice cum nu mai fuseseră până atunci puneau Moldova în legătură cu state din apus şi din răsărit, pentru închegarea unei alianțe trainice împotriva otomanilor.

În toate acestea, domnul Moldovei va fi avut îndemn şi sprijin din partea soției sale, ea însăşi venită dintr-un principat recunoscut ca una dintre puterile pontice ale vremii, amenințat şi apoi cucerit de turci. Din păcate, rolul ei în marea politică a lui Ştefan din anii 1473–1477 rămâne încă în umbră. Doamna Moldovei este amintită foarte puțin de izvoare. Chipul său nu apare în tablouri votive, numele său nu este înveşnicit în pisanii şi nu este menționat în acte de danie.

Cu câteva luni înainte de dramatica încleştare de la Vaslui, în cursul anului 1474, doi soli poloni, trimişi de regele Cazimir al IV-lea să încerce o împăcare între Ştefan cel Mare şi Radu cel Frumos, au fost întâmpinați de domnul Moldovei în curțile de la Vaslui, unde se găsea împreună cu doamna, cu fiul şi cu fiica sa (probabil, Alexandru şi Elena), veghind „cu puternică împotrivire să nu năvălească turcii cu Radul în țara sa"[14].

---

[12] Pentru cinstirea Crucii de către Ştefan cel Mare şi pentru semnificația unor gesturi ale domnului legate de sărbătoarea Înălțării Sfintei Cruci, v. Maria Magdalena Székely, Ştefan S. Gorovei, *„Semne şi minuni" pentru Ştefan voievod. Note de mentalitate medievală*, în **SMIM**, XVI, 1998, p. 53–54, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în istorie*, carte tipărită cu binecuvântarea Înalt Prea Sfințitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei şi Rădăuților, Sfânta Mănăstire Putna, 2003, p. 71–73; Liviu Pilat, *Cultul Sfintei Cruci în vremea lui Ştefan cel Mare*, în **AP**, I, 2005, 1, p. 5–15; Maria Magdalena Székely, *Ştefan cel Mare şi cultul Sfintei Cruci*, în **AP**, I, 2005, 1, p. 17–34.

[13] Georgios Sphrantzes, *Memorii 1401–1477*, ediție critică de Vasile Grecu, Bucureşti, 1966, p. 145.

[14] *Ce spun cronicarii străini despre Ştefan cel Mare*, traduceri de N. Orghidan, Craiova, 1915, p. 15, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, carte tipărită

În vara lui 1476, în aşteptarea confruntării cu Mehmed al II-lea, Ştefan a trimis la adăpost, în cetatea Hotinului – ale cărei ziduri crenelate erau păzite de pârcălabul Vlaicul, propriul său unchi –, pe doamna Maria şi tezaurul țării[15].

Între un eveniment şi celălalt se petrecuse însă altul, nu în Moldova, e drept, dar cu urmări grave pentru evoluția ulterioară a lucrurilor de aici şi din întregul bazin pontic: în decembrie 1475, după şase luni de asediu, cetatea Mangopului căzuse. Ce va fi simțit doamna Maria la aflarea veştii că fratele şi nepoții ei muriseră, că un alt nepot fusese turcit, că femeile din familie ajunseseră în haremuri, că bisericile şi mormintele strămoşilor fuseseră profanate, izvoarele nu ne spun. Impactul psihologic trebuie să fi fost, însă, foarte mare, atât pentru ea, cât şi pentru domnescul ei soț. Ştefan construise un întreg plan de acțiune, întemeindu-se tocmai pe rezistența fortificațiilor bizantine de la Mangop. Doamna Maria îşi văzuse pentru ultima oară fratele, pe Alexandru, în Moldova, în primăvara anului 1475, înainte ca acesta să plece spre Mangop, în încercarea de a-l înlătura pe Isaac, principele de atunci, înclinat, se pare, spre o înțelegere cu sultanul. Ştefan cel Mare îi dăduse în ajutor 300 de oşteni, sperând că înscăunarea cumnatului său va aduce principatul de Theodoro în tabăra antiotomană. După o luptă de trei zile, Alexandru a reuşit să ia cetatea. Curând după aceea, însă, turcii aveau să înceapă marea cucerire a litoralului crimean al Mării Negre[16].

În chip paradoxal, singurele obiecte rămase de pe urma stăpânilor de la Mangop – dovezi ale bogăției şi rafinamentului lor – nu s-au păstrat în Crimeea, ci în alte părți şi toate se leagă de numele doamnei Maria. Întâmplător sau nu, aceste odoare, cu excepția unei icoane dăruite Mănăstirii Grigoriu de la Muntele Athos, se află la Mănăstirea Putna.

În vreme ce la Mangop nici o urmă nu mai aminteşte de mormintele împărăteşti ale strămoşilor doamnei Maria[17], prințesa bizantină îşi doarme netulburată somnul, de peste cinci veacuri, în ctitoria soțului ei, sub o lespede din gresie, cu o inscripție foarte sobră:

„† În anul 6985 (1477), luna decembrie 19, a murit

---

cu binecuvântarea Înalt Prea Sfințitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei şi Rădăuților, Sfânta Mănăstire Putna, 2004, p. 163.

[15] Relatarea lui Baldassar de Piscia (*Războieni. Cinci sute de ani de la campania din 1476. Monografie şi culegere de texte*, coordonator Manole Neagoe, Bucureşti, 1977, p. 191 şi 194, nr. 35).

[16] Pentru contextul politic mai larg în care s-au petrecut aceste evenimente, v. Ştefan S. Gorovei, Maria Magdalena Székely, *op. cit.*, p. 117–126, şi *infra*, *Din istoria unei „împărății creştine”* şi *Principatul de Theodoro şi Moldova lui Ştefan cel Mare*.

[17] V. *infra*, *Istoria de după istorie*.

binecinstitoarea roabă a lui Dumnezeu, Maria, doamna binecinstitorului Ioan Ştefan voievod, domn al Țării Moldovei, fiul lui Bogdan voievod"[18].

La Putna a fost înmormântat şi Bogdan, fiul Mariei şi al lui Ştefan cel Mare, mort în copilărie. Celălalt fiu al lor, Ilie, răposat şi el la o vârstă fragedă, trebuie să fi fost îngropat tot aici[19].

Piatra tombală a doamnei Maria, aşezată pe un soclu, a fost acoperită cu o broderie excepțională, socotită de specialişti drept o piesă de referință pentru istoria şi arta bizantină şi postbizantină[20]. Acoperământul de mormânt are şi el o inscripție, cusută într-un chenar, pe cele patru laturi ale broderiei:

„† *Acesta este acoperământul mormântului roabei lui Dumnezeu, al binecinstitoarei şi de Hristos iubitoarei doamne a lui Io Ştefan voievod, domn al Țării Moldovei, care s-a şi strămutat la lăcaşurile de veci în anul 6985 (1477), luna decembrie 19, vineri, ceasul al cincilea din zi*"[21].

Îmbrăcată într-un caftan croit din stofă italienească[22], decorată cu

[18] *Repertoriul…*, p. 247, nr. 51.

[19] *Cronicile slavo-române…*, p. 18, 51, 64. Piatra de mormânt a lui Ilie nu este cunoscută; a lui Bogdan se află în necropola domnească de la Putna (*Repertoriul…*, p. 254–255, nr. 58). Bogdan s-a săvârşit din viață la 26 iulie 1479. Cronica moldo-polonă dă ca dată a morții lui Bogdan 8 noiembrie 1479 (*Cronicile slavo-române…*, p. 180).

[20] V. *infra*, *Mormântul de la Putna şi acoperământul său*.

[21] *Repertoriul…*, p. 290, nr. 84.

[22] Într-o carte recent apărută, materialul din care este confecționat veşmântul doamnei Maria este identificat, în chip inexplicabil, ca fiind un brocart turcesc, cunoscut drept *zerbaft* (Jennifer Scarce, *Women's Costume of the Near and Middle East*, Oxford, 2003, p. 42). În ceea ce priveşte costumul, autoarea îl tratează, fără nici o justificare, ca pe unul specific modei feminine otomane: „Apart from her crown and jewellery, her costume is dominated by this robe which is cut and shaped to take maximum advantage of the bold patterns of the fabric. Its cut and construction is identical with that of the Turkish masculine garment known as a *caftan* – a generic term used to denote a heavy outer garment – fastened from neck to hem which as is seen here was made distinctive by the fashion of long false sleeves extending to the hem of the robe; the wearer's arms appeared through deep slits at front armhole level. The cut of such a garment followed traditional Turkish methods of adding shaping to a straight length folded in half at shoulder level to form centre back and front. Maria's robe shows the care taken to match up patterns, and how all edges are neatly bound with a broad facing in a plain fabric. It is especially interesting because as yet no evidence has survived to document the wearing of such a garment by contemporary Ottoman Turkish women" (*ibidem*, p. 105 şi planşa 14 de la p. 43).

palmete şi fructe de rodie[23], Maria Asanina Paleologhina – reprezentată moartă, cu ochii închişi şi mâinile pe piept – poartă o coroană de aur cu cinci fleuroni şi cu pandelocuri lungi până la umeri. Părul, pieptănat cu cărare pe mijloc şi strâns într-o rețea care îi acoperă şi gâtul, conturează ovalul delicat al feței. De sub blana de samur, care îi acoperă umerii, iese gulerul cămăşii, brodat cu finețe şi împodobit cu perle. Brodate sunt şi manşetele cămăşii. Doamna poartă cercei de formă triunghiulară, cu câte o piatră în mijloc, şi inele, tot cu pietre[24].

Inscripția care înconjoară somptuoasa broderie pe mătase roşie este întreruptă la colțuri de medalioane conținând vulturii bicefali ai împărăției defuncte, precum şi monogramele neamurilor imperiale ale Paleologilor şi Asanilor, din care descindea soția lui Ştefan cel Mare. Aceste simboluri, ca şi acelea aşezate în medalioane mai mici, pe arcada care încadrează capul Mariei Asanina Paleologhina, închid în ele un întreg patrimoniu de moşteniri simbolice pe care prințesa bizantină le adusese cu sine în Moldova[25], când îşi părăsise pentru totdeauna locul de baştină din Crimeea, acolo unde era „o împărăție creştină, împreună cu împărăția de Perecop”[26].

[23] Corina Nicolescu, *Istoria costumului de curte în Țările Române. Secolele XIV–XVIII*, Bucureşti, 1970, p. 37.

[24] *Ibidem*, p. 154 şi 228, nr. 83.

[25] V. *infra*, *Însemnele imperiale ale doamnei Maria*.

[26] *Cronicile slavo-române…*, p. 179.

DIN ISTORIA UNEI „ÎMPĂRĂȚII CREŞTINE”

Mangopul este un platou calcaros de aproximativ un kilometru pătrat, la o altitudine de circa 600 m deasupra nivelului mării, situat în partea de sud-vest a peninsulei Crimeea, nu departe de oraşul Sevastopol. La poalele sale se găseşte satul tătăresc Hodja-Sala. Prăpăstiile care îl înconjoară, unele cu adâncimi de până la 70 m, îl fac inaccesibil din trei părți. Lui G. I. Brătianu, ajuns acolo în august 1942, la vreme de război, îi apăruse ca un „véritable nid d'aigle, isolé au milieu des montagnes”[1]. Trei defileuri, astăzi cu nume turceşti (Tabana-Dere, Hamam-Dere şi Kapu-Dere), împart versantul nordic în patru promontorii, şi ele cu denumiri orientale (Ceamnu-Burun, Ciufut-Ceargan-Burun, Elli-Burun şi Teşkli-Burun), care îi dau platoului forma unei mâini cu patru degete[2] (**Fig. 1–3**). Înfățişarea sa generală este aceea a unei fortificații: de departe, pereții albi de stâncă, țâşnind dintre arbori şi înălțându-se deasupra lor, par ziduri de cetate, construite de mâna omului (**Fig. 4, 5**).

De pe la mijlocul veacului al III-lea până către mijlocul celui de-al VI-lea, în acest loc, pe care izvoarele bizantine aveau să-l numească **Doros**[3], au

---

[1] G. I. Brătianu, *Notes sur un voyage en Crimée*, în **RHSEE**, XIX, 1942, 1, p. 180.

[2] O. Dombrovskij, O. Mahneva, *Столица феодоритов*, Simferopol, 1973, p. 7–10; A. G. Gertsen, O. A. Mahneva-Tchernets, *„Пещерные города” Крыма. Путеводитель*, Simferopol, 2004, p. 155–156; Alexander Gertsen, Nadezhda Gertsen, *Moldova şi principatul Theodoro la 1475*, în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Atlet al credinței creştine*, carte tipărită cu binecuvântarea Înalt Prea Sfințitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei şi Rădăuților, Sfânta Mănăstire Putna, 2004, p. 141.

[3] Pentru identificarea vechiului Doros (nume folosit, în egală măsură, pentru regiunea stăpânită de goți în Crimeea şi pentru aşezarea cea mai importantă din această regiune), punctele de vedere exprimate nu au fost întotdeauna identice. V., mai ales, N. Bănescu, *Contribution à l'histoire de la seigneurie de Théodoro-Mangoup en Crimée*, în **BZ**, 35, 1935, 1, p. 24–36; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *The Goths in the Crimea*, Cambridge, Massachusetts, 1936, p. 35, 40–43, 47–57, 61, 62, 67, 77–79, 123; M. A. Tihanova, *Дорос–Феодоро в истории средневекового Крыма*, în *Материалы по археологии юго-западного Крыма (Херсонес, Мангуп)*, Moscova–Leningrad, 1953 („Материалы и исследования по археологии СССР”, 34), p. 319–333; E. I. Solomonik, O. I. Dombrovskij, *О локализации страны Дори*, în volumul *Археологические исследования средневекового Крыма*, Kiev, 1968, p. 11–44; O. Dombrovskij, O. Mahneva, *op. cit.*, p. 29–35; A. G. Gertsen, *Крепостной ансамбль Мангупа*, în „Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии”, I, 1990, p. 136–137; V. A. Sidorenko, *„Готы” области Дори Прокопия Кесарийского и „длинные стены” в Крыму*, în „Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии”, II, 1991, p. 114–115; Omeljan Pritsak, în *The Oxford Dictionary of Byzantium*, I, New York–Oxford, 1991, p. 654–655 (sub vocea *Dory*).

trăit populații întâlnite în mai toate regiunile montane şi în aşezările de pe litoralul crimean, anume goți şi alani, aflați în curs de creştinare[4]. Amintirea stăpânirii lor a rămas într-unul din numele sub care a fost cunoscută partea de sud a Crimeii (Goția) şi în numele eparhiei cu sediul la Doros[5] – Arhiepiscopia, apoi Mitropolia Goției[6]. Aceşti locuitori din vechime au amenajat, în partea de sud a platoului Mangop, un post de observație, menit a supraveghea calea de acces dintre văile de la miazăzi şi platou[7].

În timpul împăratului Iustinian I, goții din Crimeea au devenit aliați ai bizantinilor. Acest fapt, ca şi apropierea geografică dintre Mangop şi oraşul Chersones – principalul cap de pod bizantin din peninsulă – trebuie să fi fost determinante în luarea deciziei de a include platoul în sistemul defensiv al imperiului, în cadrul unei acțiuni mai largi, de asigurare a granițele în fața nomazilor de origine turcică. Probabil că în ultima parte a domniei lui Iustinian I, la Mangop s-au ridicat cele dintâi fortificații (**Fig. 6**) şi, ulterior, o bazilică[8] (**Fig. 7, 8**). În ruinele acesteia a fost descoperită, în cursul săpăturilor arheologice din 1913, un fragment dintr-o placă de piatră conținând câteva cuvinte ale unei inscripții greceşti, între care numele împăratului Iustinian: „Ioustinianoà […] AÙtokr£toroj […] Sebastoà”[9]. Cam la aceeaşi vreme cu zidurile de pe platoul Mangop au fost construite sau reconstruite şi zidurile Chersonesului şi Bosporului[10], precum şi două linii de fortificații[11]. Una mergea de-a lungul litoralului Mării Negre şi includea Calamita (azi, Inkerman)[12],

[4] Pentru reconstituirea istoriei Mangopului, am folosit reperele cronologice stabilite de A. G. Gertsen (v., de pildă, A. G. Gertsen, *Jewish Community of Mangoup According to Archaeological Data*, în „Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии”, VII, 2000, p. 203; idem, O. A. Mahneva-Tchernets, *op. cit.*, p. 160–191; Alexander Gertsen, Nadezhda Gertsen, *op. cit.*, p. 142). Pentru istoria generală a Crimeii, rămâne în continuare utilă lucrarea clasică a lui Iulian Kulakovskij, *Прошлое Тавриды. Краткий исторический очерк*, Kiev, 1914; ediție anastatică, Kiev, 2002.

[5] M.-F. Auzépy, *Gothie et Crimée de 750 à 830 dans les sources ecclésiastiques et monastiques grecques*, în „Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии”, VII, 2000, p. 329; Ingemar Nordgren, *The Well Spring of the Goths: About the Gothic Peoples in the Nordic Countries and on the Continent*, Lincoln, N. E., 2004, p. 524.

[6] Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 276–280.

[7] A. G. Gertsen, A. Yu. Manaev, *Демир-Капу (укрепление А. XIX) в системе оборонительных сооружений Мангула*, în „Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии”, XI, 2005, p. 328–330.

[8] A. G. Gertsen, *Дорос-Феодоро (Мангуп): от ранневизантийскои крепости к феодальному городу*, în „Античная Древность и Средние Века”, 34, 2003, p. 101–102.

[9] Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 71–72.

[10] *Ibidem*, p. 61, 72.

[11] V. şi Ingemar Nordgren, *op. cit.*, p. 523.

[12] A. G. Gertsen, O. A. Mahneva-Tchernets, *op. cit.*, p. 196–204; Iu. M. Mogaritchev, *„Пещерные города” в Крыму*, Simferopol, 2005, p. 68–88.

Gorzuvitae (azi, Gurzuf)[13] (**Fig. 9, 10**) şi Aluston (azi, Alushta)[14] (**Fig. 11**); cealaltă se afla în munții din interiorul peninsulei şi cuprindea punctele numite mai târziu Eski-Kermen[15], Tepe-Kermen[16], Ciufut-Kale[17] şi Bacla[18].

Linia bizantină de fortificații de la Mangop avea o lungime de circa 6.600 m şi urmărea conturul natural al platoului în întregimea sa. Văile – socotite locuri dintre cele mai periculoase –, precum şi fisurile din prăpăstii au fost şi ele astupate cu zidărie[19]. Complexul acesta a fost utilizat până la cucerirea Mangopului de către turci, în 1475[20], după care noii stăpâni au refolosit fundațiile pentru a construi alte ziduri, în locul celor pe care ei înşişi le distruseseră în timpul asediului (**Fig. 12**). Săpate la adâncimi considerabile, direct în stâncă, fundațiile bizantine durează şi astăzi, după aproape 1500 de ani[21].

La începutul veacului al VIII-lea, împăratul bizantin Iustinian al II-lea, detronat şi exilat la Chersones, şi-a găsit refugiu temporar în cetatea Doros[22]. I-au devenit aliați chazarii, care pătrunseseră cam cu un secol în urmă în Crimeea, reuşind s-o cucerească treptat[23].

În cea de-a doua jumătate a secolului al VIII-lea, izvoarele atestă la Doros scaunul Arhiepiscopiei Goției[24]. Prin anii 784–787, un ierarh al locului

---

[13] Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 61, 71.

[14] *Ibidem*, p. 61, 71; A. I. Aibabin, *Города и степи Крыма в XIII–XIV вв. По археологическим свидетельствам*, în „Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии”, X, 2003, p. 284.

[15] A. I. Aibabin, *Основные этапы истории городища Эски-Кермен*, în „Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии”, II, 1991, p. 43–52; idem, *Города и степи Крыма в XIII–XIV вв.*, p. 282–283; A. G. Gertsen, O. A. Mahneva-Tchernets, *op. cit.*, p. 120–142; Iu. M. Mogaritchev, *op. cit.*, p. 100–119.

[16] A. I. Aibabin, *Города и степи Крыма в XIII–XIV вв.*, p. 283–284; A. G. Gertsen, O. A. Mahneva-Tchernets, *op. cit.*, p. 98–102; Iu. M. Mogaritchev, *op. cit.*, p. 154–159.

[17] A. G. Gertsen, Iu. M. Mogaritchev, *Крепость драгоценностей. Кырк-ор. Чуфут-кале*, Simferopol, 1993, p. 22–36; A. G. Gertsen, O. A. Mahneva-Tchernets, *op. cit.*, p. 58–90; Iu. M. Mogaritchev, *op. cit.*, p. 163–180.

[18] A. I. Aibabin, *op. cit.*, p. 283; A. G. Gertsen, O. A. Mahneva-Tchernets, *op. cit.*, p. 48–56; Iu. M. Mogaritchev, *op. cit.*, p. 181–184.

[19] Alexander Gertsen, Nadezhda Gertsen, *op. cit.*, p. 148–149.

[20] *Ibidem*, p. 149.

[21] Cu privire la prima linie fortificată: A. G. Gertsen, *Крепостной ансамбль Мангупа*, p. 125–138; idem, O. A. Mahneva-Tchernets, *op. cit.*, p. 161; Iu. M. Mogaritchev, *op. cit.*, p. 123–124.

[22] Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 81, 83, 84, 87; N. Bănescu, *op. cit.*, p. 25.

[23] După părerea lui Alexander Alexandrovich Vasiliev, „as far as we may judge from our fragmentary sources, the southern coast of the Crimea and the major part of mountainous Gothia never belonged to the Khazars” (Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 106).

[24] *Ibidem*, p. 80. Pentru Doros ca sediu al eparhiei, v. şi N. Bănescu, *op. cit.*, p. 26–27; M.-F. Auzépy, *op. cit.*, p. 327.

(poate cel dintâi arhiepiscop al Goției[25]), Ioan[26] – trecut ulterior în rândul sfinților –, a organizat, împreună cu domnul Goției (kÚrioj Gotq…aj)[27], o revoltă împotriva chazarilor, la care au participat şi nobilii, şi poporul de rând. Într-o primă fază, revolta a avut succes: chazarii au fost alungați din Doros, iar răsculații au ocupat trecătorile din munți. Ulterior, însă, episcopul a fost înfrânt din pricina trădării alor săi. Chazarii le-au cruțat viața atât stăpânitorului Goției, cât şi lui Ioan, însă pe ierarh l-au întemnițat la Phullae, iar Doros a fost din nou ocupat[28]. În toată perioada chazară, populația locală pare să fi continuat a întreține relații, măcar de natură comercială, cu oraşele bizantine (de pildă, cu Chersonesul), după cum o vădeşte ceramica bizantină de import, descoperită pe promontoriul Teşkli-Burun[29].

În primii ani ai secolului al IX-lea, un alt domn al Goției şi al *climatelor*[30] apare în izvoare: într-o scrisoare a lui Theodor Studitul, el este menționat între cei care, urmând exemplul prost al împăratului Constantin al VI-lea, îşi repudiaseră soțiile şi se recăsătoriseră[31]. Prin anul 808, domnul Goției a ajuns la Constantinopol, unde a discutat cu patriarhul[32].

La o dată necunoscută, în prima jumătate a secolului al IX-lea, Mangopul pare să fi revenit în interiorul granițelor bizantine[33]. Împăratul Teofil a creat o nouă themă şi a aşezat un strateg la Chersones, dar lipsa de trupe a acestuia făcea imposibilă apărarea zonei *climatelor*, mai cu seamă în fața pecenegilor, care începuseră să controleze stepa crâmleană. În aceste condiții, la Doros a fost instalat un *turmarh*, Goția fiind integrată în sistemul militar şi

[25] Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 80.

[26] *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit*, Erste Abteilung (641–867), nach Vorarbeiten F. Winkelmanns erstellt von Ralph-Johannes Lilie, Claudia Ludwig, Thomas Pratsch, Ilse Rochow, Beate Zielke u. a., Berlin–New York, 2001, p. 90–91, nr. 11.

[27] *Ibidem*, p. 431, nr. 11117.

[28] Pentru contextul, desfăşurarea şi datarea răscoalei, v. N. Bănescu, *op. cit.*, p. 28; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 91–92; O. Dombrovskij, O. Mahneva, *op. cit.*, p. 29–35; M.-F. Auzépy, *op. cit.*, p. 328–329.

[29] A. V. Smokotina, *Византийская поливная керамика VII – первой половины IX вв. из раскопок Мангупа*, în „Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии", X, 2003, p. 172–181.

[30] Posesiunile bizantine de pe litoralul nordic al Mării Negre (v. Georges Ostrogorski, *Histoire de l'État byzantin*, traduit de l'allemand par J. Gouillard, Paris, 1996, p. 237).

[31] Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 105; M.-F. Auzépy, *op. cit.*, p. 329.

[32] N. A. Alekseenko, *Un tourmarque de Gothie sur un sceau inédit de Cherson*, în **REB**, 54, 1996, p. 273.

[33] A. A. Tortika, *Лесостепное Подонье-Придонечье и Горный Крым в хазарское время: опыт сравнительного анализа*, în „Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии", XI, 2005, p. 466–467.

administrativ bizantin[34].

Nu este prea limpede ce s-a întâmplat după aceea. Singurul lucru cert este că bizantinii au părăsit din nou cetatea Doros; se presupune că abandonarea locului ar fi fost legată de un cutremur devastator. Reşedinţa Arhiepiscopiei de Goţia a rămas, însă, aici, după cum o dovedeşte o *notitia* de la răspântia secolelor al XII-lea – al XIII-lea[35]. Nu este cunoscută relaţia locuitorilor cu tătarii – ajunşi în Crimeea pe la începutul veacului al XIII-lea –, însă este de presupus că „the dependence of Crimean Gothia upon the Tartars consisted only in tribute; there is no indication whatever that a Tartar governor resided in Theodoro-Mankup”[36]. În anii 1298–1299, Mangopul a fost martorul prădării Crimeii de către hoardele emirului Nogai, ca represalii pentru uciderea nepotului său la Caffa. Au fost jefuite şi arse atunci mai multe aşezări, între care Kerci, Caffa, Soldaia, Ciufut-Kale[37], tătarii ajungând până în vecinătatea Mangopului, la Eski-Kermen[38].

Perioada de declin, care s-a întins până spre sfârşitul secolului al XIII-lea, avea să fie urmată de o etapă de renaştere şi prosperitate, corespunzând secolului al XIV-lea, etapă în care a fost construită citadela de pe promontoriul Teşkli-Burun[39]. La această vreme îşi face apariţia în istoria Crimeii principatul de Theodoro, al cărui statut politic în raport cu vecinii săi rămâne încă incert[40].

Istoria de început a principatului este foarte puţin cunoscută. Cu mai multe decenii în urmă, cercetătorii i-au adăugat o pagină nu lipsită de măreţie şi însemnătate. S-a crezut că în lupta lituano-tătară de la Apele Albastre (Sinie Vody), din 1362 sau 1363, unul dintre cei trei hani tătari cu care s-a înfruntat marele duce Olgierd al Lituaniei, anume *Demetrius*, ar fi fost stăpânitorul Mangopului şi cel mai îndepărtat strămoş al principilor de aici. Îi revine lui G. I. Brătianu meritul de a fi dovedit că *Demetrius Princeps Tartarorum* nu era mai mult decât cârmuitorul unui principat tătăresc, situat în zona Bugeacului de

[34] N. A. Alekseenko, *op. cit.*, p. 274–275.

[35] Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 146.

[36] *Ibidem*, p. 164.

[37] B. D. Grecov, A. I. Iacubovschi, *Hoarda de Aur şi decăderea ei*, Bucureşti, 1953, p. 85.

[38] Pentru această fortificaţie, v. *supra*, cu bibliografie; Alexander Gertsen, Nadezhda Gertsen, *op. cit.*, p. 144.

[39] A. I. Aibabin, *Города и степи Крыма в XIII–XIV вв.*, p. 282.

[40] „The circumstances under which the rulers of Theodoro or of Gothia proclaimed themselves independent are veiled in obscurity” (Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 182). O seamă de dovezi par a pleda pentru caracterul suveran al principatului de Theodoro. Un argument decisiv în acest sens ar putea fi aşteptat din direcţia numismaticii, de pildă. Există opinia că principatul ar fi emis monede, însă până în acest moment nu am avut acces la o lucrare de specialitate în legătură cu această chestiune.

mai târziu[41].

În realitate, principatul creştin din Crimeea pare să fi pătruns în politica din răsăritul Europei cu multe decenii înainte. În lucrarea sa despre originile sultanilor otomani, Theodoro Spandugino povesteşte că împăratul bizantin Andronic Paleologul, intrând în conflict cu principele Goției, cu bulgarii şi cu regele Ştefan al Serbiei, ar fi fost mai preocupat de luptele cu creştinii decât de apărarea împotriva turcilor[42]. Informația aceasta, aşternută în scris la aproape 200 de ani după desfăşurarea faptelor, trebuie controlată şi în alte surse. Alexander Alexandrovich Vasiliev credea că împăratul bizantin ar fi fost Andronic al III-lea Paleologul (1328–1341)[43]. Se observă, însă, că Spandugino plasează evenimentul înainte de cucerirea de către turci a Brusei (6 aprilie 1326), ceea ce înseamnă că este vorba, de fapt, despre Andronic al II-lea Paleologul (1282–1328)[44]. Or, singurul moment în care Andronic al II-lea s-a aflat în conflict cu bulgarii şi cu sârbii corespunde anului 1322 şi se plasează în contextul războiului civil dintre împăratul bizantin şi nepotul acestuia, Andronic al III-lea. În anul amintit, au avut loc luptele cu țarul bulgar Gheorghe Terter al II-lea şi cu Ştefan Uroš al III-lea Dečanski[45], *il re Stephano di Servia* al lui Spandugino. Probabil că tot în preajma lui 1322 ar trebui aşezat şi posibilul conflict cu principele Goției.

Prima atestare a numelui **Theodoro** – cu referire la cetatea de pe platoul

---

[41] Cf. G. I. Brătianu, *Deux études historiques.* I. *Encore la ville fantôme: une mention de Vicina au XVIe siècle*; II. *Demetrius Princeps Tartarorum (Ca. 1360–1380)*, în **RER**, IX–X, 1965, p. 45. Pentru amănunte, v. *infra*, *„Maria Asanina Paleologhina, doamna Moldovlahiei”*.

[42] C. N. Sathas, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Âge*, IX, Paris, 1890, p. 143 („… havendo controversie il detto Andronico Paleologo con il principe di Gothia et con li Bulgari, con il re Stephano di Servia, che doppo alquanto tempo el suo figliuol Georgio fu cognominato Despoto, attese piu presto alle guerre de Christiani che al defender le cose sue contra li Turchi”); Theodore Spandounes, *On the Origin of the Ottoman Emperors*, Translated and edited by Donald M. Nicol, Cambridge, 1997, p. 17 („And being at odds with the prince of Gothia and with the Bulgars, as well as with King 'Stephano' of Serbia, whose son George was subsequently to be made Despot, Andronikos was more involved in fighting the Christians than in the defence of his realm against the Turks”).

[43] Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 183.

[44] În notele la ultima ediție a operei lui Theodoro Spandugino, Donald M. Nicol s-a mărginit să observe că „this account of the alleged coalition of the western powers against Andronikos II is too compressed and garbled to be of much value” (Theodore Spandounes, *op. cit.*, p. 81, nota 9).

[45] Val. Parisot, *Cantacuzène, homme d'état et historien, ou examen critique comparatif des „Mémoires” de l'empereur Cantacuzène et des sources contemporaines*, Paris, 1845, p. 64; Alain Ducellier, *Byzance et le monde orthodoxe*, Paris, 1986, p. 333; Mirjana Živojinović, *La frontière serbobyzantine dans les premières décennies du XIVe siècle*, în volumul *Buz£ntio kai Serb…a kat£ ton ID/ aièna*, Atena, 1996, p. 64.

Mangop – datează din 6870, adică din anii 1361–1362. Atunci, potrivit unei pisanii descoperite în 1913, „refacerea cetății Theodoro s-a săvârşit”, „cu ajutorul lui Dumnezeu şi al Sfântului Dimitrie” şi prin purtarea de grijă a sutaşului Khuitani[46]. Se vede, din invocarea lui Dumnezeu şi a Sfântului Dimitrie, că principatul era creştin, Khuitani fiind, probabil, un comandant militar tătar, reprezentant al hanului la Mangop[47].

Nu mult după aceea, la 20 decembrie 1374, într-o consemnare dintr-un registru al *Massariei* din Caffa, este atestat, pentru întâia oară, şi numele **Mangop**[48] (*Theodoro Mangop, contrata bazariorum*)[49].

În cursul săpăturilor arheologice din 1890, la Mangop a fost descoperit un fragment dintr-o placă de marmură conținând câteva cuvinte ale unei inscripții în limba greacă (**Fig. 13**):

„† *S-a construit <acest turn ? din> temelie … cu truda <şi prin grija ?> lui Tzitz<ikios> … sutaşul* (`ekatont£rchj), *… în timpul împăratului Tokţam<yš>, … în anul …*”[50].

Lespedea pare să fi fost aşezată pe un turn şi avea să fie folosită ulterior de turci, ca material de construcție, la refacerea acestuia. Prezența numelui lui Toktamyš în inscripție îngăduie datarea plăcii în deceniul nouă al secolului al XIV-lea, când influența hanului Hoardei de Aur în Crimeea a fost foarte mare. Ca şi la 1361–1362, grija lucrărilor o purtase un sutaş; construcția se afla, însă, într-un spațiu creştin, după cum o dovedeşte crucea care precede inscripția.

Faptul că principatul din Crimeea, chiar aflat sub suzeranitate tătară, era cârmuit de un domn al său este atestat de un document genovez care îl aminteşte, la 1381, pe *Affendizi*, un *dominus de lo Teodoro*, pe fratele şi

[46] A. Berthier-Delagarde, *Каламита и Феодоро*, în „Известия Таврической Ученой Архивной Коммиссии”, 55, 1918, p. 6 şi nota 1; p. 32; N. V. Malickij, *Заметки по эпиграфике Мангупа*, în „Известия Государственной Академии Истории Материальной Культуры”, 71, 1933, p. 9–10; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 49, 185–186. Pentru traducerea în limba română, v. *infra*, *„Maria Asanina Paleologhina, doamna Moldovlahiei”*.

[47] Pentru diversele propuneri de identificare a lui Khuitani, v. *infra*, *„Maria Asanina Paleologhina, doamna Moldovlahiei”*.

[48] Scrisoarea regelui chazar Iosif, despre care s-a crezut că ar conține cea mai veche atestare a numelui Mangop, este mai mult ca sigur un fals (v. Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 131–132).

[49] N. Bănescu, *op. cit.*, p. 21; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 187.

[50] V. V. Latyshev, *Сборникъ греческихъ надписей християнскихъ временъ*, St. Petersburg, 1896, p. 54–55, nr. 46; N. V. Malickij, *op. cit.*, p. 5–9; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 187.

nepoții săi[51].

Întinderea acestui principat şi zona de litoral pe care o stăpânea nu sunt cunoscute cu certitudine. Prin tratatul genovezo-tătar încheiat la 28 noiembrie 1380, confirmat la 23 februarie 1381 şi la 12 august 1387, Goția cu satele sale (*con li soy casay*) şi cu poporul său, care este creştin (*cum lo so povo, li quay sum cristiani*), de la Cembalo până la Soldaia (*da lo Cembaro fim in Sodaya*), a devenit posesiune genoveză[52]. Este greu de stabilit în ce calitate au dispus tătarii de teritoriul Goției, atâta vreme cât aceasta avea un *dominus*. În secolul al XVI-lea, diplomatul polonez Martin Broniowski, ajuns în Crimeea la 1578, a aflat că genovezii luaseră Cembalo fără luptă de la principii greci care stăpâneau pe atunci acea parte din Taurida, mândri, nepăsători şi care nu se înțelegeau între ei (*superbis et pessime inter se convenientibus ac ignavis Graecorum qui tunc eam partem Tauricae tenebant, ducibus ignominiose sine aliquo eorum praesidio ab eis erepta fuit*)[53]. Este posibil ca acei principi să fie *dominus de lo Teodoro*, *Affendizi*, cu fratele şi nepoții săi. Oricum, evenimentele care aveau să se petreacă în prima jumătate a veacului al XV-lea trădează faptul că măcar o parte din litoralul cedat de tătari şi obținut de genovezi aparținuse principatului de Theodoro. De altfel, se pare că şi vechiul Doros controlase litoralul pontic de la Cembalo până la Soldaia[54]. În ciuda prevederilor din tratate, genovezii nu şi-au întins niciodată stăpânirea asupra întregii Goții, zona muntoasă rămânând a fi cârmuită mai departe de principii locali[55].

Aceşti principi trebuie să fi fost implicați în evenimentele povestite de Theodoro Spandugino: după supunerea de către turci a unei părți a Serbiei – aşadar, după lupta de la Marița (26 septembrie 1371) –, sultanul Murad I (1362–1389) ar fi închegat o coaliție cu bulgarii, valahii, goții şi cu împăratul de la Constantinopol împotriva regatului Ungariei[56]. Este drept că, după 1471,

---

[51] Gabriella Airaldi, *Studi e documenti su Genova e l'Oltremare*, Genova, 1974, p. 103, nr. 54.

[52] Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 177–182; Virgil Ciocâltan, *Restaurația Hoardei de Aur şi tratatele tătaro-genoveze din anii 1380–1387*, în **RI**, I, 1990, 6, p. 579–595.

[53] *Martini BRONIOVII, de Biezdzfedea, bis in Tartariam nomine Stephani Primi Poloniae regis legati,* ***Tartariae Descriptio***, Coloniae Agripinnae, 1595, p. 7; v. şi Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 183.

[54] Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 43, 61.

[55] *Ibidem*, p. 181.

[56] C. N. Sathas, *op. cit.*, IX, p. 146 („Fece poi una legha con li Bulgari, Valacchi, et con li Gotti, et lo imperator di Constantinopoli, contra il regno di Ungaria et assaltarono da due parte la detta Ungaria"); Theodore Spandounes, *op. cit.*, p. 21 („Then he allied with the Bulgars, the

situația din răsăritul Europei pare să corespundă aceleia descrise de Spandugino. Imperiul Bizantin – frământat de luptele dintre Ioan al V-lea şi Andronic al IV-lea – devenise vasal al turcilor, întocmai ca şi ţaratul bulgar, care pierduse părţi însemnate din teritoriul său, inclusiv oraşul Sofia. Numai că sultanul şi aliaţii lui nu au pornit împotriva regatului Ungariei, ci a Serbiei condusă de cneazul Lazăr[57]. De altfel, Lazăr şi regele Sigismund de Luxemburg erau, la vremea aceea, în relaţii foarte tensionate, din pricina sprijinului acordat de cneaz răsculaţilor din Croaţia. În funcţie de interesele urmărite de unii sau alţii dintre cronicarii care au povestit lupta de la Kossovopolje (15 iunie 1389) şi de epoca în care aceştia au scris, de partea turcilor au apărut albanezii, bulgarii, caramanii, grecii, tătarii, iar ca aliaţi ai sârbilor au fost indicaţi albanezii, bosniacii, bulgarii, cehii, croaţii, francezii, germanii, românii, ungurii şi veneţienii[58]. Un izvor sârbesc (Letopiseţul de la Studenica) îi menţionează – ca şi Spandugino – pe români ca aliaţi ai sultanului[59]. În ceea ce-i priveşte pe „goţi”, ei nu sunt atestaţi nicăieri în altă parte. Astfel stând lucrurile, este dificil de spus dacă oşteni din principatul de Theodoro vor fi venit cu adevărat să lupte alături de turci, împotriva unor cnezate sârbeşti. Dar, chiar dacă aceasta nu s-a întâmplat, menţionarea lor în calitate de combatanţi dovedeşte însemnătatea pe care principatul din Crimeea o avea şi recunoaşterea de care se bucura din partea contemporanilor. Situaţia este similară cu aceea a Ţării Româneşti: prestigiul lui Mircea cel Bătrân a făcut ca numele său să apară în legătură cu lupta din 1389, istoricii neputând spune nici acum cu certitudine dacă el a fost sau nu la Kossovopolje şi în ce tabără s-a aflat[60].

În sfârşit, în opera lui Theodoro Spandugino mai există un episod legat de istoria Mangopului, cel mai puţin clar dintre toate. El se plasează în vremea sultanului Baiazid I (1389–1402) şi priveşte neînţelegerile dintre principii creştini, mai cu seamă dintre regele Serbiei, goţi şi valahi, pe de o parte, şi împăratul bizantin Manuel Paleologul, pe de altă parte[61]. Despre războaie pe

---

Wallachians (‘Valacchi’) and the Goths and with the Emperor of Constantinople against the Kingdom of Hungary; and they attacked Hungary from two sides”).

[57] Este posibil ca Spandugino, povestind lupta de la Kossovopolje, să o fi confundat cu aceea de la Nicopole (25 septembrie 1396), în care tabăra creştină a fost condusă într-adevăr de regele Ungariei. Sultan nu mai era, însă, Murad I, care îşi găsise sfârşitul la Kossovopolje, ci Baiazid I.

[58] P. P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrân*, ediţia a II-a, note, comentarii şi indice de Gheorghe Lazăr, Bucureşti, 2000, p. 267–271.

[59] *Ibidem*, p. 267.

[60] *Ibidem*, p. 272 (concluzia autorului), 273 (notele editorului).

[61] C. N. Sathas, *op. cit.*, IX, p. 146–147 („Ildrim Baiasit […] vedendo le altercatione grande che erano tra principi christiani, et massimamente il re di Servia, li Gotti et li Valachi che

care sârbii şi românii le-ar fi avut cu împăratul Manuel al II-lea nu se ştie nimic[62]. Şi apoi, cine să fi fost *il re di Servia*: cneazul Ştefan Lazarevici ? Dar, chiar dacă evenimentele consemnate de Spandugino nu par să se fi petrecut cu adevărat – deşi ipoteza unui conflict între Theodoro şi Imperiul Bizantin nu se poate exclude cu totul –, importantă este desemnarea stăpânilor de la Mangop drept *principi christiani*. Aceasta confirmă informațiile din celelalte surse privind apartenența religioasă a domnilor de la Mangop.

Viața principatului de Theodoro – a cărui tihnă se va fi datorat în primul rând bunelor relații cu tătarii din Hoarda de Aur – a fost tulburată de invazia oştilor lui Timur Lenk. Visând la refacerea imperiului lui Ginghis han, emirul intrase, în ultimul deceniu al secolului al XIV-lea, în conflict cu hanul Hoardei, Toktamyš[63]. După înfrângerea lui Toktamyš, din regiunile stăpânite sau controlate cândva de acesta, Timur Lenk „luă cu sine tot ce era mişcător sau nemişcător, strânse [tot] ce prădase şi împărți prada, dădu voie să se jefuiască şi să se ia în robie, aduse moarte şi silnicie, nimici triburile lor, trecu prin ascuțişul sabiei ginții lor, răsturnă orânduirile şi luă banii, robii şi avuțiile”[64].

Principatul de Theodoro a fost şi el devastat. La scurtă vreme după aceea, un călugăr, ieromonahul Matei, trimis de patriarhul de Constantinopol în Crimeea, a ajuns la Mangop şi a făcut o descriere a locului într-un poem în versuri. Izvorul este deosebit de prețios, pentru că – dincolo de stilul retoric – el ne îngăduie să reconstituim înfățişarea reşedinței principilor de Theodoro, aşa cum va fi fost ea în secolul al XIV-lea, înainte de invazia mongolă.

Străbătând Chazaria – un ținut frumos, cu pământ bogat, care produce fructe şi cereale şi pe care cresc animale sălbatice şi domestice în număr mare, cu porturi pline de peşti, populat deopotrivă de oameni credincioşi şi necredincioşi, având ape plăcute, munți şi câmpii –, ieromonahul Matei a ajuns într-o bună zi la o cetate înconjurată de înălțimi, aflată în vecinătatea unei

---

contendeano tutti con lo imperator di Constantinopoli Emanuel Paleologo, figliolo di Joanni sopranominato”); Theodore Spandounes, *op. cit.*, p. 22 („He then observed how greatly divided among themselves were the princes of Christendom, especially the King of Serbia, the Goths and the Wallachians, who were all at war with the Emperor of Constantinople, Manuel (‘Emanuel’), son of the aforesaid John [V]”).

[62] V. şi Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 213–214 şi 217, nota 4, care nu ține seama de faptul că sultanul despre care scrie Spandugino este Baiazid I, mort la 1402, şi aşează posibilul conflict dintre Goția şi Imperiul Bizantin condus de Manuel al II-lea Paleologul în veacul al XV-lea, în timp ce principe la Mangop era Alexios.

[63] I. M. Mirgaleev, *Политическая история Золотой Орды периода правления Токтамыш-хана*, Kazan, 2003, mai ales p. 109–135; v. şi M. G. Kramarovsky, *Джучиды и Крым: XIII–XV вв.*, în „Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии”, X, 2003, p. 520–521.

[64] Ibn Arabşah, apud B. D. Grecov, A. I. Iacubovschi, *op. cit.*, p. 350–351.

câmpii, în interiorul unei clisuri şi întărită de jur împrejur de o palisadă de munți. Cetatea i s-a părut o minune cum nu s-a mai auzit şi aproape de necrezut. Era aşezată în mijlocul câmpiei, precum o masă cu şase colțuri. Zidurile păreau a fi făcute de Dumnezeu şi nu atinse de mâna omului. Plin de admirație, călătorul a găsit un vechi drum, răsucit precum cochilia unui melc, pe care a mers până la o poartă frumoasă. Aici, splendoarea porticelor, uriaşele pietre îmbinate, colonadele, pilonii patrulateri şi alte construcții uimitoare l-au impresionat până la lacrimi. Deasupra tuturor se înălța o biserică. Revenindu-şi din contemplare, ieromonahul a intrat în cetate, ca să o vadă pe dinăuntru. L-a întâmpinat un platou încântător, aşezat între patru dealuri, cu izvoare de apă dulce, cu grădini irigate, cu fântâni din care țâşnea apa, un loc cu aer proaspăt şi bun. A văzut biserici minunate, pavate cu mozaicuri, având cupole alungite şi rotunde. În ceea ce priveşte mitropolia, aceasta nici nu putea fi descrisă, întocmai ca şi forma caselor. Urcându-se într-un turn, Matei a admirat biserici splendide, palate frumoase, morminte sculptate în piatră, portice şi coloane, în afară de acestea, o varietate de picturi şi, alături de ele, cadavre şi cranii fără schelete. Pe o scară din piatră, călătorul a coborât în inima pământului, unde a găsit construcții cu podele şi tavane din piatră, palate foarte plăcute, chilii luminoase, îndreptate spre răsărit şi uimitor împodobite. Întorcându-se, a privit lucrurile din jur. Pe uscat, se vedea până la o distanță de trei zile; vederea de pe mare nu se putea, însă, măsura.

Din acest punct mai departe, descrierea se transformă într-un dialog imaginar, purtat de autor („Străinul”) cu întruchiparea oraşului pe care, printr-un joc de cuvinte, îl numeşte „dar al lui Dumnezeu” (Qeoà dîron). Minunându-se de şanțurile, cheile şi înălțimile cetății, de zidurile sale naturale – ridicate fără var, cărămizi sau marmură cioplită, fără arhitecți, muncitori sau zidari, fără blocuri mari de piatră, fără instrumente, fierăstraie şi scule, fără strigăte şi gemete, fără paznici, fără mulțimi de oameni, care şi lemne, fără poruncă imperială şi fără cheltuială –, de aşezarea sa la o înălțime atât de mare, încât se vede şi de pe uscat şi de pe mare, de izvoarele cristaline şi dulci, de livezi, de câmpii, de dealuri şi prăpăstii, Străinul declară că aceasta nu este o cetate mică, ci un megalopolis, departe de Constantinopol, o minune a minunilor. În continuare, la vederea bisericilor fără seamăn, a frumoaselor palate din măruntaiele pământului, a feluritelor sculpturi din vârful coloanelor, a mormintelor albe, Străinul îl întreabă pe Oraş de ce este pustiu. Iar Oraşul începe să-i povestească despre multele pierderi, şi războaie, şi spaime, despre fronturile de luptă, despre neamurile care l-au încercuit timp de şapte ani [sic !], despre oştile fără de număr ale agarenilor, despre masacre, despre tremurul asediaților şi asediatorilor, despre atacuri şi ambuscade, despre nechezat de cai, despre

mulțimile de oameni dinăuntru, despre suspine, despre tânguiri, despre cei nouă ani [sic !] de rezistență fără provizii de hrană, despre copii, şi femei, şi popor jelindu-se, despre violența foamei care i-a împins să mănânce măgari, câini şi pisici, despre lipsa de nădejde care i-a determinat să predea cetatea[65].

Fireşte că mongolii nu au supus Mangopul unui asediu continuu timp de şapte sau de nouă ani, cum spune ieromonahul Matei. Se poate presupune, însă, că cetatea a fost ținută sub presiune un timp îndelungat şi atacată în mai multe rânduri, din momentul în care Timur Lenk a pătruns în Crimeea (1395) şi până aproape de moartea sa (1404). După părerea lui Alexander Alexandrovich Vasiliev, „the nine years given in the poem signify the period of the preponderance of Tamerlan's empire in the Crimea"[66].

S-a presupus că la luptele dintre mongoli şi locuitorii principatului de Theodoro s-ar putea referi o inscripție, descoperită de mult în zidăria unui turn dinspre defileul Tabana-Dere, care nu a fost mulțumitor descifrată nici până astăzi[67]. Reconstituirea cu mari lacune a textului grecesc, păstrat doar fragmentar, ar putea fi următoarea:

> „*… locuitorii din Theodoro (*Qeodor…th*) … cavaleria … Au ucis zece atelaje cu boi şi pe conducătorul şi … păstorul … A ridicat împotriva barbarilor de la mic la mare şi i-a urmărit până la … de Dumnezeu ocrotitei cetăți Theodoro, şi i-a gonit, şi i-a tăiat până la Zazale (?) … părți 11 … Anul 68…*"[68].

Dacă se admite că începutul confruntărilor cu mongolii lui Timur Lenk se plasează după anul 1395, când aceştia au cucerit cetatea Tana[69], cifra sutelor din văleatul indicat pe placa de la Mangop ar fi trebuit să fie nu 8, ci 9. Văleatul 68… corespunde unor evenimente care s-au petrecut cel mai devreme la 1291–1292 şi cel mai târziu la 1390–1391, deci înaintea pătrunderii lui Timur Lenk în

---

[65] Silvio Giuseppe Mercati, *Di»ghsij tÁj pÒlewj Qeodèrou. Versi di Matteo Ieromonaco*, în „Studi Bizantini", II, Roma, 1927, p. 21–22, 26–27 (textul grecesc şi traducere în limba italiană); A. G. Gertsen, *Описание Мангупа-Феодоро в поэме иеромонаха Матфея*, în „Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии", X, 2003, p. 580–587 (textul grecesc şi traducere în limba rusă); Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 189–190 (traducere parțială în limba engleză).

[66] Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 191.

[67] N. V. Malickij, *op. cit.*, p. 19; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 192.

[68] V. V. Latyshev, *op. cit.*, p. 56–57, nr. 47; N. V. Malickij, *op. cit.*, p. 15–19; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 192.

[69] Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 191.

Crimeea. O nouă lectură şi o nouă analiză a textului ar fi, desigur, necesare pentru lămurirea neconcordanței temporale.

La Mangop, cadavrele celor uciși de mongoli în lupte sau morți de foame au fost îngropate în morminte comune. Unul dintre ele – în care s-au aflat câteva zeci de trupuri – se găsește în partea de sud-est a platoului (**Fig. 14**).

Grădinile şi livezile irigate despre care scrie ieromonahul Matei în poemul său par să se fi aflat în partea central-vestică, în dreptul defileului Tabana-Dere, unde, mai târziu, avea să se amenajeze cimitirul karaimilor. Aici, cercetările arheologice au scos la lumină lucrări de terasare efectuate în două etape: în secolele al IX-lea – al X-lea, respectiv în veacurile al XIV-lea – al XV-lea. În cea de-a doua etapă, au fost folosite la terasare pietre recuperate din construcții mai vechi[70]. În afară de grădini şi livezi, la Mangop trebuie să fi existat şi vii, de vreme ce pe platou au fost identificate nu mai puțin de nouă bazine mari, cioplite în piatră, aparținând unor prese pentru struguri[71].

Cea din urmă perioadă de înflorire a Mangopului corespunde secolului al XV-lea până la cucerirea de către turci (1475). Atunci s-au refăcut citadela, bazilica şi curtea principilor şi s-a construit cea de-a doua linie de fortificații[72].

Această linie a doua, cu o lungime de peste 600 m, era formată dintr-un brâu de ziduri şi turnuri care înconjura partea construită a platoului, separând-o de promontoriile Ceamnu-Burun şi Ciufut-Ceargan-Burun[73] (**Fig. 15–17**). Cu o suprafață de 1,2 ha, citadela servea drept reşedință întărită a principilor de Theodoro[74]. Zidurile sale alcătuiau cea de-a treia centură fortificată a Mangopului (**Fig. 18–21**). În mijlocul zidurilor se înălța un turn de piatră, cu etaj (**Fig. 22–25**). Din ceea ce a mai ajuns până la noi, este greu de reconstituit înfățişarea sa inițială. Pe laturile dinspre nord-vest şi sud-est, turnul avea ferestre cu deschideri spre ziduri (**Fig. 26–31**). Din interiorul său se putea ieşi spre promontoriul Teşkli-Burun printr-o poartă largă, care, după detaliile de construcție păstrate, pare să fi fost rotunjită în partea de sus (**Fig. 32**). Poarta centrală era flancată de alte două porți, mai mici, dintre care una singură

[70] A. G. Gertsen, *Jewish Community of Mangoup According to Archaeological Data*, p. 204.

[71] Iu. M. Mogaritchev, *op. cit.*, p. 121.

[72] Alexander Gertsen, Nadezhda Gertsen, *op. cit.*, p. 142.

[73] Cu privire la cea de-a doua linie fortificată: A. G. Gertsen, O. A. Mahneva-Tchernets, *op. cit.*, p. 164; Alexander Gertsen, Nadezhda Gertsen, *op. cit.*, p. 149; Iu. M. Mogaritchev, *op. cit.*, p. 124–125.

[74] Cu privire la cea de-a treia linie fortificată: O. Dombrovskij, O. Mahneva, *op. cit.*, p. 49–55; Alexander Gertsen, Nadezhda Gertsen, *op. cit.*, p. 149; Iu. M. Mogaritchev, *op. cit.*, p. 125–126.

împodobită cu un frumos ancadrament[75] (**Fig. 33**). Grinzi de lemn, ale căror urme au rămas în zidărie (**Fig. 23**), susțineau podeaua etajului, amenajat pentru a adăposti încăperile menite, probabil, uzului personal al familiei princiare. Spre promontoriu, etajul avea trei ferestre, micşorate ulterior şi transformate în ferestre de tragere (**Fig. 25**). Zidul şi turnul citadelei, refăcute în secolul al XV-lea, au fost precedate de alte construcții similare, distruse de mongolii lui Timur Lenk.

Când toate acestea se înălțau, principe la Mangop era Alexios, descendent sau cel puțin succesor al principilor de Theodoro din secolul al XIV-lea, al acelora despre care se spune că avuseseră conflicte cu bizantinii, care se aliaseră cu turcii, care plătiseră tribut tătarilor şi genovezilor, care se luptaseră cu Timur Lenk, al acelora care construiseră citadela de pe promontoriul Teşkli-Burun şi care refăcuseră cetatea Theodoro, al acelora care aduseseră bogăție şi strălucire Mangopului, plantând livezi şi vii pe terase amenajate artificial, care înălțaseră, refăcuseră şi întreținuseră bisericile cu mozaicuri, palatele, porticele şi coloanele împodobite cu sculpturi şi picturi. Alexios îşi începuse domnia prin anii 1403–1404, potrivit unor opinii, sau chiar mai târziu, la 1410–1411, potrivit altora[76], oricum, după ce mongolii se retrăseseră, lăsând Mangopul în paragina şi risipirea descrise de ieromonahul Matei.

În anul 1913, la Mangop au fost descoperite două mici fragmente dintr-o placă de marmură, conținând câteva litere frumos sculptate şi o rămăşiță de decor vegetal. La puțin timp, celor două fragmente li s-a mai adăugat unul, provenind, în chip evident, din aceeaşi placă. Punerea lor împreună nu a dus la rezultate spectaculoase, însă a îngăduit reconstituirea unei date: 1 aprilie 6911 (1403). Asemănarea dintre literele acestei inscripții şi cele care apar în două pisanii aşezate de Alexios în 1425 şi 1427[77] i-a determinat pe cercetători să pună în legătură placa din 1403 cu numele acestui principe ori al cuiva din familia sa[78]. Indiferent dacă această legătură va fi existat cu adevărat sau nu, un lucru este cert: în 1403, curând după ce ieromonahul Matei găsise Mangopul

[75] V. *infra*.

[76] Cercetări recente au arătat că începutul domniei lui Alexios a fost fixat la anii 1410–1411 doar pe temeiul consemnărilor din registrele contabile ale Caffei din 1410/1411, în care apare şi numele principelui de Theodoro. Cum, însă, registrele mai vechi, imediat anterioare anului 1410, nu s-au păstrat sau nu au fost încă descoperite, este imposibil de spus dacă Alexios nu va fi fost menționat şi ceva mai devreme şi, prin urmare, dacă domnia lui nu începuse mai demult (Thierry Ganchou, Alina Minghiraş, *Un nouveau document à propos d'Alexios de Théodoro-Mangoup*, în volumul *Închinare lui Petre Ş. Năsturel la 80 de ani*, îngrijit de Ionel Cândea, Paul Cernovodeanu şi Gheorghe Lazăr, Brăila, 2003, p. 113).

[77] V. *infra*.

[78] N. V. Malickij, *op. cit.*, p. 25–26; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 216.

pustiu, platoul era din nou locuit. Oamenii se întorseseră la casele lor şi viaţa îşi reluase cursul obişnuit.

La începutul domniei, Alexios a afişat o atitudine prietenoasă faţă de coloniile genoveze din Crimeea, cu care stăpânirile sale se învecinau. Genovezii aveau să susţină chiar că ei îl sprijiniseră pentru a prelua puterea (*per magnificum comune Janue sive eius officialles in Caffa de stercore fuerit erectus*)[79]. La 8 iulie 1411, contabilii Caffei înregistrau suma de bani cheltuită pentru darul (*pro exenio*) făcut lui Alexios, *domino de lo Tedoro*[80]. Se pare că, la data aceea, principele se afla la Caffa[81]. Venise cu ceva vreme în urmă: la 17 iunie, „kyr Alexios” (*egregius et potens vir dominus Chirialesi* [sic !]*, dominus de lo Tedoro*), se prezentase în faţa unui notar din Caffa ca să redacteze un act[82]. Era o împuternicire dată preotului Alexios Nomikos, grec din Theodoro – care îl însoţea pe principe –, în temeiul căreia acesta să poată încheia un nou tratat cu Caffa, anulându-le pe cele mai vechi[83]. Actul cu pricina conţine încă două nume de locuitori ai Mangopului, în afara lui Alexios Nomikos: kyr Leon Arapes şi preotul Nikolaos de Sagaro, prezenţi în calitate de martori[84].

În cursul aceleiaşi veri, la 26 august 1411, o sumă de bani era plătită la Caffa solului lui Alexios (*nuncio Alichssi*)[85]. Schimbul de mesageri a continuat şi mai târziu, în toamnă: la 24 octombrie 1411, colonia genoveză a cumpărat pentru principe o robă (*una rauba data nuncio misso a domino de lo Tedoro*)[86]. Darul îi va fi fost trimis prin *Cheaassus*, atestat în aceeaşi zi, ca ambasador la Theodoro (*pro Cheaassi, nuncio misso a domino de lo Tedoro*)[87]. În fine, la 26 octombrie 1411, colonia genoveză îl trimitea *ad dominum Thedori* pe Georgio Terssello[88].

După câţiva ani, la 25 septembrie 1420, un sol al lui Alexios este menţionat în socotelile oraşului Caffa (*pro convivio facto ambassiatori domino*

---

[79] Aldo Agosto, *Nuovi reperti archivistici genovesi dell’„Officium provisionis Romanie” sulla guerra di Cembalo (1434)*, în **BB**, VII, 1981, p. 107, nr. 2.

[80] N. Iorga, *Notes et extraits pour servir à l’histoire des Croisades au XVe siècle*, I, Paris, 1899, p. 21; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 201 şi nota 5; Thierry Ganchou, Alina Minghiraş, *op. cit.*, p. 114.

[81] Thierry Ganchou, Alina Minghiraş, *op. cit.*, p. 114.

[82] *Ibidem*, p. 118.

[83] *Ibidem*.

[84] *Ibidem*, şi p. 117 (pentru forma numelor).

[85] N. Iorga, *op. cit.*, I, p. 22; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 201 şi nota 6.

[86] N. Iorga, *op. cit.*, I, p. 22; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 201–202 şi nota 1; Thierry Ganchou, Alina Minghiraş, *op. cit.*, p. 114.

[87] N. Iorga, *op. cit.*, I, p. 22; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 202 şi nota 2; Thierry Ganchou, Alina Minghiraş, *op. cit.*, p. 114.

[88] N. Iorga, *op. cit.*, I, p. 22; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 202 şi nota 3; Thierry Ganchou, Alina Minghiraş, *op. cit.*, p. 114.

[sic !] *de lo Tedoro*)[89], iar la 7 ianuarie 1421, Georgio Vacha şi alte cinci persoane erau trimise în Goția (*pro* […] *Georgio Vacha, misso in Gotia cum orguxiis quinque pro suprascriptis agendis publicis*)[90]. Însă relațiile nu mai erau la fel ca înainte. Prietenia de altădată a lui Alexios se transformase, potrivit surselor genoveze, în ingratitudine.

În 1422, dacă nu chiar în 1421, principatul de Theodoro a intrat în război cu Genova[91]. La 29 noiembrie 1422, la Caffa se afla un grec, purtător al unui mesaj de la Alexios (*qui portavit litteras ab Alexio*)[92]. Conținutul scrisorii nu ne este cunoscut, aşa că nu se poate şti dacă solia era de pace sau de război. În ceea ce-i priveşte, genovezii par să fi căutat a îndrepta lucrurile pe cale diplomatică. În 1423, contabilii Caffei înregistrau banii dați solilor prinşi în activitatea diplomatică a momentului (*pro nunciis diversis missis pro guerra Todori*)[93]. Un sol al sultanului de la Solhat, trecând, în martie 1423, prin teritoriul genovez, în drumul său spre Theodoro, a fost întreținut de autorități şi nu este exclus ca el să fi fost folosit de genovezi ca mijlocitor al păcii[94].

Principele de la Mangop – *rebelis Communis*, cum îl numesc, într-un rând, registrele de cheltuieli ale Caffei[95] – îşi concentrase, însă, atenția, încă din octombrie 1422, asupra porturilor Cembalo şi Aluston. Registrele fiscale ale Caffei consemnează, sub datele de 9 octombrie, 31 octombrie şi 9 noiembrie 1422, sumele alocate pentru aprovizionarea şi apărarea celor două aşezări fortificate de la malul mării[96]. După măsurile de securitate luate de republică, se pare că nici cetatea Soldaia nu era ferită de primejdie. În mai 1423, un cetățean

---

[89] N. Iorga, *op. cit.*, I, p. 25; Virginie Vasiliu, *Sur la seigneurie de „Tedoro" en Crimée au XVe siècle, à l'occasion d'un nouveau document*, în „Mélanges de l'École Roumaine en France", 1929, première partie, p. 303, nota 4; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 202 şi nota 4.

[90] N. Iorga, *op. cit.*, I, p. 26; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 202 şi nota 5.

[91] Virginie Vasiliu, *op. cit.*, p. 304, 321; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 202.

[92] N. Iorga, *op. cit.*, I, p. 28; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 202–203 şi nota 1.

[93] N. Bănescu, *op. cit.*, p. 35, nota 1.

[94] N. Iorga, *op. cit.*, I, p. 30; Virginie Vasiliu, *op. cit.*, p. 312; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 204 şi nota 3; G. I. Brătianu, *La mer Noire. Des origines à la conquête ottomane*, München, 1969, p. 306; idem, *Marea Neagră. De la origini până la cucerirea otomană*, ediția a II-a, traducere de Michaela Spinei, ediție îngrijită, studiu introductiv, note şi bibliografie de Victor Spinei, Iaşi, 1999, p. 412.

[95] N. Iorga, *op. cit.*, I, p. 31; Virginie Vasiliu, *op. cit.*, p. 316; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 203 şi nota 9.

[96] N. Iorga, *op. cit.*, I, p. 28; Virginie Vasiliu, *op. cit.*, p. 304; N. Bănescu, *op. cit.*, p. 35, nota 1; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 202 şi notele 7, 8.

genovez, Marco Spinola de Luculo[97], primea o sumă de bani pentru galera cu care trebuia să apere nu numai Cembalo, ci şi Soldaia[98]. În luna octombrie, se făceau cheltuieli pentru aprovizionarea şi apărarea cetății Cembalo şi a întregii Goții (*loci nostri Cimbali et tocius Gotie*)[99]. Principele de Theodoro nu dorea, prin urmare, să cucerească doar Cembalo, ci toată Goția, mai exact întregul ținut al Mării Negre, de la Cembalo până la Soldaia, adică fâşia de litoral cedată de către tătari genovezilor prin tratatul din 1380.

Din consemnările făcute în registrele *Massariei*, reiese că războiul se purta pe mare, deşi nu pot fi excluse cu totul nici anumite acțiuni terestre. La 6 martie 1423, în contextul războiului cu domnul de Theodoro (*occaxione guerre domini de lo Tedoro*) se repara o galeră[100], iar la 11 martie, o brigantină era pregătită să intre în luptă[101]. În alte cazuri, sunt menționate doar cheltuielile prilejuite de război (*occaxione guerre domini de lo Tedoro*), fără alte amănunte privitoare la destinația banilor[102].

Nu se ştie când a cucerit Alexios cetatea şi portul Cembalo. Este sigur, însă, că stăpânirea sa aici nu a durat prea mult. În 1424, Pietro Giovanni Maynerio era răsplătit deja de Genova pentru ceea ce făcuse în apărarea şi eliberarea cetății Cembalo (*pro defensione et liberatione loci Cimbali*)[103]. La atacurile asupra posesiunilor sale, republica a răspuns jefuind cetatea Calamita, care aparținea principatului de Theodoro. În acest scop, un nobil genovez, pe nume Negrono de Nigro, a fost trimis la Calamita (*ad locum Calamite*), în schimbul unor bani, pe care, până la 23 ianuarie 1426, încă nu reuşise să-i primească[104].

Tratativele de pace par să fi început în februarie 1424[105]. Totuşi, autoritățile genoveze continuau să țină seama de îndărătnicia şi ingratitudinea insolentului Alexios (*summa pertinacia et ingratitudine illius insolentis Alexii*) şi, în consecință, luau măsuri pentru întărirea şi aprovizionarea portului

---

[97] Pentru familia Spinola, v. Michel Balard, *Pouvoir et argent à Caffa au XVe siècle*, în volumul ***EUYUCIA***. *Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler*, I, Paris, 1998, p. 77.

[98] N. Iorga, *op. cit.*, I, p. 29; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 203 şi nota 7; v. şi N. Bănescu, Recenzie la A. A. Vasiliev, *The Goths in the Crimea…*, în **BZ**, 37, 1937, p. 421, nota 1 (consemnare din 9 ianuarie 1424).

[99] N. Iorga, *op. cit.*, I, p. 31; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 203 şi nota 8.

[100] N. Iorga, *op. cit.*, I, p. 29; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 203 şi nota 6.

[101] N. Iorga, *op. cit.*, I, p. 27; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 203 şi nota 2.

[102] N. Iorga, *op. cit.*, I, p. 28; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 203 şi nota 3.

[103] N. Iorga, *op. cit.*, I, p. 361; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 203 şi nota 5.

[104] N. Iorga, *op. cit.*, I, p. 414; Virginie Vasiliu, *op. cit.*, p. 306; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 203 şi nota 10.

[105] N. Iorga, *op. cit.*, I, p. 33; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 203–204 şi nota 2.

Cembalo, în aşa fel încât întâmplările din 1422–1423 să nu se repete[106].

În răstimpul de pace care a urmat, Alexios a terminat de reconstruit unele clădiri la Mangop[107] şi, foarte probabil, de refăcut şi întărit cetatea Calamita, afectată şi ea de război (**Fig. 34–38**). După cucerirea otomană din 1475, Calamita a căpătat un nume nou, Inkerman, iar turnurile şi zidurile sale au fost dotate cu armament de foc. Treptat, însă, importanța strategică a Calamitei s-a redus, ea dispărând cu totul pe la mijlocul secolului al XVIII-lea[108].

Tot în această perioadă lipsită de conflicte militare, mitropolitul Damian „al cetății Theodoro şi al întregii Goții" a refăcut, la 1427, biserica Sfinților Apostoli Petru şi Pavel de la Parthenitae, construită în veacul al VIII-lea de către arhiepiscopul Ioan – legendarul erou al luptelor cu chazarii – şi devenită locul de veşnică odihnă al acestuia[109].

Încetarea conflictului cu Genova i-a îngăduit lui Alexios să se gândească şi la soarta familiei sale de care, în chip evident, depindea şi viitorul principatului. În 1429, el a căsătorit-o pe fiica lui, Maria, cu David Mare Comnen, cel care avea să devină ultimul împărat al Trapezuntului[110]. Bas…lissa kur¦ Mar…a – cum o numeşte Mihail Panaretos – a dat naştere la nouă copii, dintre care şapte au fost ucişi de turci la 1463, împreună cu tatăl lor. Se spune că împărăteasa i-ar fi înmormântat cu mâinile ei pe toți[111].

Chiar dacă acceptase pacea cu genovezii, Alexios nu renunțase la gândul de a le smulge litoralul crimean. Împrejurarea favorabilă s-a ivit când, în 1431, a început războiul dintre Genova şi Veneția[112]. Alexios s-a aliat, firește, cu venețienii[113]. În fața acestui pericol şi ținând seama de faptul că şi relațiile cu hanul tătar Hadji Ghirai erau tensionate, Genova a cerut ajutorul turcilor[114]. La

---

[106] N. Iorga, *op. cit.*, I, p. 385; Virginie Vasiliu, *op. cit.*, p. 316; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 204 (traducere în limba engleză). V. şi N. Iorga, *op. cit.*, I, p. 385; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 202 şi nota 6 (*insolentis Alexii, ex cujus insidiis timere cogimur loco Cimbali, qui est caput totius Gothie*).

[107] V. *infra*.

[108] A. Berthier-Delagarde, *op. cit.*, p. 5–10.

[109] V. V. Latyshev, *op. cit.*, p. 53; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 93; M.-F. Auzépy, *op. cit.*, p. 328.

[110] Pentru clarificări privind identitatea miresei şi anul în care a avut loc nunta, v. *infra*, *„Maria Asanina Paleologhina, doamna Moldovlahiei"*, cu toată bibliografia.

[111] C. N. Sathas, *op. cit.*, IX, p. 159–160; Theodore Spandounes, *op. cit.*, p. 40–41 şi notele 76, 78 de la p. 92. V. şi *infra*, *„Maria Asanina Paleologhina, doamna Moldovlahiei"*.

[112] Şerban Papacostea, *Genovezi şi otomani în 1431–1434. Din istoria unei alianțe*, în volumul *Istorie şi diplomație în relațiile internaționale. Omagiu istoricului Tahsin Gemil*, coordonatori Daniel Flaut, Iolanda Țighiliu, Constanța, 2003, p. 92.

[113] Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 205.

[114] Şerban Papacostea, *op. cit.*, p. 92–93.

1 iunie 1432, senatul venețian hotăra ca navele sale să plece cu mai multe misiuni în Marea Neagră, între care *pro executione rerum quas dominus Alexius, dominus Gothie, intendit facere nostro dominio*[115].

Într-o noapte de la sfârşitul lunii februarie 1433, principele de Theodoro a izbutit să cucerească, pentru a doua oară, Cembalo. Îl sprijiniseră şi grecii din oraş[116], în faţa cărora hotărâtoare vor fi fost ataşamentul său faţă de ortodoxie şi de puterea imperială, ca şi înrudirea cu Paleologii[117]. În cronicile genoveze se precizează că Cembalo a căzut în mâinile lui Alexios, *nobilis de Graecorum progenie, qui vulgo Dominus de Lotedoro dictus est, et proprio nomine Alexius vocatus est*, sau *in mano di un nobile Greco nominato Alessio, signor del Tedoro, che è luogo vicino al Cembalo*[118]. La câteva luni după ocuparea cetății, conducerea Genovei avea să-l informeze pe ducele de Milano că Alexios a ocupat *tempore noctis, circa finem mensis februarii proxime exacti* […] *opidum preciosum hujus civitatis in orientalibus partibus situm, Cimbalum vocatum*[119]. Nu este exclus ca la această cucerire să se fi referit cuvântul *rerum* din actul venețian citat mai înainte[120].

Evenimentul a fost perceput ca deosebit de grav, toate aşezările genoveze de pe litoralul Mării Negre, inclusiv Caffa, fiind expuse pericolului. În acelaşi timp, negustorii genovezi se plângeau că ocuparea portului Cembalo le afecta tranzacțiile şi cereau republicii să facă tot posibilul pentru a-l recupera (*scripsimus tam per terram quam per mare Dominacioni circa provixionem fiendam in recuperatione loci quoniam necessitat valde*)[121]. Situația era, într-adevăr, dificilă, întrucât căderea cetății Cembalo a declanşat o veritabilă revoltă antigenoveză în Marea Neagră[122]. Nemulțumirile se adunaseră

---

[115] N. Iorga, *op. cit.*, I, p. 554; Virginie Vasiliu, *op. cit.*, p. 309–310; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 206 şi nota 1.

[116] Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 206; S. P. Karpov, *New Documents on the Relations between the Latins and the Local Populations in the Black Sea Area (1392–1462)*, în **DOP**, 49, 1995, p. 38. Pentru grecii din Crimeea şi legăturile lor cu principatul de Theodoro, v. Michel Balard, *The Greeks of Crimea under Genoese Rule in the XIVth and XVth Centuries*, în **DOP**, 49, 1995, p. 24–25, 31.

[117] Michel Balard, *Byzance et les régions septentrionales de la mer Noire (XIIIe – XVe siècles)*, în **RH**, an. 116, tome CCLXXXVIII/1, 1992, p. 25.

[118] Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 207 şi nota 2.

[119] N. Iorga, *op. cit.*, I, p. 558–559; Virginie Vasiliu, *op. cit.*, p. 311; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 207 şi nota 1.

[120] Şerban Papacostea, *Une révolte antigénoise en mer Noire et la riposte de Gênes (1433–1434)*, în „Il Mar Nero”, I, 1994, p. 287.

[121] Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 207 şi nota 3.

[122] Şerban Papacostea, *op. cit.*, p. 287; v. şi rezumatul publicat în volumul *État et colonisation au Moyen Âge*, sous la direction de Michel Balard, Paris, 1989, p. 441; idem, *Genovezi şi otomani în 1431–1434*, p. 94.

de-a lungul timpului şi momentul părea, în sfârşit, favorabil pentru ca tătarii, trapezuntinii, bizantinii şi moldovenii să pună capăt controlului absolut instituit de genovezi asupra comerțului din Marea Neagră[123]. De cealaltă parte, Genova continua să se sprijine pe turci. Fidel înțelegerii stabilite, sultanul Murad al II-lea a trimis „trireme asupra Colchidei [Trapezuntul], ca să pustiască țara şi să robească oraşul, dacă o să poată, şi să se abată pe la Goția [principatul de Theodoro] şi, oriunde ar acosta, să debarce şi să prade țara. Şi triremele, plecând, au debarcat în pământul Colchidei şi, în cale, când au ajuns la goți, au prădat țara şi au făcut robi nu puțini. La întoarcere, însă, flota a fost apucată de o furtună puternică şi vântul de nord, bătând, a dus triremele spre Asia, pe la Heracleea Pontică şi, duse de vânt, unele din ele s-au prăpădit şi au avut de îndurat o nenorocire ca aceasta”[124].

Primele încercări ale genovezilor din Caffa şi din Pera de a recupera Cembalo, în iunie 1433, au fost zadarnice[125]. În aceste condiții, în octombrie 1433, Carlo Lomellino a fost ales, la Genova, căpitan al flotei trimise în Marea Neagră pentru a recupera Cembalo din mâinile duşmanului, adică ale domnului de Theodoro (*de manu hostis illius Graeci Domini de Lotedoro*)[126]. Pregătirile făcute de republică în lunile care au urmat arată că războiul *contra Alexium grecum* era privit cu multă seriozitate[127]. Erau adunate corăbii, se acordau despăgubiri şi scutiri de dări proprietarilor care-şi trimiteau navele împotriva adversarului, rebelul Alexios (*contra illum publicum et notorium comunis Janue hostem vel ut dici potest rebellem Alexium de Theodoro*)[128]. Plecată de la Genova în martie 1434, flota lui Lomellino a reuşit într-adevăr să restabilească situația[129]. La 6 iunie, trupele genoveze ajunse la Cembalo cu două zile mai

[123] Michel Balard, *Gênes et la mer Noire (XIIIe – XVe siècle)*, în **RH**, an. 107, tome CCLXX, 1983, p. 31–54; Şerban Papacostea, *Une révolte antigénoise en mer Noire et la riposte de Gênes (1433–1434)*, p. 287–288; Ştefan Andreescu, *Alte acte genoveze cu privire la expediția lui Carlo Lomellino în Marea Neagră (1434)*, în idem, *Izvoare noi cu privire la istoria Mării Negre*, Bucureşti, 2005, p. 22–24.

[124] Laonic Chalcocondil, *Expuneri istorice*, în româneşte de Vasile Grecu, Bucureşti, 1958, p. 158; citat şi de Şerban Papacostea, *Genovezi şi otomani în 1431–1434*, p. 94. Alexander Alexandrovich Vasiliev aşează aceste evenimente cu probabilitate sub anii 1446–1447 (Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 224).

[125] Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 208 şi nota 1; Şerban Papacostea, *Une révolte antigénoise en mer Noire et la riposte de Gênes (1433–1434)*, p. 279.

[126] Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 208 şi nota 2.

[127] Aldo Agosto, *op. cit.*, p. 106, nr. 1.

[128] *Ibidem*, p. 107, nr. 2.

[129] S. P. Karpov, *op. cit.*, p. 38; Ştefan Andreescu, *op. cit.*, p. 24–27.

înainte au atacat cetatea dinspre uscat şi dinspre mare[130]. Sub ploaia de ghiulele, o parte a zidului de apărare şi un turn au fost distruse. După lupte crâncene, genovezii au luat, la 8 iunie, una dintre porțile cetății. Fiul principelui Alexios – lăsat, probabil, să apere Cembalo – şi alți 70 de luptători s-au retras în interiorul citadelei. Au fost, însă, siliți să se predea cu toții[131]. Aşezarea a fost jefuită de genovezi, mulți dintre locuitori găsindu-şi sfârşitul printre zidurile năruite şi fumegânde.

După trei zile, corăbiile comandate de Carlo Lomellino au ajuns în fața Calamitei[132]. Apărătorilor li s-a cerut să se predea. Aceştia au răspuns că se vor preda în seara zilei următoare, cu condiția de a le fi cruțate viețile. A doua zi, când la Calamita au ajuns, mergând pe uscat, şi oştenii genovezi rămaşi la prădarea cetății Cembalo, s-a observat că peste fortificațiile theodorite se aşternuse o linişte suspectă. Apropiindu-se cu precauție, genovezii au constatat cu stupoare că toți locuitorii îşi strânseseră în grabă avutul şi fugiseră. Acestui şiretlic i s-a răspuns prin distrugerea completă a aşezării; din Calamita au mai rămas doar ziduri, şi acelea ruinate. A urmat prădarea teritoriului şi a ținutului Goției[133].

Nemulțumindu-se cu atât, Carlo Lomellino i-a atacat pe tătarii lui Hadji Ghirai, ca represalii pentru sprijinul acordat de aceştia principelui de Theodoro. Dar, mai puțin obişnuiți cu războaiele pe uscat şi fără a avea experiență în confruntările cu luptătorii stepelor, genovezii au fost înfrânți. Tătarii au ajuns până la Cembalo şi au cerut predarea cetății. Abia după lungi tratative, oamenii lui Hadji Ghirai au acceptat să se întoarcă la sălaşele lor, lăsând Cembalo în mâinile genovezilor[134].

Chiar şi după înfrângerea sa şi pierderea cetății Cembalo, Alexios a rămas ostil față de genovezi şi apropiat de venețieni. În 1438, el era în continuare în conflict cu Caffa, lucru dovedit de faptul că o galeră caffeză, aparținând unui Gabriele de Mari, a jefuit în acel an teritoriile aflate sub stăpânirea lui Alexios (*ipse Gabriel, tunc patronus galee Caffe, ad dictam civitatem Caffe appulisset cum dicta galea et cum certa preda per eum in terra*

[130] Pentru amănunte privitoare la desfăşurarea luptelor, v. Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 208–209.

[131] Şerban Papacostea, *op. cit.*, p. 289.

[132] Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 209; Şerban Papacostea, *op. cit.*, p. 289; Ştefan Andreescu, *O icoană dispărută şi un titlu domnesc*, în **RI**, XI, 2000, 1–2, p. 103, reluat în idem, *Perspective medievale*, Bucureşti, 2002, p. 228.

[133] Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 209; Ştefan Andreescu, *Alte acte genoveze cu privire la expediția lui Carlo Lomellino în Marea Neagră (1434)*, p. 34.

[134] Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 209–210; Şerban Papacostea, *op. cit.*, p. 289–290.

facta, videlicet in territorio Alexii)[135]. Fireşte că nu întâmplător, nici la Cembalo nu era liniște: neînțelegerile de acolo au necesitat luarea unor măsuri de către genovezi, *pro salvacione loci Cimbali*, la 1439[136]. Pacea avea să se încheie abia în 1441. În luna noiembrie, prizonierii din Goția, eliberați cu acest prilej (*qui liberati fuerunt occaxione pacis facte cum Alexio*), primeau de la comună nişte bani, înregistrați în scriptele Caffei[137]. Poate că printre acei captivi se va fi aflat şi fiul nenumit al principelui Alexios[138].

Pagubele pe care Cembalo le suferise în timpul războiului aveau să fie acoperite de republică. La 26 mai 1449 – aşadar, la opt ani după încheierea păcii cu Alexios –, cârmuitorii Genovei îi scriau consulului de la Cembalo în legătură cu despăgubirile pentru pierderile din vremea în care fusese stăpânit de Alexios (*Alexius locum Cimbali per aliquod tempus vi potitus est*)[139].

O scrisoare păstrată doar într-o copie nedatată şi care a fost plasată de unii cercetători în răstimpul 1442–1443[140], iar de alții, între 1436 şi 1441[141], trimisă, prin Mocastro (Cetatea Albă), de bailul venețian de la Constantinopol principelui Alexios, oferă informații despre starea principatului şi a cârmuitorului său la acea vreme: o corabie trimisă cu marfă la Constantinopol se întorcea la Calamita, o epidemie făcuse ca toate vitele să piară, Alexios însuşi era bolnav. Cu toate acestea, însă, el continua să fie interesat de situația de la Genova şi foarte implicat în intrigile politice. Nu cu mult timp în urmă, ceruse venețianului să-i trimită prăjituri otrăvite[142]. Bailul presupunea că acestea ar fi fost menite necredincioşilor şi promitea să le procure de la Veneția[143]. Destinatarii „dulciurilor" puteau fi, însă, la fel de bine, şi adversarii creştini ai lui Alexios[144]. Menționarea prăjiturilor otrăvite[145] nu este prin nimic

[135] N. Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle*, III, Paris, 1902, p. 145; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 210 şi nota 3; Ştefan Andreescu, *op. cit.*, p. 38, nr. III.

[136] S. P. Karpov, *op. cit.*, p. 38.

[137] N. Iorga, *op. cit.*, I, p. 37; Virginie Vasiliu, *op. cit.*, p. 314; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 210 şi nota 3.

[138] Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 210, 223.

[139] N. Iorga, *op. cit.*, III, p. 245; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 225 şi nota 6. Alexander Alexandrovich Vasiliev socotea că pagubele despre care se vorbeşte în scrisoarea din 1449 ar fi fost pricinuite în timpul unui alt conflict, desfăşurat la sfârşitul domniei lui Alexios. Ipoteza nu este, însă, susținută şi de alte surse credibile.

[140] Virginie Vasiliu, *op. cit.*, p. 322–323; S. P. Karpov, *op. cit.*, p. 38–39.

[141] Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 211–212; G. I. Brătianu, *La mer Noire*, p. 307; idem, *Marea Neagră*, p. 414.

[142] Virginie Vasiliu, *op. cit.*, p. 335–336.

[143] *Ibidem*, p. 320.

[144] Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 212; G. I. Brătianu, *La mer Noire*, p. 307; idem, *Marea Neagră*, p. 415.

surprinzătoare la o vreme când „le poison était fréquemment employé comme une solution radicale des conflits diplomatiques”[146].

După încetarea ostilităților, Calamita a trebuit refăcută, la fel cum se întâmplase și în 1424–1425. Un fragment dintr-o piatră – probabil, o pisanie de mari dimensiuni –, găsit la 1926 în zidăria fortăreței de la Calamita, conține monograma numelui Alexios și atestă, prin aceasta, înălțarea aici a unor construcții de către principe[147] (**Fig. 39**). Nu se poate ști, însă, dacă respectiva pisanie va fi fost pusă la sfârșitul primului război dintre principatul de Theodoro și Genova sau la finele celui de-al doilea. Că la Calamita au existat, ca și pe platoul Mangopului, pisanii cu monograme și cu steme o confirmă și Martin Broniowski: „cetatea Inkerman, deplină și măreață, se pare că a fost înălțată de principii greci, căci porțile și încă și unele dintre construcții se văd în întregime împodobite cu decoruri grecești (*Graecis characteribus*)[148] și cu însemnele lor (*insignibus eorum*) sculptate”[149].

Îndârjirea cu care Alexios a căutat, ani de-a rândul, să-și impună stăpânirea asupra cetății și portului Cembalo trebuie să aibă o explicație. De bune decenii, coloniile genoveze ajunseseră – înlăturând rivalități și stabilindu-și propriile reguli – să controleze comerțul din Marea Neagră și să-și asigure nu numai venituri consistente fără mare efort, ci și o poziție politică deloc de neglijat[150]. Acest lucru a fost de natură să trezească nemulțumirea atât a republicii Sfântului Marcu, cât și a tuturor vecinilor din pont. Analizându-se contextul mai amplu al conflictului dintre Veneția și Genova, s-a formulat concluzia că „on ne saurait […] considérer la prise de Cembalo en février 1433 par le prince de Théodoro Alexis, allié de Venise, comme directement liée au

---

[145] Virginia Vasiliu se îndoia că termenul a fost bine citit de autorul copiei scrisorii și se întreba, la sugestia lui N. Iorga, dacă nu va fi fost vorba, mai degrabă, de prăjituri aromate (Virginie Vasiliu, *op. cit.*, p. 320–321, nota 1). V., însă, și G. I. Brătianu, *La mer Noire*, p. 307; idem, *Marea Neagră*, p. 414, care pledează pentru corectitudinea termenului.

[146] G. I. Brătianu, *La mer Noire*, p. 307; idem, *Marea Neagră*, p. 414. Pentru practica otrăvirii adversarului, folosită în viața politică, v. Georges Minois, *Le couteau et le poison. L'assassinat politique en Europe (1400–1800)*, Paris, 1997 (ediția în limba română, *Cuțitul și otrava. Asasinatul politic în Europa (1400–1800)*, traducere de Cristina Prepeliță, postfață de Gabriel Leanca, Iași, 2004).

[147] A. Berthier-Delagarde, *op. cit.*, p. 6 și nota 1; p. 8; N. V. Malickij, *op. cit.*, p. 32–33; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 216.

[148] Formula *Graecis characteribus* a fost tradusă de unii cercetători prin „decoruri grecești”, de alții prin „litere grecești”. Este posibil ca Broniowski să fi văzut la Calamita pisanii mari, precum acelea de la Mangop, care conțineau inscripția frumos sculptată și diferite decoruri.

[149] *Martini BRONIOVII, de Biezdzfedea, bis in Tartariam nomine Stephani Primi Poloniae regis legati,* ***Tartariae Descriptio***, p. 5.

[150] Pentru contextul general în care s-a produs revolta antigenoveză din 1433–1434, v. Șerban Papacostea, *op. cit.*, p. 279–288.

conflit entre les deux Républiques"[151]. Acțiunile lui Alexios nu fuseseră sugerate sau cerute de venețieni, ci exprimau în totalitate voința principelui de la Mangop, care a folosit războiul veneto-genovez doar ca un context prielnic propriilor acțiuni. În acelaşi timp, aceste acțiuni nu aveau numai rosturi economice. Genovezii puseseră stăpânire pe Cembalo în urma tratatului cu tătarii din 1380–1381[152], smulgându-l de la principii greci (probabil, *Affendizi*, cu fratele şi nepoții săi[153]). S-a presupus, pe bună dreptate, că aceşti principi ar fi fost înaintaşii lui Alexios[154], ceea ce înseamnă că el a dorit să recapete moştenirea predecesorilor[155].

Spre această ipoteză, a revendicării unui drept moştenit, conduce şi un alt amănunt. Pe la 1249, un sebastos grec de la Soldaia pare să-şi fi întins autoritatea asupra întregii Goții[156], administrând, dacă nu tot teritoriul principatului de Theodoro de mai târziu, măcar acele părți care aveau să fie revendicate de Alexios. S-a pus întrebarea dacă sebastosul nu va fi fost şi el tot un înaintaş al lui Alexios[157].

Moştenite sau obținute prin luptă, mai multe fortificații asigurau, la această vreme, sistemul de apărare al principatului de Theodoro. Pe litoralul Mării Negre erau Calamita, Gorzuvitae şi Aluston, iar în interior – Eski-Kermen şi Siuyren, ridicate tot de bizantini, la o dată care nu a fost fixată cu certitudine (fie la aceeaşi vreme cu Mangopul, fie ceva mai târziu)[158]. În sfârşit, la toate acestea se adăuga Mangopul însuşi, cel mai puternic şi mai ingenios întărit dintre ele.

În ceea ce priveşte natura relațiilor dintre principatul de Theodoro şi celelalte puteri pontice din Crimeea – tătarii şi genovezii –, s-a avansat ipoteza că Alexios ar fi recunoscut dominația tătarilor, ca să-şi poată păstra autonomia[159]. Pe de altă parte, unii cercetători s-au întrebat dacă nu va fi existat o legătură de subordonare a principatului față de Genova. Aceasta, pentru că, pe marea pisanie pusă de Alexios în 1427, la biserica Sfinților Împărați Constantin

[151] François Dupuigrenet Desroussilles, *Vénitiens et Génois à Constantinople et en mer Noire en 1431 d'après une lettre de Martino da Mosto, baile à Constantinople, au baile et aux conseillers de Nègrepont*, în **CMRS**, XX, 1979, 1, p. 117.

[152] V. *supra*.

[153] Gabriella Airaldi, *op. cit.*, p. 103, nr. 54; v. şi *supra*.

[154] Virginie Vasiliu, *op. cit.*, p. 316–317.

[155] Pe larg despre toate acestea, *infra*, *Principatul de Theodoro şi Moldova lui Ştefan cel Mare*.

[156] G. I. Brătianu, *La mer Noire*, p. 305; idem, *Marea Neagră*, p. 412.

[157] Virginie Vasiliu, *op. cit.*, p. 317–318.

[158] A. G. Gertsen, O. A. Mahneva-Tchernets, *op. cit.*, p. 112–118; Iu. M. Mogaritchev, *op. cit.*, p. 148–149.

[159] Virginie Vasiliu, *op. cit.*, p. 314.

şi Elena[160], apare o cruce asemănătoare cu cea din stema Genovei[161]. Virginia Vasiliu a remarcat, însă, că afişarea crucii genoveze pe pisanie se plasează în anii caracterizați prin relații tensionate cu republica, ceea ce a făcut-o să se întrebe: „Faut-il voir en cela peut-être un état particulier à l'année 1427 ?” şi să conchidă: „Ou bien l'emblème exprime autre chose qu'un vasselage. Aucun autre indice ni avant, ni après 1427, ne laisse voir un tel lien entre la principauté de Théodoros et la ville de Caffa”[162]. La rândul său, Alexander Alexandrovich Vasiliev scria: „This emblem, though found in Gothia, is no evidence of the vassalage of that principality to Genoa, Gothia being in reality absolutely independent of Caffa; this escutcheon in my opinion may be explained only by the imperialistic tendencies of Alexis, who continued to regard as his own the Genoese possessions along the south coast which had formerly belonged to Gothia”[163]. În lipsa oricăror indicii concrete, nu vom putea şti, probabil, niciodată dacă stema Genovei de pe pisania lui Alexios va fi exprimat o relație de subordonare sau dacă nu va fi fost, mai degrabă, o stemă de pretenție.

În unele perioade – măcar în timpul războaielor cu Genova –, principatul a întreținut legături cu Veneția şi este mai mult ca sigur că şi Moldova s-a numărat între partenerii săi politici[164].

Alexios a fost cel mai însemnat şi cel mai cunoscut dintre principii de Theodoro. Ajuns pe tron la puțină vreme după invazia lui Timur Lenk, el a reuşit să ridice principatul din starea de ruină, să-i readucă prosperitatea pe care o cunoscuse în veacul al XIV-lea şi să-l transforme într-o putere pontică, implicată direct şi activ în politica Mării Negre. „Cine nu ştie – se întreba Ioan Eugenikos – despre marele Alexios, bărbat teribil şi puternic în război, iute în gândire şi încă şi mai iute la faptă, stâlp de neclintit al Chazariei, astru strălucitor pentru supuşii săi, luptător neînfricat în război, a cărui simplă apariție îi pune pe fugă pe duşmani ? El încă din timpul vieții este soarele care înconjoară cerul şi luminează cu razele sale întregul pământ al Goției”[165]. Principatul de Theodoro a fost asociat cu persoana lui Alexios într-o asemenea

[160] V. *infra*, şi **Fig. 126**.

[161] Este posibil ca o cruce similară să se fi aflat şi pe pisania curților de la Mangop (1425), dar, din păcate, aceasta s-a păstrat fragmentar: din ea lipseşte partea stângă, adică tocmai aceea în care ar fi trebuit să se afle cartuşul cu însemnul respectiv (v. *infra*, şi **Fig. 136**).

[162] Virginie Vasiliu, *op. cit.*, p. 315.

[163] Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 217.

[164] Virginie Vasiliu, *op. cit.*, p. 319; pentru amănunte, v. *infra*, *Principatul de Theodoro şi Moldova lui Ştefan cel Mare*.

[165] D. S. Spiridonov, *Заметки из истории эллинства в Крыму*, în „Известия Таврического Общества Истории, Археологии и Этнографии”, II, 1928, 59, p. 94, versurile 22–30 (textul original în limba greacă şi traducere în limba rusă); Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 195 (traducere în limba engleză).

măsură, încât a ajuns a fi numit şi Alexa[166].

Nu se ştie când şi-a sfârşit Alexios viaţa şi domnia. Un document genovez din 13 ianuarie 1444, povestind evenimente petrecute cu câţiva ani înainte, spune că o galeră din Caffa a prădat *in territorio Alexii*[167]. Aceasta înseamnă că, la data amintită, principele mai trăia. Pe de altă parte, un act din 2 mai 1447 îi menţionează pe Olobei şi pe ceilalţi fii ai răposatului Alexios (*Olobei et ceteris filiis condam Alexii*)[168]. Se poate, deci, stabili că Alexios a murit în răstimpul 13 ianuarie 1444 – 2 mai 1447[169].

Puterea în principat a fost preluată de fiii săi. După consemnarea din documentul datat 2 mai 1447, ar fi vorba de Olobei şi de cel puţin doi fraţi ai acestuia. Dintre toţi, unul singur apare cu numele, poate pentru faptul că deţinea, în comparaţie cu ceilalţi, o poziţie mai înaltă. Sistemul acesta de cârmuire colectivă nu era o noutate la Mangop, el fiind cunoscut încă din secolul al XIV-lea[170]. Nu se ştie dacă între aceşti fii ai lui Alexios se afla şi Ioan, căsătorit cu Maria Asanina Paleologhina Tzamplakonissa, atestat prin 1447 la Trapezunt[171]. În lipsa unor informaţii certe, orice speculaţii referitoare la părăsirea forţată a tronului de către Ioan, la lupte pentru putere între fraţi, la intervenţia lui Hadji Ghirai, sunt fără temei[172]. Rămâne valabilă doar observaţia lui Alexander Alexandrovich Vasiliev, anume că „John left Gothia permanently and played no part in the political life of the Crimea”[173].

Ostilitatea faţă de Genova, afişată de Alexios, a continuat şi în vremea urmaşilor săi. În conflictul izbucnit între Trapezunt şi Caffa, la 1447, principatul de Theodoro s-a aflat de partea împărăţiei Marilor Comneni[174], cu certitudine şi datorită relaţiilor de rudenie care legau cele două familii

---

[166] *Războieni. Cinci sute de ani de la campania din 1476. Monografie şi culegere de texte*, coordonator Manole Neagoe, Bucureşti, 1977, p. 155–156, nr. 16 (textul latin şi traducere în limba română); v. şi Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 218, 249; Anca Popescu, *Mitropolia Goţiei într-o diplomă otomană de învestire a patriarhului de Constantinopol*, în **SMIM**, XVIII, 2000, p. 170–171.

[167] N. Iorga, *op. cit.*, III, p. 145; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 210 şi nota 3; Ştefan Andreescu, *Alte acte genoveze cu privire la expediţia lui Carlo Lomellino în Marea Neagră (1434)*, p. 38, nr. III.

[168] N. Iorga, *op. cit.*, III, p. 216; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 219 şi nota 2; p. 224 şi nota 3.

[169] Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 219.

[170] Gabriella Airaldi, *op. cit.*, p. 103, nr. 54.

[171] D. S. Spiridonov, *op. cit.*, p. 96–99.

[172] Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 222–223.

[173] *Ibidem*, p. 223.

[174] Virginie Vasiliu, *op. cit.*, p. 325.

domnitoare[175]. Întorcându-se dinspre Caffa, galerele şi fustele trapezuntine au ancorat la Calamita, iar comandantul flotei, despotul David – cumnat al cârmuitorilor de la Mangop – a petrecut ceva timp cu *Olobei et ceteris filiis condam Alexii*[176]. Situația începuse să se complice din nou în Marea Neagră şi o revoltă antigenoveză, precum aceea din 1433–1434, stătea să izbucnească. În fața acestei primejdii, conducerea Genovei a trimis o comisie la Caffa, cu sarcina de a întocmi un raport asupra stării lucrurilor. S-a constatat că atitudini dușmănoase față de coloniile genoveze manifesta nu numai împăratul de la Trapezunt, ci şi cârmuitorii din Sinope şi Kastamuni sau *dominus Tedori*, Olobei[177]. Amănunte despre desfăşurarea ulterioară a evenimentelor nu avem. Conflictul s-a aplanat înainte de declanşarea unor acțiuni ofensive, ceea ce nu a însemnat, însă, şi încetarea vechilor rivalități.

La 31 ianuarie 1453, dogele Genovei era informat de consulul din Caffa că negustorii turci nu mai ajungeau în acest port, frecventând, în schimb, Calamita şi locurile din jur (*in loco Calamite ceterisque locis huic urbi circumstantibus*)[178]. Acolo, mărfurile se descărcau de pe corăbii şi apoi erau trimise la Kârk-or, unde se găsea reşedința hanului tătar (*de quo loco se transferunt ad Cerche*[179]). De la tătari, se cumpărau, la prețuri mici, sclavi, care se aduceau la Calamita (*in dicto loco Calamite*[180]), unde erau încărcați pe corăbii cu destinația Imperiul Otoman. Cum la Calamita se percepeau taxe comerciale mai mici decât la Caffa, negustorii turci erau atraşi aici şi astfel se spărgea monopolul comercial impus de genovezi în Marea Neagră. Urmarea firească era reducerea considerabilă a veniturilor Caffei (*de officio Sancti Antonii pauci et quasi nulli redditus percipiuntur*)[181]. Fireşte că sumele de bani smulse Caffei în acest chip ajungeau la Hadji Ghirai (*Agigarei*) şi la cei cu care hanul se afla în foarte mare unire şi frăție (*maxima coniunctione et fraternitate*), anume Olobei şi frații săi, fiii răposatului Alexios de Theodoro (*Olobei et fratribus, filiis quondam Alexii de lo Tedoro*)[182]. Aşadar, „comerțul cu sclavi […] s-a prăbuşit, în ceea ce-i privea pe genovezi, nu din pricina cuceririi Constantinopolului […], ci *din pricina devierii traficului spre portul*

[175] *Ibidem*.

[176] N. Iorga, *op. cit.*, III, p. 216; Virginie Vasiliu, *op. cit.*, p. 324; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 224 şi nota 3.

[177] Virginie Vasiliu, *op. cit.*, p. 324; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 225.

[178] Ştefan Andreescu, *Un act genovez din 1453 sau despre limitele metodei cantitative*, în **SMIM**, XXI, 2003, p. 146, reluat în idem, *Izvoare noi cu privire la istoria Mării Negre*, p. 56.

[179] *Ibidem*.

[180] *Ibidem*, p. 57.

[181] *Ibidem*, p. 56.

[182] *Ibidem*, p. 57.

Calamita"[183]. Faptul că amenajarea portului Calamita determinase modificarea rutelor comerciale din Crimeea, cu urmări nefavorabile pentru coloniile genoveze din peninsulă, este confirmat şi de un raport trimis metropolei de consulul Caffei, la 11 septembrie 1454, în care se vorbeşte despre mărfurile care *ex Turchia veniunt ad Calamitam conducuntur*[184]. Pe de altă parte, implicarea principatului de Theodoro în comerțul cu sclavi este dovedită de o însemnare din 7 noiembrie 1465, privitoare la un sclav şi o sclavă proveniți din Goția, care fuseseră cumpărați de un negustor ungur sau român[185].

Între timp, însă, zidurile Constantinopolului căzuseră şi sultanul Mehmed al II-lea intrase biruitor în capitala împărăției bizantine. Un alt factor de putere se impunea cu vigoare pe scena politică a Europei. Vechile alianțe îşi pierdeau însemnătatea; foştii adversari deveneau prieteni. Hadji Ghirai înclina balanța spre Mehmed al II-lea. Turcii erau duşmani ai genovezilor. Caffa se orienta spre principatul de Theodoro.

În primăvara lui 1454, o flotă otomană a trecut Bosforul şi s-a îndreptat spre litoralul crâmlean al Mării Negre. La 14 iulie, turcii, aliați cu tătarii, au atacat Caffa, silind-o să ratifice un nou tratat cu Hadji Ghirai. Apoi au pornit spre țărmul Goției – nepregătit pentru a face față unui război – şi l-au prădat. Într-un sfârşit, neîntâmpinând nici o împotrivire, s-au retras (*deinde Constantinopoli navigarunt*), mulțumindu-se doar cu spaima provocată în rândul creştinilor din pont[186]. Marea confruntare era lăsată pentru mai târziu.

În fața noii situații, principatul de Theodoro şi Caffa au căutat să lase deoparte rivalitățile, în măsura în care acest lucru era posibil fără atingerea propriilor interese economice. În cursul anului 1454, *Olobei de Lothedoro* a trimis autorităților genoveze mai multe scrisori cu avertismente asupra iminenței pericolului turcesc[187]. La rândul său, colonia genoveză i-a făcut, în 1455, un dar[188] şi, în acelaşi an, l-a primit pe un sol al său[189]. În primăvara anului 1455, Olobei a mijlocit tratativele dintre Caffa şi tătari. Genovezii au trimis în mare grabă un sol şi, după zece zile de discuții, terminate înainte de 25

[183] *Ibidem*, p. 47–48 (*subl. a.*).

[184] Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 230 şi nota 3.

[185] N. Bănescu, *Vechi legături ale țărilor noastre cu genovezii*, în volumul *Închinare lui N. Iorga cu prilejul împlinirii vârstei de 60 de ani*, Cluj, 1931, p. 34 şi nota 2; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 235 şi nota 3.

[186] N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei şi Cetății Albe*, Bucureşti, 1899, p. 114; Virginie Vasiliu, *op. cit.*, p. 326; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 231 şi notele 2, 3.

[187] Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 221, 231 şi nota 4.

[188] N. Bănescu, *Contribution à l'histoire de la seigneurie de Théodoro-Mangoup en Crimée*, p. 35, nota 1; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 232 şi nota 4.

[189] N. Bănescu, *Maurocastrum – Mo(n)castro – Cetatea Albă*, în **ARMSI**, s. III, tom. XXII, 1939–1940, p. 176.

iunie 1455[190], au obținut încheierea unui acord prin care, pe durata consulatului lui Tommaso di Domoculta (abia început), cuantumul tributului Caffei rămânea neschimbat[191]. În mai 1455, consulul de la Soldaia îi informa pe protectorii Băncii San Giorgio că, în urmă cu câteva zile, le scrisese la doi dintre fiii răposatului Alexios (*ex filijs q. Alexij, nobis vicinis*), cu privire la unii dintre supușii lor, care nu se purtaseră bine *cum hominibus istius loci*, şi le ceruse să-i pedepsească pe aceia şi să-i oblige să trăiască mai departe în pace. Se vede din acest raport că principatul de Theodoro era cârmuit, la acea vreme, de cel puțin doi dintre fiii lui Alexios, unul fiind, foarte probabil, Olobei însuşi[192].

În ciuda unor relații de aparentă normalitate între vecini confruntați cu un pericol comun, rivalitatea dintre principatul de Theodoro şi genovezi continua. Într-un raport din august 1455, privitor la situația economică şi politică a coloniilor din Crimeea, se arată că seniorii de la Mangop făceau port la Calamita (*faciunt portum in Callamitta*) şi armau o galeră. În mai multe rânduri, caffezii îi rugaseră să respecte tratatele încheiate, însă fără nici un rezultat. Nu le mai rămânea decât să aştepte momentul potrivit, când, cu siguranță, aceia aveau să fie pedepsiți pentru nerecunoştința lor (*et nil dubitamus penas debitas patientur. Nam ingratissimi et ilati sunt*)[193]. Raportul acesta conține două informații bizare, care au atras atenția cercetătorilor. În primul rând, identitatea domnilor de la Mangop: Alexios cu toți frații săi (*Alexius cum omnibus fratribus*). În al doilea rând, răspunsul pe care aceştia l-au dat consulului: *jactant se multum non timere posse aliquem vivente eorum patre et domino imperatore tartarorum*. Analizând izvorul, Virginia Vasiliu a conchis că raportul nu se referă la Olobei şi frații săi – care domneau efectiv în 1455 –, pentru că ei nu puteau declara, la circa un deceniu de la moartea lui Alexios, că nu se tem de nimeni atât timp cât trăiesc tatăl lor şi „împăratul tătar”. Prin urmare, principii de la Mangop erau fiii lui Olobei[194], dintre care unul se numea Alexios, precum bunicul său. După părerea lui Alexander Alexandrovich Vasiliev, în text ar fi vorba nu despre Alexios şi frații săi, ci despre Alexios şi fiii săi[195], numai că, într-un asemenea caz, cine ar fi fost tatăl care le asigura

[190] Idem, *Vechi legături ale țărilor noastre cu genovezii*, p. 35; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 222 şi nota 2; p. 232 şi nota 2; Ştefan Andreescu, *Caffa, hanul crâmlean Hadji Ghirai şi Moldova: noi ştiri dintr-un act genovez*, în idem, *Izvoare noi cu privire la istoria Mării Negre*, p. 73.

[191] Ştefan Andreescu, *op. cit.*, p. 72–73.

[192] N. V. Malickij, *op. cit.*, p. 40 şi nota 1; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 231 şi nota 5.

[193] Virginie Vasiliu, *op. cit.*, p. 326; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 213 şi nota 1.

[194] Virginie Vasiliu, *op. cit.*, p. 327.

[195] Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 213.

liniştea în timpul vieții sale ? Fără doar şi poate, raportul genovez conține o eroare, fie în privința identificării principelui de Theodoro prin numele Alexios, fie în privința desemnării asociaților săi la tron ca frați ai acestuia. Nu există, însă, motive pentru a pune sub semnul întrebării celelalte informații şi nici data izvorului. O asemenea informație, demnă de tot interesul, este aceea că principele de Theodoro *cum omnibus fratribus male se habet*[196], care aminteşte în chip surprinzător consemnarea lui Martin Broniowski despre domnii de la Mangop din secolul al XIV-lea, care nici aceia nu se înțelegeau între ei[197].

A avea bune relații cu principatul de Theodoro nu era treabă uşoară. Ca atare, coloniile genoveze au încercat diverse soluții. La 6 septembrie 1455, un inginer venit la Caffa pentru lucrul la fortificații, Giovanni Piccinino pe numele său, scria protectorilor Băncii San Giorgio despre intenția sa de a lua cetatea Theodoro (*lo castello de lo Theodoro*). Avea, însă, nevoie de oameni şi de o galeră care să-i transporte până la Cembalo, *e se mi sera daito li dicti homini centum, non dubito che tuta la Gotia serebe soto la segnoria vostra*. Deşi probabil că ideea le-ar fi surâs, genovezii s-au arătat rezervați, de teamă să nu atragă atenția sultanului[198].

Un an mai târziu, la 27 noiembrie 1456, protectorii Băncii San Giorgio îi trimiteau o scrisoare lui Olobei (*Magnifico et potenti domino Olobei, Tedori domino* […] *tanquam fratri nostro dilectissimo*), exprimându-şi nădejdea că în răstimpul următor o oaste a tuturor creştinilor, maritimă şi terestră, va fi gata să pornească împotriva necredincioşilor, astfel încât Caffa şi principatul de Theodoro să-şi recapete liniştea de altădată (*ex quibus civitas nostra Caphe ac magnificentia vestra pristinam securitatem recuperabunt*). Mai mult decât atât, protectorii îl asigurau că, la caz de nevoie, vor fi gata să-l ajute[199]. Se pare că Olobei agrea proiectul unei coaliții antiotomane, dar genovezii nu-l socoteau un partener tocmai de încredere. Aşa s-ar explica de ce protectorii nu i-au trimis direct scrisoarea amintită, ci au preferat să o expedieze la Caffa, lăsându-i pe magistrații de aici să decidă dacă i-o vor remite sau nu. Oricum, îi sfătuiau pe aceştia să întrețină relații prieteneşti cu principele, pentru că, în împrejurările date, o asemenea atitudine era foarte folositoare oraşului (*Quin omnium peritorum rerum caphensium judicio ejus amicitia hoc tempore illi civitati*

[196] Virginie Vasiliu, *op. cit.*, p. 326, nota 4; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 213, nota 1.

[197] *Martini BRONIOVII, de Biezdzfedea, bis in Tartariam nomine Stephani Primi Poloniae regis legati,* ***Tartariae Descriptio***, p. 7; v. şi *supra*.

[198] Virginie Vasiliu, *op. cit.*, p. 327; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 232 şi nota 3; Ştefan Andreescu, *Un act genovez din 1453 sau despre limitele metodei cantitative*, p. 50–51 şi nota 20.

[199] Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 232–233 şi nota 1.

utillissima est)[200].

Dovada stării de tensiune şi de nesiguranță resimțită în Crimeea se întrevede din intensitatea schimbului de soli între Theodoro şi Caffa, reflectată în registrele financiare ale coloniei genoveze. În 1456, autoritățile Caffei cheltuiau o sumă de bani cu un sol de la Mangop, *Focha, greco de Theodoro, misso parte Olobei domini Teodori*[201]. Urmează apoi două consemnări din 1457, privitoare la darul oferit lui *Caraihibi de lo Tedoro, misso per Olobei dominum Thedori*[202] şi la banii dați *pro Bicsi noncio Olobi d*(*omini*) *Theodori*[203].

Acestea sunt ultimele atestări sigure ale lui Olobei ca principe de Theodoro. Din 1458 mai există două izvoare, care par să-l menționeze tot pe el, însă lucrul nu este foarte sigur, pentru că documentele respective nu-i amintesc numele. De aceea, este mai prudent a afirma că Olobei a murit după 1457[204].

Primul dintre izvoarele invocate este un mesaj trimis de protectorii Băncii San Giorgio la Caffa, în ziua de 8 februarie 1458. El conține un set de instrucțiuni secrete şi avertismente. Autorităților li se atrăgea atenția asupra faptului că anumite părți din instrucțiuni mai vechi ajunseseră la cunoştința principelui de Theodoro, ruşine (*dedecus*) care nu trebuia să se repete. În continuare, protectorii vorbeau despre cele patru *dominationes* care se aflau *in illo mari pontico*, anume: *imperator Tartarorum, imperator Trapezundarum, dominus Tedori et fratres ejus, ac dominus sive communitas Mocastri*. Cu aceste puteri, Caffa era sfătuită să trăiască în pace, un război cu ele fiind extrem de periculos, în condițiile creşterii pericolului turcesc. Mai departe, se afirma că principele de Theodoro şi frații săi ocupaseră pe nedrept Goția, care aparținea Caffei (*indebite occupant Gotiam ad urbem Caphe pertinentem*) şi se aducea din nou în discuție problema portului Calamita, pe care *dominus Tedori et fratres ejus* îl construiseră, în ciuda drepturilor şi privilegiilor Caffei, şi care îi provoca substanțiale pierderi. În sfârşit, protectorii îi lăsau pe cârmuitorii Caffei să acționeze cum vor socoti că este mai folositor intereselor coloniei, sfătuindu-i, totuşi, să se silească a-şi ascunde sentimentele, fără a-şi încălca

[200] N. Iorga, *op. cit.*, p. 119; Virginie Vasiliu, *op. cit.*, p. 328; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 233 şi nota 2.

[201] N. Bănescu, *Contribution à l'histoire de la seigneurie de Théodoro-Mangoup en Crimée*, p. 35, nota 1; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 233 şi nota 3.

[202] N. Bănescu, *op. cit.*, p. 35, nota 1; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 233 şi nota 5.

[203] N. Bănescu, *op. cit.*, p. 35, nota 1; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 233 şi nota 5.

[204] S-a spus şi că Olobei ar fi murit în 1458 (Virginie Vasiliu, *op. cit.*, p. 328; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 235).

propriile drepturi[205].

În cel de-al doilea document, de data aceasta cifrat, provenind de la Caffa şi purtând data de 24 martie 1458, suveranii de care era legată politica genovezilor sunt identificați în chipul următor: principele de Theodoro, ca *dubius*, sultanul, ca *acer*, împăratul de la Trapezunt, ca *discors*, iar hanul tătar, ca *timor*[206].

După moartea lui Olobei, fiii săi au urmat la tron. Aşa cum Olobei avusese rolul preeminent între frații săi, împreună cu care cârmuise principatul, tot aşa, între fiii lui, Isaac pare să fi fost acela care s-a bucurat de o poziție mai importantă, chiar dacă numele său nu este consemnat ca atare de izvoare până la 1465.

Un act notarial genovez din 13 martie 1461 conține o informație bizară. În acest document, este menționată o mare sumă de bani pe care *dominus Theodorca de Telica* i-o împrumutase cândva domnului de Theodoro[207] (*Hic insuper declaratur inter ipsos Theodorca et Silvestrum* [procuratorul său – *n. mea*] *quod dictus dominus Theodorca habuit a dicto Silvestro et habuisse confitetur ducatos venetos in una parte trecentos octuaginta et in alia parte ducatos centum se*[*pt*]*uaginta tres quos superiori tempore habuit a dicto Silvestro pro magnifico Chiyhibi, domino Theodori*[208]). Este greu de crezut că *magnificus Chiyhibi, dominus Theodori* ar putea fi un „prinț tătar, poate un fruntaş al «clanului» Şirin”[209]. Cu această formulă – *magnificus dominus* – sau cu altele asemănătoare erau desemnați în documente doar principii de Theodoro. Pe de altă parte, trebuie să ținem seama de faptul că, şi cu alte prilejuri, izvoare ale timpului dau unora dintre cârmuitorii de la Mangop nume stranii, cu o formă neobişnuită onomasticii creştine. De pildă, un document genovez îl aminteşte pe domnul de Theodoro de la 1381, *Affendizi*[210], numai că acesta nu trebuie înțeles ca un nume propriu, ci ca o deformare a titlului

[205] N. Iorga, *op. cit.*, p. 121; N. V. Malickij, *op. cit.*, p. 42 şi nota 2; Virginie Vasiliu, *op. cit.*, p. 328; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 234 şi notele 1, 3; p. 235 şi nota 1; N. Bănescu, *Maurocastrum – Mo(n)castro – Cetatea Albă*, p. 170.

[206] N. V. Malickij, *op. cit.*, p. 42; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 235.

[207] Michel Balard, *The Greeks of Crimea under Genoese Rule in the XIVth and XVth Centuries*, p. 30; Ştefan Andreescu, *Un om de afaceri român în spațiul pontic la mijlocul veacului al XV-lea: „Teodorcha de Telicha”*, în **SMIM**, XVI, 1998, p. 23, reluat în idem, *Din istoria Mării Negre. Genovezi, români şi tătari în spațiul pontic în secolele XIV–XVII*, Bucureşti, 2001, p. 80.

[208] Ştefan Andreescu, *Date noi despre „Teodorcha de Telicha”*, în volumul *Prinos lui Petre Diaconu la 80 de ani*, îngrijit de Ionel Cândea, Valeriu Sîrbu, Marian Neagu, Brăila, 2004, p. 630–631, reluat în idem, *Izvoare noi cu privire la istoria Mării Negre*, p. 108.

[209] *Ibidem*, p. 106.

[210] Gabriella Airaldi, *op. cit.*, p. 103, nr. 54; v. şi *supra*.

aÙqšnthj[211]. La 17 august 1446, un registru de cheltuieli înregistra suma de bani dată cândva lui *Usdemoroch*, domnul goților (*exenium unum factum Usdemoroch, olim domino Gethicorum* [= *Gothicorum*]*, quando venit ad tres montaniolas*)[212]. Usdemoroch nu este numit, precum principii de la Mangop, *dominus Gothie*, ci *dominus Gothicorum*, altfel spus, el nu pare să fi fost conducător al unei unități politice, ci, mai degrabă, al unei structuri etnice, „un chef des Goths, inconnu par ailleurs”[213], care stăpânea un ținut între Caffa și muntele Sachim[214]. În cazul lui *Olobei*, am putea avea de-a face cu o formă redusă și deformată a lui *Manoli bei*[215], mai ales că numele acesta este atestat de documente ale Caffei cu referire și la alte persoane decât principele Mangopului[216]. În concluzie, numele ciudate ale câtorva dintre principii de Theodoro sunt fie forme corupte ale unor titluri pe care aceștia le purtau sau care le erau atribuite de contemporani, fie deformări ale unor nume. Pe temeiul lor nu se pot construi ipoteze privitoare la originea necreștină, eventual tătărească, a conducătorilor de la Mangop. La 1461, când actul notarial îl pomenește pe *Chiyhibi*, principi de Theodoro erau fiii lui Olobei, adică Isaac (Isaico, Saico, Saicus, Sachi) și frații săi.

Și în vremea urmașilor lui Olobei, starea de pace dintre principatul de Theodoro și coloniile genoveze pare să fi fost relativă. Ambasadori de la Mangop sunt atestați la Caffa în 1461[217]. În 1465, colonia genoveză trimitea un sol *ad magnificum dominum consulem usque Cimbalum et deinde Calamitam Teodori et Lustam*[218] și, mai târziu, în cursul aceluiași an, alt sol *ad dominum Saicum, d*(*ominum*) *Tedori*[219].

Între timp, însă, în vara anului 1461, împărăția de la Trapezunt căzuse.

---

[211] Pentru demonstrație, v. Thierry Ganchou, Alina Minghiraș, *op. cit.*, p. 113, și *infra*, *„Maria Asanina Paleologhina, doamna Moldovlahiei”*.

[212] N. Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle*, I, p. 38; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 223 și nota 1.

[213] N. Iorga, *op. cit.*, I, p. 38.

[214] Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 223, nota 1. Numele *Usdemoroch* ar putea duce cu gândul și la familia genoveză *Usodimare* – v., de pildă, un Ottone Usodimare la Charles Hopf, *Chroniques gréco-romanes inédites ou peu connues publiées avec notes et tables généalogiques*, Berlin, 1873 (ediție anastatică, Atena, 1961), p. 502 –, deși o apropiere între ele pare dificilă.

[215] V. *infra*, *„Maria Asanina Paleologhina, doamna Moldovlahiei”*, unde sunt discutate și opiniile mai vechi.

[216] N. Bănescu, Recenzie la A. A. Vasiliev, *The Goths in the Crimea…*, p. 421.

[217] Idem, *Maurocastrum – Mo(n)castro – Cetatea Albă*, p. 176.

[218] Idem, *Contribution à l'histoire de la seigneurie de Théodoro-Mangoup en Crimée*, p. 33, nota 2; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 237 și nota 2.

[219] N. Bănescu, *op. cit.*, p. 35, nota 1; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 237 și nota 1.

Împăratul David, soția acestuia – mătușă a principilor de la Mangop –, copiii lor, aristocrați şi locuitori de rând fuseseră duşi în robie la Constantinopol, unde aveau să-şi găsească sfârşitul. Imperiul Otoman se apropia îngrijorător şi mult prea repede de stăpânirile creştine din nordul Mării Negre.

La 16 iunie 1467, protectorii Băncii San Giorgio scriau la Caffa, reluând vechiul îndemn de a trăi în pace cu „împăratul" tătarilor (*cum dictis domino imperatore*), cu principele de Theodoro (*cum domino Tedori*) şi cu celelalte puteri din Marea Neagră (*cum quibuscumque aliis dominationibus Maris Pontici*)[220].

Răspunzând unei scrisori trimise de la Caffa, protectorii îşi exprimau, la 28 aprilie 1470, acordul în legătură cu măsurile luate de autorități pentru încheierea unor tratate cu hanul tătar şi cu *dominus Thodori et fratres ejusdem*[221]. Formula aceasta confirmă că, la data amintită, sistemul de cârmuire colectivă de la Mangop rămăsese în vigoare.

Discuțiile dintre cele trei părți au mers înainte, spre satisfacția protectorilor de la Genova. La 21 ianuarie 1471, aceştia scriau la Caffa, bucuroşi că se trimisese la tătari o solie, care dusese tributul la termenul stabilit. În acelaşi timp, erau mulțumiți de insistențele făcute pe lângă domnul Goției (*dominus Gotie*) ca şi el să facă acelaşi lucru, fiind convinşi că, în cele din urmă, acesta va accepta să plătească tributul, pentru că atât Caffa, cât şi el însuşi încercau să trăiască în pace cu hanul[222].

În februarie 1471, doi soli primeau la Caffa daruri pentru domnul *Sachi*[223]. Genova şi-a reluat îndemnurile la luptă solidară împotriva turcilor într-o scrisoare trimisă, la 26 aprilie 1471, *magnifico amico nostro carissimo, domino Saicho, domino Tedori*. Din ea se înțelege că Isaac făcuse un drum la Caffa pentru a discuta despre apărarea comună împotriva duşmanilor (*per defensioni de li stati de tute doe le parte*). Mulțumiți de mersul lucrurilor, protectorii Băncii San Giorgio îşi exprimau convingerea că, în fața primejdiei comune, relațiile prieteneşti sunt cele mai potrivite (*vivere insieme cum sincero e fraternale amore et intelligentia*) şi se declarau pregătiți să intervină pentru onoarea şi apărarea principelui (*per honore et defensione de la quale se offeriamo semper prompti et apparegiati*)[224]. Din păcate, nu se ştie ce vor fi scris protectorii în epistola pe care i-au adresat-o hanului tătar în aceeaşi zi de

[220] Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 235 şi nota 4.

[221] *Ibidem*, p. 236 şi nota 1.

[222] Virginie Vasiliu, *op. cit.*, p. 329 şi nota 3; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 236 şi nota 2.

[223] N. Iorga, *Acte şi fragmente cu privire la istoria românilor*, III, Bucureşti, 1897, p. 47.

[224] N. V. Malickij, *op. cit.*, p. 42; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 48; p. 237 şi nota 3.

26 aprilie 1471[225].

Poate că în legătură cu acest proiect de apărare comună, genovezii au trimis, tot în 1471, prin Cembalo, *domini Saicho pro Calamitta*, două lăzi cu arbalete, al căror preț a fost înregistrat în scriptele financiare ale Caffei (*pro capsiis duabus veretonorum*)[226]. Din această consemnare sumară nu se pot trage prea multe concluzii, dar se poate presupune că respectivele arme – în producerea cărora genovezii aveau meşteri renumiți – erau menite apărării portului Calamita.

Recomandarea protectorilor făcută caffezilor de a avea relații de bună vecinătate cu puterile din Marea Neagră – rămase doar trei după căderea Trapezuntului – a fost formulată din nou la 6 iunie 1472, în instrucțiunile adresate noului consul al Caffei (*Ut credimus vos non ignorare, sunt in mari illo pontico inter ceteras he tres dominationes* […]*: videlicet dominus imperator Tartarorum, dominus Tedori et fratres eius, ac dominus sive communitas Mocastri*)[227]. Apreciind importanța menținerii unor relații amicale cu tătarii, protectorii recomandau acelaşi fel de legături şi cu stăpânitorii de la Mangop (*dominum Tedori et fratres ejus*). Era reamintit faptul că, împotriva obiceiului din vremuri trecute, principele mersese personal la Caffa şi stabilise relații de prietenie (*quem dominum invenietis preter consuetudinem superiorum temporum Capham personaliter se transtulisse et cum nostris veram amicitiam contraxisse*). Autoritățile de la Caffa erau sfătuite nu numai să păstreze această prietenie, ci să o intensifice, în nădejdea că şi principele va face acelaşi lucru, folositor deopotrivă caffezilor şi lui însuşi[228]. Ca şi în alte rânduri, o notă de neîncredere răzbate totuşi dincolo de îndemnurile la pace şi alianță. Aceasta, pentru că nişte cetățeni din Caffa acceptaseră să primească bani de la hanul tătar (*ab ipso imperatore Tartarorum*), ca şi de la principele de Theodoro şi frații săi (*domino Tedori vel fratribus ejus*), în schimbul unor informații, spre marea pagubă şi pieire a oraşului (*in grave damnum et perniciem illius civitatis*)[229]. În fine, în mesajul cifrat care însoțeşte această scrisoare, principele

[225] Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 237, nota 3.

[226] N. Bănescu, *op. cit.*, p. 33, nota 2. Alexander Alexandrovich Vasiliev interpretează consemnarea în felul următor: „… in the same year (1471), if I correctly understand the text, two chests of projectiles, which cost the Caffian authorities 400 aspers, were sent for Saichus from Caffa, via Cembalo-Balaklava, to Calamita” (Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 237 şi nota 4). De fapt, nu era vorba despre proiectile; *magister veretonorum* era, în documentele vremii, meşterul care producea arbalete (cf. „verrette”, „verrettoni”).

[227] N. Iorga, *op. cit.*, III, p. 50; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 237–238.

[228] Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 238 şi nota 2.

[229] *Ibidem*, p. 238 şi nota 4.

de Theodoro este numit *vigilans*[230].

Pentru anul 1472, registrele financiare ale Caffei menționează un sol, *legatus ad d*(*ominum*) *Saichum*[231].

Acesta este contextul în care Ştefan cel Mare, domnul Moldovei[232], „şi-a luat […] doamnă, pe cneaghina Maria de la Mangop" în septembrie 1472[233]. Amănunte despre schimbul de soli, despre tratative, despre trimiterea de daruri, despre condițiile în care s-a încheiat această căsătorie, nu avem. Maria Asanina Paleologhina – însoțită, fără îndoială, de mica sa curte – se va fi îmbarcat pe o corabie la Calamita, va fi ajuns la Cetatea Albă şi, de acolo, la Suceava. Mangopul nu avea să-l revadă niciodată.

În vara anului 1474, principii de Theodoro (*domini Gotie*) s-au plâns autorităților genoveze din pricina unor conflicte iscate la granița comună. Mai precis, avuseseră loc nişte furturi de cai şi vite, precum şi incendieri ale unor case. Incidentele îi puneau într-o situație dificilă pe genovezi, pentru că ele ar fi putut constitui un pretext de război (*possent nos facere intrare in guerram cum dictis dominis Gotie*)[234]. Se pare, însă, că situația s-a rezolvat înainte de a căpăta proporții alarmante.

După căsătoria în Moldova a prințesei Maria, anul 1474 părea să deschidă principatului de Theodoro perspectiva unei alte relații matrimoniale şi politice dincolo de spațiul crâmlean. Totul începuse prin 1472 sau 1473, când Hozia Kokos, un evreu bogat din Caffa, scrisese marelui cneaz al Moscovei, Ivan al III-lea, întrebându-l dacă n-ar dori să-l căsătorească pe fiul său cu fiica principelui Isaac (*Isaiko*) al Mangopului. Interesat de propunere, marele cneaz a trimis la Mangop, în primăvara anului 1474, un sol, pe Nikita Vasilievici Beklemişev. Principele Isaac l-a primit cu cinste şi i-a spus că ar dori să ducă la bun sfârşit proiectul de căsătorie a fiicei sale, pe care solul a şi văzut-o. După un an, Ivan al III-lea l-a însărcinat pe Alexei Ivanovici Starkov – solul moscovit trimis la tătari – să treacă întâi pe la Caffa, de unde să-l ia pe Hozia Kokos şi apoi, împreună cu acesta ca tălmaci, pe la Mangop. Starkov ducea cu sine daruri pentru principe, pentru soția şi fiica lui. Cei doi soli ai marelui cneaz ar fi trebuit să continue tratativele şi, de asemenea, să afle la ce valoare se ridica

---

[230] N. V. Malickij, *op. cit.*, p. 42; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 238. Pentru identificări de acest tip într-un mesaj cifrat din 1458, v. *supra*.

[231] N. Bănescu, *Maurocastrum – Mo(n)castro – Cetatea Albă*, p. 176.

[232] În chip inexplicabil, într-o lucrare consacrată capitalei principatului de Theodoro, soțul prințesei Maria este numit „Ştefan cel Mare (Duşan), domnul Moldovei" (O. Dombrovskij, O. Mahneva, *op. cit.*, p. 88).

[233] *Cronicile slavo-române din sec. XV–XVI publicate de Ion Bogdan*, ediție revăzută şi completată de P. P. Panaitescu, Bucureşti, 1959, p. 17.

[234] Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 245 şi nota 2.

zestrea miresei[235]. Evenimentele care aveau să urmeze au pus capăt, însă, proiectelor matrimoniale. Peste câțiva ani, fiul lui Ivan al III-lea, Ivan Ivanovici, avea să ajungă soțul Elenei, nefericita fiică a lui Ştefan cel Mare.

Pe când cneazul Moscovei încerca o alianță la Mangop, domnul Moldovei căuta deja ajutorul şi colaborarea Caffei împotriva seniorului de Theodoro şi a turcilor La 10 februarie 1475, autoritățile din Caffa scriau la Genova că Ştefan cel Mare (*dictus voivoda*) trimisese un sol cu misiunea de a încheia pace cu caffezii, promițând şi plata unor despăgubiri pentru pagubele suferite de aceştia din partea moldovenilor. Genovezii au refuzat, însă, pentru că li se cerea să fie duşmani ai sultanului (*domini regis teucrorum*) şi ai domnului Saico, domnul de Theodoro şi al Goției (*domini Saici, domini Theodori et Gottie*)[236].

Se înțelege de aici că, din motive astăzi necunoscute, Isaac abandonase între timp poziția antiotomană adoptată cu câțiva ani în urmă. Nu se ştie dacă şi frații alături de care cârmuia erau de acord cu această opțiune. Orişicum, izvoarele care se referă la evenimentele anului 1475 îl menționează pe Isaac singur.

Un frate al doamnei Maria Asanina Paleologhina, anume Alexandru, îşi găsise refugiu şi sprijin în Moldova. Se pare că împărtăşea aceleaşi năzuințe ca şi cumnatul său de la Suceava. Într-un raport al solilor lui Matias Corvinul trimişi la Ştefan cel Mare, aceştia îl informau pe regele Ungariei, la 25 iunie 1475 (*die domenica post festum Nativitatis beati Joannis Baptiste*), că, în urmă cu câteva zile, domnul Moldovei (*vajvoda Stephanus*) îl trimisese pe Alexandru, fratele soției sale (*fratrem carnalem consortis sue*), la Mangop (*in regnum, quod dicitur Mango* [sic !]). Sprijinit de oaste, Alexandru a cucerit

---

[235] *Сборник Императорскаго Русскаго Историческаго Общества*, 41, St. Petersburg, 1884, p. 1–9, 12–13; Alexandru Papadopol-Calimach, *Sofia Paleolog, nepoata împăratului Constantin XII Paleolog şi domnița Olena, fiica domnului Moldovei Ştefan cel Mare. 1472–1509*, extras din **ARMSI**, s. II, tom. XVII, 1895, p. 121–122; George Vernadsky, *The Heresy of the Judaizers and the Policies of Ivan III of Moscow*, în „Speculum”, VIII, 1933, p. 449–450; N. Bănescu, *Contribution à l'histoire de la seigneurie de Théodoro-Mangoup en Crimée*, p. 21; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 48, 242–244; K. V. Bazilevici, *Politica externă a statului centralizat rus în a doua jumătate a secolului al XV-lea*, Bucureşti, 1955, p. 96–97; Andrei Pippidi, *Tradiția politică bizantină în Țările Române în secolele XVI–XVIII*, Bucureşti, 1983, p. 148 (ediția a II-a, Bucureşti, 2001, p. 211); Gustave Alef, *The Origins of Muscovite Autocracy. The Age of Ivan III*, Berlin, 1986, p. 82; Robert Croskey, *Byzantine Greeks in Late Fifteenth- and Early Sixteenth Century Russia*, în volumul *The Byzantine Legacy in Eastern Europe*, Edited by Lowell Clucas, New York, 1988, p. 34–35 şi 51–52, nota 7.

[236] Virginie Vasiliu, *op. cit.*, p. 333; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 48; p. 242 şi nota 2; Şerban Papacostea, *Moldova lui Ştefan cel Mare şi genovezii din Marea Neagră*, în **AIIX**, XXIX, 1992, p. 72–73.

Mangopul şi i-a adus pe toți, cu mic, cu mare, sub stăpânirea sa (*universos majores et minores in illo regno Mangop dominio suo subegisset*)[237]. Detalii despre drumul lui Alexandru şi luptele în urma cărora a preluat tronul ne oferă Ştefan cel Mare însuşi, într-o scrisoare către solii săi trimişi în Ungaria. Fratele doamnei Maria s-a îmbarcat pe o corabie a italienilor din Pangropoli (*una navis Italorum de Pangopa*)[238], comandată de Filip corăbierul (*Phillipus nauta*), şi, la trei zile după ce a ajuns la Mangop, a luat cetatea (*die tertia lucratus est dictum locum Mangop*), care era moştenirea sa părintească (*hereditatem paternam*)[239]. Aşadar, în cursul lunii mai a anului 1475, Alexandru, însoțit de oşteni dați de Ştefan cel Mare, a reuşit să-l detroneze pe Isaac într-un timp foarte scurt, explicabil doar printr-un sprijin din interior. Dacă i-am da crezare lui Theodoro Spandugino, Isaac ar fi fost ucis de fratele învingător[240].

Nu se cunosc împrejurările în care un sfetnic al lui Isaac a ajuns în Moldova. Se numea Vlad, a murit în 1480 şi a fost înmormântat la Suceava. Lespedea sa tombală are o inscripție în limba greacă, cu următorul conținut:

> „† *A adormit robul lui Dumnezeu Vlad, prea apropiatul fericitului Isac, domnul de Theodoro şi al toată Chazaria. Anul 6988 (1480)*"[241].

La 31 mai 1475, la puțin timp după ce Alexandru a devenit principe de Theodoro, apărătorii Caffei au văzut în fața măreților ziduri ale cetății (**Fig. 40–45**) catargele corăbiilor otomane puse sub comanda marelui vizir Gedik Ahmed paşa. Debarcarea s-a produs la 1 iunie. La 6 iunie, Caffa a capitulat. Turcii începuseră cucerirea litoralului crimean al Mării Negre. Au urmat, într-o succesiune uluitoare, celelalte cetăți, cu ziduri la fel de impunătoare, de la Soldaia

---

[237] Textul latin la Andreas Veress, *Acta et epistolae relationum Transylvaniae Hungariaeque cum Moldavia et Valachia*, I, Budapesta, 1914, p. 12–13, nr. 11; textul latin şi traducere în limba română în volumul *Războieni*, p. 139–141, nr. 10; v. şi Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 244.

[238] Geo Pistarino, *La cadutta di Caffa: diaspora in Oriente*, în idem, *Genovesi d'Oriente*, Genova, 1990, p. 486, nota 11.

[239] Textul latin la Andreas Veress, *op. cit.*, I, p. 10–11, nr. 10; textul latin şi traducere în limba română în volumul *Războieni*, p. 137–139, nr. 9; v. şi Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 244.

[240] C. N. Sathas, *op. cit.*, IX, p. 155 („… il principe di Gothia havea amazzato il suo fratel maggiore"); Theodore Spandounes, *op. cit.*, p. 34 („… the prince of Gothia had murdered his elder brother").

[241] Petre Ş. Năsturel, *Din legăturile dintre Moldova şi Crimeea în secolul al XV-lea. Pe marginea unei inscripții greceşti*, în volumul *Omagiu lui P. Constantinescu-Iaşi, cu prilejul împlinirii a 70 de ani*, Bucureşti, 1965, p. 262.

(**Fig. 46–55**), până la Cembalo (**Fig. 56–58**). Deasupra Goției maritime – pentru a prelua o sintagmă a lui Alexander Alexandrovich Vasiliev[242] –, cea care fusese cedată de tătari genovezilor şi pentru care luptase principele Alexios, flutura acum steagul verde al profetului.

În vara anului 1475, principatul de Theodoro rămăsese singura putere creştină din Crimeea. Atacarea sa era iminentă. Izvoarele care descriu evenimentele din cea de-a doua jumătate a acelui an vorbesc doar despre asediul Mangopului, fără a menționa fortificațiile de la mare sau pe cele din interior, care şi ele aparțineau principatului. Se poate presupune că nici nu au existat, de fapt, acțiuni militare îndreptate asupra lor, respectivele puncte întărite predându-se după căderea capitalei sau fiind de-a dreptul părăsite de locuitori[243].

Cu cele trei centuri de fortificații, cu pantele sale abrupte şi văile prăpăstioase, Mangopul era, practic, o cetate inexpugnabilă. „L'ingénieuse disposition de sa défense, qui complète par des murailles, renforcées de tours crénelées, les promontoires rocheux de la montagne, où des grottes habilement aménagées et pourvues de postes d'observation tiennent lieu d'enceinte fortifiée”, scria G. I. Brătianu[244]. Din acest motiv, asediul său a devenit „cea mai complicată campanie a armatei turceşti din Europa de sud-vest de după luarea Constantinopolului”[245].

Pentru reconstituirea asediului, dispunem de puține surse scrise, care oferă, cel mai adesea, doar informații de ordin general. De pildă, un autor contemporan evenimentelor din 1475, Laudivius da Vezzano, povestea într-o scrisoare că, după căderea Caffei, turcii s-au luptat cu goții, ca să le ia cetatea (*arcem eorum munitissimam expugnaret*) şi, pentru aceasta, au dus oaste aproape de ea. Locuitorii cetății au rezistat cu tot mai multă putere, pe zi ce trecea, aşa încât nu se ştia cine va ieşi victorios. În cele din urmă, s-a aflat rezultatul nefericitului război[246].

Cronicarul otoman Djennebi scria că, în 1475, Gedik Ahmed paşa a hotărât să ia fortăreața Mangopului, o cetate mare, situată pe vârful unui munte înalt şi greu accesibil. Grecii puseseră stăpânire pe ea şi se instalaseră acolo. Iar Ahmed paşa a început această treabă grea şi a reuşit să ia cetatea[247].

După înlăturarea lui Isaac, principe la Mangop rămăsese Alexandru. El trebuie să fi fost acela care, sprijinit şi de oştenii cu care venise din Moldova, a

[242] Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 249.
[243] Alexander Gertsen, Nadezhda Gertsen, *op. cit.*, p. 147.
[244] G. I. Brătianu, *Notes sur un voyage en Crimée*, p. 180–181.
[245] Alexander Gertsen, Nadezhda Gertsen, *op. cit.*, p. 153.
[246] Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 249 şi nota 2.
[247] *Ibidem*, p. 258.

condus apărarea cetății. Într-un raport trimis de rectorul şi consiliul Raguzei dogelui Veneției, Pietro Mocenigo, la 18 februarie 1476, se vorbeşte într-adevăr de un stăpân al locului, numit când *comes*, când *dominus*[248]. Cronicarul turc Aşâk paşa-zade povesteşte, însă, că la Mangop erau doi cârmuitori. Unul a ieşit în afara zidurilor, în întâmpinarea lui Gedik Ahmed paşa, fiind hotărât să-i predea cetatea. Dar acest principe avea un rival, care se afla şi el în fortăreață şi care nu era de acord să capituleze. A închis porțile, aprinzând astfel scânteia. Şi lupta a început. În mai multe rânduri, principele care ieşise dincolo de ziduri a cerut predarea fortificației, dar nu a fost ascultat. Mai mult decât atât, cei din interior au vrut să-i alunge din cetate soția şi fiii[249].

Tot despre doi conducători vorbeşte şi Sa'adeddin. Potrivit acestuia, când turcii au început asediul, principele (*Techiur*) s-a înspăimântat aşa de tare, încât nu-şi mai putea afla nici liniştea, nici odihna. Ca să-şi salveze propria viață şi pe aceea a familiei sale, a părăsit cetatea şi a mers să se întâlnească imediat cu paşa, căruia i-a promis că se va supune şi va presta omagiu sultanului. În cetate se găsea, însă, una dintre rudele sale, un om foarte stăruitor şi încăpățânat în intențiile lui şi tenace în apărarea cetății. Principele, scârbit şi ofensat, a încercat să-l convingă să renunțe la rezistența lui dârză. Dar, ori de câte ori venea spre cetate şi încerca să-l convingă să capituleze, celălalt nu dădea atenție şi nu înceta să lupte şi să apere cetatea[250].

Din cele două relatări ale cronicarilor otomani rezultă că Mangopul avea, în 1475, doi conducători, dintre care unul – cu soție şi copii – ar fi vrut să capituleze, ştiind că „sfârşitul acestei încăpățânări va fi foarte rău"[251], iar celălalt, rudă cu primul, era adeptul apărării dârze a cetății. O parte din aceste informații se pot verifica şi în alte surse.

Un contemporan al evenimentelor petrecute în Crimeea la 1475 amintea, în jurnalul său, un singur principe, *il Signior de la Gotia*[252]. Ştirea se regăseşte şi într-o scrisoare a lui Eminek Mârza, mai-marele clanului Şirin, către Mehmed al II-lea, datând din mai 1476. Răspunzând invitației sultanului de a i se alătura într-o campanie împotriva Moldovei, beiul se referea la evenimentele din anul precedent, când „Menküp, cârmuit de numitul Alexios Sirianul", dimpreună şi cu alte pământuri ale „necredincioşilor" fuseseră

[248] *Războieni*, p. 155, nr. 16.

[249] F. H. Haibullaeva, *Новый турецкий источник по истории Крыма*, în „Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии", VIII, 2001, p. 365.

[250] Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 256.

[251] *Ibidem*.

[252] Sergiu Iosipescu, *Ştefan cel Mare – coordonate de strategie pontică*, în **RdI**, 35, 1982, 5–6, p. 651.

cucerite de turci[253]. Editorii izvorului l-au identificat pe Alexios Sirianul cu Alexandru, ultimul principe cunoscut de Theodoro[254]. Este adevărat că Alexios şi Alexandru sună oarecum asemănător; ele sunt, totuşi, două nume diferite. Şi apoi, ce explicație s-ar putea da supranumelui sau poreclei „Sirianul” (admițând că nu va fi fiind, la mijloc, o eroare de redactare sau de transcriere) ? În acest context, reamintesc în treacăt şi bizara informație dintr-un raport genovez din august 1455 despre domnii de la Mangop, anume *Alexius cum omnibus fratribus*[255], în care unii istorici i-au văzut pe fiii lui Olobei[256]. Jörg von Nürnberg, autorul german al unei istorii a turcilor, scrisă în ultimele decenii ale secolului al XV-lea[257], a consemnat faptul că, în timpul asediului, la *Sandtodero* se aflau trei regi (*drey konig*), dintre care doar unul pare să fi fost tăiat de turci după cucerire[258]. Theodoro Spandugino ştia de un singur principe, care îşi ucisese fratele mai mare şi îi uzurpase tronul, şi care avea fii[259]. S-ar zice că autorul se referă la Alexandru, care se ridicase cu adevărat asupra fratelui său. În veacul al XVI-lea, cronicarul polonez Matei Miechowski avea să scrie despre doi duci de Mangop (*duces de Mankup*), de origine şi limbă gotă, frați între ei (*duces et fratres de Mankup*)[260]. În sfârşit, un preot grec, „om deja

[253] *Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapı*, présenté par Alexandre Bennigsen, Pertev Naili Boratav, Dilek Desaive, Chantal Lemercier-Quelquejay, Paris–La Haye, 1978, p. 62.

[254] *Ibidem*, p. 63; v. şi Anca Popescu, *op. cit.*, p. 171.

[255] Virginie Vasiliu, *op. cit.*, p. 326, nota 4; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 213, nota 1.

[256] Virginie Vasiliu, *op. cit.*, p. 327; v. şi *supra*.

[257] Alexander Alexandrovich Vasiliev, *Jörg of Nuremberg, a Writer Contemporary with the Fall of Constantinople (1453)*, în „Byzantion”, X, 1935, p. 205–209; Constantin I. Karadja, *Cronica lui Jörg von Nürnberg*, în volumul *Omagiu lui Ioan Lupaş la împlinirea vârstei de 60 de ani*, Bucureşti, 1943, p. 398–409.

[258] Alexander Alexandrovich Vasiliev, *The Goths in the Crimea*, p. 251 şi nota 1.

[259] C. N. Sathas, *op. cit.*, IX, p. 155 („…il principe di Gothia havea amazzato il suo fratel maggiore et usurpatosi lo stato”; „… uno suo figliolo piccolo …”); Theodore Spandounes, *op. cit.*, p. 34 („…the prince of Gothia had murdered his elder brother and usurped his place”; „… one of the King’s little sons …”).

[260] Mathias de Miechow, *Tractatus de duabus Sarmatiis, Asiana et Europiana, et de contentis in eis*, *Liber primus* (Matvej Mechovskij, *Traktat o dvuch Sarmatijach*, vvedenie, perevod i kommentarii S. A. Anninskogo, Moscova-Leningrad, 1936, p. 151); v. şi N. Bănescu, *op. cit.*, p. 33; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 251 şi nota 2. Această informație avea să fie preluată ulterior şi în alte lucrări; v., de pildă, Johann Christoph Becmann, *Historia Orbis Terrarum, Geographica et Civilis*, Frankfurt–Leipzig, 1698, p. 379 (*Superfuere ad atatem usque nostram Duces Gothorum nobilissimi de Mankup dicti, qui castrum Mankup semper a Tartarorum ui defenderunt, donec Machumet Turcarum Imperator Caffam expugnavit, Tartarosque ac Peninsulam suo subjecit Imperio, tum et Castrum Mankup cepit, ac duos Duces Fratres de Mankup gladio percussit, in quibus et tota Gothorum illorum Nobilitas cessavit*).

încărcat de ani, cumsecade şi nu incult" (*iam annoso, probo et non rudi*), pe care diplomatul Martin Broniowski îl găsise printre ruinele Mangopului în 1578, îi povestise acestuia că, „puțin înainte ca oraşul lui să fie asediat de turci, rezidau acolo doi principi greci, unchi şi nepot, care erau, se pare, din sângele împăraților de la Constantinopol sau Trapezunt" (*paulo ante civitatis eius a Turcis obsidionem Duces quidam duo Graeci, quos Constantinopolitanorum vel Trapezuntii Imperatorum sanguinis fuisse certe apparet, patruus et nepos ibi mansissent*)[261]. Faptul că măcar unul dintre principii de Theodoro avea familie este confirmat şi de raportul raguzan din 1476[262].

În concluzie, patru surse (autorul anonim, raguzanii, Eminek Mârza şi Theodoro Spandugino) se referă la un singur principe al Mangopului, iar celelalte vorbesc de doi (Aşâk paşa-zade, Sa'adeddin, Matei Miechowski şi Martin Broniowski) şi chiar de trei stăpânitori (Jörg von Nürnberg). Cunoscând sistemul colectiv de cârmuire din principatul de Theodoro, ar fi de acceptat că, la 1475, existau într-adevăr cel puțin doi conducători[263]. Ipoteza aceasta se susține cu atât mai mult cu cât Aşâk paşa-zade, Sa'adeddin, Matei Miechowski şi Martin Broniowski afirmă că respectivii principi erau rude între ei. Potrivit lui Aşâk paşa-zade, Sa'adeddin, raportului raguzan şi lui Theodoro Spandugino, cel puțin unul dintre principi avea soție şi copii. În ceea ce priveşte originea lor, Matei Miechowski spune că erau goți, iar Martin Broniowski, că erau greci, înrudiți cu împărații bizantini.

După aprecierea lui Jörg von Nürnberg, platoul era locuit de 15.000 de oameni, tineri şi bătrâni (*iung und alt*)[264]. Cât priveşte principatul, acesta pare să fi avut în jur de 30.000 de case[265]. Oastea pe care principii de Theodoro au putut să o ridice la 1475, pentru apărarea cetății lor de scaun, era, aşadar, destul de mare. Ei i se adăugau luptătorii cu care Alexandru venise din Moldova şi care îl ajutaseră, cu puțin timp în urmă, să-l detroneze pe Isaac[266]. Autorul contemporan evenimentelor avea să scrie că, la Mangop, *uno castello fortissimo della Gotia*, se aflau *il Signior de la Gotia con 3 cento*

[261] *Martini BRONIOVII, de Biezdzfedea, bis in Tartariam nomine Stephani Primi Poloniae regis legati,* ***Tartariae Descriptio***, p. 7; pentru acest pasaj, v. şi Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 253 şi nota 1.

[262] *Războieni*, p. 155–156, nr. 16.

[263] V. şi Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 260.

[264] *Ibidem*, p. 251 şi nota 1; p. 259 şi nota 2.

[265] *Războieni*, p. 155, nr. 16. Dintr-o eroare, în traducerea românească a izvorului apar doar „30 de case" (*ibidem*, p. 156); v. şi A. Berthier-Delagarde, *op. cit.*, p. 35 şi nota 2; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 259 şi nota 1.

[266] Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 260–261.

Vallachi[267].

Etapele asediului cetății Mangop şi unele aspecte de ordin tactic şi strategic s-au putut clarifica abia în urma cercetărilor arheologice, ale căror rezultate, coroborate cu puținele izvoare scrise, au îngăduit reconstituirea ultimelor luni din viața principatului de Theodoro[268].

Asediul a durat o jumătate de an – cu mult mai mult decât acela al Constantinopolului sau al cetăților Novo Brdo ori Smederevo[269] – şi a provocat pierderi grele de amândouă părțile. Oastea otomană era condusă de marele vizir Gedik Ahmed paşa, cel care reuşise să cucerească, într-un timp foarte scurt, coloniile genoveze din Crimeea, trecând cu uşurință de mărețele lor fortificații.

Potrivit mărturiei cronicarului otoman Aşâk paşa-zade, după ce cuceriseră Caffa, precum şi alte cetăți şi regiuni, turcii au pornit spre Mangop (*Menküb*) şi, oprindu-se lângă cetate, şi-au instalat tunurile[270]. Sa'adeddin vorbeşte şi el despre împresurarea Mangopului (*Menkub*), adăugând amănuntul că, după câteva lupte, turcii ar fi pricinuit distrugeri zidurilor[271]. Cercetarea efectuată pe teren a dovedit că, într-o primă etapă, turcii au încercat să atace Mangopul doar dinspre sud-est, focul fiind îndreptat asupra fortificațiilor **A. XVII** şi **A. XIX**[272] (**Fig. 59, 60**), dar imposibilitatea folosirii eficiente a artileriei – din cauza pantei greu accesibile şi a distanței mari la care au trebuit amplasate tunurile – şi numărul mare de morți (după două veacuri se mai vorbea, vădit exagerat, de pierderea a 7.000 de ieniceri) i-au determinat să schimbe tactica inițială.

În cea de-a doua etapă a asediului, au fost aşezate tunuri în poziție de tragere şi în partea de nord, în defileul Hamam-Dere, ținta bombardamentului constituindu-l fortificațiile **A. XIV** şi **A. XV**. Luându-se ca reper distrugerile provocate de ghiulele la zidurile fortificației **A. XIV** şi stabilindu-se azimutul direcției de tragere, s-a putut identifica locul amplasării bateriei turceşti. Două platforme pe care fuseseră instalate tunurile şi drumul care urca până la ele, pe partea vestică a promontoriului Elli-Burun, s-au păstrat până astăzi. Erau tunuri grele, de calibru mare (35, 40 şi 42 cm), care foloseau ghiulele din granit, şi tunuri mici şi mijlocii, care utilizau ghiulele din marmură. Un număr infinit de

[267] Sergiu Iosipescu, *op. cit.*, p. 651.

[268] Am făcut această reconstituire întemeindu-mă pe lucrările fundamentale în domeniu ale lui A. G. Gertsen (v., de pildă, A. G. Gertsen, *По поводу новой публикации турецкого источника о завоевании Крыма*, în „Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии”, VIII, 2001, p. 366–387; idem, Nadezhda Gertsen, *op. cit.*, p. 150–154).

[269] Alexander Gertsen, Nadezhda Gertsen, *op. cit.*, p. 153.

[270] F. H. Haibullaeva *op. cit.*, p. 365.

[271] Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 256.

[272] A. G. Gertsen, A. Yu. Manaev, *op. cit.*, p. 330.

fragmente, de varii dimensiuni, ale ghiulelelor trase de tunurile turceşti au fost descoperite în ruinele Mangopului (**Fig. 61–63**), unele dintre ele rămase, vreme de secole, înfipte în zidărie. Fortificațiile înălțate în vremea lui Iustinian au fost luate cu asalt de cinci ori[273]. Asediații aruncau cu pietre, asediatorii trăgeau cu arcul. Sute de vârfuri de săgeți au fost descoperite, dintre care unele – ca şi în cazul ghiulelelor – înfipte în ziduri.

După un timp, Gedik Ahmed paşa – povestesc cronicarii otomani Aşâk paşa-zade şi Sa'adeddin – a înțeles că cetatea nu va putea fi luată prin luptă. A recurs, deci, la o stratagemă. Prefăcându-se că-şi retrage trupele, a lăsat un număr mic de soldați pentru continuarea blocadei. Cu ceilalți, a plecat el însuşi, ca şi când ar fi abandonat asediul. De fapt, vizirul şi-a ascuns luptătorii, aşteptând un moment prielnic. Apărătorii cetății, văzând că paşa se retrăsese şi încrezându-se în rezistența fortificațiilor şi în tăria propriilor brațe, au ieşit de mai multe ori în afara zidurilor şi s-au angajat în lupte cu asediatorii. În timpul uneia dintre aceste confruntări, asediatorii s-au prefăcut că fug, atrăgându-i după ei pe apărători şi îndepărtându-i de cetate. Turcii, care până atunci stătuseră la pândă, au ieşit din ascunzătoare şi i-au atacat cu săbiile. În vreme ce ei se luptau, Gedik Ahmed paşa a atacat din spate, tăindu-le retragerea celor care fugeau către cetate[274]. Se încheia, astfel, cea de-a treia fază a asediului.

În raportul rectorului şi consiliului Raguzei către dogele Veneției, capitularea cetății este pusă pe seama foametei cauzate de îndelungul asediu. Autoritățile raguzane povesteau că, în luna decembrie a anului care trecuse, turcii luaseră în stăpânire Alexa (*communitatem Alexam*), o cetate de necucerit, atât datorită poziției sale naturale, cât şi a apărării ei. Nemaiputând să îndure foamea (*non possent fame obsessum*), luptătorii au fost, însă, siliți să se predea[275].

Sunt şi izvoare care nu amintesc nici stratagema marelui vizir otoman, nici vreun alt mijloc prin care a fost luat Mangopul. De pildă, Jörg von Nürnberg a consemnat că, după cucerirea cetăților Caffa şi Soldaia, turcul s-a îndreptat spre un oraş cu numele *Sandtodero*, dar nu l-a putut lua şi a fost silit să se retragă. Trei luni mai târziu, cetatea a fost predată de bună voie (*Darnach aber drew monat do ergaben sie sich mit willen*)[276]. Theodoro Spandugino a scris că sultanul Mehmed, auzind cum principele de Goția îşi ucisese fratele mai mare şi îi uzurpase tronul, l-a trimis pe beglerbegul său cu război asupra lui. Asediul l-a silit pe principe să se predea, cu condiția de a-i fi salvate viața şi

[273] Sergiu Iosipescu, *op. cit.*, p. 651.
[274] F. H. Haibullaeva, *op. cit.*, p. 365; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 256.
[275] *Războieni*, p. 155–156, nr. 16.
[276] Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 251 şi nota 1.

averea[277]. Cronicarul polonez Matei Miechowski s-a mărginit a consemna că turcul i-a lovit cu sabia (*gladio percussit*) pe cei doi duci frați ai Mangopului – unici păstrători ai neamului şi limbii gote, nădejdea perpetuării acestui neam – şi a luat în stăpânire cetatea (*castrum Mankup possedit*), singura, de altfel, pe care ducii o păstraseră (*dumtaxat castrum Mankup retinentibus*)[278]. După Martin Broniowski, „grecii, de fapt creştinii, nu locuiseră acolo [la Mangop – *n. mea*] mulți ani şi, puțin mai târziu, acel oraş a fost smuls de necredinciosul şi foarte crudul neam al turcilor, care a promis protecție şi (apoi) a retras-o” (*Greci vero Christiani non multis tamen annis eam inhabitavere, ac paulo post ab infideli et immanissima Turcarum gente civitas illa fide eis data et violata erepta fuit*)[279].

Nici analiza izvoarelor scrise, nici cercetarea arheologică nu au condus până în prezent la stabilirea cu precizie a locului pe unde turcii au reuşit să străpungă centura fortificată din nord (**Fig. 64, 65**). Aşâk paşa-zade scrie doar că atacatorii au cucerit o poartă, după care Mangopul a fost luat[280]. Este posibil ca pătrunderea pe platou să se fi făcut prin râpa Laghernaia, mai slab întărită pe flancuri[281]. Unii dintre apărători au rămas să lupte, până la moarte, închişi între zidurile curții princiare, transformată în punct de rezistență separat, în centrul platoului[282]. Alții, dimpreună, probabil, şi cu locuitori ai oraşului, s-au retras în citadela de pe promontoriul Teşkli-Burun. Din biserica mică, săpată în piatră, situată la extremitatea estică a promontoriului şi cunoscută astăzi drept „biserica garnizoanei”[283] (**Fig. 66, 67**) s-au auzit ultimele cântări şi rugăciuni ale celor din urmă luptători creştini ai Mangopului. Zidurile citadelei au început a fi

[277] C. N. Sathas, *op. cit.*, IX, p. 155 („Dapoi adunque vedendo Mehemeth che il principe di Gothia havea amazzato il suo fratel maggiore et usurpatosi lo stato, mandò lo suo biglierbei, cioè uno di capitani generali di terraferma, et assediò detto principe, il quale se li rese d’accordo, salvo tamen ho havere et le persone”); Theodore Spandounes, *op. cit.*, p. 34 („Mehmed then learnt that the prince of Gothia had murdered his elder brother and usurped his place. So he sent his *Beylerbey* („biglerbei”), his captain-general on land, to make war on the said prince. An agreement was reached to the effect that his person and property were safe”).

[278] Mathias de Miechow, *op. cit.*, p. 151; v. şi N. Bănescu, *op. cit.*, p. 33; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 251 şi nota 2. Pentru comparație: Johann Christoph Becmann, *op. cit.*, p. 379.

[279] *Martini BRONIOVII, de Biezdzfedea, bis in Tartariam nomine Stephani Primi Poloniae regis legati,* ***Tartariae Descriptio***, p. 7; pentru acest pasaj, v. şi Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 253 şi nota 1.

[280] F. H. Haibullaeva, *op. cit.*, p. 365.

[281] A. G. Gertsen, *По поводу новой публикации турецкого источника о завоевании Крыма*, p. 381; idem, Nadezhda Gertsen, *op. cit.*, p. 154.

[282] A. G. Gertsen, *op. cit.*, p. 385; idem, Nadezhda Gertsen, *op. cit.*, p. 154.

[283] A. G. Gertsen, O. A. Mahneva-Tchernets, *op. cit.*, p. 182; Iu. M. Mogaritchev, *op. cit.*, p. 131.

bătute cu tunuri de calibru mic şi mijlociu, fragmente de ghiulele din marmură şi granit fiind descoperite în golul porții. Pe locurile ultimelor lupte a fost găsită o monedă emisă în vremea lui Ştefan cel Mare, dovadă a faptului că oştenii trimişi de domnul Moldovei au participat la apărarea Mangopului până la sfârşit[284] (**Fig. 68**).

Urmările înfrângerii sunt povestite în chip aproape identic de toți autorii care au scris despre aceste evenimente. În raportul raguzan se arată că domnul a fost prins împreună cu toată familia sa (*captum cum tota familia*), dus la Constantinopol şi sugrumat. Soția şi fetele lui au fost luate de sultan *in usum suum, sive in abusum*[285]. După cucerirea fiecărei regiuni – spune Aşâk paşa-zade – „beii" au fost aduşi la Stambul, iar averile lor au fost predate padişahului. Fetele şi soțiile lor au fost dăruite supuşilor padişahului[286]. Din cele scrise de Theodoro Spandugino se înțelege că principelui i s-ar fi promis, de către marele vizir Gedik Ahmed paşa, că viața şi averea îi vor fi salvate. Însă, odată ajuns la Constantinopol, Mehmed al II-lea a poruncit să fie decapitat, zicându-i că promisiunea comandantului să o respecte acela. Unul dintre fiii cei mici ai principelui a fost turcit. Autorul l-a văzut încă în viață, cu prilejul ultimei sale călătorii la Constantinopol[287]. Şi lui Martin Broniowski i se vorbise, la 1578, despre nerespectarea, de către turci, a condițiilor capitulării, în urma căreia „acei principi au fost duşi vii la Constantinopol de cel mai crud şi mai hain împărat al turcilor, Selim, cu 110 ani în urmă, şi măcelăriți cu cruzime" (*Duces illi Constantinopolitani vivi abducti a crudelissimo et sceleratissimo Turcarum Imperatore Selimo ab annis centum et decem crudeliter contrucidati sunt*)[288]. Fireşte că evenimentele descrise nu se petrecuseră cu 110 înainte şi că sultanul cuceritor nu era Selim, ci Mehmed al II-lea[289].

Cronicarul german Jörg von Nürnberg ştia că turcul i-a ucis pe regele

---

[284] Alexander Gertsen, Nadezhda Gertsen, *op. cit.*, p. 154.

[285] Textul latin şi traducere în limba română în volumul *Războieni*, p. 155–156, nr. 16.

[286] F. H. Haibullaeva, *op. cit.*, p. 365.

[287] C. N. Sathas, *op. cit.*, IX, p. 155 („… ma conducendolo fino a Constantinopoli, Mehemeth lo fece decapitare, dicendoli: Li patti che lo mio capitano ti ha promesso lui te li osservi; et fece turco uno suo figliolo piccolo, elquale viddi l'ultima volta che io fui a Constantinopoli esser anchora vivo"); Theodore Spandounes, *op. cit.*, p. 34 („But in the end Mehmed had him brought to Constantinople and decapitated, telling him that he had broken his agreement. He made one of the King's little sons a Turk; and I saw him still alive when I was last in Constantinople").

[288] *Martini BRONIOVII, de Biezdzfedea, bis in Tartariam nomine Stephani Primi Poloniae regis legati,* ***Tartariae Descriptio***, p. 7–8; pentru acest pasaj, v. şi Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 253 şi nota 1.

[289] V. şi Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 253.

de la Mangop şi pe tot poporul său (*Er ertodt die konig mit allem volck*)[290]. Cercetările arheologice efectuate pe platou confirmă această informație, dezvăluind soarta cumplită a locuitorilor oraşului după cucerire. În bazilică îşi dorm somnul de veci oameni cu membrele superioare sau inferioare retezate şi cu cranii purtând urme de lovituri violente. Într-un singur mormânt din bazilică au fost descoperite 17 schelete. Bazinele vechilor prese, în care altădată se storceau strugurii pentru vin (**Fig. 69, 70**), au devenit şi ele morminte comune. Alte trupuri nici n-au mai apucat a fi înhumate: depuse pe loc gol, au fost acoperite cu pământ şi pietre[291].

Potrivit descrierii lui Sa'adeddin, învingătorii au sărbătorit biruința în sunete de cimbale, care au umplut bolta cerească. Steagul verde al profetului a fost ridicat pe înălțimea zidurilor şi a bastioanelor cetății[292]. Bisericile au fost transformate în meceturi, adaugă Aşâk paşa-zade, şi în numele padişahului s-a rostit acolo o rugăciune (*hutba*)[293].

După aflarea veştii despre căderea Mangopului, Ştefan cel Mare a trimis un sol la Poartă, încercând să răscumpere pe *lo signore de lo Todoro, che era parente del Vlacho* [al domnului Moldovei] *et altri signori de Gutia*. Deşi zvonul că aceştia ar fi fost ucişi cu toții circula deja, turcii au căutat să-l înşele pe solul moldovean şi l-au dus la închisoare pentru a vorbi cu prizonierii. Erau, de fapt, alte persoane, închise şi ele, despre care trimisul lui Ştefan vodă a înțeles că *non erano quelli che cerchava*[294].

Este posibil ca unii membri ai familiei princiare, plecați de la Mangop înainte de asediu, să fi supraviețuit. Acesta pare să fie cazul unui anume Constantin (amintit în grupul care a însoțit-o, în 1472, pe Sofia-Zoe, fiica despotului Toma Paleolog, în drumul său de la Roma la Moscova), intrat în monahism cu numele Casian şi canonizat mai târziu, care a fost identificat drept un posibil prinț de la Mangop[295], „a close relative of Olobei, Isaac, Alexander, and Maria”[296]. Dacă această înrudire va fi existat cu adevărat, ne putem întreba dacă prezența la Moscova a unui membru al familiei domnitoare de Theodoro nu va fi influențat hotărârea marelui cneaz Ivan al III-lea de a-şi căuta noră la

[290] *Ibidem*, p. 251 şi nota 1.
[291] Alexander Gertsen, Nadezhda Gertsen, *op. cit.*, p. 155.
[292] Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 257.
[293] F. H. Haibullaeva, *op. cit.*, p. 365.
[294] N. Iorga, *Acte şi fragmente…*, III, p. 55; *Războieni*, p. 173, nr. 23; v. şi Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 262–263.
[295] P. Pierling, S. J., *La Russie et le Saint-Siège. Études diplomatiques*, I, Paris, 1896, p. 161; Robert Croskey, *op. cit.*, p. 52, nota 7; Jonathan Harris, *Greek Emigres in the West, 1400–1520*, Camberley, 1995, p. 114, nota 146; v. şi *infra*, *Rudenii bizantine ale doamnei Maria*.
[296] Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 246.

Mangop, chiar după anul 1472.

În 1514, un sol trimis de marele cneaz Vasile al III-lea la Istanbul avea să se întoarcă la Moscova însoțit de un reprezentant al sultanului Selim I, numit Kemalbi (Kemal bei). Într-o scrisoare a sa către un dregător moscovit – descendent al unei cunoscute familii bizantine, Gheorghe Tarchaniotes –, Kemalbi spunea că odinioară el se numise *Theodoretes* şi că avusese un nepot Manuel. După părerea unor specialişti, Kemalbi ar fi purtat, înainte de trecerea la islamism, numele Theodoret. După opinia altora, Kemalbi ar putea să fie chiar fiul turcit al principelui Alexandru – pe care Theodoro Spandugino îl întâlnise la Constantinopol –, *Theodoretes* însemnând, în acest caz, „de Theodoro”[297].

Câțiva ani mai târziu, în 1522, apare în izvoarele ruseşti un Skinder (Alexandru) *Mangupski*, ajuns la Moscova pentru a-i cumpăra blănuri sultanului Soliman Magnificul. Interesat mai mult de profitul său decât de afacerea sultanului, Skinder a stârnit nemulțumirea marelui cneaz Vasile al III-lea, care s-a plâns, prin ambasadorul său, la Poartă. Nu se ştie cum se va fi rezolvat diferendul, însă Skinder este atestat la Moscova şi în 1524, şi în 1530 – anul când a şi murit acolo. Se presupune că acest personaj ar fi aparținut şi el familiei domnitoare de Theodoro, după cum s-a avansat şi ipoteza că el ar fi fost, pur şi simplu, un turc provenit de la Mangop, precum acel Mahmut aga *Mangupski*, din vremea hanului crimean Devlet Ghirai I (1551–1577)[298].

*

Astăzi, Mangopul este pustiu, iar ruinele sale inspiră o tristețe fără margini. Măceşii, spinii, iedera şi merii sălbatici (**Fig. 71–74**) au înlocuit florile, vița de vie şi pomii roditori de altădată. Gropi săpate în stâncă, acum neacoperite şi lipsite de conținut, amintesc de vechi morminte (**Fig. 75, 76**). În jurul bisericilor, pietre tombale zac risipite şi sparte de multe veacuri (**Fig. 77–84, 86, 87**). Formele şi decorurile elegante ale unora dintre ele – de certă influență orientală – duc cu gândul la monumente funerare contemporane lor, ca de pildă cele din cimitirul hanilor tătari de la Bahcisarai (**Fig. 85, 88**).

Ceea ce nu a fost furat, topit sau spart şi ceea ce s-a scos la lumină prin cercetările arheologice efectuate la Mangop pe parcursul secolului trecut se păstrează astăzi într-un depozit amenajat în cuprinsul palatului hanilor de la Bahcisarai. Vase de ceramică, decoruri arhitectonice din marmură, pietre de mormânt, inscripții, pisanii uriaşe cu pajura imperială şi cu monograma principelui Alexios, ghiulele turceşti – mărturii ale vieții şi ale morții Mangopului – şi-au găsit în sfârşit liniştea în acest adăpost modest (**Fig. 89–91**).

[297] *Ibidem*, p. 268–269.
[298] *Ibidem*, p. 269.

Prea puține dintre lucrurile care se văd acum pe platoul Mangopului mai amintesc despre prințesa Maria Asanina Paleologhina, cea care avea să devină doamna lui Ştefan vodă al Moldovei. Aproape neschimbată a rămas priveliştea. Spre răsărit şi spre miazăzi se zăresc culmile munților Crimeii, dincolo de care se întinde marea (**Fig. 92, 93**). Către apus tot marea se află, cu vechiul port de la Calamita. Din reşedința principilor de la Mangop, ca şi din interiorul citadelei, spre miazănoapte, se deschide o perspectivă largă, care se întinde de la baza promontoriilor sub formă de degete, prin defileurile stâncoase, până către un orizont foarte îndepărtat, unde odinioară se aflau stăpânirile tătăreşti şi reşedința hanilor (**Fig. 94, 95**). Asemănarea priveliştii din zilele noastre cu aceea descrisă de ieromonahul Matei, la sfârşitul celui de-al XIV-lea veac, merge până la identitate.

Pe temeiul vestigiilor existente, cu greu se mai poate reconstitui felul în care vor fi arătat bisericile Mangopului. În partea de sud-est a platoului sunt răspândite biserici cioplite cu dalta direct în stâncă[299] (**Fig. 96, 97**). În apropierea citadelei, săpăturile arheologice au scos la lumină o biserică de o formă mai puțin obişnuită – octogonală –, amintind de biserica Sfântului Mormânt de la Ierusalim[300] (**Fig. 98**). Datarea edificiului a suscitat controverse între specialişti[301]. Cercetări de dată foarte recentă o plasează în vremea refacerii zidurilor citadelei, adică, foarte probabil, în domnia lui Alexios[302]. Se presupune că ea ar fi îndeplinit rolul de capelă a principilor, în interiorul citadelei.

Pe versantul sudic al platoului, cioplită în peretele abrupt, se află o mănăstire, datată spre sfârşitul secolului al XIV-lea şi începutul celui de-al XV-lea. Adăposteşte şi ea morminte (după unele păreri, aici ar fi fost chiar necropola principilor de Theodoro), dar ceea ce o deosebeşte de bisericile de sus, de pe platou, sunt resturile destul de consistente de frescă[303]. Picturile de bună calitate constituie o probă unică şi sigură pentru ceea ce vor fi fost frescele celorlalte biserici, din perioada de înflorire a principatului.

La capătul promontoriului Teşkli-Burun (**Fig. 99**), în „vârful degetului”,

---

[299] E. V. Vejmarn, *Разведки оборонительных стен и некрополя*, în *Материалы по археологии юго-западного Крыма (Херсонес, Мангуп)*, Moscova–Leningrad, 1953 („Материалы и исследования по археологии СССР”, 34), p. 420–424; A. G. Gertsen, Iu. M. Mogaritchev, *Пещерные церкви Мангупа*, Simferopol, 1996.

[300] A. G. Gertsen, O. A. Mahneva-Tchernets, *op. cit.*, p. 180; v. şi A. Berthier-Delagarde, *op. cit.*, p. 44.

[301] O sinteză a punctelor de vedere, la Iu. M. Mogaritchev, *op. cit.*, p. 129–130.

[302] A. G. Gertsen, *Описание Мангупа-Феодоро в поэме иеромонаха Матфея*, p. 570, 572.

[303] O. I. Dombrovskij, *Фрески средневекового Крыма*, Kiev, 1966, p. 78–89; idem, O. Mahneva, *op. cit.*, p. 67–69; Iu. M. Mogaritchev, *op. cit.*, p. 138–139.

trei complexe cioplite în piatră par să fi avut, de-a lungul timpului, mai multe întrebuințări[304]. O încăpere care formează primul etaj al complexului nr. 1 („Baraban-Koba"), prevăzută cu deschideri pe trei direcții – azi, mult lărgite, mai cu seamă pe părțile laterale, din pricina prăbuşirii pereților de stâncă –, trebuie să fi fost folosită cândva ca punct de observație (**Fig. 100–102**). Pe o scară, şi ea din piatră, se coboară la etajul inferior. Aici, cinci încăperi mici şi una mai mare, dispuse în jurul unei săli cu tavanul susținut de o coloană, au îndeplinit, probabil, rolul de temniță subterană (**Fig. 103, 104**). În complexul nr. 2 – a cărui destinație nu a putut fi încă stabilită –, într-o mare încăpere patrulateră, la care se ajunge coborând o scară cu 15 trepte din piatră (**Fig. 105, 106**), se mai vede încă locul unui mormânt, azi lipsit de conținut şi neacoperit (**Fig. 107**). În sfârşit, în interiorul celei mai mari încăperi din complexul nr. 3, se distinge fundația săpată direct în piatră a unei bisericuțe (**Fig. 108**). Complexul a fost, aşadar, un loc de rugăciune, însă el a putut îndeplini şi ceva rosturi militare. Asemenea fundații cioplite în stâncă ale unor biserici şi paraclise mai există şi în afara citadelei (**Fig. 109**). Cu vremea, zidurile lor au fost demantelate, iar materialele de construcție – cărate şi refolosite în alte părți.

Vechimea grotelor artificiale de la Mangop nu a putut fi încă stabilită cu exactitate, dar este foarte probabil că aceste amenajări aparțin unora dintre primii locuitori ai platoului. La sfârşitul veacului al XIV-lea, ieromonahul Matei văzuse sălile cu podele şi tavane din piatră, la care coborâse pe o scară, şi ea din piatră[305]. Călătorul vorbeşte, însă, şi despre palate şi încăperi frumos împodobite, plăcute şi luminoase, cu fața spre răsărit[306]. Este de presupus, prin urmare, că incintele săpate în stâncă reprezentau numai partea subterană a unor construcții, care se înălțau deasupra. De-a lungul timpului, zidăria şi decorurile arhitectonice au fost distruse, din palatele, locuințele şi construcțiile militare de odinioară rămânând numai subsolurile.

În doar două cazuri, zidurile bisericilor de la Mangop nu au fost desfăcute în întregime. Unul îl constituie biserica numită a Maicii Domnului[307]. Pereții săi albi din piatră, păstrați fragmentar, sunt năpădiți de vegetație (**Fig. 110–112**). Pietre sculptate, împrăştiate în jurul lor, sunt singurele mărturii ale decorului arhitectonic de odinioară (**Fig. 113**). În cursul săpăturilor arheologice, în ruine a fost descoperit un fragment dintr-o placă de calcar înfățişând un

[304] E. V. Vejmarn, *op. cit.*, p. 424–429; A. G. Gertsen, *op. cit.*, p. 575–576; idem, O. A. Mahneva-Tchernets, *op. cit.*, p. 182–183; Iu. M. Mogaritchev, *op. cit.*, p. 131–135.

[305] Silvio Giuseppe Mercati, *op. cit.*, p. 21; A. G. Gertsen, *op. cit.*, p. 575–576, 582, 583.

[306] Silvio Giuseppe Mercati, *op. cit.*, p. 21; A. G. Gertsen, *op. cit.*, p. 582, 583.

[307] A. G. Gertsen, O. A. Mahneva-Tchernets, *op. cit.*, p. 184; Iu. M. Mogaritchev, *op. cit.*, p. 131.

animal, probabil un leu[308] (**Fig. 114**). Lespezi de mormânt, răspândite pe o suprafață destul de întinsă, atestă existența aici a unei necropole, folosită, se pare, și după căderea Mangopului (**Fig. 82–84, 86**).

Bazilica[309], situată aproximativ în centrul platoului, a fost construită în vremea împăratului Iustinian I. De trei ori distrusă, până la 1475, și tot de atâtea ori refăcută, păstrează și ea fragmente din uriașele ziduri de altădată (**Fig. 115–117**). Construcția avea o lungime de 31,5 m și o lățime de circa 27 m. În timpul ultimei refaceri, din secolul al XV-lea, intrarea principală (**Fig. 118**), de la vest – care dădea spre cea de-a doua linie de fortificații – a fost blocată, accesul începând a se face pe latura de sud. Deși săpături arheologice se întreprind aici de la sfârșitul veacului al XIX-lea, bazilica nu este întru totul cunoscută, părți destul de însemnate ale ei rămânând în continuare nestudiate. Ca și în cazul bisericii Maicii Domnului, pietrele de mormânt și mormintele însele, descoperite într-un număr impresionant în bazilică și în exteriorul ei, sunt dovezi ale funcționării unei necropole încă de la începutul existenței edificiului (**Fig. 77–81, 87**). Două rânduri de coloane din marmură împărțeau biserica în trei nave: una centrală, de dimensiuni mai mari, și două laterale, mai mici, egale între ele (**Fig. 7, 8**). Nava centrală și cea sudică se terminau, în partea de răsărit, cu două abside. Pardoseala era împodobită, în unele zone, cu mozaic lucrat din cuburi de secțiune pătrată, rombică și triunghiulară, culorile predominante fiind alb, roșu și negru. Coloanele aveau capiteluri din marmură, decorate cu frunze de acant (**Fig. 119**), întocmai ca și alte elemente descoperite în bazilică (**Fig. 120, 121**). Săpăturile arheologice efectuate la începutul secolului al XX-lea au scos la lumină fragmente din ancadramentul unei uși (**Fig. 122**) cu un decor asemănător aceluia de la poarta turnului citadelei[310] (**Fig. 33**). O parte de cornișă (**Fig. 123**), o piatră de mormânt (**Fig. 124**), precum și mici bucăți de marmură sau piatră, toate descoperite în perimetrul bazilicii (**Fig. 125**), prezintă, și ele, același tip de decorație, întâlnit și în alte părți din Crimeea, atât la biserici, cât și la construcții civile[311]. Liniile care se întretaie, se

[308] Alexander Gertsen, Nadezhda Gertsen, *op. cit.*, p. 145.

[309] A. Berthier-Delagarde, *op. cit.*, p. 38–44; M. A. Tihanova, *Базилика*, în *Материалы по археологии юго-западного Крыма (Херсонес, Мангуп)*, Moscova–Leningrad, 1953 („Материалы и исследования по археологии СССР”, 34), p. 334–389; O. Dombrovskij, O. Mahneva, *op. cit.*, p. 63–67; N. I. Barmina, *Мангупская базилика*, în „Античная Древность и Средние Века”, 10, 1973; eadem, *Мангупская базилика в свете некоторых проблем крымского средневековья*, în *Византия и средневековый Крым*, Simferopol, 1995 („Античная Древность И Средние Века”, 27), p. 77–84; A. G. Gertsen, *op. cit.*, p. 568–569; idem, O. A. Mahneva-Tchernets, *op. cit.*, p. 186–188; Iu. M. Mogaritchev, *op. cit.*, p. 127–129.

[310] V. și *infra*.

[311] V. și A. Berthier-Delagarde, *op. cit.*, p. 25–28.

împletesc şi se înnoadă într-un joc fără sfârşit se regăsesc, de pildă, pe o pisanie din cetatea Soldaia, pusă de genovezi în anul 1392[312], pe un fragment de coloană descoperit la biserica armenească Sfântul Ioan Teologul din Caffa, datând din secolele al XIV-lea – al XV-lea[313], dar şi pe o mulțime de cruci armeneşti sculptate, mergând din veacul al XIV-lea până târziu, în cel de-al XVIII-lea[314]. Pietre şi bucăți de marmură împodobite astfel trebuie să mai fi existat la Mangop, dar, din păcate, ele au dispărut aproape în întregime. Puține au mai fost descoperite în ruinele bazilicii şi încă şi mai puține în zidării ulterioare, unde au fost folosite ca materiale de construcție[315] (**Fig. 17**). În această biserică, de mari dimensiuni şi bogat ornamentată – pe care ieromonahul Matei nici nu o putuse descrie în cuvinte – trebuie să-şi fi avut sediul Mitropolia Goției cu scaunul la Doros[316].

În însemnările sale despre Mangop, Martin Broniowski vorbeşte de două biserici, una a Sfântului Constantin şi alta, a Sfântului Gheorghe, care, în ultimul sfert al veacului al XVI-lea, nu erau încă ruinate – precum celelalte –, dar care se aflau într-o stare mizeră[317]. În acele biserici, diplomatul polon văzuse pictate „pe pereți […] chipuri şi veşminte împodobite ale acelor împărați şi împărătese, din al căror sânge erau născuți şi descindeau" principii de Theodoro (*In templis illis Graecis in parietibus effigies et habitus exornati Imperatorum et Imperatricum earum, ex quorum sanguine eas ortas et prognatas fuisse apparent*)[318]. Identificarea celor două biserici suscită şi astăzi discuții între specialişti. Cei mai mulți dintre ei sunt de părere că biserica Sfântului Constantin ar fi fost una şi aceeaşi cu bazilica. Înseamnă, aşadar, că frescele în care erau reprezentați strămoşii şi rudele principilor de la Mangop se găseau pe pereții bisericii Sfântului Gheorghe (situată, după cum se pare, pe platou, în dreptul defileului Kapu-Dere[319]) şi pe cei ai bazilicii, lucru absolut firesc într-o construcție atât de impunătoare şi de însemnată. Picturile au

---

[312] Elena Aibabina, *Декоративная каменная резьба Каффы, XIV–XVIII вв.*, Simferopol, 2001, p. 40.

[313] *Ibidem*, p. 113, nr. 13–VIII; planşa XXXVII, 2.

[314] *Ibidem*, p. 62–98.

[315] A. G. Gertsen, O. A. Mahneva-Tchernets, *op. cit.*, p. 188–189.

[316] Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 97. Pentru titlul acestor ierarhi, v. *infra*, *„Maria Asanina Paleologhina, doamna Moldovlahiei"*.

[317] *Martini BRONIOVII, de Biezdzfedea, bis in Tartariam nomine Stephani Primi Poloniae regis legati,* ***Tartariae Descriptio***, p. 7.

[318] *Ibidem*, p. 8; pentru acest pasaj, v. şi Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 272 şi nota 2.

[319] A. G. Gertsen, *Описание Мангупа-Феодоро в поэме иеромонаха Матфея*, p. 569; Iu. M. Mogaritchev, *op. cit.*, p. 131.

dispărut între timp, fără a lăsa vreo urmă[320]. Ni le putem doar imagina, folosind ca termen de comparație rămășițele de frescă păstrate în mănăstirea de pe versantul sudic al platoului.

În 1427, pe când mitropolitul Damian al cetății Theodoro şi al întregii Goții reconstruia biserica Sfinților Apostoli Petru şi Pavel de la Parthenitae[321], principele Alexios termina de amenajat cea de-a doua linie de fortificații a Mangopului şi de refăcut bazilica cea veche, cu hram imperial. Evenimentul a fost consemnat într-o pisanie impresionantă, despre care unii cercetători au crezut că ar aparține unei biserici de la Calamita (**Fig. 126**). Veritabil manifest de putere, placa de marmură pe care a fost dăltuită inscripția cu litere greceşti afişează, în trei cartuşe ovale, o cruce asemănătoare cu aceea din stema Genovei (în partea stângă), monograma lui Alexios (la mijloc) şi un vultur bicefal păstrat doar fragmentar (în dreapta). Textul este următorul[322]:

> „† *S-a construit biserica aceasta, cu binecuvântata cetate care se vede, în zilele domnului Alexios, stăpân al cetății Theodoro şi al țărmului mării, şi ctitor al Sfinților, Slăviților, de Dumnezeu Încoronaților Mari Împărați şi Întocmai cu Apostolii Constantin şi Elena, în luna octombrie, indictionul şase, anul 6936 (1427)*”.

Curtea principilor de Theodoro[323], o construcție rectangulară din piatră, de circa 40 m lungime şi 35 m lățime, situată la circa 100 m de bazilică, domina odinioară, cu cele două etaje ale sale, partea centrală a platoului Mangop. O reşedință mai veche existase pe acel loc încă din veacul al XIV-lea. Săpăturile arheologice – începute aici acum aproape un secol, dar neduse niciodată până la capăt – nu au smuls încă pământului zidul dinspre răsărit al curții ridicate în vremea lui Alexios, zid care ar fi trebuit să închidă patrulaterul şi să redea construcției planul bazilical (**Fig. 127**). În partea de nord, clădirea era străjuită

---

[320] V. şi *infra*, *Istoria de după istorie*.

[321] V. *supra*.

[322] V. V. Latyshev, *op. cit.*, p. 50–53, nr. 45; A. Berthier-Delagarde, *op. cit.*, p. 2–10; N. V. Malickij, *op. cit.*, p. 26–32; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 215–216.

[323] A. Berthier-Delagarde, *op. cit.*, p. 29–33; A. L. Jakobson, *Дворец*, în *Материалы по археологии юго-западного Крыма (Херсонес, Мангуп)*, Moscova–Leningrad, 1953 („Материалы и исследования по археологии СССР”, 34), p. 390–418; O. Dombrovskij, O. Mahneva, *op. cit.*, p. 59–62; A. G. Gertsen, *Оборонительная система столицы княжества Феодоро*, în volumul *Северное Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях Востока и Запада в XII–XVI вв.*, Rostov pe Don, 1989; idem, *Описание Мангупа-Феодоро в поэме иеромонаха Матфея*, p. 570; idem, O. A. Mahneva-Tchernets, *op. cit.*, p. 184–186; Iu. M. Mogaritchev, *op. cit.*, p. 141–142.

de un turn pătrat (**Fig. 128**). Două şiruri duble de coloane împărțeau, în trei părți egale, încăperea cea mai mare a curții (**Fig. 129–131**). Aceasta continua, în partea de sud, cu alte încăperi, mai mici (**Fig. 132–134**). Intrarea se făcea pe latura de sud, pe sub o arcadă elegantă. Unele încăperi aveau ferestre duble, cu ancadramente din piatră (**Fig. 135**). Fragmentele de tencuială cu frescă descoperite în cursul cercetărilor arheologice dovedesc faptul că măcar o parte dintre odăi aveau pereții pictați. Curtea, dimpreună cu turnul ei, par să fi fost terminate în 1425, an în care principele Alexios a aşezat o pisanie purtând, în cartuşe ovale, monograma sa şi pajura imperială bizantină şi, foarte probabil, în partea din stânga – distrusă, din păcate – o cruce mare, dispusă într-un alt cartuş[324], şi având următorul text, frumos scris în limba greacă (**Fig. 136**):

> „*<† S-a construit turnul acesta>, împreună cu palatul <şi cu> binecuvântata cetate <care se vede>, în zilele domnului Al<exios, stăpân al cetății> Theodoro şi al <ținutului mării, în luna oct>ombrie, anul 6934 (1425)*”.

Reşedința principilor de Theodoro şi-a păstrat acest rol şi după moartea lui Alexios, după cum o dovedeşte găsirea aici a unui fragment dintr-un vas de ceramică şi a unui vas întreg, în interiorul cărora se poate citi numele principelui de mai târziu, Isaac (*„aÙqšnthj*”)[325] (**Fig. 137, 138**). Lucruri mărunte, scoase la iveală în timpul săpăturilor (degetare, cuie, cuțite, catarame, fragmente de ceramică[326]), spun prea puțin despre felul în care va fi arătat curtea de la Mangop şi despre chipul în care trăia aici familia domnitoare.

Vremii lui Alexios îi aparține şi refacerea celei de-a treia linii de

---

[324] A. Berthier-Delagarde, *op. cit.*, p. 30–31; N. V. Malickij, *op. cit.*, p. 33–35; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 214–215.

[325] V. L. Myts, *Историко-культурный контекст некоторых монограмм и надписей на поливной керамике Крыма XIV–XV вв.*, în volumul *Историко-культурные связи Причерноморья и Средиземноморья X–XVIII вв. по материалам поливной керамики*, Simferopol, 1998, p. 158; idem, *Историко-культурный контекст некоторых букв, монограмм и надписей на поливной керамике Крыма XIV–XV вв.*, în volumul *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X–XVIII вв.*, Kiev, 2005, p. 295, nr. 12, şi p. 298, fig. 2.5.

[326] Fragmente de ceramică de import, de bună calitate şi cu frumoase ornamente, monocrome sau policrome, datând din secolele al XIII-lea – al XV-lea, au fost descoperite şi în interiorul citadelei de pe promontoriul Teşkli-Burun (A. G. Gertsen, V. E. Naumenko, *Поливная керамика из раскопок цитадели Мангупа*, în volumul *Историко-культурные связи Причерноморья и Средиземноморья X–XVIII вв. по материалам поливной керамики*, p. 72; iidem, *Поливная керамика из раскопок цитадели Мангупа*, în volumul *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X–XVIII вв.*, p. 260–263).

fortificații a Mangopului, dimpreună cu zidul şi turnul citadelei[327]. Despre turn, Martin Broniowski avea să scrie, la 1578, că aici „erau azvârliți uneori, de mânia barbară a hanilor, solii moscoviți şi păziți acolo cu străşnicie” (*In eam domum Moscorum nuncii Canorum barbarico furore nonnunquam detruduntur, ac durius ibi asservantur*)[328], ceea ce înseamnă că, în anumite perioade, construcția aceasta a îndeplinit şi rolul de temniță[329]. Când refacerea turnului s-a isprăvit, principele Alexios va fi aşezat aici o pisanie, precum acelea de la curte şi de la biserica Sfinților Împărați Constantin şi Elena. Martin Broniowski o văzuse, prinsă în zidărie: „… nu mai este absolut nimic mai însemnat în afara fortăreței de sus, în a cărei poartă împodobită cu multă marmură, se află însemne cu texte greceşti” (*nihil quicquam insignius praeter superiorem arcem, in qua porta insignis cum Graecis textibus multo marmore ornata*)[330]. Se pare că inscripția aceasta – în limba greacă şi cu nişte însemne închise în trei „inimi” – a rămas la locul ei până în primele decenii ale secolului al XIX-lea; puțin înaintea războiului ruso-turc din 1828–1829, un prinț rus a luat-o şi a trimis-o, prin Sevastopol, la Sankt Petersburg[331].

Astăzi, fațada turnului dinspre promontoriul Teşkli-Burun are un singur decor: un motiv complicat, de factură orientală, încadrează una dintre porțile sale de acces[332] (**Fig. 33**, **139**). În 1843, cărturarul francez Dubois de Montpéreux a publicat un desen al acestui ancadrament, care nu respectă, însă, originalul, fiind, mai degrabă, o replică sau o prelucrare a decorului (**Fig. 140**). Aşa-numitul „lanț selgiucid”, care încadrează golul porții de la Mangop – două frânghii paralele împletite, decorate în partea inferioară cu un element vegetal şi, din loc în loc, cu mici cercuri în relief şi cu rozete – a fost utilizat în Crimeea secolelor al XIV-lea şi al XV-lea la împodobirea uşilor, ferestrelor şi nişelor din biserici, dar şi din alte categorii de construcții, ridicate atât de creştini, cât şi de musulmani[333]. La Mangop, un ancadrament de uşă descoperit în ruinele vechii bazilici conține începutul unui asemenea lanț (**Fig. 122**). El se mai poate vedea, păstrat în întregime, pe fațada mormântului hanilor Hadji Ghirai şi Mengli

[327] A. Berthier-Delagarde, *op. cit.*, p. 12–19; v. şi *supra*.

[328] *Martini BRONIOVII, de Biezdzfedea, bis in Tartariam nomine Stephani Primi Poloniae regis legati,* ***Tartariae Descriptio***, p. 7; pentru acest pasaj, v. şi Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 267 şi nota 1.

[329] O. Dombrovskij, O. Mahneva, *op. cit.*, p. 90.

[330] *Martini BRONIOVII, de Biezdzfedea, bis in Tartariam nomine Stephani Primi Poloniae regis legati,* ***Tartariae Descriptio***, p. 7; pentru acest pasaj, v. şi Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 267 şi nota 1.

[331] V. V. Latyshev, *op. cit.*, p. 58, nr. 49; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 216.

[332] A. Berthier-Delagarde, *op. cit.*, p. 20–24.

[333] Elena Aibabina, *op. cit.*, p. 157–164, 169.

Ghirai[334] (**Fig. 141, 142**) şi, fragmentar, pe o bucată dintr-un ancadrament de uşă, montată, la 1847, într-o fântână din satul de la poalele cetății Soldaia[335] (**Fig. 143**), la un ancadrament din biserica Sfântul Ioan Botezătorul din Caffa[336], din prima jumătate a secolului al XIV-lea, din păcate mutilat în partea de sus, în cursul unei operații de mărire a uşii (**Fig. 144**), la un portal genovez de la Caffa, din 1406[337], şi la un detaliu arhitectonic din aceeaşi cetate[338], la ancadramente de uşă din biserica armenească de la Dvuhyakornaya dolina, datând din secolul al XV-lea[339], sau la portalul bisericii armeneşti din Bogatoe[340]. Alte motive sculptate pe ancadramentul de la Mangop îşi găsesc analogii în decorul unor frontoane din biserica Sfântul Ioan Teologul din Caffa (secolele al XIV-lea – al XV-lea)[341] sau în decorul unui fragment de fronton contemporan celorlalte, descoperit la biserica armenească Sfântul Ştefan din Caffa[342].

Nu se ştie când şi cum „lanțul selgiucid" a pătruns în Moldova. Lângă zidul de nord al citadelei din incinta Cetății Albe a fost găsit un fragment de ancadrament care prezintă acelaşi motiv[343] (**Fig. 145**). Alte ancadramente, dar cu interpretări uşor diferite ale decorului, au mai fost identificate la Cetatea Albă, în turnul de nord-vest al citadelei şi în curtea garnizoanei[344]. Nici unul dintre ele nu se poate data cu precizie. S-a vorbit despre neîndoielnica proveniență armeano-georgiană a acestui motiv şi, în consecință, despre originea caucaziană a constructorilor Cetății Albe[345]. Numai că motivul se mai întâlneşte în Moldova şi la o construcție religioasă.

Pe fațada de sud a bisericii de la Dolheşti se mai poate vedea şi astăzi un ancadrament de fereastră decorat cu „lanțul selgiucid"[346] (**Fig. 146**). Meritul de a fi făcut cel dintâi apropierea dintre acest ancadrament şi cel al porții de la

---

[334] *Ibidem*, p. 160, 162.
[335] *Ibidem*, p. 159; planşa LIX, 1.
[336] *Ibidem*, p. 157; planşele XLV, XLVI, 1.
[337] *Ibidem*, p. 50–53, nr. 6–II; p. 157; planşa VIII, 1.
[338] *Ibidem*, p. 53–54, nr. 7–II; p. 157.
[339] *Ibidem*, p. 116–119, nr. 17–VIII; p. 157, 160; planşele VIII, 1; XXXIX, XL.
[340] *Ibidem*, p. 162–163.
[341] *Ibidem*, p. 108–111, nr. 6–VIII, 7–VIII; planşa XXXV, 1, 2.
[342] *Ibidem*, p. 112, nr. 9–VIII; planşa XXXVII, 1.
[343] Virgil Vătăşianu, *Istoria artei feudale în Țările Române*, I, Bucureşti, 1959, p. 297 şi 300, fig. 258; Mariana Şlapac, *Cetatea Albă. Studiu de arhitectură militară medievală*, Chişinău, 1998, p. 129–130 şi fig. 96, 97; v. şi eadem, *Cetăți medievale din Moldova (mijlocul secolului al XIV-lea – mijlocul secolului al XVI-lea)*, Chişinău, 2004, p. 194.
[344] Mariana Şlapac, *Cetatea Albă*, p. 129 şi 131, fig. 98; v. şi eadem, *Cetăți medievale din Moldova*, p. 194.
[345] Virgil Vătăşianu, *op. cit.*, p. 297.
[346] *Ibidem*, p. 628 şi 632, fig. 577; Mariana Şlapac, *Cetatea Albă*, p. 129.

Mangop îi revine lui G. Balş, observaţiile sale fiind reluate de cercetătorii care au urmat[347]. În 1926, în monumentala lucrare consacrată bisericilor din timpul lui Ştefan cel Mare, G. Balş scria, cu referire la biserica din Dolheşti: „unele ferestre au chenare profilate care par a fi din veacul al XVII-lea; aşa cele două din pronaos şi una a naosului de pe latura de miazăzi, care arată un motiv de o vădită înrudire armenească; celelalte au fost mărite şi mai târziu, scoţându-se şi aceste chenare din care se mai văd bucăţi în curte”[348]. După trei ani, acelaşi autor avea să revină într-un studiu special asupra chenarelor bisericii din Dolheşti. Pornind de la „primul gând”, anume că ferestrele bisericii ar fi fost prefăcute ulterior, în veacul al XVII-lea, „când apar în arhitectura moldovenească o serie de elemente exotice, printre care şi unele de origine armeano-georgiană (Dragomirna, Trei Ierarhi şi altele)”, G. Balş identifica „o altă ipoteză posibilă”[349]. Luând cunoştinţă, din lucrarea lui Dubois de Montpéreux, de „ruinele palatului din Mangop”, cercetătorul român remarca faptul că acestea „prezintă chenare de ferestre care, în privinţa împletiturii caracteristice ce alcătuieşte podoaba lor principală, sunt aproape identice cu cele de la Dolheşti”[350]. În concluzie, „se poate deci face ipoteza că – printr-o excepţie la regula de atuncea – şi printr-o fantezie a ctitorului s-au introdus chiar în vremea zidirii (care coincide aproape cu căderea Mangopului) aceste chenare, lucrate de meşteri de acolo, armeni, sau în curent cu felul armenesc de a mânui dalta”[351]. Renunţând la presupunerea mai veche, din 1926, G. Balş a rămas la acest punct de vedere, pe care avea să-l reia şi în comunicarea făcută la cel de-al treilea Congres de Studii Bizantine, din 1931: „On pourrait donc faire avec plus de probabilité l’hypothèse que c’est à ces relations entre Mangop et la Moldavie que l’on doit l’introduction de cette ornementation arménienne à Dolheşti”[352].

Deşi „lanţul selgiucid” este, fără îndoială, un motiv oriental, prezenţa lui în decorarea ancadramentelor de la Cetatea Albă şi de la Dolheşti este greu de pus pe seama aducerii unor meşteri din îndepărtatul Caucaz. Este mai probabil că ea ar trebui explicată în contextul relaţiilor dintre Moldova şi un

[347] Virgil Vătăşianu, *op. cit.*, p. 628; Petre Ş. Năsturel, *Din legăturile dintre Moldova şi Crimeea în secolul al XV-lea*, p. 265; Mariana Şlapac, *Cetatea Albă*, p. 129; v. şi eadem, *Cetăţi medievale din Moldova*, p. 194.

[348] G. Balş, *Bisericile lui Ştefan cel Mare*, Bucureşti, 1926, p. 127 şi 129, fig. 188.

[349] Idem, *Chenarele ferestrelor bisericii din Dolheştii Mari*, în **BCMI**, XXII, 1929, 62, p. 162.

[350] *Ibidem*, p. 162–163.

[351] *Ibidem*, p. 164.

[352] Idem, *Influences arméniennes et géorgiennes sur l’architecture roumaine*, Communication faite au IIIe Congrès des Études Byzantines, Athènes, 1931, Vălenii de Munte, 1931, p. 17.

spațiu geografic mult mai apropiat, în care motivul acesta era folosit foarte frecvent, anume Crimeea. Construcția bisericii de la Dolheşti[353] este anterioară anului 1481, când trupul lui Şendrea, portarul Sucevei, a fost adus de pe câmpul de luptă de la Râmnic şi înmormântat aici, „la tatăl său”[354]. Cu alte cuvinte, sculptarea ancadramentului ferestrei se plasează chiar la vremea când soață a lui Ştefan cel Mare era doamna Maria Asanina Paleologhina. Calitatea de cumnat al domnului pe care ctitorul Dolheştilor – portarul Şendrea – o avea şi, prin urmare, contactul său nemijlocit cu mediul aulic ar putea lămuri pătrunderea respectivului motiv în inima Moldovei. Nu este exclus ca, în virtutea înrudirii, Şendrea să fi făcut parte din soliile care au stabilit condițiile căsătoriei dintre domnul Moldovei şi prințesa bizantină de Theodoro şi astfel să fi văzut, cu proprii ochi, decorurile care înfrumusețau construcțiile laice şi bisericile Mangopului. După aceea, solicitarea unor meşteri din zona crimeană era doar o chestiune de timp şi de bani.

Astăzi, ancadramentul uşii de intrare în turnul citadelei de la Mangop este singurul element de decor, păstrat aproape întreg, care aminteşte nu numai de frumusețea de altădată a edificiilor, ci şi de relațiile principatului de Theodoro cu Moldova lui Ştefan cel Mare, relații care implicau, între altele, mişcarea unor oameni dintr-o parte în cealaltă, schimbul de mărfuri şi reciproce influențe culturale şi artistice.

Dincolo de zidurile celei de-a treia linii fortificate a platoului Mangop, incinta propriu-zisă a citadelei nu mai are nimic din strălucirea de odinioară. Din biserica octogonală au rămas numai fundațiile, biserica garnizoanei şi bisericile săpate în stâncă la capătul promontoriului Teşkli-Burun sunt lipsite de orice podoabă, locuințele şi mormintele cioplite în piatră sunt goale, scările sculptate cu dalta nu mai coboară nicăieri. O fântână de o adâncime considerabilă (**Fig. 147**), incinte amenajate direct în stâncă, la extremitățile promontoriului, un soi de cazemate, folosite ca puncte de observație şi de control asupra văilor din jur (**Fig. 148**), unele legate între ele prin galerii şi scări subterane (**Fig. 149, 150**), sunt martorele tăcute ale teribilei încleştări din 1475, dar şi ale vieţuirii, aici, a „Mariei Asanina Paleologhina, doamna Moldovlahiei”.

[353] V., pentru biserica din Dolheşti, Virgil Vătăşianu, *op. cit.*, p. 625–628; N. Grigoraş, *Date şi observații asupra unui vechi monument de artă feudală din Moldova (Dolheştii Mari)*, în **BMI**, XLI, 1972, 1, p. 40–44 (cu puncte de vedere şi ipoteze cel puțin discutabile); *Monumente istorice bisericeşti din Mitropolia Moldovei şi Sucevei*, introducerea: prof. dr. Vasile Drăguț, conf. univ. dr. Corina Nicolescu, Iaşi, 1974, p. 75–76; Igor Cereteu, *Biserici şi mănăstiri din Moldova (secolul al XIV-lea şi prima jumătate a secolului al XV-lea)*, Brăila, 2004, p. 87–88.

[354] *Cronicile slavo-române…*, p. 19.

„MARIA ASANINA PALEOLOGHINA, DOAMNA MOLDOVLAHIEI”

Cronica cea mai veche a Țării Moldovei – *de la Bistrița*, pentru unii, *anonimă*, pentru alții –, povestind întâmplările domniei lui Ştefan cel Mare, dă, pentru anul 1472, o singură ştire: „În anul 6980 (1472), luna septembrie 14, şi-a luat Ştefan voievod doamnă, pe cneghina Maria de la Mangop”[1]. Evenimentul este relatat sec, fără alte comentarii, imediat după marele cutremur din 29 august 1471, petrecut „în vremea când şedea împăratul la masă”[2], şi imediat

[1] *Cronicile slavo-române din sec. XV–XVI publicate de Ion Bogdan*, ediție revăzută şi completată de P. P. Panaitescu, Bucureşti, 1959, p. 8 (textul slav) şi 17 (textul românesc). Cronica moldo-germană (*ibidem*, p. 30) aşează această căsătorie în capitolul de sub anul 1471. Când această cronică nu era cunoscută încă, N. Iorga a dat acelaşi reper cronologic, rezultat din scăderea 6980 – 5509 (pentru luna septembrie), după cum se credea la vremea redactării sintezei sale (cf. N. Iorga, *Istoria românilor*, IV, *Cavalerii*, volum îngrijit de Stela Cheptea şi Vasile Neamțu, Bucureşti, 1996, p. 127, nota 31). Această datare este acceptată şi de d-l Ştefan Andreescu, pornind însă de la Cronica moldo-germană şi socotind că ea ar coincide cu ridicarea în scaunul de la Mangop a lui Isaac, fratele doamnei Maria – Ştefan Andreescu, *Politica pontică a Moldovei: Ştefan cel Mare şi castelul „Illice”*, în **RI**, VII, 1996, 7–8, p. 517, nota 23 (= *Moldavia's Pontic Policy: Stephen the Great and „Illice” Castle*, în „Il Mar Nero”, III, 1997–1998, p. 185, nota 23), reluat în idem, *Din istoria Mării Negre. Genovezi, români şi tătari în spațiul pontic în secolele XIV–XVII*, Bucureşti, 2001, p. 124, nota 23. Însă cronologia internă a acestui izvor nu este întotdeauna corectă; astfel, căderea Caffei este aşezată în capitolul anului 1474 (*Cronicile slavo-române…*, p. 32), iar data morții doamnei Maria – 19 decembrie 1477 – devine data căsătoriei cu Maria Voichița (*ibidem*, p. 34) ! Păstrez datarea aşa cum rezultă din interpretarea informației celui mai vechi letopiseț. Această căsătorie s-a oficiat într-o zi de mare sărbătoare – Înălțarea Sfintei Cruci –, zi în care se postește şi sunt oprite cununiile. În 1472, această zi a căzut într-o luni; în 1471, a căzut într-o sâmbătă.

[2] *Cronicile slavo-române…*, p. 8 (textul slav) şi 17 (textul românesc). Traducerea din această ediție dă forma „în vremea când şedea țarul la masă”. Având în vedere că textul slav dă termenul **царь** – care, în contextul surselor slavone, nu înseamnă decât *împărat* – socotesc mai corectă această traducere, decât păstrarea, în limba română, a termenului slav. V., în acest sens, şi Dumitru Nastase, „*Necunoscute” ale izvoarelor istoriei româneşti*, în **AIIX**, XXX, 1993, p. 483–497 (cu toată bibliografia); idem, *Ştefan cel Mare împărat*, în **SMIM**, XVI, 1998, p. 65–102, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în istorie*, carte tipărită cu binecuvântarea Înalt Prea Sfințitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei şi Rădăuților, Sfânta Mănăstire Putna, 2003, p. 567–609. Față de recentele considerații ale d-lui Radu G. Păun – *L'idée impériale et les anciennes chroniques roumaines. Repères pour une histoire impossible*, în „Studia Pontica”, édité par Ivan Biliarsky („Méditerranées”. Revue de l'Association *Méditerranées*”, 26–27), 2001, p. 175–213 – păstrez rezerve atât cu privire la fond, cât şi (mai ales) la forma în care au fost prezentate.

înaintea descrierii războiului din noiembrie–decembrie 1473, purtat cu mare biruință împotriva lui Radu cel Frumos al Țării Românești[3], și la încheierea căruia Ștefan a avut parte de o „întâmpinare minunată și frumoasă" din partea mitropolitului și a întregului „cler bisericesc"[4]. Asemenea primiri sunt descrise, mai târziu, ca fiind împărătești[5] și aceeași cronică a curții lui Ștefan cel Mare spune că, întorcându-se domnul în capitala sa, după biruința de la Vaslui, „i-au ieșit în întâmpinare mitropoliții și preoții […] binecuvântând pe împărat: «Să trăiască împăratul»"[6]. Este o veritabilă „entrée royale", care trebuie să-și găsească locul într-o cercetare specială privind acest gen de manifestări ale puterii în istoria românească[7]. Pentru a completa cadrul cronologic, se cuvine adăugat că, înainte de a porni războiul împotriva lui Radu cel Frumos și, prin aceasta însăși, împotriva Imperiului Otoman, Ștefan cel Mare făcuse să se scrie

[3] *Cronicile slavo-române…*, p. 8 (textul slav) și 17 (textul românesc).

[4] *Ibidem*. În același pasaj, se spune, însă, că Ștefan a dat un „mare ospăț mitropoliților și vitejilor săi" (*ibidem*), ceea ce înseamnă, pe de o parte, că în întâmpinare i-au ieșit și cei doi episcopi – de Rădăuți și Roman – și, pe de altă parte, că și aceștia din urmă erau socotiți mitropoliți. Faptul este cert și documentat pentru episcopul de Roman (cf. Scarlat Porcescu, *Episcopia Romanului*, Episcopia Romanului și Hușilor, 1984, p. 32–43; Liviu Pilat, *Biserică și Putere în Moldova în a doua jumătate a secolului XV*, în **AP**, I, 2005, 1, p. 139–140).

[5] Cf. Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, ediția a II-a, îngrijită de P. P. Panaitescu, București, 1959, p. 102 (după victoria de la Vaslui): „ca înaintea unui împărat".

[6] *Cronicile slavo-române…*, p. 9 (textul slav) și 18 (textul românesc). Și aici, am tradus **цаρь** prin unicul său echivalent românesc, conform cu explicațiile din nota 2. Ca și la 1473, Ștefan a oferit un „mare ospăț mitropoliților și vitejilor săi și tuturor boierilor săi, de la mare până la mic" (*ibidem*).

[7] V., de exemplu, Bernard Guenée, F. Lehoux, *Les entrées royales françaises de 1328 à 1515*, Paris, 1968; Lawrence M. Bryant, *La cérémonie de l'entrée à Paris au Moyen Âge*, în „Annales ESC", 1986, 3, p. 513–542; idem, *The King and the City in the Parisian Royal Entry Ceremony: Politics, Ritual, and Art in the Renaissance*, Geneva, 1986; Ralph E. Giesey, *Modèles de pouvoir dans les rites royaux en France*, în „Annales ESC", 1986, 3, p. 588–591; Christian de Mérindol, *Théâtre et politique à la fin du Moyen Âge. Les entrées royales et autres cérémonies. Mises au point et nouveaux aperçus*, în volumul *Théâtre et spectacles d'hier et d'aujourd'hui. Moyen Âge et Renaissance. 115e Congrès national des sociétés savantes, Avignon, 1990*, Paris, 1991, p. 179–212; Burton L. Dunbar III, *A Rediscovered Sixteenth Century Drawing of The Vatican with Constructions for the Entry of Charles V into Rome*, în „Sixteenth Century Journal", XXIII, 1992, 2, p. 195–204; Christian de Mérindol, *Entrées royales et princières à la fin de l'époque médiévale. Jeu de taxinomie, d'emblématique et de symbolique*, în volumul *Les entrées: gloire et déclin d'un cérémonial. Actes du Colloque tenu au château de Pau, 10–11 mai 1996*, Biarritz, 1997, p. 27–48; Michael Wintroub, *Civilizing the Savage and Making a King: The Royal Entry Festival of Henri II (Rouen, 1550)*, în „Sixteenth Century Journal", XXIX, 1998, 2, p. 465–494; Cyril Mango, *The Triumphal Way of Constantinople and the Golden Gate*, în **DOP**, 54, 2000, p. 173–188; Michael Wintroub, *L'ordre du rituel et l'ordre des choses: l'entrée royale d'Henri II à Rouen (1550)*, în „Annales HSS", 56, 2001, 2, p. 479–505.

un *Tetraevanghel* în a cărui însemnare dedicatorie, datând din 17 iunie 1473, se intitulează „Binecinstitorul şi de Hristos iubitorul împărat, Io Ştefan voievod, domn al Țării Moldovlahiei”[8].

În acest context, este de amintit şi chipul în care ştirea despre căsătoria lui Ştefan cel Mare cu Maria se înfăţişează în aşa-numita Cronică moldo-polonă: „Anul 6980 (1472) septembrie 14, şi-a luat Ştefan voievod soţie, pe Maria din Mangopo; era acolo o împărăţie creştină, împreună cu împăratul de Perecop”[9].

După o convieţuire relativ scurtă, „în anul 6985 (1477), decembrie 19, a răposat roaba lui Dumnezeu, doamna Maria de la Mangop”[10]. A fost îngropată în necropola princiară de la Putna, sub o lespede de gresie care dă aceeaşi dată a morţii[11], iar pentru mormântul ei s-a lucrat un somptuos acoperământ, a cărui inscripţie brodată adaugă precizările că doamna a murit într-o vineri, la „ceasul al 5-lea din zi”[12].

Ştirile interne despre această prinţesă, care a fost, vreme de cinci ani şi trei luni, soţie a lui Ştefan cel Mare şi doamnă a Moldovei, se reduc la atâta: nici un document – dintre cele cunoscute – nu o aminteşte; nici o broderie liturgică, nici o carte de cult, nici o piesă de argintărie, nici o icoană nu pare să-i fi înveşnicit numele, în mănăstirile noastre; nici o danie nu pare să se fi făcut de către Ştefan voievod şi doamna sa, Maria, în intervalul septembrie 1472 – decembrie 1477.

Se mai pot adăuga, totuşi, două surse: o menţiune din pomelnicul Mănăstirii Bistriţa şi o icoană aflată la Mănăstirea Grigoriu de la Athos.

---

[8] *Repertoriul monumentelor şi obiectelor de artă din timpul lui Ştefan cel Mare*, Bucureşti, 1958, p. 387–388. Textul slav conţine termenul **царъ**, lăsat ca atare în traducerea românească. Am procedat la fel ca în cazul anterior (cf. *supra*, nota 2). Cu privire la acest manuscris, v. şi Emil Turdeanu, *Manuscrise slave din timpul lui Ştefan cel Mare*, în idem, *Oameni şi cărţi de altădată*, I, ediţie îngrijită de Ştefan S. Gorovei şi Maria Magdalena Székely, Bucureşti, 1997, p. 47–51; D. Nastase, *Ideea imperială în Ţările Române. Geneza şi evoluţia ei în raport cu vechea artă românească (secolele XIV–XVI)*, Atena, 1972, p. 10; idem, *Ştefan cel Mare împărat*, p. 572; Claudiu Paradais, *Comori ale spiritualităţii româneşti la Putna*, Iaşi, 1988, p. 353–371 (la p. 362, traducerea însemnării dedicatorii foloseşte termenul „ţar”).

[9] *Cronicile slavo-române…*, p. 170 (textul polon) şi 179 (textul românesc). În acest caz, editorul a tradus „czarstwo […] krzescziancy” prin „împărăţie creştină”, deşi, consecvent celeilalte traduceri, ar fi trebuit să dea „ţarat creştin” sau măcar „domnie creştină” ! V. şi D. Nastase, *Ştefan cel Mare împărat*, p. 585–586.

[10] *Cronicile slavo-române…*, p. 18. Cred că textul slavon (cf. p. 10) se pretează la altă traducere: „Maria doamna de la Mangop”. Virgula e dificil de aşezat după „doamna” – e preferabil fără virgulă.

[11] *Repertoriul…*, p. 247–248; Claudiu Paradais, *op. cit.*, p. 583–585.

[12] *Repertoriul…*, p. 290 (traducerea românească a omis cuvântul „vineri”). Explicaţia monogramelor din colţurile broderiei e parţial eronată – v. *infra*, *Însemnele imperiale ale doamnei Maria*. V. şi Claudiu Paradais, *op. cit.*, p. 267–273.

Ambele au devenit, în ultimele decenii, controversate, ca şi data însăşi a căsătoriei prinţesei Maria în Moldova. Încep, deci, cu aceste elemente.

Un paragraf din întâiul capitol al pomelnicului bistriţean prezintă rudeniile din Ţara Românească şi de la Mangop ale lui Ştefan cel Mare. Ca efect al unor transcrieri, reduceri şi regrupări ulterioare, ştirile acestui paragraf – pe care îl avem în versiunea stabilită spre mijlocul veacului al XVI-lea[13] – nu mai păstrează aspectul iniţial, astfel încât numele lui „Radul voievod şi al doamnei lui, Maria" (marginal: „Muntenii") preced şirul numelor caracterizate marginal drept „ai Mangupului", deşi cele două căsătorii evocate de aceste rude s-au succedat în sens invers (**Fig. 151**). Iată conţinutul respectivului paragraf:

> „*Pomeneşte, Doamne, sufletul robilor tăi: al lui Radul voievod şi al doamnei lui, Maria. Al lui Manoil şi al doamnei lui, Anna. Al lui Avraam, al Annei, al lui Isaac, al lui Iacov, al lui Melhisedec, al lui David*"[14].

Icoana de la Mănăstirea Grigoriu, a Maicii Domnului Hodighitria Pantanassa (**Fig. 152**), are o scurtă inscripţie în limba greacă[15] şi nici o precizare cronologică:

„† Dšhshj tÁj eÙsebest£thj kur¦ //
Mar…aj 'Asan»naj Paleolo//g»naj,
kur¦ tÁj Moldoblac…aj".

„† *Rugăciunea binecredincioasei doamne*
Maria Asanina Paleologhina,
doamna Moldovlahiei".

Absenţa oricărei precizări cronologice, pe de o parte, şi interpretarea

---

[13] Cf. şi Damian P. Bogdan, *„Letopiseţul de la Bistriţa", la plus ancienne des chroniques roumaines. Sa langue*, în **RESEE**, 6, 1968, 3, p. 499–524.

[14] *Pomelnicul Mănăstirii Bistriţa*, publicat de Damian P. Bogdan, Bucureşti, 1941, p. 50 (textul slav) şi 86 (textul românesc). Cu privire la această ediţie, a se vedea şi criticile foarte severe formulate de Petru Caraman într-un studiu care, din păcate, a văzut lumina tiparului la mai mult de jumătate de veac după redactarea lui: *Cum nu trebuiesc editate vechile manuscrise slavo-române*, în **RIS**, I, 1996, p. 563–591, şi II–III, 1997–1998, p. 479–506. Observaţiile regretatului slavist ieşean nu afectează, însă, informaţiile propriu-zise, de natură istorică şi genealogică ale pomelnicului, în ediţia dată de slavistul bucureştean.

[15] G. Millet, J. Pargoire, L. Petit, *Recueil des inscriptions chrétiennes de l'Athos*, première partie, Paris, 1904, p. 175. În România, asupra acestei inscripţii a atras atenţia G. Balş în 1913, considerând că donatoarea nu poate fi alta decât doamna Maria (G. Balş, *Sfântul Munte*, în **BCMI**, VI, 1913, p. 49).

unor informaţii cu privire la rolul unui Alexandru voievod în restaurarea mănăstirii pe la 1495–1496[16], pe de altă parte, m-au determinat, în 1974, să presupun că ar putea fi vorba de fiul lui Ştefan cel Mare (mort la 26 iulie 1496), căsătorit, în 1489, la Constantinopol; într-un context plin de obscuritate şi într-o succesiune aparent logică de idei, Maria Asanina Paleologhina devenea, în acest chip, soţia lui Alexandru voievod[17]. Din aceleaşi motive, ipoteza mea de acum trei decenii a putut părea unor istorici atrăgătoare şi acceptabilă[18].

Pe de altă parte, în 1987, o ipoteză neaşteptată a fost formulată pentru identificarea acestei *Maria Asanina Paleologhina*. Anume, studiind alianţele dinastice ale principilor munteni, d-l Ştefan Andreescu s-a lăsat ispitit de o altă soluţie, legând inscripţia nedatată a icoanei de la Grigoriu de faptul că „cercetări recente [e vorba de cartea din 1986 a d-lui Petre Ş. Năsturel – *n. mea*] au stabilit că legăturile lui Ştefan cel Mare cu Mănăstirea Grigoriu datează de fapt din preajma anului 1500”[19]. Or – continua d-l Andreescu demonstraţia sa de acum 17 ani – 1500 este tocmai anul când, după 27 de ani de aurită captivitate moldovenească, a murit „roaba lui Dumnezeu, Maria Despina,

[16] G. Millet, J. Pargoire, L. Petit, *op. cit.*, p. 175. Şi în alte locuri se regăseşte aceeaşi informaţie care, îmi dau seama acum, ar fi posibil să se raporteze la Alexandru Lăpuşneanu.

[17] Ştefan S. Gorovei, *O biografie nescrisă: Alexandru voievod*, în **MI**, VIII, 1974, 2, p. 15–17; idem, *Muşatinii*, Bucureşti, 1976, p. 70–71. În chip cu totul surprinzător, textul publicat în 1974 a fost preluat – fără menţionarea autorului şi cu titlul uşor modificat: *O enigmă nescrisă: Alexandru voievod* – de revista „Historia”, an. 2, nr. 22, august 2003, p. 25–27.

[18] V., de exemplu, Andrei Pippidi, *Tradiţia politică bizantină în Ţările Române în secolele XVI–XVIII*, Bucureşti, 1983, p. 150 (ediţia a II-a, Bucureşti, 2001, p. 214): „Nu se poate spune deocamdată dacă supoziţia corespunde adevărului. Trebuie să adăugăm însă îndată că izvoarele interne n-au socotit necesar să releve această împrejurare”. Dar câte alte împrejurări – cu mult mai însemnate pentru istoria ţării – au rămas nerelevate de izvoarele noastre interne ?! Totuşi, ipoteza a părut în continuare ispititoare, de vreme ce autorul şi-a continuat pe vechiul fir ideea într-o notă: „Ar fi putut fi sora fraţilor Toma şi Gheorghe Asanis-Paleologos, originari din Corint şi refugiaţi la Napoli la sfârşitul secolului al XV-lea” – *ibidem*, nota 37). Mai recent, Matei Cazacu, *Stratégies matrimoniales et politiques des Cantacuzène de la Turcocratie (XVe – XVIe siècles)*, în **RER**, XIX–XX, 1995–1996, p. 160. Ca o curiozitate, menţionez şi concluzia la care ajunsese cândva profesorul C. Cihodaru, şi anume că Ştefan cel Mare ar fi avut doi fii omonimi Alexandru, unul rămas în ţară (cel îngropat la Bistriţa, în 1496) şi unul plecat la Constantinopol, care s-ar fi căsătorit cu Maria Asanina Paleologhina (C. Cihodaru, *Pretendenţi la tronul Moldovei între anii 1504 şi 1538*, în **AIIAI**, XIV, 1977, p. 107–108; v. şi Constantin Rezachevici, *Originea şi domnia lui Alexandru vodă Cornea (c. 21 decembrie 1540 – 9 sau 16 februarie 1541) – după documente inedite din Polonia*, în **RI**, 3, 1992, 7–8, p. 804; idem, *Cronologia critică a domnilor din Ţara Românească şi Moldova, a. 1324–1881*, I, Secolele XIV–XVI, Bucureşti, 2001, p. 567–569).

[19] Ştefan Andreescu, *Alianţe dinastice ale domnilor Ţării Româneşti (secolele XIV–XVI)*, în *Românii în istoria universală*, II, 1, coordonatori I. Agrigoroaiei, Gh. Buzatu, V. Cristian, Iaşi, 1987, p. 675–684; aici, p. 679.

doamna domnului Radul voievod, domnul Ungrovlahiei", fiind îngropată de ginerele ei, Ştefan vodă, „cu cinste în mănăstirea lui de la Putna"[20]. După aceste două premise – concluzia, sugerată de „axul" constituit de anul 1500, în relație directă cu moartea doamnei Maria Despina a Ungrovlahiei: „De ce să nu admitem că în acel moment fiica ei, «Doamna Moldovlahiei», a trimis la Grigoriu, în chip de ofrandă, icoana discutată, probabil un obiect de familie, păstrat din generație în generație ?"[21]. De aici, şi o altă concluzie, cu aceeaşi încărcătură ipotetică, plasată în contextul potrivit: „Adaosul «Despina» nu trebuie neapărat interpretat ca un indiciu pentru o obârşie sârbească a prințesei muntene. Ea putea la fel de bine să fie o grecoaică şi să aibă o ascendență imperială bizantină"[22]. Fără îndoială, această ipoteză a fost sugerată colegului şi prietenului meu de o alta, atunci mai veche cu patru ani, aparținând colegului şi prietenului nostru comun, d-l Andrei Pippidi. Anume, referindu-se la aceleaşi înrudiri ale lui Ştefan cel Mare, d-l Pippidi a pus în legătură pe Maria Despina a Ungrovlahiei cu „Manoil şi doamna lui, Anna" din pomelnicul Bistriței; socotindu-i pe aceştia din urmă ca fiind părinții doamnei Maria Despina, d-sa a încercat să-l identifice pe Manoil cu „un magnat bizantin din Peloponez, Manuil Buchali" (Bochalis)[23]. Întrucât voi reveni asupra acestei chestiuni, nu stărui, aici, asupra identificării, pe care d-l Matei Cazacu a urmat-o[24], apoi d-l Pippidi a abandonat-o[25], iar d-l Cazacu s-a îndreptat spre o altă identificare, cu

[20] *Cronicile slavo-române…*, p. 31.

[21] Ştefan Andreescu, *op. cit.*, p. 679.

[22] *Ibidem*.

[23] Andrei Pippidi, *op. cit.*, p. 150, nota (ediția a II-a – p. 213, unde, însă, nu se menționează faptul că autorul a renunțat, între timp, la această identificare , cf. *infra*).

[24] Matei Cazacu, *op. cit.*, p. 159, cu trimitere şi la idem, *Les parentés byzantines et ottomanes de l'historien Laonikos Chalkokondyle (c. 1423 – c. 1470)*, în „Turcica", XVI, 1984, p. 95–114; aici, la p. 109 şi în genealogiile de la p. 102–105, este vorba despre Manuel Bochalis ca ginere al lui Gheorghe Paleolog Cantacuzino, dar numele fiicei acestuia (soția lui Bochalis) nu e menționat: ipotetica identificare cu Ana se bizuie tocmai pe informația pomelnicului de la Bistrița !

[25] În comunicarea prezentată la cel de-al IV-lea Simpozion de Studii Genealogice (Iaşi, 13–15 mai 1993): „Un document publicat de Sathas dovedeşte că Manuil [Bochalis], rănit şi prins în luptă, a fost executat la Constantinopol şi că, în 1476, văduva sa primea pensie la Veneția, situație greu de imaginat pentru fosta soacră a domnului Țării Româneşti" – Andrei Pippidi, *False genealogii bizantine din ciclul constantinian*, în **ArhGen**, I (VI), 1994, 3–4, p. 107–108. Documentul invocat de d-l Pippidi pentru retragerea mai vechii sale ipoteze genealogice datează din 26 iunie 1476 şi a fost publicat de C. N. Sathas, în binecunoscuta sa colecție, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Âge*, VII, Paris, 1888, p. 15. Manuel Bochalis, unul dintre acei *nobiles Peloponnenses* care luptaseră *fortiter et fideliter* pentru Veneția, avusese un sfârşit îngrozitor: *excarnificatus proiectus fuit elefante dilaniandus*. Văduva şi copiii dețineau *quasdam* [...] *possessiones in territorio nostro Mothoni* şi primeau anual 300 de hiperperi; acum, văduva ceruse un ajutor suplimentar (va căpăta 15 ducați), *pro*

nu mai puțin celebrul Manuel Cantacuzino, *Gin*[26]. Spun, însă, de la început că ambele identificări stau sub un mare semn al improbabilității, din cauza numelor, cunoscute, ale soțiilor celor doi Manuel: Eugenia, în cazul lui Bochalis[27], Maria, în cazul lui Cantacuzino[28]. În ceea ce privește identificarea ipotetică a d-lui Andreescu, socotesc că ea se elimină de la sine atunci când punem alături textul *nedatat* al inscripției de la Grigoriu şi acoperământul de mormânt de la Putna, *datat* şi pecetluit cu monogramele Asanilor şi Paleologilor, elemente asupra cărora revin imediat.

*

Dacă vom căuta în monografiile închinate lui Ştefan cel Mare, în sinteze, tratate şi studii, informații despre familia căreia îi aparținea doamna Maria, nu vom găsi mare lucru, sau, în cel mai bun caz, vom afla afirmații discordante. Nu stă în intenția mea să alcătuiesc un „catalog” al referințelor istoriografice despre acest personaj aproape necunoscut. Înfățişez doar câteva aprecieri, risipite în lucrări tipărite în veacurile al XIX-lea şi al XX-lea.

Înainte de orice sinteză de istorie românească, episcopul Melchisedec a dat primele informații pe care s-ar fi putut bizui căutarea originilor Mariei. Vizitând Putna în vara anului 1883, el a văzut acoperământul de mormânt al acestei doamne, i-a transcris inscripția[29] şi a atras atenția asupra celor mai importante elemente: „La două colțuri, [acoperământul] are pajura bizantină, cu două capete, şi la alte două colțuri, două monograme greceşti, ca simbole ale originii sale din o familie a împăraților bizantini”[30]. Copiate de pictorul

---

maritatione alterius filiarum suarum, jam etatis legitime et desponsate. Pentru numele văduvei lui Manuel Bochalis – nemenționat în acest document – v. *infra*.

[26] Comunicare personală, într-o scrisoare din 29 ianuarie 2001 (data poştei).

[27] Sphrantzes, ediție îngrijită de Ricardo Maisano (*Corpus Fontium Historiae Byzantinae*, XXIX, *Series Italica*), Roma, 1990, p. 163, nota 1.

[28] După Theodoro Spandugino (Cantacuzino), urmaşul unui frate al lui Manuel Cantacuzino: C. N. Sathas, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Âge*, IX, Paris, 1890, p. 157; Theodore Spandounes, *On the Origin of the Ottoman Emperors*, Translated and edited by Donald M. Nicol, Cambridge, 1997, p. 37 şi 90, nota 64; v. şi Donald M. Nicol, *The Byzantine Family of Kantakouzenos (Cantacuzenus), ca. 1100–1460. A Genealogical and Prosopographical Study*, Washington, D. C., 1968, p. 201.

[29] Episcopul Melchisedec, *O vizită la câteva mănăstiri şi biserici antice din Bucovina*, în **RIAF**, an. I, vol. I, fasc. II, 1883, p. 260, text slav şi traducere românească (din care, însă, au fost omise luna şi ziua). Văleatul 6985 a fost transpus în 1476; indicația că doamna Maria a murit vineri, 19 decembrie, ar fi putut să determine încă de atunci fixarea anului 1477, când, în adevăr, 19 decembrie a căzut într-o vineri, în timp ce în anul anterior (1476) a căzut într-o joi !

[30] *Ibidem*, p. 259. În 1888, V. A. Urechiă scria despre acest acoperământ: „În două colțuri, opuse cruciş, acvila bicefală; la celelalte două colțuri monograme. Cred că se poate ceti în primul monogram **Μαρια**, dar nu ne explicăm pe al II-lea” (Miron Costin, *Opere complete*, II,

Epaminonda Bucevschi, aceste trei „simbole" au fost reproduse într-o minunată planşă[31]. Din păcate, nici planşa, şi nici observațiile episcopului Melchisedec – despre „coroana bizantină" de pe capul doamnei Maria, despre „pajura bizantină cu două capete" şi despre monogramele care îi atestă descendența „din o familie a împăraților bizantini" – nu au avut, se pare, mare ecou.

Unui alt istoric aproape uitat, lui Alexandru Papadopol-Calimach, i se datorează, probabil, cea dintâi încercare de investigare a istoriei doamnei Maria. Zece pagini din amplul său studiu despre domnița Elena (Olena), fiica lui Ştefan cel Mare, căsătorită la Moscova, sunt consacrate acestei doamne, familiei şi patriei sale[32]. Pentru Papadopol-Calimach, doamna Maria era fiica lui Isaac de la Mangop, „din familia împăraților Comneni, care domneau la Trapezunta şi care fundase Imperiul Trapezuntei la 1204"[33].

În 1904, N. Iorga scria aceste cuvinte despre principii de Theodoro sau Mangop: „Neamul stăpânitorilor acestora era de mare obârşie: cel dintâi dintre dânşii, Alexie, venise din Trapezunt, unde a fost, până în 1461, împărăție grecească. El şi urmaşii săi au purtat deci coroană pe cap şi haine pe care se desfăcea în fir de aur vulturul cu două capete[34]. Alexie lăsă mai mulți fii, dintre cari unul, Olobei, luă în stăpânire întreg Mangupul. După el se întâlneşte Isac, care avea un frate Alexandru. Isac stătea încă din 1471 în legături strânse cu domnul Moldovei […]. Sora lui Isac […], Maria, ajunse doamnă în Suceava"[35].

Pentru A. D. Xenopol, Maria era „fiica lui Olubei, fiul lui Alexis din Trapezunt", „de viță înaltă, din neamul Comnenilor, căci o ramură a acestei familii se retrăsese în acea peninsulă [= Crimeea] după căderea Trapezuntului sub domnia turcilor"[36].

---

ediție de V. A. Urechiă, Bucureşti, 1888, p. 562). Urechiă îl preceda, astfel, în această descifrare eronată, pe O. Tafrali (v. şi *infra*, *Însemnele imperiale ale doamnei Maria*).

[31] La sfârşitul aceluiaşi volum al **RIAF**, Tabela 14.

[32] Alexandru Papadopol-Calimach, *Sofia Paleolog, nepoata împăratului Constantin XII Paleolog, şi domnița Olena, fiica domnului Moldovei Ştefan cel Mare. 1472–1509*, extras din **ARMSI**, s. II, tom. XVII, 1895, p. 105–115.

[33] *Ibidem*, p. 106.

[34] Însă Marii Comneni din Trapezunt foloseau ca emblemă vulturul cu un singur cap, şi nu pe acela bicefal. Existența pajurei cu două capete pe acoperământul de mormânt al doamnei Maria arată de la sine în ce direcție trebuie căutată originea imperială a prințesei, ceea ce nu exclude înrudiri (mai vechi sau mai noi) cu împărații trapezuntini.

[35] N. Iorga, *Istoria lui Ştefan cel Mare pentru poporul român*, Bucureşti, 1966, p. 116 şi 262, nota 134: „Se spune despre Maria că era sora lui Alexandru şi ştiam că acesta era frate cu Isac. Cu toții par fiii lui Olobei". În chipul acesta s-a stabilit că Maria era fiica lui Olobei. V. şi *infra*, în text.

[36] A. D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, ediția a IV-a, publicată sub îngrijirea lui Al. Zub, vol. II, îngrijit de Nicolae Stoicescu, Bucureşti, 1986, p. 337. Citează (nota 44) numai pe Émile Picot, *Chronique d'Ureche*, p. 112. Va fi de urmărit evoluția informațiilor,

O răscruce a însemnat publicarea, cu un amplu comentariu, a broderiei care a acoperit cândva mormântul acestei prințese[37]. Orest Tafrali are meritul de a fi descifrat primele mesaje imperiale ale acoperământului – acvila bicefală şi monograma Paleologilor –, pe baza cărora a putut afirma apartenența prințesei la familia imperială bizantină, păstrând, însă, şi înrudirea cu Marii Comneni ai Trapezuntului[38]. Chiar dacă descifrarea celei de-a doua monograme s-a dovedit eronată[39] şi chiar dacă încercarea sa de a deschide o perspectivă nouă şi în înțelegerea istoriei politice a lui Ştefan cel Mare[40] a fost rău primită la vremea aceea[41], faptele stabilite de bizantinistul român au rămas, iar lucrarea sa – text şi album – este şi astăzi, după aproape opt decenii, de neînlocuit.

Constantin C. Giurescu a ocolit elegant punctele controversate, rămânând la nivelul generalităților: doamna Maria era „de neam împărătesc, înrudită cu foştii stăpânitori ai Bizanțului. Familia ei cârmuia […] ținutul Mangop, în Crimeia”[42]. În 1938, N. Iorga o arăta pe Maria ca fiind „Comnenă, Paleologă”[43].

Compilând lucrări anterioare, Alexandru V. Boldur scria despre „o reprezentantă a două dinastii bizantine împărăteşti Paleologi şi Comneni (din Trebizonda). În Crimeia exista atunci o mică posesiune feudală bizantină Mangup, condusă de Isac. Fiica acestuia Maria a devenit soție legitimă a

---

de la ediția 1888–1893, la cea din 1896–1912 şi apoi la aceea dată de I. Vlădescu, în 1925–1930, şi care a stat la baza celei de-a patra ediții.

[37] O. Tafrali, *Le trésor byzantin et roumain du Monastère de Poutna*, Paris, 1925, p. 51–55. Sub acelaşi titlu, O. Tafrali a prezentat o comunicare la Académie des Inscriptions et Belles Lettres din Paris, în şedința din 14 septembrie 1923, prezidată de Salomon Reinach (Académie des Inscriptions & Belles Lettres, *Comptes rendus des séances de l'année 1923*, Paris, 1923, p. 365–372), anunțând că va publica „une étude détaillée” (p. 372), care e tocmai marea lucrare din 1925 (text şi album). În acelaşi an, 1925, acoperământul de mormânt al doamnei Maria a fost prezentat la Expoziția de artă românească de la Paris – cf. *Exposition de l'art roumain ancien & moderne*, Paris, 1925, p. 27 (comentariul lui Henri Focillon), 48 (catalog) şi planşă nenumerotată.

[38] O. Tafrali, *op. cit*., p. 51–55.

[39] Acolo unde Tafrali a citit *Marias*, numele este, de fapt, *Asanis*; v. *infra*, în text.

[40] „Ce mariage avait certainement un but politique. Étienne le Grand avait peut-être conçu l'idée de devenir prétendant au trône de Byzance, si les Turcs venaient à être battus et repoussés hors d'Europe” (O. Tafrali, *op. cit.*, p. 54).

[41] V. replica Generalului Radu Rosetti, *Une supposition erronée sur la politique d'Étienne le Grand*, în **RHSEE**, IV, 1927, 11–12, p. 320–325.

[42] Constantin C. Giurescu, *Istoria românilor*, II, 1, ediția a III-a, Bucureşti, 1940, p. 103. Pasajul se regăseşte identic în idem, Dinu C. Giurescu, *Istoria românilor*, II, Bucureşti, 1976, p. 186.

[43] N. Iorga, *Întinderea spre răsărit a Moldovei lui Ştefan cel Mare. Cu prilejul unei inscripții*, în **ARMSI**, s. III, tom. XX, 1938, p. 315, reluat în idem, *Studii asupra Evului Mediu românesc*, ediție îngrijită de Şerban Papacostea, Bucureşti, 1984, p. 306.

domnului moldovean”[44]. Asemenea afirmații sunt cu totul surprinzătoare şi neaşteptate din partea unui istoric bine orientat în istoriografia rusă, ținând seama de faptul că tocmai unii istorici ruşi au adus – cum voi arăta imediat – limpezirile cele mai importante, puțină vreme înainte de cel de-al doilea război mondial.

În monografia consacrată marelui domn şi apărută în acelaşi an cu cartea lui Alexandru V. Boldur la Madrid, d-l Manole Neagoe scria că Maria „venea din cetatea Mangopului, unde stăpâneau urmaşi ai împăraților greci”[45], iar pe unul dintre frații ei, amestecat în treburile politico-militare din 1475, îl numea, simplu şi direct, „Alexandru Comnen”[46].

Într-o lucrare similară, tipărită în 1982, Nicolae Grigoraş menționa „principatul greco-genovez Mangop, condus de urmaşii Comnenilor din Trapezunt”[47]. Un an mai târziu, d-l Andrei Pippidi desemna pe fratele doamnei Maria şi al acelui „Alexandru Comnen” cu numele de „Isac Gabras”[48], revitalizând o teorie care niciodată nu a avut prea mulți adepți şi despre care va fi vorba mai încolo.

Trei autori s-au ocupat, de fapt, mai serios de familia doamnei Maria: N. Bănescu în 1935[49], I. C. Filitti în 1937[50] şi Marcel Romanescu în 1943[51]. Se adaugă, pentru istoria însăşi a principatului, studiul din 1929 al Virginiei Vasiliu[52]. Dar contribuțiile cele mai serioase şi mai importante la istoria principatului şi a familiei domnitoare de la Mangop – şi se va vedea cât de nepotrivită e această numire, şi care e aceea corectă, singura corectă – aparțin istoricilor ruşi N. V. Malickij[53], A. A. Vasiliev[54] şi A. V.

[44] Alexandru V. Boldur, *Ştefan cel Mare, voievod al Moldovei (1457–1504). Studiu de istorie socială şi politică*, Madrid, 1970, p. 354 (v. şi ediția a II-a, revăzută şi adăugită de către autor, îngrijită de Cătălina Chelcu şi Marius Chelcu, Iaşi, 2004, p. 317).

[45] Manole Neagoe, *Ştefan cel Mare*, Bucureşti, 1970, p. 91.

[46] *Ibidem*, p. 125.

[47] Nicolae Grigoraş, *Moldova lui Ştefan cel Mare*, Iaşi, 1982, p. 140.

[48] Andrei Pippidi, *Tradiția politică bizantină…*, p. 148 (ediția a doua – p. 211).

[49] N. Bănescu, *Contribution à l'histoire de la seigneurie de Théodoro-Mangoup en Crimée*, în **BZ**, 35, 1935, 1, p. 20–37.

[50] I. C. Filitti, *Marie Paléologue († 1477), épouse d'Étienne le Grand, prince de Moldavie*, Bucureşti, 1937, 7 p.

[51] Marcel Romanescu, *Albizzi şi Paleologii*, în „Hrisovul”, III, 1943, p. 93–100 (spița la p. 99).

[52] Virginie Vasiliu, *Sur la seigneurie de „Tedoro” en Crimée au XVe siècle, à l'occasion d'un nouveau document*, în „Mélanges de l'École Roumaine en France”, 1929, première partie, p. 301–336.

[53] N. V. Malickij, *Заметки по эпиграфике Мангупа*, în „Известия Государственной Академии Истории Материальной Культуры”, 71, 1933, p. 3–47.

[54] Alexander Alexandrovich Vasiliev, *The Goths in the Crimea*, Cambridge, Massachusetts, 1936.

Soloviev[55]. Din păcate, lucrările acestora au rămas – în împrejurările din timpul războiului şi de după război – practic nefolosite, nepuse la contribuţie cum se cuvine, dacă nu chiar total necunoscute.

Încep descâlcirea firelor care duc şi pleacă, în acelaşi timp, la şi de la doamna Maria, cu informaţiile oferite de izvorul autentic şi contemporan vremii sale: acoperământul pregătit pentru însuşi mormântul ei, operă de artă care, în ultimele decenii, a fost în atenţia multor bizantinişti europeni şi americani (nu, însă, pentru istoria personajului înfăţişat, după cum voi arăta la locul potrivit), astfel încât se poate spune că maiestuoasa broderie a făcut o adevărată carieră internaţională.

Inscripţia ţesută în chenarul care înconjoară „gisant”-ul[56] prinţesei nu îi menţionează decât numele de botez, Maria, şi calitatea ei de „doamnă a lui Io Ştefan voievod”. Dar piesa conţine, în realitate, mult mai multe elemente care vorbesc despre identitatea personajului, mesajul lor fiind transmis într-un limbaj criptic.

Cele patru colţuri ale acoperământului sunt ornate cu câte un medalion: în stânga sus şi în dreapta jos, medalioanele conţin vulturul bicefal cu aripile desfăşurate şi cu o coroană între capete; în dreapta sus şi în stânga jos, se află câte o monogramă în stil bizantin. Monogramele bizantine reprezintă un fenomen cu totul excepţional al civilizaţiei bizantine în general (fiind atestate încă din perioada timpurie a imperiului) şi cu deosebire a vremii Paleologilor[57].

---

[55] A. V. Soloviev, *Спорные вопросы по исторіи Готскаго княжества въ Крыму. По поводу книги* A. A. Vasiliev, *The Goths in the Crimea…*, în **SK**, IX, 1937, p. 93–104. O prezentare a acestor însemnări a dat Damian P. Bogdan, în **AR**, V, 1940, p. 363–367 (şi extras, de 6 p., cu titlul *Mangupul în lumina unor noi cercetări*; cf. Ovidiu Cristea, *Bibliografia istorică românească a Mării Negre (Bibliografie selectivă)*, Bucureşti, 1996, p. 120; se înregistrează numai extrasul, fără arătarea publicaţiei care a adăpostit textul).

[56] Acoperământul de mormânt al doamnei Maria a fost demult considerat un „gisant” brodat de cea mai pură tradiţie imperială bizantină – cf. André Grabar, *Le thème du „gisant” dans l'art byzantin*, în **CA**, 29, 1980–1981, p. 143–156 (aici, p. 152–154). O întreagă direcţie de cercetare se deschide, din această perspectivă, pentru istoria puterii în Moldova medievală, ţinând cont de faptul că asemenea piese sunt cunoscute din trei momente fundamentale ale acestei istorii: domnia lui Ştefan cel Mare, epoca Movileştilor şi domnia lui Vasile Lupu. V. şi *infra*, *Mormântul de la Putna şi acoperământul său*.

[57] Din bogata bibliografie a acestui domeniu extraordinar de pasionant, citez aici doar câteva lucrări, în speranţa unei viitoare reluări a cercetării: Viktor Gardthausen, *Das alte Monogramm*, Leipzig, 1924; Vitalien Laurent, *Monogrammes byzantins pour un hommage*, în „'Epethrˆj `Etaire…aj Buzantinîn Spoudîn”, 39–40, 1972–1973, p. 324–341; Walter Fink, *Neue Deutungsvorschläge zu einigen byzantinischen Monogrammen*, în volumul ***Buz£ntioj. Festschrift für Herbert Hunger zum 70. Geburtstag***, Herausgegeben von W. Hörandner, J. Koder, O. Kresten, E. Trapp, Viena, 1984, p. 85–94; Werner Seibt, *Das Monogramm-Siegel eines Theodoros Dukas Synadenos aus der frühen Palaiologenzeit*, în **JÖB**, 40, 1990, p. 271–

Îndrăznesc să spun – nu ştiu dacă lucrul a mai fost spus – că monogramele acestea pot fi privite ca fiind *echivalentul bizantin al heraldicii din apusul şi centrul Europei*. Expresivitatea lor extraordinară este dublată, însă, de caracterul lor criptic – ilustrând însăşi gândirea simbolică şi mentalitatea suprarafinată a bizantinilor –, care foarte adesea îngreunează descifrarea lor, exact ca şi în cazul stemelor din heraldica europeană. Dacă privim acoperământul doamnei Maria ca pe un scut heraldic, regăsim pajura imperială în ceea ce ar fi cartierele 1 şi 4 – care transmit întotdeauna, într-un scut sfertuit de acest gen, mesajul cel mai important – şi monogramele în ceea ce ar fi cartierele 2 şi 3. În „cartierul" 2 – adică în dreapta sus –, se află o monogramă (**Fig. 153**) având ca literă centrală un *alfa* majuscul, datorită căruia Orest Tafrali a propus descifrarea *Marias*, „al Mariei"[58]. Istoricul rus A. V. Soloviev, în recenzia pe care a făcut-o în 1937 clasicei cărți a lui A. A. Vasiliev despre goții din Crimeea, tipărită în anul anterior, a demonstrat, însă, că prin descifrarea corectă a respectivei monograme se obține numele *Asanis*[59]. Zece ani mai târziu – şi, se pare, independent de Soloviev –, Gabriel Millet a dat, prin raportare şi la icoana de la Grigoriu, aceeaşi soluție. Descriind această monogramă, care „semble avoir découragé les archéologues", Millet o descifra după cum urmează: „Remettez le sigma à l'endroit, cherchez **H** dans la barre du haut, vous lirez **ACANHC**"[60]. Monograma din „cartierul" 3 nu comportă nici o controversă: e aceea a ultimei familii domnitoare a Imperiul Roman de Răsărit, Paleologii; ea se întâlneşte pe tot întinsul imperiului, din veacul al XIII-lea până la sfârşitul lumii bizantine, prin ultimii ei reprezentanți: pe monede, pe piese de argintărie, pe broderii, pe pergament, sculptată în piatră şi în marmură, gravată pe ceramică, zidită din cărămizi roşii în înălțimea unor ziduri de apărare[61].

273;
idem, *Monogramm*, în *Reallexikon zur byzantinischen Kunst*, Herausgegeben von Marcel Restle, Band VI, Lieferung 44, Stuttgart, 1999, col. 589–614 (citând şi alte lucrări). V. şi Erica Cruikshank Dodd, *Byzantine Silver Stamps*, Washington, D. C., 1961 (pentru secolele al VI-lea – al VII-lea). Pentru dificultățile, uneori insurmontabile, întâmpinate în descifrarea monogramelor bizantine, cf. Walter Fink, *op. cit.*, şi Werner Seibt, Marie Luise Zarnitz, *Das byzantinische Bleisiegel als Kunstwerk. Katalog zur Ausstellung*, Viena, 1997, p. 108–109, 124–125 şi mai ales 177.

[58] O. Tafrali, *op. cit.*, p. 52.

[59] A. V. Soloviev, *op. cit.*, p. 95–96. Concluziile lui Soloviev au fost receptate de Marcel Romanescu, *op. cit.*, p. 94–95, şi de Damian P. Bogdan, *op. cit.*, p. 364, după care au rămas în uitare !

[60] Gabriel Millet, avec la collaboration de Hélène des Ylouses, *Broderies religieuses de style byzantin*, Paris, 1947, p. 79.

[61] Nu lipseau nici de pe veşmintele unora dintre membrii familiei imperiale, cum se vede din fragmentele de pictură scoase la iveală în Kariye Djami din Istanbul, foarte celebra Chora, ctitoria lui Theodor Metochites – cf. Paul A. Underwood, *The Kariye Djami*, I. *Historical*

Şi atunci, dacă citim în manieră heraldică informaţiile din cele patru medalioane, vedem că ele privesc o persoană de neam împărătesc (pajura bicefală din 1 şi 4), aparţinând neamurilor Asan (3) şi Paleolog (4). De fapt, nu sunt, propriu-zis, două nume de familii, ci e unul singur, care trebuie citit *Asan Paleolog*[62], după obiceiul – iarăşi specific bizantin şi care, ilustrând aceeaşi gândire întortocheată, provoacă dificultăţi cel mai adesea insurmontabile în cercetările de prosopografie şi genealogie bizantină[63] – de a alătura propriului nume de familie pe acelea ale unor înaintaşi prin femei. Ca urmare a practicării acestui obicei, unii aristocraţi bizantini aveau câte patru, cinci şi chiar mai multe nume de familie (ultimul fiind, de regulă, cel propriu[64]) şi, nu de puţine

---

Introduction and Description of the Mosaics and Frescoes, New York, 1966, p. 284–292 (pentru mormintele **E** şi **F**); monogramele de pe haina personajului din mormântul **E** (p. 285) dau numele Paleolog, Asan şi Raoul (Ralli); în firida mormântului **F** (planşele 546 şi 547), primul dintre cele trei personaje are un veşmânt pe care monograma Paleologilor alternează cu vulturul bicefal, iar cel de-al treilea (probabil o femeie) poartă trei monograme, care dau numele Paleolog, Asan (într-o altă variantă) şi Dermokaites. V. şi idem, *Notes on the Work of the Byzantine Institute in Istanbul: 1957*, în **DOP**, 13, 1959, p. 219–225 şi fig. 5–6. Acoperământul de mormânt al doamnei Maria, cu monogramele sale, este citat ca un monument de referinţă. Pentru toate acestea, v. *infra*, *Rudenii bizantine ale doamnei Maria* şi, pe larg, *Însemnele imperiale ale doamnei Maria*.

[62] S-ar putea propune şi lectura Paleolog Asan, însă această aşezare a numelor e contrazisă de inscripţia icoanei de la Grigoriu; cum ambele nume aparţin unor înaintaşi prin femei, ordinea lor nu e numaidecât relevantă pentru „tabla strămoşilor”.

[63] „Le procédé qui portait les descendants de grande famille à choisir entre les noms du père et de la mère le plus connu ou momentanément le plus célèbre était courant” (Vitalien Laurent, *op. cit.*, p. 332). Cf., de pildă, Donald M. Nicol, *The Prosopography of the Byzantine Aristocracy*, în volumul *The Byzantine Aristocracy. IX to XIII Centuries*, Edited by Michael Angold, Oxford, 1984, p. 79–91. Este – potrivit lui Hippolyte Delehaye – un mod de a exprima toate înrudirile (importante) ale unei persoane sau familii: „Quiconque s’est occupé de la généalogie des Comnènes, des Paléologues, des Anges, des Doucas, des Lascaris, des Brana, etc., se rend compte de la difficulté que l’on éprouve à s’orienter dans la confusion des homonymes et dans *un système de noms qui exprime toutes les alliances d’une famille*” (Hippolyte Delehaye, S. J., *Deux tipica byzantins de l’époque des Paléologues*, Bruxelles, 1921, p. 143; *subl. mea*).

[64] Citez cazul, de la mijlocul veacului al XIV-lea, al unui fiu al lui Manuel Asan (fratele împărătesei Irina, soţia lui Ioan al VI-lea Cantacuzino) şi al soţiei sale, Ana Synadena (de fapt, Doukaina Palaiologina Synadena): el se numea Ioannes Doukas Angelos Palaiologos Raoul Laskaris Tornikes Philantropenos *Ð 'As£nhj* (cf. Titos Papamastorakis, *Ioannes „Redolent and Perfume” and His Icon in the Mega Spelaion Monastery*, în „Зorpaþ”, 26, 1997, p. 65–73). Exemplul fusese evocat anterior de Donald M. Nicol (*op. cit.*, p. 82), pe când se credea că personajul ar aparţine veacului al XV-lea: „an obscure 15th-century gentleman, whose name appears only on an icon called John Doukas Angelos Palaiologos Raoul Laskaris Tornikes Philantropenos Asanes. One can only assume that he was in some way connected with each one of these noble families; but the order in which he sets out their names remains obscure”.

ori, dacă propriul „patronim" era mai puțin strălucit în raport cu cele acumulate de pe urma strămoașelor, el dispărea pur și simplu, lăsând locul celorlalte[65]. Acesta este și cazul doamnei Moldovei, care pe icoana de la Grigoriu și pe acoperământul de mormânt de la Putna a dat numai numele „Asanina Paleologhina". Dar avea ea, oare, și un nume de familie, al tatălui și bunicului său patern ?! Voi reveni asupra acestei întrebări, ca și asupra mesajelor cuprinse în broderia acoperământului de mormânt. Deocamdată, să constatăm că doamna însăși nu pare să fi lăsat urmașilor alte informații despre înaintașii ei. Totuși, din literatura de specialitate se vede că măcar numele părinților ei sunt considerate cunoscute. Maria era „fiica lui Ioan Olobei de Mangop și a Mariei Asan Paleolog, descendenți ai marilor împărați bizantini", scria, în 1988, Claudiu Paradais[66].

Filiația *Alexios – Olobei – Maria doamna* cred că a fost stabilită, la sfârșitul veacului al XIX-lea, de N. Iorga, pe baza documentelor relative la afacerile genoveze în Crimeea. Aceste documente vorbesc despre *Alexios* pentru deceniile trei și patru ale veacului al XV-lea, apoi, în anii '50, despre *Olobei* și, la vremea chiar a căsătoriei lui Ștefan, despre *Isaac*. Alte izvoare menționează pe *Alexandru*[67], fratele doamnei Maria, a cărui expediție în 1475

[65] Așa dispare, de pildă, în cazul citat în nota precedentă, numele familiei Synadenos, care – deși nu era al unei familii lipsite de strălucire și importanță (cf. C. Hannick, Gudrun Schmalzbauer, *Die Synadenoi. Prosopographische Untersuchung zu einer byzantinischen Familie*, în **JÖB**, 25, 1976, p. 125–161) – este lăsat deoparte atunci când vine „la concurență" cu celelalte opt, dintre care cinci aparțineau unor familii imperiale din Bizanț și Bulgaria. Un alt caz, deosebit de grăitor, e acela înfățișat de celebrul *typikon* de la Lincoln College (Oxford), din prima jumătate a veacului al XIV-lea, care consemnează 18 urmași (din câteva generații) ai unui frate al împăratului Mihail al VIII-lea Paleolog, amestecând numele a nu mai puțin de 14 familii. Aceste nume se reiau, după obiceiul bizantin, mai puțin unul, Mousakios, care a fost în chip evident uitat (= boicotat), ca aparținând unei familii obscure (Donald M. Nicol, *op. cit.*, p. 83). Eudokia, fiica lui Theodoros Mousakios, căsătorită Synadenos, a fost bunica maternă a lui Ioannes Asanis, menționat în nota precedentă (v. și Demetrios I. Polemis, *The Doukai. A Contribution to Byzantine Prosopography*, Londra, 1968, p. 148, nr. 128, și p. 180–182, nr. 196, 197, 199 și 200). *Typikon*-ul de la Lincoln College a dat mult de lucru bizantiniștilor, datorită atât „rebusurilor" genealogice din numele personajelor, cât și portretelor acestora: Hippolyte Delehaye, *op. cit.*, p. 143–151; Anthony Cutler, Paul Magdalino, *Some Precisions of the Lincoln College Typikon*, în **CA**, XXVII, 1978, p. 179–198; Irmgard Hutter, *Die Geschichte des Lincoln College Typikon*, în **JÖB**, 45, 1995, p. 78–114 (cu zece pagini de ilustrații la sfârșitul volumului).

[66] Claudiu Paradais, *op. cit.*, p. 269.

[67] Nu ar părea o formă „occidentală" a numelui Alexios: Alexandru și Alexios sunt nume diferite, patronate de sfinți diferiți (30 august și, respectiv, 17 martie). Și în familia Marilor Comneni de la Trapezunt se folosesc amândouă numele (Alexios al IV-lea are un fiu Alexandru, tatăl unui Alexios, mort și el la 1463). Cele două nume sunt utilizate, pentru a

la Mangop, pentru dobândirea moştenirii paterne, a fost finanţată şi susţinută de Ştefan însuşi[68]. Astfel, presupunerea că Maria era nu numai sora lui Alexandru, dar şi a lui Isaac şi, prin aceasta, fiică a aceluiaşi Olobei, a fost logică şi întru totul justificată[69]. Dar demonstrarea acestei filiaţii şi a identităţii dintre Olobei şi Ioan (acesta din urmă, atestat într-un singur izvor) a revenit lui A. V. Soloviev, a cărui contribuţie este uitată şi în acest punct. Frumoasa demonstraţie a bizantinistului şi heraldistului rus s-a bazat pe două izvoare, ingenios, logic şi natural alăturate şi luminate reciproc. Unul e tocmai acoperământul de mormânt de la Putna[70]; celălalt e un poem funerar, un aşa-numit *epitaf*, compus prin anii ’40 ai veacului al XV-lea la Trapezunt de Ioan Eugenikos, fratele lui Marcu Eugenikos, mitropolit de Efes şi înverşunat adversar al unirii de la Florenţa. Acest poem a fost închinat unui *authentopoulos*, fiu de domn (de prinţ domnitor) numit Alexios, mort la vârstă fragedă. Autorul spune despre el că era fiul marelui Ioan, domnul Chazariei, care era fiul vestitului Alexios, din Goţia. Mama micului defunct, Maria, era, după tată, din neamul iluştrilor Asani şi al împărăteştilor Paleologi înfloritori în purpură (porfuranq»j), ceea ce înseamnă apartenenţa la posteritatea împăratului Mihail al VIII-lea († 1282), iar după mamă – din neamul minunaţilor Tzamplakoni[71]. Pentru ca soţia lui Ştefan cel Mare să se poată numi şi ea Asanina Paleologhina, ca şi soţia lui Ioan, ea trebuia să fie fiica acesteia: numai

---

desemna persoane diferite, şi în Moldova medievală (este cazul celor doi fii ai lui Ieremia vodă Movilă, Alexie – mort mic – şi Alexandru).

[68] Cf. N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei şi Cetăţii Albe*, Bucureşti, 1899, p. 114, 119, 142; idem, *Istoria lui Ştefan cel Mare…*, p. 262, nota 134. Pentru principii de Theodoro, v. *supra*, *Din istoria unei „împărăţii creştine”*.

[69] Nu pot identifica temeiul pe baza căruia Alexandru V. Boldur o socotea fiică, şi nu soră a lui Isaac (cf. *supra*).

[70] În mod ciudat, A. V. Soloviev nu a apelat şi la inscripţia icoanei de la Grigoriu.

[71] Émile Legrand, *'Iw£nnou toà EÙgenikoà, 'Epit£fion tù aÙqentopoÚlJ*, în „Delt…on tÁj `IstorikÁj kaˆ 'EqnologikÁj `Etaire…aj tÁj `Ell£doj”, I, 1883, p. 455–458, urmat de N. G. Politis, *Shmeièsij perˆ toà ¢notšrw ™pitaf...ou*, p. 459–461. Textul a fost reeditat de Sp. P. Lampros, *PalaiolÓgeia kaˆ Peloponnhsiak£*, I (ediţie anastatică, 1972), p. 215–218, şi apoi, cu comentarii, de D. S. Spiridonov, *Заметки из истории эллинства в Крыму*, în „Известия Таврического Общества Истории, Археологии и Этнографии”, II, 1928, 59, p. 93–95 (în primul capitol al studiului, intitulat *Из семейной истории Мангупского дома*, p. 93–99). V. şi S. Petrides, *Les oeuvres de Jean Eugenikos*, în **EO**, 13, 1910, p. 111–114, 276–281 (p. 113). Comentariile lui Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 195–198. Pentru acest „epitaf”, cf. Alexander Sideras, *Zum Verfasser und Adressaten einer anonymen Monodie*, în „Byzantion”, 54, 1984, p. 300–314; idem, *Die byzantinischen Grabreden. Prosopographie, Datierung, Überlieferung. 142 Epitaphien und Monodien aus dem byzantinischen Jahrtausend*, Viena, 1994, p. 354–355, nr. 109 (în discutarea cronologiei şi, implicit, a genealogiei personajelor, autorul nu ia în seamă consideraţiile lui A. V. Soloviev).

aşa se puteau transmite până la doamna Moldovei acele nume de familie. Astfel, pe baza raționamentului lui A. V. Soloviev, Maria „de Mangop" a fost identificată ca fiică a lui Ioan de Chazaria şi a Mariei Asanina Paleologhina Tzamplakonissa, iar între Ioan şi Olobei s-a putut pune semnul egalității[72].

*

Am afirmat, ceva mai în urmă, că Maria doamna nu pare să fi lăsat, în Moldova, amintirea străluciților ei strămoşi. Informațiile genealogice precise ne lipsesc. Şi totuşi, asemenea informații au existat la curtea de la Suceava şi au fost înscrise în pomelnicele vremii. Urma lor o regăsim, azi, numai în pomelnicul de la Bistrița, păstrat într-o versiune de pe la mijlocul veacului al XVI-lea[73]. În acest izvor, numele rudelor de la Mangop („ai Mangopului", după precizarea din însemnarea marginală) sunt amestecate, cum am spus deja, cu altele, dintre care acelea ale părinților Mariei Voichița pot fi identificate fără nici un dubiu. Reamintesc că, în acest paragraf, sunt trei grupuri de personaje: 1. Radul voievod (cel Frumos) şi doamna lui, Maria; 2. Manoil şi doamna lui, Anna; 3. Avraam, Anna, Isaac, Iacov, Melchisedec şi David. Totuşi, marginal sunt numai două mențiuni explicative, „Muntenii" şi „ai Mangopului", care pot fi puse în relație cu primul (indiscutabil) şi, respectiv, al treilea grup de nume, astfel încât rămân în relații neprecizate **Manoil şi Anna**. Las deocamdată deoparte aceste două personaje, pentru a ne concentra atenția asupra grupului reprezentat de **Avraam, Anna**, **Isaac**, **Iacov**, **Melchisedec** şi **David „ai Mangopului"** (**Fig. 151**).

Din câte se cunosc până azi, un singur personaj ar fi identificabil din această listă, şi anume Isaac, domnul de Theodoro, fratele Mariei. Despre David, s-a afirmat că ar putea fi ultimul împărat al Trapezuntului[74], David Mare Comnen, căsătorit cu o mătuşă a lui Isaac şi a Mariei doamna. Dar acest nefericit împărat era mort de câțiva ani la data când nepoata sa de la Mangop

[72] A. V. Soloviev, *op. cit.*, p. 96. V. şi mai departe, în text. Pentru legăturile cu Asanii şi Paleologii, v. *infra*, *Rudenii bizantine ale doamnei Maria*. Consemnez aici conştiincioasele înregistrări (din care nu lipsesc referințele la istoriografia românească) datorate eruditului istoric bulgar Ivan Božilov, *Фамилията на Асеневци (1186–1460). Генеалогия и просопография*, Sofia, 1985 (ediția a II-a, anastatică, Sofia, 1994), p. 414–416 (pentru soția lui Ioan de Chazaria) şi 416–418 (pentru soția lui Ştefan cel Mare); cu privire la Asanii bizantini, sunt de menționat trei studii: F. I. Uspenskij, *Болгарские Асеневичи на византийской службе в XIII–XV вв.*, în „Известия Русского Археологического Института в Константинополе", XIII, 1908, p. 1–16; Bariša Krekić, *Contribution à l'étude des Asanès à Byzance*, în **TM**, 5, 1973, p. 347–355; Erich Trapp, *Beiträge zur Genealogie der Asanen in Byzanz*, în **JÖB**, 25, 1976, p. 163–177. V. şi *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, numerele 1472–1535, 91366–91379, 93125–93126.

[73] Cf. Damian P. Bogdan, *„Letopisețul de la Bistrița"...*, p. 499–524.

[74] *Pomelnicul Mănăstirii Bistrița*, p. 28.

s-a căsătorit cu Ştefan cel Mare şi, pe de altă parte, e greu de crezut că un principe de rangul său putea fi menţionat în treacăt, inclus quasi-anonim între rudele sale de la Mangop. Întrucât documente din mijlocul veacului al XV-lea spun că seniorul de Theodoro avea mai mulţi fraţi[75], s-a putut încerca precizarea: „Cine erau ei ştim: Avraam, Isac, Iacov, Melchisedec şi David”[76]. Nu am argumente împotriva unei asemenea presupuneri, dar observ cât e de ciudat ca, din această înşirare a celor care ar fi fraţii doamnei Maria, să lipsească atât micul Alexios, cel mort la Trapezunt, pe la 1447, şi în memoria căruia s-a compus epitaful de câteva ori menţionat deja, cât şi Alexandru, cel pe care Ştefan l-a ajutat, în 1475, să încerce a-şi redobândi *hereditas paterna*[77].

Constat, de asemenea, cât e de ciudată înşirarea acestor nume, dintre care primele trei evocă pe patriarhii biblici, în chiar ordinea existenţei lor (Avraam, Isaac şi Iacov), iar ultimele două – pe preotul-rege şi pe întâiul rege uns, personaje emblematice pentru orice tradiţie monarhică. Ar fi uşor, desigur, să presupunem că sunt chiar ei cei trecuţi în pomelnic, ca strămoşi legendari ai dinastiei de la Theodoro-Mangop. Asemenea legende legitimatoare au existat şi în alte locuri: să ne amintim că dinastia imperială a Abisiniei se socotea urmaşa regelui Solomon şi a reginei din Saba, iar regii Bagratizi ai Georgiei se considerau urmaşii regelui David[78]. Dar, cum alături de Avraam este, aici, Anna, şi nu Sara, ca în Vechiul Testament, o asemenea ipoteză trebuie exclusă[79]. Rămâne, însă, întrebarea dacă frecvenţa acestor nume în familia domnitoare de la Mangop nu evocă cel puţin pe chazarii al căror nume îl purta încă Goţia. Nu voi căuta, acum şi aici, răspunsul la această întrebare.

Cred, însă, că pot aduce un element nou – şi, fără nici o îndoială, cu totul neaşteptat – în discutarea acestor chestiuni.

În veacul al XVIII-lea, la Chersones s-a găsit o placă de piatră, cu trei

[75] Voi reveni, la locul potrivit, asupra acestor informaţii. V. şi Virginia Vasiliu, *op. cit.*, p. 326: „…Olobei ne gouvernait pas avec la ferme autorité de son père [„vestitul Alexios” din epitaful compus de Ioan Eugenikos – *n. mea*]. Ses fils – *il paraît qu'ils étaient nombreux* – s'ingéraient dans les affaires, bruyants et querelleurs” (*subl. mea*).

[76] Andrei Pippidi, *op. cit.*, p. 148, nota 29 (ediţia a doua, p. 211, nota 29).

[77] Absenţa lui Alexandru din pomelnicul Bistriţei a fost remarcată – fără nici un fel de comentariu – şi de d-l Petre Ş. Năsturel, *Din legăturile dintre Moldova şi Crimeea în secolul al XV-lea. Pe marginea unei inscripţii greceşti*, în volumul *Omagiu lui P. Constantinescu-Iaşi, cu prilejul împlinirii a 70 de ani*, Bucureşti, 1965, p. 261–266 (aici, p. 264, nota 14).

[78] Cyril Toumanoff, *On the Relationship Between the Founder of the Empire of Trebizond and the Georgian Queen Thamar*, în „Speculum”, 15, 1940, 3, p. 299, nota 4.

[79] Dar, în pomelnic, Anna ar putea fi şi numele unei surori a lui Avraam: calificativul „doamnă”, „cneaghină” sau „soţie” lipseşte.

monograme sculptate. S-a păstrat doar un desen, publicat întâia oară la 1801[80] şi ultima (probabil a doua) oară în 1933[81]. Nici primul, nici ultimul editor nu au desluşit monogramele închise în cele trei cartuşe ovale (**Fig. 154**). În 1937, A. V. Soloviev a dat soluția pentru primele două: în cel dintâi, se află numele Isaac, iar în al doilea – Manuel[82]. Cel de-al treilea cartuş a rămas necitit, A. V. Soloviev declarându-şi neputința de a vedea vreun nume în monograma respectivă[83].

Înainte de a înfățişa chipul în care propun să fie descifrată cea de-a treia monogramă, să remarcăm că toate trei însemnele se prezintă „ancorate" într-un fel de „pară străpunsă de litera **T**"[84]. Absolut la fel arată şi monograma lui Alexios, găsită pe patru plăci de piatră – două pisanii (dintre care una întreagă şi una înjumătățită) şi două fragmente ale unor compoziții cu destinație necunoscută (foarte probabil, însă, tot pisanii). Iată-le, în succesiunea impusă de starea lor de păstrare – prima (**Fig. 126, 155**) e din octombrie 1427 şi a fost pusă la biserica cu hramul Sfinților Împărați Constantin şi Elena[85]; a doua (**Fig. 136**) e din octombrie 1425 şi a fost pusă pe turnul palatului înălțat de acelaşi Alexios[86]; a treia (**Fig. 39**), prezentând aceeaşi monogramă înscrisă într-un cerc, nu are nici un element de datare[87]. În fine, cea de-a patra (**Fig. 156**), descoperită în 1912, are forma cunoscută din primele două[88]. În aceste pisanii, monograma lui Alexios – conținând literele greceşti **A**, **L** (**L**) şi **X** (**X**) – are acelaşi mod de compunere ca şi cele trei de pe placa de la Chersones: aceeaşi „pară străpunsă de litera **T**". Sunt de relevat buclele cu care se termină brațul orizontal al acestei aşa-zise litere: în acelaşi chip este brodată litera **A** din monograma Asanilor de pe acoperământul doamnei Maria.

Ne întoarcem la placa de la Chersones. Dacă înlăturăm cadrele ovale

---

[80] P. Pallas, *Bemerkungen auf einer Reise in die südlichen Statthalterschaften des russischen Reiches*, II, 1801, p. 54. Nu am văzut această lucrare – o citez după N. V. Malickij.

[81] N. V. Malickij, *op. cit.*, p. 36. Vasiliev menționează placa cu „three heart-like shields, a monogram which reminds us slightly of Alexis' monogram" (Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 217), fără să propună vreo lectură.

[82] A. V. Soloviev, *op. cit.*, p. 99. Informația a trecut la Damian P. Bogdan, în **AR**, V, 1940, p. 366, şi la Marcel Romanescu, *op. cit.*, p. 94.

[83] A. V. Soloviev, *op. cit.*, p. 99. N. V. Malickij se întreba dacă n-ar putea fi tot monograma lui Alexios (*op. cit.*, p. 46 – în rezumatul francez).

[84] Damian P. Bogdan, *op. cit.*, p. 366.

[85] După N. V. Malickij, *op. cit*., p. 26. A fost reprodusă, în 1896, şi de V. V. Latyshev (cf. *infra*).

[86] N. V. Malickij, *op. cit*., p. 34. La un turn, după Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 214.

[87] N. V. Malickij, *op. cit*., p. 32.

[88] *Ibidem*, p. 35.

ale cartuşelor, vedem mai clar aceste monograme şi elementele lor comune, para şi crucea în *tau*. Pe de altă parte, se zăresc la fel de limpede literele care dau numele – ca de obicei, mai ales consoane (şi în zilele noastre, monogramele, fie cusute pe feţe de masă, şervete, batiste etc., fie gravate pe bijuterii şi tacâmuri, fie imprimate pe porţelanuri, nu conţin decât consoanele): **I**, **C** (**S**), **K** în prima, **M**, **N** în a doua. Ce vedem în a treia monogramă ? Prima literă, în marginea stângă, este, evident, un **M**, săpat la fel ca în monograma din mijloc. Litera finală, în marginea dreaptă, este un *kappa*, **K**, ale cărui braţe unghiulare taie cadrul „scutului” în formă de pară. Între piciorul lui *tau* şi bara verticală a lui *kappa*, se vede foarte clar un *delta*, **D**, a cărui bază uneşte cele două linii verticale. Imediat sub *delta*, între aceleaşi bare verticale ale lui *tau* şi *kappa*, un **C** (**S**) tăind cadrul în formă de pară. Adică: **M D S K**. Sunt suficiente litere pentru a ne gândi la un nume pe care l-am menţionat deja în legătură cu familia domnitoare de la Mangop: Melkisedek. Odată reconstituit acest nume, distingem şi un *lambda*, **L**, creat prin trasarea unei mici bare oblice pe braţul stâng al cadrului în formă de pară, sus, aproape de braţul orizontal al lui *tau*. Avem, astfel, toate consoanele necesare pentru a citi numele **M**(e)**lk**(i)**s**(e)**d**(e)**k**.

Înţelegem, acum, de ce nici Pallas, la 1801, nici Soloviev, la 1937[89], nu au putut descifra această monogramă: numele pe care ea îl conţine se mai află, în relaţie declarată cu Mangopul, *numai într-un izvor românesc*, necunoscut lumii ştiinţifice la 1801 şi needitat încă în versiunea sa originală la 1937. În acest din urmă an, se cunoştea doar traducerea românească, tipărită integral în 1932–1933 de Ilie Minea[90], dar în care menţiunea „ai Mangopului” fusese omisă de traducătorul din 1750[91].

Trei nume săpate pe aceeaşi placă şi toate trei înscrise şi în pomelnicul de la Bistriţa: **Isaac**, **Manuel**, **Melchisedec**.

---

[89] A. V. Soloviev a intuit, totuşi, prezenţa literelor care dau numele lui Melchisedec: „не то **МАΛ**(?)**КС**, не то **МАΔКС**” (*op. cit.*, p. 99) şi a conchis că aici avem de-a face cu un membru al dinastiei din Mangop (*ibidem*).

[90] I. Minea, *Pomelnicul de la M-rea Bistriţa*, în **CI**, V–VII, 1929–1931, p. 344–348 (I), şi VIII–IX, 1932–1933, 1, p. 30–88 (II; aici, la p. 64–88 sunt comentariile editorului, sub titlul *Câteva observaţiuni*).

[91] *Ibidem*, I, p. 346. Istoricul ieşean a identificat neamurile de la Mangop – „rudele domnului moldovenesc prin noua căsătorie” (*ibidem*, II, p. 71) – datorită faptului că, în 1905, Stoica Nicolaescu a inclus într-un volum de documente textul slav al capitolului despre familia lui Ştefan cel Mare (Stoica Nicolaescu, *Documente slavo-române cu privire la relaţiile Ţării Româneşti şi Moldovei cu Ardealul în sec. XV şi XVI*, Bucureşti, 1905, p. 87). Această „ediţie” fragmentară şi întâmplătoare nu avea cum să intre – ca şi cele care au precedat-o (cf. *Pomelnicul Mănăstirii Bistriţa*, p. 7–8) – în circuitul ştiinţific mai larg, pentru a ajunge la cunoştinţa unui Vasiliev sau a unui Soloviev.

Să ne întoarcem acum la al doilea grup de nume din paragraful care se încheie cu „ai Mangopului". Acest al doilea grup are forma „Manoil şi al doamnei sale, Anna" – probabil nominativul numelui masculin e o eroare de copist, având în vedere genitivul tuturor celorlalte nume, inclusiv „al doamnei sale, Anna".

Sesizând identitatea de nume între personajul evocat de inscripția de la Chersones şi acela pomenit la Bistrița, Damian P. Bogdan, în 1940[92], şi Marcel Romanescu, în 1943, au pus pe acest Manoil în relație genealogică directă cu familia domnitoare de la Mangop[93]. Patru decenii mai târziu, în 1983, d-l Andrei Pippidi a propus identificarea lui Manoil şi a Annei cu părinții – necunoscuți, altminteri – ai Mariei Despina, mama Mariei Voichița şi soacra lui Ştefan cel Mare[94]. Peste încă zece ani, în 1993, d-sa era încă şi mai tranşant, afirmând: „e de observat faptul că M. Romanescu le-a făcut loc lui Manuil şi Anei în genealogia doamnei Maria din Mangup fără nici un temei documentar. […] Romanescu nu făcea, de altfel, decât să preia identificarea propusă de Damian P. Bogdan"[95]. Siguranța surprinzătoare a acestei afirmații se întemeia pe credința că dinaştii de la Mangop ar fi aparținut neamului armeano-bizantin Gabras (Gabrazii) şi, ca argument decisiv, era menționat faptul că Manoil şi Anna „nu sunt înregistrați de Anthony Bryer, autorul celui mai amănunțit

[92] *Pomelnicul Mănăstirii Bistrița*, p. 28: „Dar pe inscripțiile lui Alexis de Mangup – tatăl lui Olobei – se identifică şi inițialele unui Manuil, care poate fi primul personagiu, amintit în pomelnic dimpreună cu doamna lui Ana" (Damian P. Bogdan). Bineînțeles, nu este vorba despre „inscripțiile lui Alexis din Mangup", cum a afirmat autorul, prin neatenta mânuire a informațiilor.

[93] Manuel din inscripție „trebuie să fie tatăl lui Alexis şi acelaşi cu cel amintit în pomelnicul Bistriței împreună cu doamna sa, Ana" (Marcel Romanescu, *op. cit.*, p. 94). Şi acest autor menționează „inscripțiile lui Alexis din Mangup", preluând *tale-quale* afirmația lui Damian P. Bogdan.

[94] Andrei Pippidi, *op. cit.*, p. 149–150, nota 35: „Ni se pare acum că Manuil şi Ana din pomelnicul de la Bistrița […] nu pot fi decât părinții doamnei Maria", adică ai Mariei Despina, soția lui Radu cel Frumos, identificând pe Manoil cu Bochalis. În ediția nouă (2001) a acestei cărți se adaugă precizarea: „Identificările de mai sus au fost confirmate de Matei Cazacu, *Stratégies matrimoniales et politiques des Cantacuzène de la Turcocratie (XV-e – XVI-e siècles)*, Revue des études otomanies", XIX–XX, 1995–1996, p. 159, 161" (p. 213, nota 35). Este, însă, de observat (dincolo de eroarea care schimbă numele publicației „Revue des Études Roumaines") că menționata confirmare priveşte numai înrudirile balcanice ale soției lui Bochalis, nu şi ipotetica identificare a lui Manoil din pomelnicul bistrițean cu Bochalis, „un magnat bizantin din Peloponez". Cum autorul însuşi a renunțat în 1993 la această identificare (cf. *supra*), ar fi fost, desigur, utilă şi o precizare în acest sens.

[95] Andrei Pippidi, *False genealogii bizantine din ciclul constantinian*, p. 108.

studiu asupra Gabrazilor din Trapezunt şi Crimeea”[96]. Pe de altă parte, excluderea lui Manoil şi a Annei din grupul „ai Mangopului” a determinat includerea lor în grupul „Muntenii”, adică alături de Radu cel Frumos şi doamna Maria Despina. Aşa s-a consolidat ipoteza că Manoil şi Anna ar fi părinţii Mariei Despina.

Este locul a aminti că, în Sinaxarul de la Soldaia, este menţionat, sub anul 1309, un anume Vasile, fiul lui Melchis – Bas…leioj toà MelkÁj –, călugărit sub numele de Varlaam monahul[97]. Numele Melchis(edec) se folosea, prin urmare, în locurile acelea, chiar şi de către laici şi nu văd ce ar fi împiedicat pe Olobei să-l dea unuia dintre fiii săi. Oricum, e straniu că acest nume este atestat la Chersones, adică tocmai acolo unde s-a găsit şi placa cu monograma lui Melchisedec în legătură cu cetatea.

Odată stabilită istoricitatea personajului Melchisedec ca membru al familiei domnitoare de la Theodoro – al dinastiei Chazariei şi Goţiei, altfel spus – să ne întoarcem de unde am pornit, adică la tripla monogramă de la Chersones şi la pomelnicul bistriţean.

Cu privire la cea dintâi, se cade să ne punem întrebarea: care este, oare, mesajul ei ? Când o pisanie care conţine aşa ceva se pune pe zidul unei cetăţi – şi ceea ce s-a mai păstrat din inscripţie o atestă –, ea are un mesaj anume, iar faptul că cele trei monograme nu sunt separate, ci se desfăşoară înlănţuite orizontal, prinse în acelaşi cadru, mi se pare deosebit de sugestiv. Sunt înclinat, sunt foarte tentat să propun citirea celor trei într-o manieră genealogică: Isaac, fiul lui Manuel, fiul lui Melchisedec sau, dată fiind poziţia centrală a numelui Manuel, **Isaac, fiul lui Manuel, şi (fratele său) Melchisedec (fiul lui Manuel)**. Dar această lectură nu se potriveşte cu ceea ce părea a fi un bun achiziţionat deja, anume că Isaac (*Saicho* al izvoarelor genoveze) ar fi fost fiul lui Ioan, supranumit Olobei – şi am înfăţişat toată construcţia genealogică ingenios eşafodată de Soloviev în 1937. Dar, de fapt, nici un izvor nu-l arată pe Isaac ca fiu al lui Olobei şi nici un izvor nu atestă identitatea lui Olobei cu Ioan, atestat (acesta din urmă) într-un singur text, epitaful compus de Ioan Eugenikos. Şi filiaţia, şi identitatea sunt deducţii ale istoricilor, întemeiate pe considerente de natură logică.

---

[96] *Ibidem*. Studiul la care se face aici referinţă: A. Bryer, *A Byzantine Family: The Gabrades, c. 979 – c. 1653*, în **UBHJ**, XII, 1970–1971, 2, p. 164–187. V. şi *infra*, iar pentru această familie, în general, studiile citate *infra*.

[97] Maria G. Nystazopoulou, *`H ™n tÍ TaurikÍ Cerson»sJ pÒlij Sougda…a*, Atena, 1965, p. 129, nr. 126. Aceeaşi autoare a dat recent şi un alt studiu, care, însă, nu priveşte perioada investigată aici: Maria Nystazopoulou-Pélékidou, *L'administration locale de Cherson à l'époque byzantine (IVe – XIIe s.)*, în volumul ***EUYUCIA***. *Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler*, II, Paris, 1998, p. 567–579.

Pe de altă parte, însă, nu se poate să nu remarcăm un fapt, peste care cercetătorii de până acum au trecut cu cea mai mare uşurinţă: în interpretarea pe care tocmai am expus-o, pomelnicul de la Bistriţa pare să fi reţinut numele atâtor rudenii de la Mangop, omiţând, însă, tocmai pe acelea ale părinţilor doamnei Maria ! În adevăr, dacă primul grup conţine numele lui Radul voievod (cel Frumos) şi al doamnei lui, Maria (Despina), părinţii Mariei Voichiţa, logica ne arată că, între numele următoare, desemnate marginal cu formula „ai Mangopului", ar trebui să regăsim pe acelea ale părinţilor Mariei „de Mangop": însă nici numele lui Ioan şi nici acela al Mariei, presupuşii ei părinţi, nu figurează acolo. În schimb, există un personaj calificat drept **господжа**, „doamnă", nu „cneaghină" sau doar simplă „soţie": e **Anna**, arătată ca **doamnă a lui Manoil**, ceea ce l-a adus pe d-l Andrei Pippidi la observaţia că „titlul de «doamnă» al Anei ar indica un statut superior celui al soţului ei. Ne-am gândi atunci – continuă d-sa – la posibilitatea ca un mare boier, ca Manoil de la Hotin, membru al sfatului domnesc (1438–1448), să fi fost ginerele lui Alexandru cel Bun; în consecinţă, cuplul de nume îşi pierde orice relevanţă pentru problema care ne interesează"[98]. Însă problema care îl interesa pe d-l Andrei Pippidi era cu totul alta decât aceea urmărită aici, şi anume posibilitatea de a identifica ascendenţa doamnei Maria Despina, soţia lui Radu cel Frumos. Pe de altă parte, d-sa îşi declarase – după cum am arătat – adeziunea la teza conform căreia dinaştii de la Mangop erau o ramură a Gabrazilor şi, în acest caz, Manoil şi Anna, nefiind înregistraţi de istoricul care s-a ocupat de acea familie, legătura lor cu Mangopul trebuia, în chip evident, exclusă. E, totuşi, surprinzător că s-a putut lua în considerare (chiar şi numai cu titlu de ipoteză) identificarea lui „Manoil" din pomelnicul Bistriţei cu boierul Manoil de la Hotin: mi se pare absolut imposibil ca – oricât s-ar fi prefăcut, în răstimp de vreo şapte decenii, respectivul paragraf din pomelnicul bistriţean – un boier (fie el şi ginere domnesc) de la 1438–1448 să fi ajuns a fi intercalat între „Munteni" şi cei „ai Mangopului", personaje a căror importanţă, ca rude domneşti dintr-o altă generaţie, avea să se arate 30 sau 40 de ani mai târziu ! Nu văd nici o raţiune pentru ca aşa ceva să se fi putut petrece în scriptoriul Mănăstirii Bistriţa.

Mi se pare mult mai raţional să acceptăm că în respectivul paragraf nu avem de-a face decât cu două grupuri, aşa cum, de altfel, se precizează şi marginal: „Muntenii" şi cei „ai Mangopului". În această interpretare, „ai Mangopului" ar însemna: **Manoil** şi doamna sa, Anna, Avraam, Anna, **Isaac**, Iacov, **Melchisedec** şi David. Am subliniat numele care se află şi în tripla monogramă de la Chersones. Într-un grup rânduit astfel, se poate să avem de-a

[98] Andrei Pippidi, *op. cit.*, p. 108.

face cu părinții – primul cuplu de nume – și copiii lor. În acest caz, **Manoil și doamna lui, Anna, sunt și părinții Mariei „de Mangop”** – ei, și nu Ioan și Maria.

Documentele azi cunoscute par a sugera că Isaac – care a succedat lui Olobei pe la 1458[99] – a împărțit puterea cu frații săi[100]: „On a à la place [d'Olobei], d'une manière invariable, «dominus Tedori et fratres eius»”[101]: la 1458[102], la 1470[103], la 1472[104], ca și la 1474[105]. Această realitate consună perfect cu tripla monogramă de la Chersones, indiferent de chipul în care am citi-o: trei frați, ori doi fii ai unui părinte. De altminteri, acest mod de a domni în comun, cu întâietatea unuia dintre frați, pare să fi fost un obicei la Mangop, întrucât și despre Olobei avem știri asemănătoare: astfel, la 1447, este vorba despre „Olobei și ceilalți fii ai răposatului Alexios”[106], iar la 1455 sunt menționate scrisori trimise către „doi dintre fiii răposatului Alexios”[107], ceea ce înseamnă că și Olobei mai avea încă cel puțin doi frați.

Numele *Olobei* a fost explicat ca însemnând nu un nume propriu-zis, ci calificativul tătăresc „mare cneaz (prinț)”[108]; însă N. V. Malickij a pus întrebarea dacă nu cumva prima jumătate a numelui nu ar putea deriva dintr-o formă scurtată și turcizată a numelui Alexios[109]. Ipoteza lui Malickij a fost acceptată de A. A. Vasiliev, pentru care Olobei nu este un simplu titlu tătăresc,

---

[99] Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 235, 237.

[100] V. *supra*, *Din istoria unei „împărății creștine”*.

[101] Virginie Vasiliu, *op. cit.*, p. 328.

[102] *Ibidem*, p. 302.

[103] Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 23, nota 1: *domini Thodori et fratres ejusdem*.

[104] *Ibidem*, p. 238, notele 2 și 4.

[105] *Ibidem*, p. 245, nota 2: *domini Gotie*, la plural, cum observă și Alexander Alexandrovich Vasiliev.

[106] N. Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle*, III, Paris, 1902, p. 216; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 221, nota 3, și 224, nota 3 (document din 2 mai 1447: *cum Olobei et ceteris filiis condam Alexii*).

[107] Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 231, nota 5 (document din 14 mai 1455: *duobus ex filijs q. Alexij*).

[108] A. Berthier-Delagarde, *Каламита и Феодоро*, în „Известия Таврической Ученой Архивной Коммиссии”, 55, 1918, p. 35, nota 3; D. S. Spiridonov, *op. cit.*, p. 96. Această opinie a împărtășit-o și A. V. Soloviev (*op. cit.*, p. 95), de la care a preluat-o Damian P. Bogdan (**AR**, V, 1940, p. 365). Numele cunoscutei familii Hulubei trebuie să-și aibă originea în aceeași poreclă (cf. și N. Iorga, în **RHSEE**, VII, 1930, p. 254), contrar părerii lui Iorgu Iordan, care îl derivă din *hulub* (Iorgu Iordan, *Dicționar al numelor de familie românești*, București, 1983, p. 249; în schimb, la numele de familie Șiadbei, compus în chip identic, explică – p. 434 – partea finală prin „bey”, prinț).

[109] N. V. Malickij, *op. cit.*, p. 40.

ci un nume propriu[110], derivat din Alexios[111]. Această ipoteză ar fi putut să explice, la rigoare, de ce în 1455 – într-o vreme când domnia aparținea lui Olobei – apare şi un Alexios[112].

În recenzia la cartea lui Vasiliev, istoricul A. V. Soloviev a pus în legătură informațiile genealogice din epitaful lui Ioan Eugenikos – Ioan de Chazaria, fiul marelui Alexios, căsătorit cu Maria din neamul Asanilor şi al Paleologilor – cu monogramele de pe acoperământul doamnei Maria, care dau numele Asan (descifrat de el însuşi, chiar cu acest prilej) şi Paleolog. Din această apropiere, a dedus că soția lui Ştefan cel Mare a fost fiica lui Ioan de Chazaria şi a Mariei Asanina Paleologhina, al cărei nume l-a preluat, ca fiind acela al unor familii bizantine foarte cunoscute. De aici, Soloviev a conchis că Ioan şi Olobei nu au fost frați, cum presupusese Vasiliev, ci unul şi acelaşi personaj, cunoscut la Trapezunt cu numele său creştin (Ioan), iar în Crimeea cu porecla sa tătărească (Olobei, prințul cel mare)[113]. Aşa s-a născut o identitate pentru soția lui Ştefan cel Mare: Maria „de Mangop", fiica lui Ioan Olobei.

Cercetarea de față nu pare să confirme această identitate; din contra: potrivit celor înfățişate anterior, cred că o altă imagine începe să se contureze mai clar. Manoil şi Anna au multe şanse de a fi părinții celor cinci bărbați trecuți în pomelnicul Bistriței[114] şi dintre care doi – Isaac şi Melchisedec – sunt atestați împreună în tripla monogramă de la Chersones. Manoil şi Anna ar fi, de

[110] Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 221: „Olobei is a proper name, not the Tartar title meaning 'Grand Prince' as Spiridonov asserts".

[111] *Ibidem*, p. 222: „the second half of the name Olobei (Olubei), *bei*, means chief or prince; could the first half, *Olo (Olu)* be the contracted form of Alexis ?".

[112] Virginie Vasiliu, *op. cit.*, p. 326. Acest Alexios pare să fi fost fiul mai mare al lui Olobei (*ibidem*, p. 327). În acest caz, însă, dacă Olobei este identic cu Ioan din epitaful lui Ioan Eugenikos, nu se mai potriveşte nimic, întrucât Alexios, fiul lui Ioan, a murit copil, pe la 1447, la Trapezunt, unde se aflau părinții săi !

[113] A. V. Soloviev, *op. cit.*, p. 96.

[114] În urma prezentării acestui text la Institutul de Istorie „N. Iorga" (Bucureşti, 23 ianuarie 2002), d-l Andrei Pippidi mi-a atras atenția asupra chipului în care N. Iorga a comentat informațiile pomelnicului de la Bistrița, în trecere, în volumul IV (1937) al ultimei sale sinteze de istorie românească: „În pomelnicul de la Bistrița se scrie deci Isac de Mangup [...] şi alți membri ai familiei, bărbați cu nume imperiale, ca Manuil, ori biblice: Avram, Iacov, David (ca împăratul din Trapezunt, o rudă), Melchisedec chiar, şi femei: **Ana, soția lui Manuil, care s-ar părea a fi începătorul dinastiei**, şi altă Ana" (N. Iorga, *Istoria românilor*, IV, p. 127, nota 31; *subl. mea*. V. şi idem, *Histoire des Roumains et de la romanité orientale*, IV, Bucureşti, 1937, p. 205, nota 1). Dacă Manoil ar fi „începătorul dinastiei", înseamnă că N. Iorga îl vedea, probabil, ca tată al lui Olobei şi bunic al lui Isaac şi al doamnei Maria (despre care scrisese, alteori, că era fiica lui Olobei). În opoziție cu această formulă, Marcel Romanescu a propus pe Manoil ca tată al lui Alexios, bunic al lui Olobei şi străbunic al doamnei Maria (Marcel Romanescu, *op. cit.*, p. 94 şi 99). Însă nimic nu îndreptățeşte o asemenea reconstituire, iar înscrierea, într-un pomelnic, a înaintaşilor până la a treia generație ascendentă nu era în obişnuința vremii.

asemenea, părinții doamnei Maria a lui Ştefan cel Mare, dar şi ai Annei, al cărei nume se află intercalat între cele ale lui Avraam şi Isaac. Se elimină, în felul acesta, nepotrivirile semnalate mai sus, iar numele părinților doamnei Maria se regăsesc în pomelnicul Bistriței.

Desigur, aceasta determină concluzia că Olobei nu este porecla lui Ioan, ci a lui Manoil. Rezonanța orientală a numelui *Olobei* ar putea conduce la ipoteza că el nu înseamnă altceva decât o deformare a ceea ce a putut să sune **Manoli bei**.

Totuşi, în acest caz, cum se mai poate explica faptul că soția lui Ştefan cel Mare poartă numele Asan şi Paleolog, evocând tocmai familiile din care cobora soția lui Ioan de Chazaria şi în virtutea cărora Soloviev a stabilit identitatea Ioan – Olobei ?!

O explicație s-ar putea formula, în urma constatărilor de până aici şi ținând seama de obiceiurile alianțelor matrimoniale ale dinastiilor medievale, ca şi de tradiția bizantină a numelor de familie. Căsătoriile principilor medievali se făceau – lucrul nu necesită exemplificări şi argumentări speciale – între rude. Chiar şi dinastia zisă a Muşatinilor ne furnizează exemple în acest sens, precum cele câteva căsătorii succesive cu prințese lituaniene, de la Petru I până la Ştefan cel Mare şi dincolo de el, la încercările lui Bogdan al III-lea şi Ştefăniță[115], dar şi căsătoria Elenei, fiica lui Ştefan şi a Evdochiei de Kiev, în cercul de rude al acesteia din urmă, la Moscova[116]. Nu este exclus, de aceea, ca soția lui Ioan să nu fi fost singura Asanină Paleologhină căsătorită la Mangop. Ea a putut fi precedată de o alta, în generația imediat anterioară, după cum este, de asemenea, foarte posibil ca şi Anna, soția lui Manuel (Manoil), să fi aparținut aceleiaşi familii: de atâtea ori se întâmpla ca doi frați să-şi ia ca soții două surori.

Într-un asemenea caz – admițând că şi Anna era o Asanina Paleologhina (şi Tzamplakonissa) – ar căpăta o anumită întemeiere şi observația d-lui Andrei Pippidi cu privire la eventualul „statut [al Anei] superior celui al soțului ei”. Numele lui Manoil a rămas fără nici un atribut specificat: în țara lui, el era auqšnthj, cu apelativul kur, dar acestea erau intraductibile în slavă, unde **господар**, **господин** erau ale domnilor țării, trecuți însă în pomelnice doar cu

[115] Ştefan S. Gorovei, *Alliances dynastiques des princes moldaves (XIVe – XVIe siècles)*, în volumul *XV Congreso Internacional de las Ciencias Genealógica y Heráldica, Madrid, 19–25 septiembre 1982*, II, Madrid, 1983, p. 167–178 (= *Alianțe dinastice ale domnilor Moldovei (secolele XIV–XVI)*, în *Românii în istoria universală*, II, 1, coordonatori I. Agrigoroaiei, Gh. Buzatu, V. Cristian, Iaşi, 1987, p. 685–697), reluat parțial şi în idem, *Întemeierea Moldovei. Probleme controversate*, Iaşi, 1997, p. 131–139.

[116] P. P. Panaitescu, *Contribuții la istoria lui Ştefan cel Mare*, în **ARMSI**, s. III, tom. XV, 1934, p. 10–14; Damian P. Bogdan, *Pomelnicul de la Bistrița şi rudeniile de la Kiev şi de la Moscova ale lui Ştefan cel Mare*, în **ARMSI**, s. III, tom. XXII, 1940.

apelativul de „voievod”; în schimb, pentru femei kur¦ se echivala perfect şi total acceptabil cu **господжа**, „doamnă” (aşa este calificată Maria însăşi, în inscripția icoanei de la Mănăstirea Grigoriu, ceea ce atestă echivalarea respectivă chiar în epocă). Pentru vremea aceea, titluri precum **господжа** ori kur¦ implicau necondiționat ideea de putere suverană. În acest chip – noțiunea de *prinț consort* neexistând încă –, soțul unei doamne (princesse régnante) era el însuşi un domn (prince régnant). Aşa s-ar explica, după părerea mea, menționarea lui Manoil – şi se ştia foarte bine, la vremea aceea, cine fusese purtătorul acestui nume – fără nici un alt titlu în pomelnicul Bistriței.

*

Pentru că am ajuns la domeniul titlurilor, mi se pare că ar putea fi utile – în încheierea acestui capitol – câteva precizări privind titlurile stăpânilor de la Mangop.

În momentul morții micului Alexios (pe la 1447), părinții acestuia – Ioan, aÙqšnthj Cazar…aj (fiu al marelui Alexios din Goția) şi Maria Asanina Paleologhina Tzamplakonissa – se aflau la Trapezunt, unde o soră a lui Ioan, Maria, devenise soția lui David Mare Comnen, viitorul ultim împărat trapezuntin[117]. Când menționează această căsătorie (1429), cronica lui Mihail

[117] David al II-lea Mare Comnen era fiul lui Alexios al IV-lea Mare Comnen (împărat al Trapezuntului, 1417–1429) şi al Theodorei Cantacuzino – M. Kuršanskis, *La descendance d'Alexis IV, empereur de Trébizonde. Contribution à la prosopographie des Grands Comnènes*, în **REB**, 37, 1979, p. 239–247; un frate, Ioan al IV-lea, l-a precedat în domnie până prin aprilie 1460 (Thierry Ganchou, *La date de la mort du basileus Jean IV Komnènos de Trébizonde*, în **BZ**, 93, 2000, 1, p. 113–124), iar o soră, Maria, a fost a treia soție (1427–1439) şi ultima a împăratului Ioan al VIII-lea Paleolog (Ivan Djurić, *Le crépuscule de Byzance*, Paris, 1996, p. 245–248). Fiica lui Ioan al IV-lea, Despina Theodora, a fost soția lui Uzun Hassan, hanul turcoman al Persiei (M. Kuršanskis, *Autour de la dernière princesse de Trébizonde: Théodora, fille de Jean IV et épouse d'Uzun Hasan*, în „'Arce‹on PÒntou”, 34, 1978), cu un rol important în încercările de coalizare a forțelor antiotomane din anii '60 – '70 ai veacului al XV-lea şi ale cărui relații cu Ştefan cel Mare sunt bine cunoscute (Ştefan S. Gorovei, Maria Magdalena Székely, ***Princeps omni laude maior.*** *O istorie a lui Ştefan cel Mare*, carte tipărită cu binecuvântarea Înalt Prea Sfințitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei şi Rădăuților, Sfânta Mănăstire Putna, 2005, p. 85–89). Cu privire la Despina Theodora, v. şi Anthony Bryer, *Greeks and Türkmens: The Pontic Exception*, în **DOP**, 29, 1975, Appendix II (*Genealogy of the Muslim Marriages of the Princesses of Trebizond*), nota 146.

În lucrările de istorie bizantină, lui David al II-lea Mare Comnen i se atribuie şi o a doua soție, Elena Cantacuzino, cea care ar fi avut tragica misiune de a-şi îngropa soțul şi copiii executați în 1463 din porunca sultanului Mehmed al II-lea. Într-un foarte frumos studiu, d-l Thierry Ganchou a dovedit, de curând, că *Elena Cantacuzino* este o eroare a lui Spandugino, care a confundat-o cu mama lui David al II-lea, Theodora Paleologhina Cantacuzina, fiica lui Theodor Paleolog Cantacuzino (unchi al împăratului Manuel al II-lea Paleolog). Aceasta înseamnă că ultimul împărat trapezuntin a fost căsătorit o singură dată, cu Maria de Goția (fiica lui Alexios cel Mare al Mangopului), care a urcat pe tron odată cu el, în 1460 – cf. Thierry

Panaretos spune că mireasa – bas…lissa kur¦ Mar…a – era fiica lui kyr Alexios din Theodoro şi că venea din Goția[118]. Nu avem a ne îndoi că şi doamnei Maria – nepoata de frate a precedentei – a trebuit să i se spună la fel: bas…lissa.

Alexios însuşi se intitulează, în inscripția pusă în octombrie 1427 la biserica sa din Mangop „aÙqšnthj pÒlewj Qeodwroàj kaˆ Paraqalass…aj”[119]. Textele genoveze îl desemnează, în mod curent, drept *dominus de Lotedoro* (*de lo Teodoro*, *del Tedoro* etc.)[120], dar şi *dominus Gothie*[121]. Fiul sau nepotul său, Isaac (Isaico), este, deopotrivă, *dominus Tedori* şi *dominus Gotie*[122], dar şi „domnul din Theodoro şi al Goției” (10 februarie 1475)[123]. Unul dintre slujitorii de încredere ai acestui nefericit Isaac a murit în Moldova, la 1480. Pe piatra care i-a acoperit mormântul, numele răposatului principe de la Mangop este

---

Ganchou, *Une Kantakouzènè, impératrice de Trébizonde: Théodôra ou Héléna ?*, în **REB**, 58, 2000, p. 215–229. În acest caz, mătuşa doamnei Maria a fost ultima împărătească a Trapezuntului, constatare care nuanțează, implicit, şi cunoştințele despre cercul de înrudiri în care se plasează doamna Moldovei. Pentru formula „Mare Comnen” cu care erau desemnați împărații de la Trapezunt, v.: O. Lampsides, *Le titre Mšgaj KomnhnÒj*, în „Byzantion”, 37, 1967, p. 114–125; Bertrand Hemmerdinger, *Mšgaj KomnhnÒj calque de* ***Hohenstaufen***, în „Byzantion”, 40 (Hommage Loenertz), 1970, p. 33–35; Anthony Bryer, *A Byzantine Family: The Gabrades*, p. 137 şi nota 84; Ruth Macrides, *What's in the Name 'Megas Komnenos'?*, în „'Arce‹on PÒntou”, 35, 1979, p. 238–245 (cu bibliografia subiectului).

[118] „Nšoj Ellhnomn»mwn”, IV, 1907, p. 294 (nu am putut vedea ediția lui O. Lampsides, Atena, 1958); pasajul respectiv aparține unuia dintre continuatorii cronicii lui Panaretos – cf. Thierry Ganchou, *op. cit.*, p. 215, nota 2. Data (1429, în timp ce din textul cronicii ar rezulta 1426) a fost stabilită de O. Lampsides în 1953 (*ibidem*, p. 220, nota 18).

Căsătoria s-a făcut în vremea când David nu era decât despot, în domnia tatălui său, Alexios al IV-lea Mare Comnen. Din pasajele anterioare, se vede că titlul împărătesei era dšspoina – dšspoina kur¦ EÙdok…a, de exemplu (*ibidem*, p. 293) –, aşa încât în formula bas…lissa kur¦ Mar…a trebuie să vedem titlul cu care mireasa venea din Goția ei natală, şi nu numaidecât pe acela purtat numai de soția despotului. La 1395, când sosesc miresele pentru Manuel al III-lea (a doua soție, Anna Philantropina) şi pentru fiul său, Alexios (Theodora Paleologhina Cantacuzina), ambele sunt numite doar kur¦ (*ibidem*).

[119] N. V. Malickij, *op. cit.*, p. 26 (şi foto). Inscripția se află şi în *Corpus Inscriptionum Graecarum*, IV, p. 341, nr. 8742, şi în V. V. Latyshev, *Сборникъ греческихъ надписей християнскихъ временъ*, St. Petersburg, 1896, p. 51 (foto în planşa V). Aceeaşi formulă se poate deduce şi în fragmentul din pisania curților de la Mangop, din octombrie 1425 (N. V. Malickij, *op. cit.*, p. 34).

[120] Cf. Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 201 şi urm.

[121] *Ibidem*, p. 206, nota 1 (N. Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle*, I, Paris, 1899, p. 554; Virginie Vasiliu, *op. cit.*, p. 316).

[122] Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 236–237.

[123] Cf. Şerban Papacostea, *Moldova lui Ştefan cel Mare şi genovezii din Marea Neagră*, în **AIIX**, XXIX, 1992, p. 72 (citând A. Vigna, *Codice diplomatico delle colonie tauro-liguri*, III, Genova, 1879, p. 194–195).

însoțit de un titlu mai deosebit şi care, pe pământul Moldovei, şi în domnia lui Ştefan cel Mare, se poate să aibă o semnificație mai adâncă: aÙqšnthj Qeodèron kaˆ p£shj Cazar…aj, adică „domn de Theodoro şi a toată Chazaria”[124].

La titulatura principilor, se adaugă aceea a mitropoliților. O inscripție cu data de 10 septembrie 1427 – deci chiar din vremea când Alexios îşi termina biserica lui, cu hramul Sfinților Împărați Constantin şi Elena – menționează restaurarea unei alte biserici (închinată Sfinților Apostoli Petru şi Pavel) de către Damian, „mitropolitul cetății Theodoro şi al întregii Goții”[125].

În lumina acestor izvoare – cronica lui Panaretos, epitaful lui Ioan Eugenikos, inscripțiile şi textele menționate –, prințesei noastre ar trebui să-i spunem **Maria de Goția şi Chazaria** (după numele țării), şi nu doar Maria de Mangop (după numele capitalei). Pe domnii Moldovei nu-i numim „ai Sucevei” sau „ai Iaşilor”, după numele capitalelor lor, iar mitropoliții erau „ai Sucevei şi ai întregii Moldove” (sau „ai întregii Moldovlahii”). Trebuie să procedăm prin analogie şi să reconstituim un nume – şi acesta nu poate fi altul decât acela pe care ni l-a transmis ea însăşi: **Maria Asanina Paleologhina** – şi un titlu intrat greşit în literatura de specialitate. Cu atât mai mult cu cât o altă prințesă, din aceeaşi familie, devenită împărătească la Trapezunt, este cunoscută în aceeaşi literatură de specialitate drept Maria de Goția ! Numai acest apelativ evocă întreaga însemnătate pe care Theodoro-Mangop o avea ca centru al unui principat care îndrăznea, ca şi Moldova, să aibă o politică proprie şi să se războiască pentru libertatea sa şi pentru întinderea hotarelor sale.

La Mangop sau Theodoro rezidau principi care pentru genovezi erau, îndeobşte, doar domni ai locului; ei, însă, țineau să afirme, în felurite împrejurări, că autoritatea lor se întindea asupra Goției, asupra întregii Chazarii – *Imperium Chazariae* – şi că în stăpânirea lor se afla şi țărmul mării, *Parathalassia*, care îi făcea stăpâni ai pământului şi ai mării, adică deținători ai puterii imperiale[126]. Aceasta este țara şi aceasta este dinastia din care Ştefan cel

[124] Petre Ş. Năsturel, *op. cit.*, p. 262, 264.

[125] Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 278. Mitropolia Goției – moştenitoare a unei episcopii străvechi – a supraviețuit căderii sub puterea Semilunii (*ibidem*, p. 278–280; cf. şi Anca Popescu, *Mitropolia Goției într-o diplomă otomană de învestire a patriarhului de Constantinopol*, în **SMIM**, XVIII, 2000, p. 167–172). În prima jumătate a veacului al XVI-lea, Theodoro Spandugino (Cantacuzino) dă formula „il principe di Gothia” pentru cel care stăpânea la Mangop – C. N. Sathas, *op. cit.*, IX, p. 143, 155; Theodore Spandounes, *op. cit.*, p. 17, 34 („prince of Gothia”). El a cunoscut personal la Constantinopol pe fiul turcit al ultimului principe de la Mangop, de la care a putut primi informații precise.

[126] În textele biblice, *împărăția* este definită ca întinzându-se de la o mare până la alta (*Psalmi*, 71:8; *Zaharia*, 9:10; *Cartea înțelepciunii lui Isus, fiul lui Sirah*, 44:24). Pentru bizantini, marea era nelipsită imperiului; cf. Hélène Ahrweiler, *L'Empire byzantin*, în volumul

Mare şi-a ales a doua soţie. O caracterizare a cunoscutului medievist francez Michel Balard evaluează bine această prezenţă bizantină din nordul Mării Negre: „L'attachement à l'orthodoxie et au pouvoir impérial reste vif dans la petite seigneurie de Théodoro-Mangoup, qui s'est constituée dans la seconde moitié du XIVe siècle dans un site inexpugnable de la Gothie. Descendants sans doute d'un toparque byzantin, les souverains de Théodoro sont apparentés aux Paléologues et concluent des alliances matrimoniales avec les voïvodes de Moldavie”[127].

După ce trecuse un veac de la prăbuşirea principatului de la Mangop şi a dinastiei sale, un călător polon, Martin Broniowski, sol al regelui Ştefan Báthory la tătari, găsea ruinele palatului şi ale bisericilor, vedea în cetate multe podoabe săpate în marmură şi inscripţii greceşti (*in qua porta insignis cum Graecis textibus multo marmore ornata*) şi, stând de vorbă cu un preot încărcat de ani, culegea ştiri despre ultimii „duci” ai Mangopului, unchi şi nepot (*patruus et nepos*), duşi în captivitate la Istanbul şi ucişi acolo. Bătrânul preot mai ştia că ei fuseseră de neam împărătesc, *Constantinopolitarum vel Trapezuntii imperatorum sanguinis*. Iar diplomatul descoperea cu uimire pe câte ziduri de biserici mai rămăseseră, în picioare, un şir de portrete imperiale: *In templis illis Graecis in parietibus effigies et habitus exornati Imperatorum et Imperatricum earum, ex quorum sanguine eas ortas et prognatas fuisse apparent*[128]. Erau strămoşii şi rudele Mariei „de Mangop”, care ca o împărătească bizantină este

---

Le concept d'Empire, sous la direction de Maurice Duverger, Paris, 1980, p. 134. V. şi Dumitru Nastase, *Ştefan cel Mare împărat*, p. 574 („Stăpânirea mării era un atribut de seamă al puterii imperiale”) şi notele 36–37. V. şi Ştefan Andreescu, *O icoană dispărută şi un titlu domnesc*, în **RI**, XI, 2000, 1–2, reluat în idem, *Perspective medievale*, Bucureşti, 2002, p. 228: termenul ***Parathalassia***, folosit de Alexios în pisaniile puse de el la Mangop în 1425 şi în 1427 „nu putea acoperi doar modesta realitate a micului port Calamita, construit chiar de Alexie…”. În acord cu Alexander Alexandrovich Vasiliev, autorul atrage atenţia şi asupra titlurilor care includeau numele Goţiei şi Chazariei. *Imperium Gazariae* e o formulă curentă în actele vremii. Paralela cu Moldova, unde – în aceiaşi ani – termenul *Parathalassia* apare atât în titlul lui Alexandru cel Bun şi al doamnei Marina (epitrahilul de la Ladoga, nedatat), cât şi în acela al mitropolitului Macarie (epitaful din 1428), îndeamnă şi obligă la evaluări similare. *Autocratul* Alexandru cel Bun, fiul *autocratului* (**самодержавныи господинъ**) Roman I, e, de altminteri, primul dintre domnii Moldovei pe care cronica lui Ştefan cel Mare îl înregistrează cu titlul de *împărat* (între **молдавстии царіє**: *Cronicile slavo-române…*, p. 6).

[127] Michel Balard, *Byzance et les régions septentrionales de la mer Noire (XIIIe – XVe siècles)*, în **RH**, an. 116, tome CCLXXXVIII/1, 1992, p. 25.

[128] *Martini Broniovii, de Biezdzfedea, bis in Tartariam nomine Stephani Primi Poloniae regis legati, **Tartariae Descriptio***, Coloniae Agripinnae, 1595, p. 7–8. Descrierea Mangopului de către Broniowski a fost reprodusă de O. Tafrali, *op. cit.*, p. 54, nota 3, şi de Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 253, nota 1 (parţial).

înfățișată pe acoperământul ei de mormânt[129]. Dar despre această calitate a doamnei lui Ştefan cel Mare, acelaşi acoperământ mai conține şi alte mesaje, despre care va fi vorba cu alte prilejuri[130].

*

Cercetarea ale cărei rezultate încep să se înfățișeze acum specialiştilor a impus examinarea mai îndeaproape a unor ipoteze mai vechi sau mai noi, legate direct de neamul doamnei Maria Asanina Paleologhina. Deşi unele dintre aceste ipoteze se exclud reciproc, istoricii au încercat să le lege în vreun fel, pentru a obține o imagine coerentă a familiei care a stăpânit împărăteşte în Crimeea. Observațiile adunate prin aceste cercetări colaterale – menite mai ales a elimina piste false – formează materia următoarelor două *appendices*.

Appendix I

Acum două decenii (am mai spus deja), unul dintre frații doamnei Maria a fost desemnat drept Isac Gabras[131]. Dând acest „patronim" dinastului de la Mangop, cumnat al lui Ştefan cel Mare, d-l Andrei Pippidi prelua şi subscria o opinie pe care autoritatea bizantinologului Anthony Bryer tocmai o consacrase, într-un studiu de mare erudiție[132], din şirul acelora care au fundamentat prosopografia ca o principală direcție de cercetare în medievistica actuală. Numai cât, nici unul dintre cei doi istorici n-a ținut seama de obiecțiunile care se aduseseră deja identificării dinaştilor de la Mangop cu Gabrazii armeano-bizantini şi au perpetuat, astfel, o „himeră nelucrătoare" (cum ar fi zis comisul Ionică Tăutu acum aproape două veacuri).

---

[129] V. şi impresia puternică lăsată lui Gabriel Millet de această broderie: „Marie de Mangop dort son dernier sommeil, dans sa robe somptueuse, comme nos princesses d'Occident, nos dames de pierre" (Gabriel Millet, avec la collaboration de Hélène des Ylouses, *op. cit.*, p. 79). V. şi studiile citate *supra*.

[130] V. *infra*, *Mormântul de la Putna şi acoperământul său* şi *Însemnele imperiale ale doamnei Maria*.

[131] Andrei Pippidi, *Tradiția politică bizantină*..., p. 148 (ediția a doua, p. 211).

[132] A. Bryer, *A Byzantine Family: The Gabrades*; cu aceeaşi paginație, studiul a fost reluat (sub numărul III) în volumul de „collected studies" al aceluiaşi autor, *The Empire of Trebizond and the Pontos*, Londra, 1980. În acelaşi volum, sub numărul III a, se află şi „continuarea": A. Bryer, St. Fassoulakis, D. M. Nicol, *A Byzantine Family: The Gabrades. An Additional Note*, reluată din **Bsl**, 36, 1975, 1, p. 38–45. Trebuie spus, însă, că în şirul presupuşilor Gabrades „of Theodoro-Mangup in the Crimea, c. 1391 – c. 1458" din primul studiu citat aici, Anthony Bryer nu a trecut nici pe Isaac (Isaico), nici pe Maria lui Ştefan cel Mare (cf. p. 184). Numele „dinastului de la Mangop" în forma *Isac Gabras* este, deci, rezultatul alăturării a două nume, pe baza unui raționament logic, el nefiind însă atestat ca atare nici în vreun izvor contemporan şi autentic, dar nici în lucrările de specialitate.

Dar, pentru a elimina definitiv această eroare din orizontul cercetărilor istorico-genealogice româneşti, este, probabil, important să vedem cum s-a ajuns la ea. Teoria s-a născut din conexarea a două informaţii a căror aparenţă de veridicitate, pentru vremea când s-a clădit pe baza lor, e greu de apreciat azi.

Pe de o parte, a existat ipoteza că un Gabras ar fi ajuns în Crimeea încă din secolul al XII-lea; astfel, F. A. Braun sugera, în 1890, că un Gabras a putut fi trimis de împăratul Manuel I Comnenul (1143–1180) ca toparh în Goţia[133]. În anii ’30 ai veacului al XX-lea, A. A. Vasiliev propunea (în cartea sa despre goţii din Crimeea) că un personaj foarte cunoscut al aceleiaşi epoci, Constantin Gabras – care, pe la 1119–1140, a fost duce al themei Chaldea (în ţinuturile Trapezuntului) şi care a fost „virtually independent from c. 1126”[134] – ar fi fost exilat în Crimeea de bizantini, după ce aceştia şi-au restaurat stăpânirea la Trapezunt[135].

Pe de altă parte, o ipoteză încă şi mai fantastică, venind din mediul rusesc, a încercat să lege dinaştii de la Mangop de neamul Gabrazilor. Aşa-zise tradiţii genealogice, înregistrate în vechile surse ruseşti, cu referire la familiile Khovrin şi Golovin, pretindeau că acestea descind dintr-un „prinţ” grec, numit Ştefan Vasilievici, zis Khovra, care, pierzând stăpânirile sale de la Sudak, Mangop şi Balaklava, ar fi plecat din Crimeea la Moscova, la Dmitri Ivanovici Donskoi (mare cneaz în 1363–1389) sau la fiul acestuia, Vasile I Dmitrievici (mare cneaz la 1389–1425). „Prinţul” Ştefan ar fi avut doi băieţi: Grigore (care l-a însoţit în pribegie) şi Alexios (care şi-a pierdut viaţa la Balaklava). La Moscova, „prinţul” s-a călugărit sub numele Simon, iar Grigore a întemeiat o mănăstire pe care, în onoarea tatălui său, a numit-o *a lui Simon* (Simonov). Acest Grigore ar fi strămoşul familiilor Khovrin şi Golovin[136]. A. A. Vasiliev s-a declarat înclinat să accepte că, pierzându-şi posesiunile în urma păcii din 1387, un dinast de la Sudak, Mangop şi Balaklava ar fi putut ajunge la Moscova în 1391[137]. Iar în porecla Khovra a văzut numele Gabras[138]. Astfel, conexiunea

[133] F. A. Braun, *Die letzten Schicksale der Krimgoten*, St. Petersburg, 1890, p. 44–45.

[134] A. Bryer, *A Byzantine Family: The Gabrades*, p. 177, nr. 5.

[135] Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 157.

[136] *Ibidem*, p. 198–199. Aceeaşi „tradiţie” o raporta, din altă sursă, şi N. Bănescu, *op. cit.*, p. 36–37.

[137] Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 199: „I am inclined to accept the year 1391 and connect the emigration of Stephan, prince of Sudak, Mankup, and Balaklava, with the results of the war between Genoa and the Tartars in the eighties of the fourteenth century, when after the final peace of 1387 Stephan lost Sudak and Balaklava to Caffa. No doubt serious friction must have arisen with the Khan of Solkhat, who was the suzerain of Gothia. Stripped of Maritime Gothia with her important ports, such as Sugdaia (Sudak) and Cembalo (Balaklava), and facing difficulties with the Khan, Stephan was forced to emigrate; he left Gothia reluctantly, yielding to force of circumstances, perhaps even secretly”.

între dinaştii de la Mangop şi neamul Gabras – sugerată de F. A. Braun încă din 1890, dar dezvoltată şi argumentată de Vasiliev în 1936 – a fost „stabilită".

În anul imediat următor apariției cărții lui Vasiliev, alt mare savant rus, A. V. Soloviev, a arătat cât de şubredă şi de nefirească era această conexiune genealogică, întemeiată pe aşa-zisele tradiții genealogice ruseşti: nu numai că un nume vestit n-ar fi fost schimbat, dar nici din punct de vedere filologic *Gabras* nu se putea transforma în *Khovra*. În plus, această poreclă are sensuri peiorative. Mai mult decât atât, surse istorice autentice şi credibile arată că vechii Khovrin, din veacurile al XV-lea – al XVI-lea, nu erau de neam nobil, ci târgoveți de obârşie umilă[139].

Deşi a recunoscut că ipotezele lui Braun şi Vasiliev sunt îndoielnice[140], Anthony Bryer a cedat, totuşi, autorității „modelului" şi a acceptat că un arhonte Ghadras – care, la mijlocul veacului al XIII-lea, a recucerit Sinope pentru Manuel I Mare Comnen al Trapezuntului – ar putea fi „veriga lipsă", care să justifice aşezarea dinaştilor de la Mangop în lanțul genealogic (oricum, cu foarte multe alte lipsuri) al Gabrazilor: „N. Ghadras may therefore provide the hitherto missing link between the Anatolian Gabrades and Crimean Khovra […]. It is no more than a hypothesis, but is at least more plausible than those of Braun and Vasiliev"[141].

Ceea ce este cu adevărat foarte ciudat e, însă, faptul că ampla recenzie publicată în 1937 de A. V. Soloviev într-o revistă de mare prestigiu pare să fi rămas necunoscută lui Anthony Bryer, care nu o citează şi, evident, nu discută contra-argumentele înfățişate în cuprinsul ei.

Această recenzie – cum am spus deja – a fost semnalată şi în România, printr-o dare de seamă publicată de Damian P. Bogdan în 1940[142], dar şi ea pare să fi rămas necunoscută celor interesați.

Aşa se explică perpetuarea, până în zilele noastre, a unei pseudo-ipoteze care, şi pe plan mondial, a fost demult abandonată. Astfel, unul din pilonii

---

[138] *Ibidem*, p. 200: „Stephan surname was Khovra (Khomra or Komra) or in the Russian form Khovrin, i.e., a slightly distorted form of Gabras".

[139] A. V. Soloviev, *op. cit.*, p. 96–98.

[140] A. Bryer, *op. cit.*, p. 172: „The hypotheses of Braun and Vasiliev are dubious. They make no attempt to explain away the two centuries of silence in the sources between Michael Gabras (No. 7) or Constantine Gabras (No. 5) and the first named Khovra (No. 34)". Cifrele din paranteze indică locul respectivelor personaje în lista diverşilor Gabrazi întocmită de autor: *Mihail Gabras* ar fi personajul avut în vedere de Braun, *Constantin Gabras* – cel pentru care a optat Vasiliev; ambii sunt atestați în veacul al XII-lea (*ibidem*, p. 180 şi, respectiv, 177). Sub nr. 34 se află, bineînțeles, „STEPAN VASILYEVICH KHOVRA, KHOVRIN, KHOMRA or KOMRA. Prince of Crimean Gotthia", de la sfârşitul veacului al XIV-lea (*ibidem*, p. 184).

[141] *Ibidem*, p. 173.

[142] **AR**, V, 1940, p. 363–367.

acestei ipoteze – exilul lui Constantin Gabras în Crimeea, după 1140 – a fost dărâmat încă din 1975 de bizantinologul ruso-american A. P. Każdan[143], iar legătura dintre familia Khovrin şi Gabrazi nu mai este de nimeni luată în serios. Istoricul Gustave Alef a arătat, în 1979, că Ştefan Vasilievici (Khovra) nu a fost nici prinţ şi nici stăpânitor de cetăţi şi pământuri în Crimeea: „In all probability he had been nothing more than a merchant. Grigorii Khovra followed in his father's profession in Moscow. Khovra's son, Vladimir, continued in the family business and his support of Vasilii II in the dynastic crisis earned him appointment to the office of state treasurer and to a seat on the royal council”[144]. Cât despre legătura cu Gabrazii, autorul arată că avem de-a face cu o origine fictivă, cum nu erau puţine în Rusia veacului al XVI-lea: „The untitled aristocracy assumed fictional family origins in sixteenth-century Muscovy as a means of combating the princely competition for offices”[145]. Numele însuşi, Khovrin, înseamnă, între altele, „grosolan, prostănac”[146]. Chiar şi un cercetător mai conciliant, ca Robert Croskey, dispus să discute eventualităţi „if the Gabras-Khovrin connection is correct”[147] şi să încerce atenuarea sentinţelor mai tranşante ale predecesorilor săi (cu argumente mai ales logice şi colaterale[148]), recunoaşte că „the truth here is matter of conjecture”[149]. Nici aceşti autori, în comentariile lor în jurul subiectului Gabras-Khovrin, nu menţionează poziţia şi opiniile lui A. V. Soloviev.

În ultima vreme, familiei Gabras – de certă origine armenească[150] – i s-a consacrat o întreagă monografie, publicată întâi în limba rusă[151], apoi în limba greacă[152]; problema eventualelor legături ale Gabrazilor[153] cu Mangopul pare

---

[143] A. P. Każdan, *Armjane v sostave gospodstvujuščego klassa Vizantijskoj imperii v XI–XII vv.*, Erevan, 1975, p. 91.

[144] Gustave Alef, *Diaspora Greeks in Moscow*, în „Byzantine Studies / Études Byzantines”, 6, 1979, 1–2, p. 28.

[145] *Ibidem*, p. 29.

[146] *Ibidem*, p. 28, nota 8.

[147] Robert Croskey, *Byzantine Greeks in Late Fifteenth- and Early Sixteenth Century Russia*, în volumul *The Byzantine Legacy in Eastern Europe*, Edited by Lowell Clucas, New York, 1988, p. 51, nota 7.

[148] *Ibidem*, p. 34–35 şi p. 51–52 (nota 7).

[149] *Ibidem*, p. 34.

[150] Hratch Bartikian, *Les Gaurades à travers les sources arméniennes*, în volumul *L'Arménie et Byzance. Histoire et culture*, Paris, 1996, p. 19–30.

[151] Idem, *O vizantijskoj aristokratičeskoj semje Gavras (Gaur©j, Gabr©j)*, în „Istoriko-Filologičeski Žurnal”, Erevan, 1987–1988.

[152] Idem, *`H buzantin» aristokratik» o„kogšneia tîn Gaur£dwn (Gabr£dwn). `Istorik», proswpografik» kaˆ genealogik» monograf...a*, Atena, 1993.

[153] Referitor la aceeaşi familie, v. şi: Claude Cahen, *Une famille byzantine au service des Seldjukides d'Asie Mineure*, în volumul ***Polychronion.*** *Festschrift Franz Dölger zum 75.*

a-şi fi pierdut interesul[154]. Oricum, se poate spune că avem de-a face cu două lucruri diferite (chiar dacă în strânsă conexiune):

a) aparţineau dinaştii de la Mangop neamului Gabras ?

b) sunt nobilii ruşi Khovrin şi Golovin urmaşii unui Gabras de la Mangop ?

Cum, pe de o parte, răspunsul la a doua întrebare e aproape cert negativ şi cum, pe de altă parte, prezența în Crimeea, în secolul al XII-lea, a vreunui Gabras (în care să se poată identifica un eventual înaintaş al dinaştilor de la Mangop) nu mai este nici ea de o certitudine absolută, înseamnă că toată teoria Gabrazilor de la Mangop se înfățişează ca o construcție de o şubrezenie perfectă, întemeiată pe un raționament din care nu se mai poate reține nimic.

În acest punct, îmi îngădui să aduc în discuție şi o mărturie care, cred, n-a stat încă în atenția specialiştilor în prosopografie şi genealogie bizantină: monograma Gabrazilor. Am explicat mai sus, pe scurt, rostul şi mecanismul monogramelor bizantine, în care putem vedea un fel de heraldică: Paleologii, Cantacuzinii, Asanii îşi încifrau numele în monograme care se transmiteau din generație în generație, identificarea modernă a unor personaje putându-se face şi cu ajutorul acestor simboluri meta-heraldice[155]. Întâmplarea face să fi devenit cunoscut, în anii din urmă, un sigiliu de plumb, de la răscrucea veacurilor al XII-lea – al XIII-lea, în perfectă stare de conservare, care conține, în exergă numele lui *Ioannes sebastos o Gabras*, iar în câmp – monograma cu numele familiei: un **G** lung cât diametrul cercului interior, cu un **A** înscris în unghiul literei-mamă şi apoi un **B** şi un **R** ataşate de bara verticală a aceleiaşi

---

Geburtstag, Heidelberg, 1966, p. 145–149; Basile Skoulatos, *Les personnages byzantins de l'**Alexiade**. Analyse prosopographique et synthèse*, Louvain, 1980, p. 66–68 (Constantin Gabras, presupusul fugar în Crimeea, după înfrângerea din 1140; p. 67: „Nous ne connaissons rien du sort de Constantin Gabras après la défaite"), 107–108 (Grigore Gabras) şi 295–298 (Teodor Gabras); Alexis G. C. Savvides, *Theodore II Gabras, Lord of Amisos in the Early Thirteenth Century*, în „'Arce‹on PÒntou", 40, 1985, p. 43–46; idem, *Bibliographical Advances in Byzantine Prosopography of the Middle and Later Periods. Part One*, în „Medieval Prosopography", 13, 1992, 1, p. 93; Antonio Rigo, *Il martirion di Teodoro Gabras (BHG 1745)*, în „Analecta Bollandiana", 116, 1998, p. 147–156; Jean-François Vanier, *Notes généalogiques byzantino-géorgiennes*, în volumul ***EUYUCIA***. *Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler*, II, p. 677–679 şi 686. Cf. şi Al. Kazhdan, Anthony Cutler, în *The Oxford Dictionary of Byzantium*, II, New York–Oxford, 1991, s. v. *Gabras*. Pentru rolul politic al membrilor acestei familii, v. şi Jean-Claude Cheynet, *Pouvoir et contestations à Byzance (963–1210)*, Paris, 1990 (fişele documentare ale protagoniştilor unor revolte, precum şi caracterizările de la p. 221–222, 404–405, 420).

[154] Cf. şi Omeljan Pritsak, în *The Oxford Dictionary of Byzantium*, II, s. v. *Mangup*.

[155] Este cazul portretelor fără inscripții de la Karye Djami; v. *supra*.

litere-mamă (**Fig. 157**)[156]. Aceasta, este, deci, monograma familiei Gabras: ea nu apare, însă, pe materialele până azi cunoscute ca provenind de la Mangop, iar acoperământul de mormânt al doamnei Maria nu înfăţişează decât monograma Paleologilor şi aceea a Asanilor, alături de alte „semnalizări” imperiale[157]. Mi se pare că această probă, alăturată celor obţinute din analiza anterioară a „cazului”, scade încă şi mai mult (până aproape de anihilare) şansa ca dinaştii de la Mangop să fi fost o ramură a neamului armeano-bizantin al Gabrazilor, aşa de legaţi şi de istoria Trapezuntului.

S-ar putea, însă, ca tradiţia genealogică a familiilor Khovrin şi Golovin să pornească de la o anumită realitate. Există, s-ar părea, surse ruseşti conform cărora cneazul Constantin de Suzdal († 1355) ar fi fost căsătorit cu Anna, fiica prinţului Vasile de Mangop; fiul lor, marele cneaz Dmitri Constantinovici de Suzdal († 1383), a fost tatăl Evdochiei, care a devenit (1366) soţia lui Dmitri Donskoi, mare cneaz al Moscovei (1359–1389). Nu am avut posibilitatea să cercetez mai îndeaproape filiera pe care o sugerează această informaţie; o primă încercare de a găsi izvorul pe care ea se întemeiază nu a condus la un rezultat pozitiv[158]. Însă, constat că o lucrare poloneză de genealogie, autoritate în materie, îl arată în adevăr pe cneazul Constantin de Suzdal († 1355) căsătorit cu Anna, fiica cneazului grec Vasile[159]. Ar fi, desigur, foarte ispititor de apropiat numele acestui „cneaz” grec Vasile de acela al tatălui lui Ştefan Vasilievici, care, alungat din stăpânirile sale crimeene, ar fi venit la Moscova în domnia lui Dmitri Donskoi (coincidenţă ?!) sau a fiului acestuia, Vasile I Dmitrievici (1389–1425).

Dacă ştirea aceasta – neobservată, se pare, de nici unul dintre cei care s-au ocupat de Crimeea şi de principatul de Theodoro – se va dovedi corectă, atunci genealogia familiei domnitoare de acolo[160] urcă, totuşi, până în prima jumătate a veacului al XIV-lea.

În fine, nu pot încheia acest capitol fără a aminti că ipoteza genealogică discutată aici (Gabras – Khovrin – Golovin – Mangop) a mai avut un adept, ale cărui remarci formulate pe marginea cărţii lui Vasiliev au rămas, s-ar zice,

---

[156] Werner Seibt, Marie Luise Zarnitz, *op. cit.*, p. 54 (descrierea sigiliului şi discuţia asupra personajului, p. 52–54).

[157] V. *infra*, *Însemnele imperiale ale doamnei Maria*.

[158] Informaţia este recuperată din manuscrisele lui P. P. Panaitescu, însă referinţa bibliografică a acestuia – „Polnoe Sobranie, IV, 350” – s-a dovedit inexactă. Sunt îndatorat d-nei Vera Tschentsova, care a verificat respectivul volum IV din colecţia *Полное Собрание Русских Летописей*; pagina indicată şi cele următoare fac parte din cel de-al patrulea letopiseţ al Novgorodului, dar numele unui cneaz Vasile de Mangop lipseşte.

[159] Włodzimierz Dworzaczek, *Genealogia*, Varşovia, 1959, planşa 24: „Anna, c. Bazylego ks. Greckiego”.

[160] Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 282.

neluate în seamă. În 1946, cercetătorul american J. Bromberg a publicat un mic articol – necitat de istoricii români care, după război, s-au ocupat de problemele respective –, înfățișând lucrurile într-o cu totul altă perspectivă[161]. Interesul lui J. Bromberg a fost stârnit de „prințul" Ştefan Vasilievici de Mangop, devenit călugărul Simon, de la al cărui nume ar fi derivat (am arătat mai sus) acela al Mănăstirii Simonov de lângă Moscova. Fără să pună nici un moment la îndoială originea bizantină a familiilor Khovrin şi Golovin – ale căror nume le socotea drept „modifications du nom de la famille historique byzantine des Gabrâs, apparentée aux Comnène et liée aussi à la lignée des princes de Gothie"[162] –, istoricul american a stabilit ca „vérité incontestable" faptul că Mănăstirea Simonov purta acest nume înainte de presupusa emigrare a „prințului" Ştefan-Simon, fiind întemeiată pe la 1370: „Le nom du couvent n'est donc pas dérivé de celui du prince Étienne-Simon. Aussi ne trouve-t-on pas le nom de Simon dans la liste – complète pour l'époque – des archimandrites de ce couvent, où pourtant on s'attendrait à rencontrer un religieux de cette distinction et père d'un généreux donateur laïque, s'il était vrai [que] Simon était resté auprès de son fils cadet en Russie. Il ne reste donc aucun fondement positif pour croire que le prince Étienne-Simon, lui aussi, émigra en Russie après son abdication et qu'il y mourut"[163].

Această constatare ar fi fost suficientă pentru a arunca umbra cea mai serioasă asupra întregii construcții genealogice amintite. Însă, în loc să se oprească la ceea ce a putut stabili ca „vérité incontestable" şi să tragă cuvenitele concluzii, J. Bromberg a mers mai departe, adăugând propria sa contribuție la ceea ce exista deja ca ipoteză fantezistă. Admițând, în continuare, existența prințului mangopian călugărit, el a presupus că intrarea acestuia în monahism a putut fi ulterioară emigrării fiului său, Grigore, în Rusia şi că însuşi numele de monah a putut fi sugerat „par les attaches de son fils avec le clergé moscovite", adăugând: „Rien ne nous force, non plus, à supposer que le prince Étienne, ou le moine Simon, ait jamais émigré ou simplement visité la Russie"[164].

---

[161] J. Bromberg, *Du nouveau sur les princes de Theodoro-Mangoup en Gothie criméenne*, în „*Byzantina Metabyzantina.* A Journal of Byzantine and Modern Greek Studies", I, 1946, Part 1 (Dedicated to the Belgian School of Byzantinology Represented by Henri Grégoire and Ernest Honigmann), New York, 1946, p. 65–74.

[162] *Ibidem*, p. 65.

[163] *Ibidem*, p. 73. Este, în acelaşi timp, remarcabil faptul că J. Bromberg a atras atenția asupra caracterului fantezist al surselor genealogice ruseşti, fără ca el însuşi să țină seama de această constatare: „Les phrases stéréotypées des généalogies russes, où l'on trouve des centaines de cas d'une prétendue immigration de telle noble famille venant de Prusse, de Lithuanie ou de Grèce, *n'ont point valeur de source primordiale*" (*subl. mea*).

[164] *Ibidem*.

Odată „stabilită” această premisă, autorul i-a alăturat o alta, privind existența cetății Maurocastro în Crimeea, şi le-a pus pe amândouă în legătură cu documentul din aprilie 1435 (introdus în circuitul ştiinţific de N. Iorga), menționând un călugăr ca tată al unui *dominus Maurocastri*, pe care în anii anteriori îl reprezentase în unele negocieri cu veneţienii la Constantinopol. Concluzia: monahul – pe care istoricii români îl identificau fie cu popa Iuga (tatăl logofătului Mihail), fie cu Petru vodă Aron – nu ar fi altul decât „prinţul” Ştefan de la Mangop, călugărit Simon.

Nu este, aici, locul pentru a intra în amănuntele acestei chestiuni, care constituie o controversă aparte, pornind de la identificarea cetății Maurocastrum. Se ştie că, în 1986, un studiu al d-lui Matei Cazacu a pus în evidență – cu suficientă argumentație, după părerea mea – existența a două cetăți la gurile Nistrului, *Cetatea Albă* în dreapta, la liman, şi *Cetatea Neagră* în stânga, aşa cum spune şi Długosz în descrierile sale geografice[165]. Punctul acesta de vedere nu a câştigat prea mulți adepți printre istoricii români[166]. Se pare, însă, că participanții la discuție omit punctul de vedere al lui Bromberg, care îşi încheia micul articol cu ideea că a produs şi „une rectification des vues sur la localisation de Maurocastron, qui s’avère avoir été, non pas une station du périple pontique sur la voie de la Gothie criméenne, mais une partie de cette principauté elle-même”[167].

O reluare a discuțiilor şi o aprofundare nepărtinitoare a întregului material documentar n-ar fi, poate, de prisos, pentru a se încerca închiderea definitivă a controversei privind acest „mystérieux Maurocastrum criméen” (după expresia lui J. Bromberg[168]), unde a guvernat sau a stăpânit fiul călugărului, „dont l’identité est enveloppée de mystère” (după expresia d-lui

[165] Matei Cazacu, *À propos de l’expansion polono-lituanienne au nord de la mer Noire aux XIVe – XVe siècles. Czarnigrad, la „Cité Noire” de l’embouchure du Dniestr*, în volumul *Passé turco-tatar, présent soviétique. Études offertes à Alexandre Bennigsen*, Paris, 1986, p. 99–122.

[166] Şerban Papacostea, *Maurocastrum şi Cetatea Albă: identitatea unei aşezări medievale*, în **RI**, VI, 1995, 11–12, p. 911–915; idem, *La pénétration du commerce génois en Europe Centrale: Maurocastrum (Moncastro) et la route moldave*, în „Il Mar Nero”, III, 1997–1998, p. 150. V. şi Ştefan Andreescu, *Note despre Cetatea Albă*, în **SMIM**, XVIII, 2000, p. 57–77, reluat în idem, *Din istoria Mării Negre*, p. 9–33; aici, despre călugărul de la 1435, la p. 26. Călătoria la Constantinopol a călugărului al cărui fiu cârmuia la Maurocastrum se plasează în intervalul 1432–1434, când Marino Zane (cu care a purtat „in secreto” discuțiile menționate la 1435) îndeplinea funcția de bail al Veneției în cetatea lui Constantin (Andrei Pippidi, *Din nou despre inscripțiile de la Cetatea Albă*, în volumul *In honorem Paul Cernovodeanu*, Violeta Barbu edita, Bucureşti, 1998, p. 79).

[167] J. Bromberg, *op. cit.*, p. 74.

[168] *Ibidem*.

Şerban Papacostea[169]). Misterul fiind punctul asupra căruia se pun de acord până şi autorii cu vederi diametral opuse, îmi va fi îngăduit să sper că cercetările vor continua[170].

Appendix II

Este îndeobşte cunoscut medieviştilor episodul luptei lituano-tătare de la Apele Albastre (Sinie Vody, Siniuha – afluent al Bugului de Sud): e relatat atât de sursele ruseşti, cât şi de *Analele* lui Stanislaw Sarnicki. Istoricii l-au datat în 1362 sau 1363[171]. E vorba, în esență, de victoria repurtată de Olgierd, marele duce al Lituaniei (1341–1377) asupra a trei hani tătari, Chaczybej, Kutlubugh (ambele nume au felurite variante) şi *Demetrius*.

În 1933, N. V. Malickij[172] – uitatul istoric rus despre care a fost vorba şi mai sus – a pus în legătură acest episod cu alte informații.

Pe de o parte, sunt ştirile culese din incontrolabile surse germane din veacul al XVIII-lea, care vorbesc despre o victorie a aceluiaşi mare duce Olgierd tot asupra a trei hani tătari, arătați, însă, ca stăpânind în Crimeea, la Kirkel (Kirkier) şi la *Monlop*: „drey Chane der Krimschen, Kirkelschen und Monlopschen Tartaren”[173]. Ultimul toponim a fost identificat cu Mangopul, astfel încât „hanul” Dimitrie a fost şi el identificat cu stăpânitorul Mangopului[174].

Pe de altă parte, este o inscripție grecească, descoperită (încă din 1913, de R. Loeper) la Mangop, aşezată cândva pe unul din turnurile cetății, turn ridicat prin grija unui comandant militar tătar, Khuitani, care avea rangul de `ekatontarchj (sutaş, conducătorul unei grupe de 100 de ostaşi). În traducere românească (pentru prima oară, cred, prin intermediar rusesc şi englezesc),

---

[169] Şerban Papacostea, *La pénétration du commerce génois en Europe Centrale*, p. 154.

[170] „Identitatea «călugărului», «domnul» din Maurocastrum, care a inițiat contactele cu venețienii din Constantinopol, rămâne astăzi încă o problemă deschisă. Enigma sporeşte confuziile răstimpului de un sfert de secol care separă sfârşitul domniei lui Alexandru cel Bun de începutul celei a lui Ştefan cel Mare”, scria, în 1984, d-l Şerban Papacostea, adnotând articolul lui N. Iorga din 1937 (N. Iorga, *Studii asupra Evului Mediu românesc*, p. 229). „Întregirile” omit, însă, ediția aceluiaşi act, dată de Bromberg şi care precizează tocmai filiația personajelor în discuție: Iorga transcrisese *cum illo caloiero, **parte** dicti domini*, iar Bromberg dă *cum illo caloiero, **patre** dicti domini*. Eroarea de transcriere fusese corectată anterior şi de N. Bănescu, într-un articol care, în împrejurările războiului, nu a mai putut ajunge la cunoştința lui J. Bromberg: N. Bănescu, *Maurocastrum – Mo(n)castro – Cetatea Albă*, în **ARMSI**, s. III, tom. XXII, 1939–1940, p. 167–168.

[171] Cf. Victor Spinei, *Moldova în secolele XI–XIV*, Bucureşti, 1982, p. 274.

[172] N. V. Malickij, *op. cit.*, p. 9–10.

[173] A. L. Schlötzer, *Geschichte von Littauen*, Halle, 1785, p. 109.

[174] Informația a fost prezentată şi de N. Bănescu, *Contribution à l'histoire de la seigneurie de Théodoro-Mangoup en Crimée*, p. 36.

textul acestei pisanii – care constituie şi prima atestare a numelui cetăţii Theodoro – este următorul:

> „*Doamne, Iisuse Hristoase, Dumnezeul nostru, <binecuvântează ?> pe înnoitorii zidului. S-a construit acest turn al cetăţii de sus a vechii Poiki cu ajutorul lui Dumnezeu şi al Sfântului Dimitrie şi prin grija preacinstitului nostru sutaş* (`ekatont£rchj) *Khuitani, <cel vrednic de> toată cinstea; şi refacerea <cetăţii> Theodoro <s-a săvârşit> şi Poiki a fost construită în anul 6870 <1361–1362>*”[175].

Pentru Malickij, Khuitani – cel care, la 1361–1362, invoca numele Sfântului Dimitrie – ar fi fost numele tătăresc al hanului creştinat *Dimitrie*, atestat în legătură cu victoria lui Olgierd din 1362–1363[176]. Punctul de vedere al lui Malickij a fost adoptat de Vasiliev[177], care, în consecinţă, l-a socotit pe acest *Demetrius* drept cel mai îndepărtat strămoş al familiei domnitoare de la Mangop şi prezumtiv părinte al acelui (neatestat documentar) Vasile, tatăl „prinţului” Ştefan Vasilievici, plecat la Moscova la sfârşitul veacului al XIV-lea sau la începutul celui următor[178]. Altfel spus, dinaştii de la Mangop şi-ar avea originea într-un mărunt comandant militar tătar, sutaşul Khuitani, devenit Dimitrie.

Acestei ipoteze i-a răspuns G. I. Brătianu, în micul studiu intitulat *Demetrius Princeps Tartarorum*[179], scris între iulie 1948 şi mai 1950[180], dar publicat abia în 1965 şi în care a pledat pentru identificarea personajului din

---

[175] N. V. Malickij, *op. cit.*, p. 9–10; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 186.

[176] N. V. Malickij, *op. cit.*, p. 11.

[177] Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 186–187. Deşi, în chip paradoxal, avea să formuleze şi un fel de rezervă cu privire la identitatea Dimitrie (cel înfrânt de Olgierd) – Khuitani: „Wether or not this Demetrius is to be identified with Khuïtani, as Malitzki believes on the basis of the inscription of 1361–1362, is a secondary question” (*ibidem*, p. 198).

[178] *Ibidem*, p. 282 (*Genealogical table of the princes of Gothia*).

[179] Cf. G. I. Brătianu, *Deux études historiques.* I. *Encore la ville fantôme: une mention de Vicina au XVIe siècle*; II. *Demetrius Princeps Tartarorum (Ca. 1360–1380)*, în **RER**, IX–X, 1965, p. 34–46 (al doilea text începe la p. 39).

[180] Nu figurează în lista de lucrări alcătuită de el însuşi în 1948, după desfiinţarea Academiei Române, şi care are ca penultim titlu *Une nouvelle interprétation du nom de la Dobroudja*, comunicarea trimisă celui de-al VII-lea Congres Internaţional de Studii Bizantine (Bruxelles, 4–15 august 1948); cf. Ştefan S. Gorovei, *Gh. I. Brătianu – completări la „Memoriul de studii şi lucrări”*, în volumul *Confluenţe istoriografice româneşti şi europene*, coordonator Victor Spinei, Iaşi, 1988, p. 361. Această comunicare este citată în notele articolului *Demetrius Princeps Tartarorum* (p. 43, nota 4). Studiul *Une nouvelle interprétation du nom de la Dobroudja* a fost tipărit în **RER**, XVII–XVIII, 1993, p. 17–32 (cu explicaţiile şi întregirile d-lui Petre Ş. Năsturel, p. 32–35).

cronicile ruseşti şi poloneze cu acela menționat în actul dat de Ludovic cel Mare, la 22 iunie 1368, pentru *mercatores Domini Demetry, Principis Tartarorum*, stăpânul unui ținut numit *terra […] Domini Demetry*[181]. Această *terra* ar fi fost „une principauté tatare quasi indépendante", situat „dans l'angle compris entre le delta danubien, le cours inférieur du Prut et le liman du Dniestr – le Boudjak de l'époque ottomane – et sans doute aussi au-delà, jusqu'à l'embouchure du Boug"[182]. Punctul de vedere exprimat în studiul lui G. I. Brătianu – căruia A. A. Vasiliev nu i-a mai putut răspunde, date fiind împrejurările publicării sale aşa de târzii – a fost adoptat de istoricii români, dezvoltat şi îmbogățit cu concluziile trase de pe urma descoperirilor arheologice şi numismatice din sudul Basarabiei (Orheiul Vechi)[183].

Este de observat, pe marginea acestei controverse încheiate „faute de combattants", că identificarea propusă de Malickij şi acceptată de Vasiliev suferă de logică. Deja Brătianu remarcase că învinşii de la Sinie Vody „semblent avoir été d'un rang plus élevé"[184] decât acela al sutaşului Khuitani, care putea fi doar reprezentantul hanului la Mangop, dar nu hanul însuşi ! Adaug că inscripția de la 1361–1362 arată clar că cetatea avea un stăpân creştin, care invoca numele lui Iisus şi al Sfântului Dimitrie, dar menționa şi pe „preacinstitul sutaş", precum vor face mai târziu şi domnii români, când nu omiteau pe „preacinstitul sultan" ! E de mirare că Vasiliev însuşi nu a sesizat contradicția dintre cele două „ramuri" ale teoriei sale despre dinaştii de la Mangop: ori erau armeano-bizantinii Gabras, ori erau urmaşii sutaşului Khuitani, devenit *princeps Demetrius* !

Pe de altă parte, şirul sutaşilor care supravegheau Mangopul nu s-a isprăvit odată cu presupusa creştinare a lui Khuitani: un alt `ekatont£rchj apare într-o altă inscripție, tot pentru un turn de la Mangop, pe vremea când Hoarda de Aur era condusă de hanul Toktamyš[185], adică prin anii 1380–1399. Or, tocmai în această vreme este atestat la Mangop un stăpânitor care nu poate fi decât creştin şi care, se vede bine, începuse să-şi manifeste independența față de suzeranul mongol. Anume, un document pus în circulație de Gabriella Airaldi încă din 1974[186], dar asupra căruia d-l Ştefan Andreescu a atras atenția, pentru

[181] *Documente privitoare la istoria românilor culese de Eudoxiu de Hurmuzaki*, I, 2, Bucureşti, 1890, p. 144; G. I. Brătianu, *Demetrius Princeps Tartarorum*, p. 46.

[182] G. I. Brătianu, *op. cit.*, p. 45.

[183] Victor Spinei, *op. cit.*, p. 275–277.

[184] G. I. Brătianu, *op. cit.*, p. 42.

[185] N. V. Malickij, *op. cit.*, p. 5; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 187; G. I. Brătianu, *op. cit.*, p. 41; v. şi *supra*, *Din istoria unei „împărății creştine"*.

[186] Gabriella Airaldi, *Studi e documenti su Genova e l'Oltremare*, Genova, 1974, p. 103 (*contra Affendizi, dominum de lo Teodoro, eius fratrem, nepotes et propinquos ac despoti*

istoria noastră, abia în 2000, într-o comunicare prezentată la Iaşi[187], arată că, în toamna anului 1381, Mangopul avea un *dominus de lo Teodoro* alături de care se aflau fratele său şi nepoţii săi. Acel *dominus*, menţionat şi ca *despotus predicti loci*, are un nume foarte straniu: *Affendizi*. Dacă nu e o consemnare stâlcită, atunci ar putea fi nu un nume, ci titlul însuşi al acelui *dominus* sau *despotus*, adică aÙqšnthj. Din acelaşi termen grecesc avea să derive, mai târziu, titlul sau apelativul turcesc *effendi*. Apropierea mi se pare sugestivă[188].

Trebuie, deci, să acceptăm că Mangopul a rămas, cu dinastia sa creştină, sub suzeranitatea mongolă atunci când, la 1380, genovezii şi tătarii şi-au împărţit Crimeea; numele Mangopului nu figurează în tratatul încheiat cu acest prilej: „Il y avait là, certainement, un vassal des Tatares”[189].

Toate acestea exclud identificarea propusă de Malickij. Totuşi, sunt anumite indicii care par să sugereze că sursele polono-ruse şi cele vechi germane referitoare la victoria lui Olgierd au în vedere aceleaşi trei căpetenii mongole, ale căror stăpâniri se întindeau şi „în Crimeea şi în spaţiul dintre gurile Niprului şi ale Dunării”[190]. Elementele aduse în discuţie de d-l Victor Spinei[191] sunt sugestive, chiar dacă nu suficiente pentru a fundamenta definitiv

---

predicti loci ac universos subdictos et homines dicti Affendizi) şi 104, nr. 54. Aici, ca peste tot, consulul genovez este *in toto imperio Gazarie*.

[187] Ştefan Andreescu, *O icoană dispărută şi un titlu domnesc*, p. 227.

[188] Această supoziţie, exprimată în comunicările din decembrie 2001 (Iaşi) şi ianuarie 2002 (Bucureşti) coincide cu concluzia la care au ajuns Thierry Ganchou şi Alina Minghiraş, *Un nouveau document à propos d'Alexios de Théodoro-Mangoup*, în volumul *Închinare lui Petre Ş. Năsturel la 80 de ani*, îngrijit de Ionel Cândea, Paul Cernovodeanu şi Gheorghe Lazăr, Brăila, 2003, p. 111–118. Nu se poate preciza dacă formula *despoti predicti loci* înseamnă că dinaştii de la Mangop erau efectiv despoţi, sau avem de-a face numai cu folosirea întâmplătoare a unui titlu. Cu mai bine de un deceniu în urmă, d-l Sergiu Iosipescu scria următoarele despre doamna Maria: „Descendentă prin mamă din Paleologi şi Asăneşti, ale căror monograme au fost descifrate pe două dintre colţurile acoperământului, principesa era fiica domnului Mangupului, Ioan Olobei, din acea dinastie de Teodoro, cu începuturi încă nelămurite. Cert este că documentele de la începutul secolului al XV-lea conferă domnilor Mangupului titlul despotal, ceea ce îmi pare că explică vulturul bicefal care pecetluieşte alte două colţuri ale acoperământului de mormânt al principesei” (Sergiu Iosipescu, *Contribuţii la istoria Moldovei lui Ştefan cel Mare*, în **AIIX**, XXIX, 1992, p. 56). Nu am putut controla „documentele de la începutul secolului al XV-lea” care „conferă domnilor Mangupului titlul despotal”, întrucât autorul respectivului studiu nu a indicat nici o sursă. Dacă ele există, coroborarea lor cu acela din 1381 poate statornici un element important pentru istoria dinaştilor de la Mangop. Cât priveşte pajura bicefală, se ştie (v. *supra*, în text, şi *Din istoria unei „împărăţii creştine”*) că ea era folosită la Mangop pentru a împodobi şi pisaniile ctitoriceşti ale lui Alexios (1425, 1427), o jumătate de veac înaintea acoperământului păstrat la Putna.

[189] N. Bănescu, *op. cit.*, p. 36; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 180–182.

[190] Victor Spinei, *op. cit.*, p. 274.

[191] *Ibidem*, p. 274–275.

o asemenea părere. Într-un caz ca acesta, însă, *terra domini Demetry* se întindea din sudul Moldovei (şi, eventual, nordul Dobrogei) până la Mangop ?! Căci, dacă identitatea cu sutaşul Khuitani nu se mai poate susține, rămâne personalitatea lui Dimitrie, identificat ca „chan der […] Monlopschen Tartaren" printr-un izvor german (?), combinat cu cele polono-ruse, şi ca *princeps Tartarorum* printr-un document autentic şi contemporan, din 1368. Dacă această formulă s-ar putea susține, văzându-se în ea şi expresia unei realități strategice, politice şi economice, atunci n-ar fi deloc exclus ca ea să stea la baza politicii pontice a Moldovei lui Ştefan cel Mare, aşa cum o reconstituie, în ultima vreme, d-l Ştefan Andreescu[192]. Este, însă, o chestiune care nu se află, acum, printre țelurile propuse pentru această cercetare.

*

Cercetările arheologice din Crimeea, începute de ruşi încă din veacul al XIX-lea, au condus la rezultate însemnate, doar parțial cunoscute istoriografiei româneşti[193]. Cea mai mare parte a studiilor relative la Chersones şi la Mangop, tipărite în limba rusă, nu au fost folosite de cercetătorii români interesați de istoria lui Ştefan cel Mare. Personalitatea doamnei Maria Asanina Paleologhina şi rolul pe care ea l-a putut îndeplini în Moldova se întrezăresc într-un chip neaşteptat atunci când ochilor noştri li se înfățişează, pe de o parte, imaginile zidurilor ruinate, ale unor pietre funerare ori ancadramente de uşi şi de ferestre găsite la Mangop, iar pe de altă parte, rămăşițele marii bazilici şi ale palatului

[192] Ştefan Andreescu, *Politica pontică a Moldovei: Ştefan cel Mare şi castelul „Illice"*, p. 117–126. Anterior, pe urmele lui Alexander Alexandrovich Vasiliev – dar fără a ține seama de corecțiile severe ale lui G. I. Brătianu –, d-l Sergiu Iosipescu înfățişa o reconstituire oarecum similară: „Originea legăturilor dintre Moldova şi despoția Theodoro de la Mangup, legături firești prin marile drumuri comerciale pontice, poate scoborî până în a doua jumătate a celui de-al XIV-lea veac. Cercetările arheologice şi epigrafice ruse din primele decenii ale secolului nostru sintetizate de Alexandr Vasiliev [...] au argumentat aserțiunea că primul stăpânitor la Mangup a fost Dimitrie, identic acelui «princeps Tartarorum» înfrânt la Sinâie Vodî la 1362 sau 1363 şi retras în ținuturile pontice de la vest de Nistru. Era oare alianța matrimonială a lui Ştefan cel Mare o inovație ? Şi cui va fi aparținut mormântul de la Rădăuți, în care s-a aflat inelul de aur cu invocația lui Allah ?" (Sergiu Iosipescu, *op. cit.*, p. 56). Eliminând zgura concluziilor deja contrazise de analiza izvoarelor, precum şi stropul de fantezie care îl vedea pe *princeps Tartarorum* îngropat în necropola princiară de la Rădăuți, trebuie să spun că subscriu la ideea centrală a pledoariei d-lui Iosipescu, şi anume că legăturile Moldovei cu Mangopul coboară în veacul al XIV-lea. Unele indicii în acest sens pare a furniza Theodoro Spandugino (Cantacuzino), în scrierea sa despre împărații otomani (C. N. Sathas, *op. cit.*, IX, p. 146–147; Theodore Spandounes, *op. cit.*, p. 20–23). V. şi *infra*, *Principatul de Theodoro şi Moldova lui Ştefan cel Mare*.

[193] Cf. G. I. Brătianu, *Notes sur un voyage en Crimée*, în **RHSEE**, XIX, 1942, 1, p. 176–182 (cu fotografii).

de acolo[194]. După cum întinderea considerabilă a stăpânirii principilor de la Mangop, cu o enormă *Parathalassia*[195], explică şi justifică efortul uriaş al lui Ştefan cel Mare de a păstra principatul sub hegemonia sa[196], cu preţul sacrificării unui detaşament de 300 de ostaşi ai săi, probabil dintre cei mai buni[197].

Astfel, istoria românească a anilor 1472–1477 poate să apară ea însăşi într-o altă lumină, atunci când istoria doamnei Maria Asanina Paleologhina va fi ceva mai bine cunoscută.

---

[194] Pentru toate acestea, v. *supra*, *Din istoria unei „împărăţii creştine”*, cu bibliografie şi fotografii.

[195] Cf. E. V. Vejmarn, *О двух неясных вопросах средневековья юго-западного Крыма*, II. *О территории Мангупского княжества во второй половине XV века*, în volumul *Археологические исследования средневекового Крыма*, Kiev, 1968, p. 77–82 (şi harta de la p. 79).

[196] Poziţia domnului Moldovei faţă de baştina soţiei sale a fost perfect definită de Alexander Alexandrovich Vasiliev: „...through his marriage to Maria of Mangop, Stephen the Great had ambitious plans of exercising exceptional influence on Gothia and finally perhaps even of **taking possession of the Crimean Principality**” (*op. cit.*, p. 244; *subl. mea*). „Ambiţioasele planuri” ale lui Ştefan cel Mare au putut avea în vedere chiar mai mult decât atât: după informaţiile care au ajuns la Długosz, spre vara anului 1476 „Ştefan prinse în sufletul său nădejdea de a recâştiga Caffa” (cf. *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, carte tipărită cu binecuvântarea Înalt Prea Sfinţitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei şi Rădăuţilor, Sfânta Mănăstire Putna, 2004, p. 168). Avem, de altminteri, dovada că această speranţă era vie în sufletul domnului Moldovei şi în anul următor; în mai 1477, solul său la Veneţia transmitea acest mesaj: dacă vor fi păstrate Chilia şi Cetatea Albă, „va fi cu putinţă ca turcii să piardă şi Caffa şi Chersonesul” (*ibidem*, p. 354). Solul domnului nu era altcineva decât propriul său unchi (după soţie, fireşte) Ioan Ţamblac (Ioannes Tzamplakon), ruda principilor de la Mangop. Astfel, menţionarea cetăţii Chersones ar putea fi un indiciu că la Suceava nu se renunţase la revendicarea succesiunii din Crimeea. Faptul că şi Maria Asanina Paleologhina, doamna lui Ştefan cel Mare, avea rude în familia Tzamplakon – ca şi soţia lui Ioan de Chazaria (mama micului Alexios, deplâns de Ioan Eugenikos) – indică înrudirea dintre ele (v. *supra*, în text). Din păcate, despre această familie informaţiile sunt prea firave ca să îngăduie reconstituiri acceptabile; v. N. Bănescu, *Peut-on identifier le* ***Zamblacus*** *des documents ragusains ?*, în volumul *Mélanges Charles Diehl*, I. *Histoire*, Paris, 1930, p. 31–35; G. I. Theocharides, *Oi Tzampl£kwnej.Sumbol¾ e„j t¾n buzantin¾n makedonik¾n proswpograf…an toà ID/ ¢iînoj*, în „Makedonik£”, 5, 1961–1963, p. 125–183; idem, *Eine Vermächtnisurkunde des Gross-Stratopedarchen Demetrios Tzamblakon*, în volumul ***Polychronion.*** *Festschrift Franz Dölger zum 75. Geburtstag*, p. 486–495; *infra*, *Rudenii bizantine ale doamnei Maria*.

[197] V. *supra*, *Din istoria unei „împărăţii creştine”*.

RUDENII BIZANTINE ALE DOAMNEI MARIA

Cercetarea înrudirilor celei de-a doua soţii a lui Ştefan cel Mare, cunoscută îndeobşte ca *Maria de Mangop* – a acelor înrudiri pe care ea le-a adus, în 1472, şi soţului ei şi care trebuiau să fie un temei puternic pentru viitorul copiilor lor – nu poate privi doar familia domnitoare de la Theodoro-Mangop, a cărei dispariţie i-a precedat, de altminteri, moartea. Doamna însăşi îşi spunea *Asanina Paleologhina*, indicând apartenenţa la acea ramură a familiei imperiale a Bulgariei trecută în Imperiul Bizantin şi „adoptată" de Paleologi. Ca urmare, doamna Moldovei a fost indexată nu numai (fără temei, cum s-a văzut[1]) între membrii familiei Gabras[2], ci şi între cei ai familiilor Asan[3] şi Paleolog[4]. Pe de altă parte, solia trimisă Veneţiei de Ştefan cel Mare la 1477 a fost prezentată acolo de un Ioannes Tzamplakon, arătat ca unchi al domnului. Cum nici tatăl, nici mama lui Ştefan nu avuseseră conexiuni familiale în aristocraţia bizantină, este de la sine înţeles că avem de-a face cu un unchi prin alianţă, adică un unchi al doamnei.

Se cuvine, de aceea, să scormonim şi puţinul care se ştie despre înrudirile bizantine ale doamnei Maria[5], pentru a vedea dacă, eventual, nu au rămas, încă, fie şi numai fărâme de informaţie nevalorificate în întregime, capabile să îngăduie formularea unor ipoteze noi sau măcar indicarea unor direcţii pentru cercetare şi reflecţie.

Este o întreprindere necesară, însă extrem de dificilă, din pricina

---

[1] V. *supra*, *„Maria Asanina Paleologhina, doamna Moldovlahiei"*.

[2] Acelaşi punct de vedere a fost afirmat de istoricul rus V. P. Stepanenko, într-un articol publicat la Tver în 1990; am luat cunoştinţă de el abia în primăvara anului 2004, însă, până la data redactării acestor pagini, nu l-am putut avea sub ochi: V. P. Stepanenko, *Легенда о Гаврах и Херсонес в русской и советской историографии*, în volumul *Историография балканского средневековья*, Tver, 1990, p. 87–95.

[3] Ivan Božilov, *Фамилията на Асеневци (1186–1460). Генеалогия и просопография*, Sofia, 1985 (ediţia a II-a, anastatică, Sofia, 1994), p. 416–418 (Asăneştii din Goţia crimeană şi Moldova, nr. 2).

[4] Averkios Th. Papadopulos, *Versuch einer Genealogie der Palaiologen. 1259–1453*, München, 1938, p. 79, nr. 127 a. Nu am văzut ediţia anastatică a acestei lucrări, apărută în 1962, la Amsterdam.

[5] Despre legăturile principilor de Theodoro cu aristocraţia bizantină, v. şi V. P. Stepanenko, *Владетели Феодоро и византийская аристократия XV в.*, în „Античная древность и средние века", 32, 2001, p. 335–353. Urmărirea relaţiilor genealogice merge, în general, pe direcţiile cunoscute.

capcanelor specifice prosopografiei lumii bizantine, unde, alături de propriul nume de familie, şi uneori chiar eclipsându-l, se puteau folosi şi „patronime" ale unor înaintaşi pe linie feminină, mergând chiar dincolo de generaţia bunicilor sau străbunicilor[6], şi unde se întreţăiau, într-un chip care poate apărea haotic, ordinea ierarhică (funcţiile), cea onorifică („prezeanţa") şi cea a înrudirilor[7]. Precum a spus mai demult d-l Matei Cazacu: „Nous sommes parfaitement conscient des difficultés d'orientation dans les arcanes du Gotha byzantin du XVe siècle, haut en couleur, où chacun était apparenté à tout le monde, ce qui conférait à ses membres un sens prononcé de solidarité de caste"[8]. Însă, în ultima vreme, stimulate de semi-mileniul Ştefan cel Mare, cercetările au condus la anumite constatări şi lumini noi s-au proiectat asupra unor izvoare cunoscute mai din vechime. Acestea justifică, sunt convins, reexaminarea surselor şi a ipotezelor care, de-a lungul anilor, s-au întemeiat pe ele.

Asăneştii bizantinizaţi (Asanii Paleologi) apar spre sfârşitul veacului al XIII-lea. Un nepot de fiică al împăratului bulgar Ioan al II-lea Asan (1218–1241), purtând chiar numele acestuia, s-a căsătorit, pe la 1278, cu Irina Paleologhina, una dintre fiicele împăratului Mihail al VIII-lea Paleologul[9]. Strădania împărătescului socru de a-l aşeza pe Ioan pe tronul Bulgariei (1279) – între ai cărei suverani este socotit ca Ioan al III-lea Asan – nu a avut succes. Alungat de la Târnovo, tânărul prinţ s-a întors la familia soţiei sale. Ioan Asan şi Irina Paleologhina, morţi în primii ani ai veacului al XIV-lea, au lăsat şapte copii –

[6] Cf. Donald M. Nicol, *The Prosopography of the Byzantine Aristocracy*, în volumul *The Byzantine Aristocracy. IX to XIII Centuries*, Edited by Michael Angold, Oxford, 1984, p. 79–91; v. p. 83: „The Byzantines had a strongly developed sense of family and family connexions. But a man would seldom trace his ancestry back for more than about three generations". Însă un nume precum „Ioannes Doukas Angelos Palaiologos Raoul Laskaris Tornikes Philantropenos Asanis" trebuie raportat, evident, la mai mult decât trei generaţii de înaintaşi ! Pentru personajul menţionat (nepot de frate al Irinei, soţia împăratului Ioan al VI-lea Cantacuzino), v. *supra*, *„Maria Asanina Paleologhina, doamna Moldovlahiei"*.

[7] V., în acest sens, Jean Verpeaux, *Hiérarchie et préséances sous les Paléologues*, în **TM**, 1, 1965, p. 421–437.

[8] Matei Cazacu, *Les parentés byzantines et ottomanes de l'historien Laonikos Chalkokondyle (c. 1423 – c. 1470)*, în „Turcica", XVI, 1984, p. 111.

[9] Averkios Th. Papadopulos, *op. cit.*, p. 27–28, nr. 44. Pentru urmaşii imediaţi ai Irinei Paleologhina: F. I. Uspenskij, *Болгарские Асеневичи на византийской службе в XIII–XV вв.*, în „Известия Русского Археологического Института в Константинополе", XIII, 1908, p. 1–16; Bariša Krekić, *Contribution à l'étude des Asanès à Byzance*, în **TM**, 5, 1973, p. 347–355; Erich Trapp, *Beiträge zur Genealogie der Asanen in Byzanz*, în **JÖB**, 25, 1976, p. 163–177. Ansamblul informaţiilor la Ivan Božilov, *op. cit.*, p. 249–255 (Asăneştii în Bizanţ, nr. 1). O reexaminare a surselor nu ar fi, totuşi, inutilă.

două fete şi cinci băieţi, dintre care doi (Andronic[10] şi Isaac) au avut urmaşi numiţi atât *Asan*, cât şi *Paleolog Asan*. Ei au ajuns până la vremea căderii Constantinopolului, şi unii au supravieţuit tragediei din mai 1453, însă firul legăturii genealogice dintre ei nu se mai poate reconstitui.

Cu o Maria, din neamul vestit al Asanilor, care se trăgea din spiţa împărătească (*porfirogenetă*) a Paleologilor, se căsătorise un prinţ de Theodoro, anume Ioan, fiul lui Alexios. Această omonimă a doamnei Moldovei aparţinea, după mamă, şi minunatului neam Tzamplakon[11]. Cum aceleaşi înrudiri – cu neamurile Asan Paleolog şi Tzamplakon – se vădesc şi la doamna lui Ştefan cel Mare, s-a putut formula ipoteza că aceasta din urmă era fiica celei dintâi, ceea ce a condus la afirmarea identităţii lui Ioan cu Olobei de la Mangop[12]. Acum, identificarea părinţilor doamnei lui Ştefan cu Manoil şi Anna din pomelnicul Mănăstirii Bistriţa impune concluzia că şi această Ana aparţinea aceluiaşi neam de Asani Paleologi încuscriţi cu Tzamplakonii.

Însă nu este exclus ca neamul principilor de Theodoro să fi avut şi înrudiri mai vechi cu familiile bizantine. Arborând vulturul bicefal al Paleologilor, Alexios voia, poate, să facă ştiută, prin acest limbaj al simbolurilor, o alianţă matrimonială cu cei care domneau la Constantinopol[13]. În sensul unei înrudiri mai directe a doamnei Maria cu Paleologii par să pledeze

[10] Căsătorit cu o membră a familiei Raoul (Ralli), de vreme ce unul dintre fiii săi este numit Manuel Comnen Raoul Asan; cf. Ivan Božilov, *op. cit.*, p. 283, nota 124; p. 301 şi 304, nota 2; S. Fassoulakis, *The Byzantine Family of Raoul–Ral(l)es*, Atena, 1973, p. 73–75, nr. 61. O fiică a acestui Andronic Paleolog Asan, Irina, a fost soţia împăratului Ioan al VI-lea Cantacuzino.

[11] Alexander Alexandrovich Vasiliev, *The Goths in the Crimea*, Cambridge, Massachusetts, 1936, p. 195–197; Averkios Th. Papadopulos, *op. cit.*, p. 79, nr. 127; Ivan Božilov, *op. cit.*, p. 414–416 (Asăneştii din Goţia crimeană şi Moldova, nr. 1), cu toată bibliografia anterioară; referinţele la neamul Gabras nu mai sunt, evident, de ţinut în seamă. Epitetele folosite în acest paragraf provin din versurile epitafului pe care Ioan Eugenikos l-a dedicat micului Alexios, fiul Mariei, mort la Trapezunt pe la 1447 (v. *supra*, *„Maria Asanina Paleologhina, doamna Moldovlahiei”*).

[12] A. V. Soloviev, *Спорные вопросы по исторіи Готскаго княжества въ Крыму. По поводу книги* A. A. Vasiliev, *The Goths in the Crimea …*, în **SK**, IX, 1937, p. 96; Averkios Papadopulos, *op. cit.*, p. 79. V şi comentariile lui Damian P. Bogdan pe marginea recenziei lui A. V. Soloviev, în **AR**, V, 1940 (s-au tipărit şi ca extras, cu titlul *Mangupul în lumina unor noi cercetări*), p. 365; Marcel Romanescu, *Albizzi şi Paleologii*, în „Hrisovul”, III, 1943, p. 94.

[13] Presupunerea lui Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 217–218, că prezenţa vulturului bicefal în pisaniile lui Alexios s-ar datora căsătoriei fiului acestuia, Ioan, cu o Paleologă mi se pare de neluat în seamă, din punct de vedere atât logic (socrul să utilizeze însemnele nurorii ?!), cât şi cronologic (nu este plauzibil ca Ioan să fi fost deja căsătorit la 1425 şi 1427, de vreme ce copilul Alexios i se naşte tocmai pe la 1440). Autorul citează, însă, întrebarea pe care şi-o punea P. I. Köppen, dacă nu cumva Alexios însuşi fusese căsătorit cu o Paleologă (*ibidem*, p. 218, nota 1).

şi alte câteva informaţii, care trebuie readuse în discuţie şi reanalizate.

În 1932, istoricul Ilie Minea a atras atenţia asupra unei informaţii dintr-o veche cronică rusească (Hustynskaja Letopis'), după care soţia lui Ivan al III-lea, marele cneaz al Moscovei – Sofia-Zoe, fiica despotului Toma Paleologul, fratele cel mai mic al ultimului împărat bizantin – ar fi avut o „soră a doua", măritată cu Ştefan cel Viteaz, domnul Moldovei[14]. Este adevărat că Maria de la Mangop nu putea fi una dintre fiicele despotului Toma Paleologul[15]. Însă tot atât de adevărat este şi faptul că nu ştim ce putea să însemne, sub pana cronicarului rus, „soră de-a doua": vară primară ori de-a doua, vară de sânge (după tată sau după mamă) ori prin alianţă ?! Întrebarea trebuie să se pună în acest chip, întrucât, pe de o parte, Toma Paleologul fusese căsătorit cu o prinţesă genoveză, Caterina Zaccaria, căreia i se spunea şi Asanina, după o străbunică din neamul Asanilor Paleologi căsătorită cu Centurione I Zaccaria[16]. Caterina Asanina Zaccaria avea un unchi în înrudire cu familia Tzamplakon, „mai mult un Chidonide decât Tzamplakon", spune cronicarul Sphrantzes[17], care trebuie să fi fost foarte bine informat în materia acestor înrudiri, fiind el însuşi căsătorit cu „fiica secretarului împărătesc Alexie Paleologul Tzamplakon"[18]. Înrudirea despotului Toma cu neamul Tzamplakon se verifică şi altfel: la 1455, un „Joannes Zamblaco", văr (*cusinus*) al lui Toma, despotul Moreii, se afla la

[14] I. Minea, *În legătură cu Maria de Mangop*, în **CI**, V–VII, 1929–1931, p. 426. Informaţia a fost preluată şi folosită de I. C. Filitti, *Marie Paléologue († 1477), épouse d'Étienne le Grand, prince de Moldavie*, Bucureşti, 1937, p. 6. Fragmentele de interes românesc ale cronicii au fost publicate în 1952 de P. P. Panaitescu (Al. Grecu), *Ştefan cel Mare văzut de o cronică rusească*, în „Studii", 5, 1952, I, p. 142–144, şi reeditate recent în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, carte tipărită cu binecuvântarea Înalt Prea Sfinţitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei şi Rădăuţilor, Sfânta Mănăstire Putna, 2004, p. 224–226 (v. p. 225).

[15] Cum a crezut I. C. Filitti, *op. cit*.

[16] Cf. Charles Hopf, *Chroniques gréco-romanes inédites ou peu connues publiées avec notes et tables généalogiques*, Berlin, 1873 (ediţie anastatică, Atena, 1961), p. 502. Un fiu al lui Centurione I şi-a spus Andronico Asano, iar o fiică, Maria, era numită şi Asanina; un nepot de fiu s-a numit, chiar, Giovanni Paleologo; un frate al Caterinei (fiu bastard) a fost Giovanni Asano. V. şi Ivan Božilov, *op. cit.*, p. 401–413.

[17] Georgios Sphrantzes, *Memorii 1401–1477*, ediţie critică de Vasile Grecu, Bucureşti, 1966, p. 113. Asupra acestui amănunt a atras atenţia P. P. Panaitescu în 1922: P. P. Panaitescu, *Iarăşi „unchiul" lui Ştefan cel Mare*, în **RI**, VIII, 1922, 1–3, p. 45–47.

[18] *Ibidem*, p. 63. Acest amănunt a fost pus în evidenţă de N. Iorga, în 1932 (N. Iorga, *Încă un Ţamblac*, în **RI**, XVIII, 1932, 10–12, p. 303), cu observaţia că „prin Ţamblac, Ştefan era rudă şi cu cronicarul intimităţilor dinastiei". Aceluiaşi istoric i se datorează semnalarea şi a altei legături între Tzamplakoni şi Paleologi: tutorele lui Andronic cel Tânăr a fost un Tzamplakon din Christopolis, localitate de lângă Constantinopol (idem, *Tot Ţamblac*, în **RI**, XI, 1925, 1–3, p. 13).

Florența, cerând ajutor împotriva turcilor[19]. Pe de altă parte, fratele mai mare al lui Toma, despotul Dimitrie Paleologul, a fost şi el căsătorit cu o Asanină, anume Teodora, fiica lui Pavel Asan (guvernator al Constantinopolului în 1438–1439) şi sora lui Matei Paleolog Asan[20]. Cercul înrudirilor este destul de restrâns, iar regăsirea numelor Paleolog, Asan şi Tzamplakon în cazul despotului Toma poate să indice că autorul letopisețului rusesc deținea o informație, incompletă şi imprecisă, dar referitoare la o realitate genealogică de cunoştință publică: Maria Asanina Paleologhina de la Theodoro era – prin mama ei[21], desigur – rudă apropiată („soră a doua") a fiicei despotului Toma şi, implicit, a Paleologilor din Morea. Este, de altminteri, destul de bizar faptul că Zoe şi Maria s-au căsătorit în toamna aceluiaşi an 1472, cea dintâi plecând de la Roma spre Moscova cu o suită în care se afla, după cât se pare, şi un Constantin, identificat ca fiind un prinț de la Mangop[22]. Tot către Paleologii din Morea conduce şi un alt izvor, cunoscut şi discutat în istoriografia românească de acum aproape un veac şi la care trebuie să ne întoarcem pentru a-l reciti în lumina cunoştințelor şi a observațiilor acumulate de atunci încoace.

La 27 ianuarie 1584 (*more veneto*, deci 1585), din Cefalonia, un anume Demetrio Paleologo trimite o jalnică şi tulburătoare suplică dogelui Veneției, cerând ajutor în starea mizerabilă în care ajunsese. În sprijinul cererilor sale, el

---

[19] Sp. P. Lampros, *PalaiolÒgeia kaˆ Peloponnhsiak£*, IV, 1930, p. 246. D. A. Zakythinos îl socotea fiu al acelui Tzamplakon despre care Sphrantzes spune că era unchiul soției lui Toma Paleolog (D. A. Zakythinos, *Le despotat grec de Morée*, I, Paris, 1932, p. 277, nota 2).

[20] Cf. Ivan Božilov, *op. cit.*, p. 360–370 (nr. 53, Pavel Asan; nr. 54, Matei Asan) şi 371–372 (nr. 56, Teodora Asanina). Sphrantzes o numeşte pe fiica lui Pavel Asan „Asanina Teodora", iar pe Matei Asan – a cărui moarte o înregistrează la 29 martie 1467 – îl acuză că a fost „vinovatul de toate nenorocirile care au dat peste Morea" (Georgios Sphrantzes, *op. cit.*, p. 65 şi 135).

[21] Dacă reconstituirea genealogică pe care am propus-o este corectă şi mama doamnei Maria se numea cu adevărat Anna, atunci apare bizar că autorul letopisețului rusesc dă fiicei lui Toma Paleolog tocmai acest nume, ca şi cum nu s-ar fi ştiut că soția marelui cneaz al Moscovei se numea Sofia (Zoe). Este, oare, o confuzie provocată de existența numelui Ana între rudele despotului de Morea ?!

[22] V. *supra*, *Din istoria unei „împărății creştine"*. Despre Constantin, sursele ruseşti spun că s-a călugărit, ceea ce nu l-a împiedicat pe un istoric grec să afirme că acest „Fürst Konstantin aus dem Städtchen Mangup-Kale [sic !] auf der Krim" s-a căsătorit cu o Maria, pentru care s-a lucrat acoperământul de mormânt de la Putna. În felul acesta, autorul a putut atribui broderia cu vulturi bicefali unui atelier moscovit: „Ein letztes Zeugnis mit dem Doppeladler und dem Monogramm der Palaiologen-Familie führt uns nach Russland" – cf. Athanasios Fourlas, *Adler und Doppeladler. Kunstgeschichte Zeugnisse zum palaiologischen Doppeladler*, în volumul ***Q…asoj tîn Mousîn.*** *Studien zu Antike und Christentum. Festschrift für Josef Fink zum 70. Geburtstag*, Herausgegeben von Dieter Ahrens, Köln–Viena, 1984, p. 189. V. şi *infra*, *Însemnele imperiale ale doamnei Maria*.

aducea ca argumente serviciile pe care înaintaşii săi, vreme de un secol, le făcuseră Veneţiei. Al doilea în şirul celor astfel evocaţi este personajul care interesează istoria românească, *Zuanne Paleologo*, calificat drept *cugino* al despotului de Morea şi *cognato* al lui *Signor Stefano* […] *vaivoda della Valachia*[23]. Deşi atât I. C. Filitti[24], cât şi Marcel Romanescu[25] au dat pentru acest personaj anul 1469, textul însuşi nu spune chiar aşa, elementele cronologice la care el poate fi raportat cu certitudine fiind anii 1464 şi 1482. Doar acesta din urmă este menţionat explicit.

Cred că este necesară recitirea documentului în întregimea sa, pentru a avea o imagine mai clară a contextului în care Demetrio Paleologo evocă, la 1585, faptele lui Zuanne din urmă cu un veac.

Să observăm, înainte de toate, două lucruri. În primul rând, bogăţia de amănunte precise cu privire la faptele Paleologilor menţionaţi, în diverse lupte şi întâmplări, nu poate fi nici trecută cu vederea, nici bănuită de lăudăroşenie găunoasă: toate acestea fuseseră servicii aduse Veneţiei şi erau cunoscute de cei cărora Demetrio se adresa la 1585. El nu făcea decât să le reamintească, lăsând, firește, posibilitatea verificării lor[26]. De aceea, nu era câtuşi de puţin în interesul suplicantului să spună vreo minciună sau vreo inexactitate în domeniul în care ştia bine că o asemenea verificare era nu numai posibilă şi uşor de realizat, dar şi, fără îndoială, obligatorie. Aşa se explică, probabil, de ce numai două detalii cronologice figurează alături de atâtea nume de locuri. Respectivele date puteau fi culese chiar din surse scrise: nu ne putem îndoi de faptul că Demetrio avea el însuşi o mică arhivă cu hârtiile înaintaşilor, iar în asemenea documente se obişnuia să se amintească nu numai meritele beneficiarului, dar şi acelea ale înaintaşilor. Lucrul se verifică, de altminteri în cazul de faţă.

După această primă observaţie, o formulez pe cea de-a doua. Demetrio Paleologo enumeră, numindu-i, şase membri ai familiei sale care au avut merite faţă de republică, dar numai patru se leagă într-un mic arbore genealogic: bunicul *Demetrio* („mio avo"), unchiul *Andronico* („mio barba"), tatăl *Zuanne*

[23] C. N. Sathas, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Âge*, V, Paris, 1883, p. 211–213. Fragmentul care interesează istoria lui Ştefan cel Mare a fost reprodus de Ioan C. Filitti, *Arhiva Gheorghe Grigore Cantacuzino*, Bucureşti, 1919, p. 283, nota 1, şi de N. Iorga, *„Unchiul" lui Ştefan cel Mare*, în **RI**, V, 1919, 11–12, p. 367–368. Un comentariu (fără aprofundarea informaţiilor) la G. E. Typaldos, *Of ¢pÒgonoi tîn PalaiolÒgwn met¦ t¾n `/Alwsin*, în „Delt…on tÁj `IstorikÁj kaˆ 'EqnologikÁj `Etaire…aj tÁj `Ell£doj", VIII, 1922, p. 149–151.

[24] I. C. Filliti, *Marie Paléologue († 1477)…*, p. 4.

[25] Marcel Romanescu, *op. cit.*, p. 98.

[26] Toate plăţile se consemnau, cum se vede din actele publicate de C. N. Sathas. Chiar pe aceeaşi pagină (C. N. Sathas, *op. cit.*, V, p. 211) sunt indicaţii de la 1581, în sensul strictеţii şi consemnării plăţilor.

(„padre di me") şi el însuşi, *Demetrio*. Ceilalți doi, cei mai vechi, din veacul anterior, sunt doar arătaţi ca aparţinând aceleiaşi familii – aş zice chiar aceleiaşi ramuri –, dar fără indicarea legăturii de rudenie. Este un punct la care ne vom întoarce.

Iată ce spune textul: „Doppo la infelice caduta della fameglia Paleologa, tutta quella descendentia essercitò con tanto ardore la disciplina militare à essaltatione et diffesa di questo Ecc.^{mo} Dominio, che le cose fatte da essa forno giudicate degne del suo Ecc.^{mo} Senato, che fussero con beneficienza d'animo lodate et honorate. Al signor Andronico Paleologo, l'anno 1469, per l'opere fatte dall'autorita et valor sua all'impresa Xamili et di Corintho, fu donato il luogo di Castrin, che fu poi a spese sue fortificato et populato"[27].

„Impresa Xamili et di Corintho" evocată aici este, desigur, încercarea veneţienilor, în toamna anului 1466, de a reface eficienţa Hexamilionului – zidul menit să blocheze trecerea prin Corint –, pe când trupele comandate de Alvise Loredan şi Bertoldo d'Este erau concentrate la Nauplia[28].

„Il luogo di Castrin" a aparţinut, în adevăr, unor Paleologi. „Sotto di Napoli sono Castris et Tremis", spune un raport din 1525 („Neapolis Romaniae", Nauplia sau Nauplion de azi, a aparţinut veneţienilor până la 1540, când a trecut în stăpânirea Porţii). Raportul adaugă: „et [à] Castri sono signori i Alberti et Paleologi, per concession fattali per uno zeneral za molti anni, i qual se hanno fatto certe torre, che in vero sono refugio de li habitanti de quel locho…"[29]. „Anii mulţi", care trecuseră de la concesiunea făcută unor membri ai familiilor Alberti şi Paleolog, acoperă perfect răstimpul 1469–1525, după cum referirea la construirea fortificaţiilor care îi apărau pe locuitori confirmă relatarea din 1585.

Al doilea personaj evocat e Zuanne Paleologo al nostru. După felul relatării, s-ar deduce că era fiul precedentului; nu cred, însă, că s-ar putea accepta această concluzie.

---

[27] *Ibidem*.

[28] Peter Schreiner, *Die byzantinischen Kleinchroniken*, II, Viena, 1977, p. 507. Pentru cronologia evenimentelor anterioare: R. Lopez, *Il principio della guerra veneto-turca nel 1463*, în „Archivio Veneto", 5^{a} ser., 1934, 15, p. 45–131 (*apud* Peter Schreiner, *op. cit.*, p. 508, nota 71). Nu am putut vedea acest studiu. O descriere contemporană a întâmplărilor din 1463–1469, la N. Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle*, IV, Bucureşti, 1915, p. 200–214, nr. CXXXVI. Despre aceste războaie, v. şi Marie F. Viallon, *Venise et la Porte Ottomane (1453–1566). Un siècle de relations vénéto-ottomanes de la prise de Constantinople à la mort de Soliman*, Paris, 1995, p. 149–150; v. şi p. 177, cu următoarea afirmaţie: „Une expédition de 1481 soumet les Valaques du roi Stéfan et il [= Bâyezîd] lance ses sommations en Moldavie en lui réclamant un tribut, suivies d'une expédition militaire". Comentariile sunt de prisos.

[29] C. N. Sathas, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Âge*, VI, Paris, 1884, p. 246; v. şi p. 247 şi 254.

„Ne fu minori la devotione di Zuanne Paleologo, il quale, per facilitare i disegni del Clar.mo S. Alvise Loredan, all'hora general da Mare, gli donò liberamente l'isola de Stalimene, la qual egli havea havuta dal Despoto della Morea, suo cugino, dopo la consignatione della quale applicatosi al servitio di questo Ser.mo Dominio, essercitò la destrezza sua col Signor Stefano, suo cognato, all'hora Vaivoda della Vallachia, con grande beneficio delle cose publiche; l'anno 1482 essendo grandissimo il bisogno della guerra contra Ferrara, vene con molto seguito de Greci al servitio della Vostra Serenità, et fù in quella occasione gratissima et utilissima la servitù sua, si come anco nell'assedio di Padoa soccorendola con molto gente si fesce conoscer per servitor fidelissimo et pronto al morire per servitio di Vostra Serenità"[30].

Zuanne Paleologo, „cugino" al despotului de Morea şi „cognato" al lui Ştefan cel Mare, are, în această relatare târzie, o biografie mai largă decât a propriului bunic al suplicantului („Demetrio Paleologo, mio avo"), despre care nepotul nu are de spus decât atâta: „nell'imprese fatte di Metilene e di Santa Maura e Ceffalonia, operò cose degne de memoria et di notal beneficio à quei progressi"[31]. Urmează cinci rânduri pentru unchiul Andronico şi cam tot atâtea pentru tatăl Zuanne. Omonimul acestuia de la 1482 a fost, evident, figura centrală a familiei, un punct de referinţă pentru urmaşi, atât prin faptele sale, cât şi prin relaţiile şi înrudirile sale. Dacă evocarea lui se întinde pe tot atâta spaţiu cât a tatălui şi a unchiului la un loc, nu cred că putem bănui o tentativă de apropriere neîndreptăţită, de uzurpare.

Înainte de a analiza biografia lui Zuanne Paleologo, să urmărim, spre verificare, şi mica istorie a familiei povestitorului. Bunicul, Demetrio, ilustrat în acţiuni militare din Lesbos (Mytilene), Santa Maura şi Cefalonia – întâmplări care pot fi identificate, desigur, în istoria Veneţiei din primele decenii ale secolului al XVI-lea – a avut doi băieţi: Andronico şi Zuanne (să observăm că ei repetă prenumele primilor doi evocaţi). Cel dintâi, „l'autoritta et credito del quale era grandissimo in Morea", s-a ilustrat în chip deosebit în luptele pentru apărarea Naupliei („assedio di Napoli di Romania"), pierzându-şi viaţa, până la urmă, împreună cu doi veri ai săi, „in una grossa scaramuccia fatta sotto Argos". Cel de-al doilea, luptător în aceleaşi împrejurări, a avut „miglior fortuna" – adică nu a murit, ci a continuat lupta „con singolar benefitio", până când Nauplia a fost predată („fu consignata alli nemici"). Cu acel prilej, Signoria a arătat lumii întregi cât de mult a preţuit strădaniile lui Zuanne Paleologo (II): acesta a fost făcut cavaler şi, în schimbul bunurilor pierdute la Napoli (Nauplia), în valoare de 5.000 de scuzi, a primit un domeniu în Cipru şi

[30] *Ibidem*, V, p. 211–212.
[31] *Ibidem*, p. 212.

o misiune militară acolo, „come il tutto chiaramente si vede dall'attestazione dell' Ecc^mo Senato". Această ultimă precizare arată limpede că autorul jalbei avea la îndemână acte scrise, pe care le putea înfățișa în sprijinul afirmațiilor sale. Pe de altă parte, menționarea bunurilor pierdute la Nauplia („i beni abbandonati […] a Napoli") îndreptățește presupunerea că spița lui Demetrio Paleologo cobora din acel prim Andronico, așezat în 1469 la Castrin și ai cărui urmași, nenominalizați, sunt atestați acolo – precum am arătat – la 1525.

Adevărul celor relatate până aici se poate controla și prin alte documente. Pentru etapa anterioară căderii Naupliei, Demetrio (I) este atestat la 1500 și la 1506, cu calitatea sa de comandant de stratioți din „Neapolis Romaniae"[32]. Etapa cipriotă este încă și mai bine documentată.

La 1544, în Cipru, este menționată „domina Maria, relitta del quodam fidelissimo nostro Andronico Paleologo da Napoli di Romania"[33]. Apariția văduvei este, desigur, o confirmare a morții soțului în condițiile descrise de nepotul de frate al acestuia. Un an mai târziu, în iulie 1545, conducerea unei companii de călăreți din Cipru a fost încredințată lui Zuanne Paleologo: documentul dă informații care, și ele, confirmă pe acelea din jalba omonimului de la 1585. „Il fidelissimo nostro D. Zuanne Paleologo, nobile da Napoli di Romania", se afla în Cipru de patru ani și fusese deja răsplătit de guvernul venețian „per li meriti soi et per li beni abbandonati in detta città di Napoli". Slujise „nella militia equestre" și dorea să slujească în continuare, în același mod „precum au făcut-o întotdeauna înaintașii săi, care au fost foarte devotați republicii noastre" (*che hanno fatto sempre li maggiori soi, li quali sono stati devotissimi della Republica nostra*). În adevăr, Zuanne Paleologo „per il Serenissimo Principe nostro sia creato Cavalliero" și, avându-se în vedere că pierduse la Napoli bunuri în valoare de 4.155 de ducați, i s-au dat, în aprilie 1541 – ca să poată trăi „cu numeroasa lui familie" (*con la numerosa fameglia soa*) – terenuri care urmau să rămână în stăpânirea urmașilor săi, însă fără a putea fi vândute sau înstrăinate în vreun fel. Fiului său, Manoli, i se asigura un loc în compania tatălui său[34].

[32] Cf. N. Iorga, *Despre Cantacuzini*, București, 1902, p. XIX, nota 1 (17 iunie 1500: *strenuus et fidelissimus noster Dimitrj Paleologus, caput stratiotarum*) și nota 4 (1506: *Demetrius Paleologus, caput stratiotarum Neapolis Romanie*). Primul document și în idem, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle*, V, București, 1915, p. 285, nr. CCCXXV.

[33] C. N. Sathas, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Âge*, VIII, Paris, 1888, p. 389 (volumul VIII este numerotat în continuarea volumului VII; din această cauză, este citat, uneori, ca volumul VII).

[34] *Ibidem*, p. 401–402.

Etapa cipriotă a durat până când şi această insulă (posesiune venețiană din 1489) a fost cucerită de otomani, în 1571[35]. Şi din nou Paleologii şi-au pierdut bunurile şi viețile. Cu acel prilej au murit cavalerul Zuanne Paleologo şi unul dintre fiii săi (poate acel Manoli), iar altul – autorul jalbei – a fost luat în sclavie şi a petrecut şase ani în lanțuri înainte de a ajunge să se regăsească viu, la umbra Serenissimei, dar fără bani şi oameni, după o slujire de 20 de ani.

Ultimul detaliu indică, oarecum, vârsta personajului: în jur de 40 de ani – oricum, un om în toată puterea, de vreme ce încă îşi oferea serviciile. Admitem că era născut pe la 1545, ceea ce duce, pentru generația anterioară (Andronico II şi Zuanne II) la anii 1515–1520, iar pentru cealaltă („Demetrio […] avo") la anii 1480. Această reconstituire a generațiilor genealogice arată că Andronico (I) de la 1469 şi Zuanne (I) de la 1482 nu puteau să aparțină generației tatălui primului Demetrio („Demetrio […] avo"), născută pe la 1450, ci mai degrabă uneia anterioare, născută pe la 1420–1430.

Generația necunoscută, încadrată între circa 1455/1465 (naştere) şi circa 1515/1525 (moarte) – veriga de legătură între Andronico I şi Demetrio I (bunicul suplicantului de la 1585) – este reprezentată, mai mult decât probabil, de Paleologii menționați la Castrin, în 1525.

Se vede bine că Paleologul de la 1585 cunoştea suficient de amănunțit isprăvile înaintaşilor săi şi răsplățile primite de aceştia; se vede, de asemenea, că avea la îndemână acte scrise, în care citea despre toate aceste fapte şi

[35] Étienne de Lusignan, în a sa *Description de toute l'isle de Cypre*, scrisă în 1572 şi tipărită la Paris în 1580, dă o serie de informații despre Paleologii din Cipru, cu care dinastia de Lusignan a avut trei înrudiri (p. 208[r]: „les Paléologues, maison Impériale, trois"), dintre care una o reprezintă căsătoria propriei sale surori, Elena, cu cavalerul Dimitrie Paleolog (p. 204[v]). Numele acestuia figurează şi în lista căpitanilor de stratioți (p. 246[r]: „Le chevalier Demetrie Paleologue, Gentil-homme de Cypre & vostre beau-frere"), listă încheiată cu un omonim, „Le capitaine Demetrie Paleologue", care este, cred, chiar autorul jalbei din 1585. Pentru Paleologii din Cipru, v. şi C. N. Sathas, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Âge*, VII, Paris, 1888, p. 117–118, despre *cavalier* Filip Paleologul († 1514), tatăl lui Anibal Paleologul şi al lui Matei Paleologul. Anibal s-a căsătorit cu Pantasileea d'Acre, vară primară a tatălui Elenei de Lusignan, soția lui Dimitrie Paleologul, şi a avut o fiică numită Lusignan Paleologue, ajunsă la Veneția (Étienne de Lusignan, *op. cit*., p. 203[v]). Fratele lui Anibal, Matei, a avut un fiu numit Achille, şi el în corpul stratioților la 1546 (C. N. Sathas, *op. cit.*, VIII, p. 424). Încă din 1468, un Paleolog – Yorgui Paleolog – era aşezat în Cipru: *Le livre de remembrances de la Secrète du royaume de Chypre (1468–1469)*, publié par Jean Richard avec la collaboration de Théodore Papadopoulos, Nicosia, 1983, p. 109 („Messer Annibal Paleologo", p. 500); el este tatăl lui Filip Paleologul, desemnat drept „Filippo Giorgati". Despre aceşti Paleologi, v. şi Fani Mavroidi, *Appalti e produzione a Cipro nel 500. Il caso della famiglia dei Paleologi*, în **RSBS**, II, 1982, p. 219–232. Pietro Valderio, *La Guerra di Cipro*, publié par Gilles Grivaud et Nasa Patapiou, Nicosia, 1996, p. 103–104: Speranza Paleologa, căsătorită cu Andrea Rondachi, comandantul stratioților din Limasol († 1559); unul dintre fii se numeşte Paleologo Rondachi.

răsplăți. Expunerea sa fiind controlabilă într-o mare parte a ei, trebuie să acceptăm că ea este veridică şi în partea pentru care controlul nu este sau nu pare a fi posibil. Însă, pentru veneţienii veacului al XVI-lea, putința acestui control exista, iar eventualele afirmații neîntemeiate puteau fi lesne sancționate. Cu alte cuvinte, nu cred că avem vreun motiv să punem la îndoială relatarea lui Demetrio Paleologo tocmai în punctul care priveşte legăturile genealogice ale înaintaşului său şi colaborarea lui cu un prinț aşa de îndepărtat, în spațiu şi în timp, cum era domnul Moldovei.

Să revenim acum la biografia lui Zuanne Paleologo, „cumnatul" lui Ştefan cel Mare.

Urmaşul său afirmă că acesta, ca să-i uşureze lui Alvise Loredan atingerea țelurilor sale (întâmplarea se petrece la începutul războiului veneto-otoman din 1463–1478), i-a cedat sau i-a pus la dispoziție insula Stalimene, adică Lemnos, pe care el o avea de la vărul său, despotul Moreii.

Ce spune istoria ? Insula Lemnos a fost cedată otomanilor de veneţieni prin tratatul din 25 ianuarie 1479[36], după mai mulți ani de situație nesigură şi schimbătoare: Mehmed al II-lea o lăsase, în 1460, despotului Dimitrie (unul dintre frații ultimului împărat), împreună cu insula Imbros, contra unui tribut de 300.000 de aspri[37], pentru ca din 1466 să înceapă a cere ambele insule. Alvise Loredan a avut, în adevăr, de-a face cu insula Lemnos, pe care a ocupat-o în iarna 1463–1464[38], dar la vremea aceea „posesorul" ei de drept era, prin bunăvoința sultanului, despotul Dimitrie Paleologul, rămas la Adrianopol, şi nu Zuanne Paleologo, cum afirmă urmaşul acestuia din 1585.

Şi totuşi, s-ar putea ca faptele descrise de Demetrio Paleologo (după mai bine de un secol de la petrecerea lor) să corespundă unei realități.

Avem la dispoziție un document de la Mănăstirea Sfântul Pavel de la Athos, pe care îl cunoaştem după ediția rezumată dintr-o carte apărută postum a lui Stéphane Binon. Documentul datează din 11 ianuarie 1463 şi cuprinde „le relevé cadastral de l'île de Lemnos", cu lista proprietăților pe care le avea acolo

[36] Armistițiul s-a încheiat în octombrie 1478, pentru o perioadă de şase luni (N. Iorga, *Veneția în Marea Neagră. III. Originea legăturilor cu Ştefan cel Mare şi mediul politic al dezvoltării lor*, în idem, *Studii asupra Evului Mediu românesc*, ediție îngrijită de Şerban Papacostea, Bucureşti, 1984, p. 294, nr. LIII: *de indutiis factijs per nos per sex menses cum Turco*). Tratatul a fost semnat la Istanbul, la 25 ianuarie 1479 (Franz Babinger, *Maometto il Conquistatore e il suo tempo*, Roma, 1957, p. 549–550), dar n-a fost făcut public la Veneția decât trei luni mai târziu, la 25 aprilie 1479, în ziua Sfântului Apostol şi Evanghelist Marcu, patronul cetății (N. Iorga, *op. cit.*, p. 295, nr. LIV; Franz Babinger, *op. cit.*, p. 551).

[37] Franz Babinger, *op. cit.*, p. 271.

[38] *Ibidem*, p. 349. V. şi Laonic Chalcocondil, *Expuneri istorice*, în româneşte de Vasile Grecu, Bucureşti, 1958, p. 315 (ultimele informații din scrierea sa) şi A. H. de Groot, *Limni*, în *Encyclopédie de l'Islam*, nouvelle édition, V, 1986, p. 769.

mănăstirea athonită Sfântul Pavel[39]. Porunca pentru o asemenea cercetare venise chiar din partea despotului şi a cumnatului său (fratele soţiei), Matei Asan Paleolog – de fapt, Paleolog Asan, cum e şi menţionat în act, şi cum şi semna, de altfel[40] – dar, în chip ciudat, cercetarea a fost făcută de cineva care se numea Iw£nnhj PalaiolÒgoj şi care semna cu cerneală roşie[41]. Se adăuga iscălitura episcopului Dionysios de Lemnos.

Ioan Paleologul din ianuarie 1463 nu putea fi un mărunt funcţionar în serviciul despotului, chiar dacă a îndeplinit misiunea de „apographeus" (recenzor). Oricum, unul ca acela n-ar fi semnat cu cerneală roşie.

Deşi nu am la îndemână mai multe date despre acest personaj (în jurul căruia se întrevede o controversă[42]), sunt înclinat să-l identific pe acest Paleolog

[39] Stéphane Binon, *Les origines légendaires et l'histoire de Xéropotamou et de Saint-Paul de l'Athos*, Louvain, 1942, p. 299–300. O mai veche ediţie intitulase, din eroare, documentul ca aparţinând „despotului de Lemnos, kyr Ioan Paleolog" (*ibidem*, p. 300). Poate această eroare a determinat înscrierea unui „Joannes (principe di Lemnos)" ca fiu – cu semn de întrebare, e drept – al lui Manuel, al doilea fiu al despotului Toma (Peter Mallat, *The Palaiologos Family After 1453: The Destiny of an Imperial Family*, în **MS**, VII, 1990, 1, p. 57), dar cronologia nu se potriveşte. Un frate al acestui Ioan, Andronic (c. 1510–1548) ar fi fost căsătorit cu o anume Theodora Zamplakon Palaiologa (*ibidem*, p. 59). Nu pot controla acum aceste informaţii, dar nici nu pot să nu relev coincidenţa prenumelor (fraţii Ioan şi Andronic) şi relaţia de rudenie cu neamul Tzamplakon.

[40] Stéphane Binon, *op. cit.*, p. 300–301.

[41] *Ibidem*, p. 300.

[42] După o cercetare care se pare că nu s-a mai publicat, cu documente încă inedite, răposatul istoric N. Oikonomides a identificat personajul cu un Cantacuzin, Ioan Paleolog Cantacuzino: „un praktikon émis en faveur du monastère athonite de Saint-Paul, en janvier 1463, par le fonctionnaire Jean Paléologue [Cantacuzène: je complète la signature d'après un acte inédit du même fonctionnaire en faveur de Vatopédi: photographie Sigalas]" – *Actes de Dionysiou*, éd. Nicolas Oikonomidès, Paris, 1968, p. 137. Cu acest nume „întregit" (arbitrar ?) – Ioan Paleolog Cantacuzino – este desemnat recenzorul din Lemnos într-un rezumat al actului din 11 ianuarie 1463 inserat în catalogul redactat de istoricul Kriton Chrysochoïdes pentru arhiva Mănăstirii Sfântul Pavel (*`Ier£ Mon» `Ag…ou PaÚlou. Kat£logoj toà 'arce…ou* , în „SÚmmeikta", IV, 1981, p. 261, nr. 9), însă ca o certitudine şi fără nici o explicaţie pentru completarea numelui. Aceluiaşi „Ioan Paleolog Cantacuzino" i s-a atribuit, apoi, un recensământ al bunurilor Mănăstirii Pantocratorului din insula Lemnos, datând din 1464 şi autentificat de acelaşi mitropolit Dionysios – cf. *Actes du Pantocrator*, éd. Vassiliki Kravari, Paris, 1991, p. 26. Identificarea propusă de N. Oikonomides în 1968 a fost preluată, sub semnul întrebării, în 1973 de Donald M. Nicol (*The Byzantine Family of Kantakouzenos. Some Addenda and Corrigenda*, în **DOP**, 27, 1973, p. 313), iar în 1981, de *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit* (**PLP**, nr. 10974), presupunându-se că personajul ar fi unul şi acelaşi cu Ioan Paleolog Cantacuzino, guvernator la Patras şi la Corint, dar şi cu un Ioan Cantacuzino scăpat din Constantinopol chiar la 29 mai 1453. Cercetările prosopografice foarte serioase, întreprinse în ultima vreme de istoricul francez Thierry Ganchou, arată, însă, că personajul care fusese guvernator la Patras şi la Corint şi-a pierdut viaţa apărând capitala, la 29 mai 1453 (Thierry

aflat la Lemnos, în 1463, cu acel Zuanne Paleologo arătat la 1585 ca „posesor" al insulei Lemnos. În împrejurări aşa de tulburi, fostul despot al Moreii a putut transmite guvernarea insulei unei rude, anume acestui Paleolog, probabil un văr nu foarte depărtat, de vreme ce mai folosea cerneala roşie. Se poate să nu fie nici o altă probă documentară în acest sens, dar coincidența e prea mare pentru a nu lua în considerare o asemenea ipoteză. Pe de altă parte, însă, sunt cunoscute mai multe cazuri în care guvernarea unor cetăți sau a unor oraşe importante a fost încredințată unor Paleologi. Astfel, Monemvasia a avut ca guvernator pe un anume Manuel Paleolog, care la 1460 a predat-o despotului Toma[43], localitatea Caritena era condusă de un Matei Paleolog Sguromali[44], iar la Salmenikon a guvernat viteazul Constantin Paleolog Graitzas (Gretza), cel care a rezistat luni în şir asediului otoman şi despre care Mehmed al II-lea a spus că a fost singurul om pe care l-a întâlnit în Morea, restul fiind sclavi[45]. O rudă a acestuia din urmă, Andrei Paleolog Graitzas (Gritzas), a îndeplinit

---

Ganchou, *Sur quelques erreurs relatives aux derniers défenseurs de Constantinople en 1453*, în „*Thesaurismata*. Bolletino del'Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini", 25, 1995, p. 67–70). Pe de altă parte, este foarte puțin probabil ca un Cantacuzin să fi semnat vreodată doar „Paleolog", când se ştie bine ce mândri erau Cantacuzinii de numele lor, chiar dacă îl adăugau şi pe acela al Paleologilor, la care erau îndreptățiți, după obiceiul bizantin, prin ascendența lor feminină. Este aplicabilă, aici, observația d-lui Thierry Ganchou, formulată cu privire la un alt personaj controversat, a cărui identificare a impus, şi ea, alegerea între un Paleolog şi un Cantacuzin: „si par son père [...] ce protostrator était bien un Paléologue Cantacuzène, *il est impossible qu'il se soit fait seulement appeler Paléologue*, ce patronyme certes prestigieux étant, pour ces Cantacuzènes, *parfaitement secondaire*. En effet, le prestige de leur nom véritable était tel, au XVe siècle, qu'*ils n'avaient pas, commes d'autres familles alliées à la dynastie mais moins illustres, la tentation de lui substituer celui de la maison régnante*. Leur double nom apparaît toujours dans les actes officiels; mais les chroniques les désignent simplement comme des Cantacuzènes, et jamais comme des Paléologues" (*ibidem*, p. 76; *subl. mele*). Ca atare, şi în lipsa „dosarului" constituit de istoricul N. Oikonomides, nu pot decât să-mi păstrez ipoteza formulată aici: Ioan Paleologul, recenzorul din 1463, este un membru al neamului Paleologilor, nu un Cantacuzin, şi ar putea fi identic cu strămoşul invocat la 1585.

[43] Georgios Sphrantzes, *op. cit.*, p. 119; Averkios Th. Papadopulos, *op. cit.*, p. 93–94, nr. 183; Franz Babinger, *op. cit.*, p. 266. Spandugino dă numele lui Nicolae Paleolog, care ținea Monemvasia „in nome del despoto", vânzând-o apoi veneților (C. N. Sathas, *op. cit.*, IX, Paris, 1890, p. 158; v. şi Theodore Spandounes, *On the Origin of the Ottoman Emperors*, Translated and edited by Donald M. Nicol, Cambridge, 1997, p. 38). V. şi **PLP**, nr. 21532 (Nicolae Paleolog).

[44] Georgios Sphrantzes, *op. cit*., p. 123; Averkios Th. Papadopulos, *op. cit.*, p. 92, nr. 177.

[45] D. A. Zakythinos, *op. cit.*, I, p. 272; Averkios Th. Papadopulos, *op. cit.*, p. 93, nr. 180; Franz Babinger, *op. cit.*, p. 269–270. V. şi **PLP**, nr. 21497. V. scrisoarea pe care acest Constantin Paleolog a adresat-o, la 1 octombrie 1460, ducelui şi ducesei de Milano, cerând ajutor pentru a-şi apăra posesiunea (N. Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle*, IV, p. 188, nr. CXIX).

aceeaşi misiune la Muchli, în Peloponez[46]. Şi în perioade mai vechi câte un Paleolog era trimis guvernator (kefal») în Lemnos, precum un Teodor, văr primar al împăratului, la 1328[47], şi un alt Teodor, unchi al împăratului, pe la 1381–1394[48]. Mai toţi aceşti Paleologi implicaţi după 1453 în rezistenţa antiotomană au ajuns în slujba Veneţiei, conducând detaşamente de stratioţi (cavalerie uşoară), de o bravură continuu subliniată de documente. Nu văd de ce unul dintre numeroşii veri mai îndepărtaţi – unii dintre ei indicaţi în acte drept o„ke‹oi, *familiares* ai împăratului – n-ar fi putut fi desemnat, în împrejurările de după 1453, de către despotul Dimitrie, ca un fel de guvernator al insulei Lemnos, deţinută din mila sultanului, lui revenindu-i, ca urmare, şi misiunea de a o preda veneţienilor.

*

În discutarea acestor amănunte, este, poate, potrivită o paranteză pentru a încerca să le vedem şi în contextul istoriei generale a Paleologilor. O asemenea cercetare mi se pare necesară pentru a ne apropia de înţelegerea statutului pe care, după prăbuşirea imperiului, putea să-l aibă, în spaţiul care tocmai înceta de a mai fi bizantin, un Paleolog, membru al unei ramuri colaterale a fostei familii domnitoare. Din acest punct de vedere, actul din 1463 oferă doar două indicii, însă ambele semnificative şi preţioase: personajul semnează cu cerneală roşie şi se află alături de Matei Paleolog Asan, cumnat al despotului Dimitrie, dar care nu utilizează cerneala roşie.

Identificarea Paleologilor mai depărtaţi de linia imperială este extrem de dificilă, cu tot ajutorul pe care îl oferă, acum, monumentalul lexicon prosopografic al epocii Paleologilor (**PLP)**. Cartea lui Averkios Th. Papadopulos din 1938 rămâne utilă, fără discuţie, dar ea este, totuşi, depăşită ca informaţie şi devine periculoasă raportarea la ea fără verificarea cu alte surse sau studii ulterioare. În plus, ea priveşte foarte puţin etapa de după 1453. O carte apărută în Malta, în 1985[49], vădeşte mai degrabă tentaţia de a legitima legătura diverşilor purtători de azi ai marelui nume cu Paleologii bizantini, decât strădania de a identifica, prin documente, pe urmaşii adevăraţi ai acestora. Aşa se face că s-a adunat mai multă informaţie cu privire la Paleologi foarte

[46] *Andrea Paleologo di Grizza, valentissimo huomo*, era *li signore* la Muchli. Predând locul, a plecat la Veneţia, unde a fost bine primit şi a fost făcut *capitano generale de tutti loro cavalli leggieri*, dar a murit în scurtă vreme – scrie Theodoro Spandugino (C. N. Sathas, *op. cit.*, IX, p. 157–158; Theodore Spandounes, *op. cit.*, p. 38); v. şi Averkios Th. Papadopulos, *op. cit.*, p. 93, nr. 181.

[47] **PLP**, nr. 21463.

[48] *Ibidem*, nr. 21461.

[49] Charles A. Gauci, Peter Mallat, *The Palaeologos Family. A Genealogical Review*, Hamrun, Malta, 1985.

târzii şi, după cum se pare, destul de îndoielnici, discreditând inevitabil pe cei care, după 1453, reprezentau încă filonul autentic. Evident că toţi aceştia proclamau legătura cu Morea, pentru că Morea şi despoţii ei reprezentau ultima verigă a legitimităţii, cunoscută şi recunoscută de toată lumea. Însă istoria şi genealogia Paleologilor sunt, încă, pline de necunoscute, şi pentru deceniile care au urmat prăbuşirii imperiului[50], dar şi pentru cele două secole anterioare.

Izvoarele sunt mai generoase cu linia imperială: împăraţii, fiii şi fiicele lor[51]. Însă nu doar aceştia erau adevăraţi Paleologi. În fond, ar trebui să definim ce înţelegem prin formula *neamul Paleologilor*: numai linia imperială, sau pe toţi purtătorii numelui, uniţi prin ştiute sau neştiute fire de rudenie cu tatăl lui Mihail al VIII-lea ? Din acest punct de vedere, mi se pare sugestiv faptul că Averkios Th. Papadopulos a înregistrat un număr de 104 persoane cu loc cert în arborele genealogic al lui Mihail al VIII-lea şi nu mai puţin de 91 de persoane al căror loc în acelaşi arbore nu l-a mai putut stabili. Şirul acestor persoane – certe rude colaterale ale familiei imperiale – începe chiar cu un văr al lui Mihail al VIII-lea, protostratorul Andronic Paleologul, despre al cărui grad de înrudire cu împăratul mărturiseşte cronicarul Pachymeres.

În Constantinopol – şi în afara lui, fără îndoială – trăiau mulţi alţi nobili purtând numele de Paleologi, descendenţi prin bărbaţi sau prin femei din

[50] Constatarea este valabilă pentru toate marile familii bizantine care au avut şansa de a fi reprezentate în exilul impus de căderea Constantinopolului. N. Iorga a încercat o trecere în revistă a acestor refugiaţi (*Bizanţ după Bizanţ*, Bucureşti, 1972), însă o cercetare exhaustivă din punct de vedere strict prosopografic şi genealogic ar fi extrem de folositoare, după cum se întrevede din materialele puse în circulaţie în ultimele decenii. Citez câteva pe care le-am putut avea la îndemână: Constantin Marinesco, *Notes sur quelques ambassadeurs byzantins en Occident à la veille de la chute de Constantinople sous les Turcs*, în volumul *Mélanges Henri Grégoire*, II („Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves", X), Bruxelles, 1950, p. 419–428; Gustave Alef, *Diaspora Greeks in Moscow*, în „Byzantine Studies / Études Byzantines", 6, 1979, 1–2, p. 26–34 (textul pare a fi fost reluat, cu acelaşi titlu, în volumul *Rulers and Nobles in Fifteenth-Century Muscovy*, Londra, 1983, pe care însă nu l-am văzut); Henri Taparel, *Notes sur quelques réfugiés byzantins en Bourgogne après la chute de Constantinople*, în **BS**, 28, 1987, p. 51–58; Robert Croskey, *Byzantine Greeks in Late Fifteenth- and Early Sixteenth Century Russia*, în volumul *The Byzantine Legacy in Eastern Europe*, Edited by Lowell Clucas, New York, 1988, p. 33–56. Un pas foarte important în direcţia aceasta îl constituie o lucrare al cărei autor a adunat un imens material inedit din felurite arhive – Jonathan Harris, *Greek Emigres in the West, 1400–1520*, Camberley, 1995 –, dar care nu şi-a propus un studiu prosopografic (după cum a observat şi un recenzent, K. Douramani, în **OCP**, 66, 2000, 1, p. 207).

[51] Dar şi în acest caz sunt goluri de informaţie. De pildă, un frate al împăratului Ioan al V-lea, despotul Mihail, pare a fi avut un fiu, Alexie, de pe urma căruia au rămas doi copii, crescuţi de o mătuşă, Teodora Paleologhina Philanthropina; nici numele, nici soarta acestor copii nu s-au putut identifica (Averkios Th. Papadopulos, *op. cit.*, p. 47, nr. 75, şi p. 50, nr. 79), în ciuda faptului că ei erau veri de gradul al doilea ai ultimilor împăraţi bizantini.

împăratul Mihail al VIII-lea, din fraţii sau verii acestuia, ori dintr-un înaintaş comun. Cronicarul Ducas povesteşte că, la 1354, revenind în taină la Constantinopol pentru a-şi relua tronul, Ioan al V-lea Paleologul „a trimis de îndată din cei mai de aproape ai săi pe la locuinţele Paleologilor”[52]. Or, privind arborele genealogic al Paleologilor, se vede că în linia imperială nu prea mai erau purtători ai acestui nume pe linie bărbătească şi doar câţiva care, ca urmaşi prin femei, foloseau acest „patronim”. Pare neîndoios că Ducas a avut în vedere urmaşii unor ramuri colaterale, socotiţi totuşi în legătură cu ramura domnitoare[53].

Regestele actelor patriarhale arată, de pildă, pentru anii 1377–1410[54], un număr de Paleologi care pot fi socotiţi mai mult sau mai puţin depărtaţi de ramura porfirogeneţilor[55].

Mai este, apoi, o categorie care, de obicei, nu este luată în seamă atunci când se evaluează ansamblul familiei: bastarzii. Pare să fi existat şi în lumea bizantină, ca şi în cea occidentală, obiceiul de a legitima unii bastarzi, fete şi băieţi, crescuţi sub îngrijirea tatălui şi destinaţi unor cariere şi căsătorii pe potriva rangului lor. Arborele genealogic al Paleologilor întocmit de Averkios Th. Papadopulos arată, în fiecare generaţie a descendenţei lui Mihail al VIII-lea, copii din această categorie. Câteva cazuri sunt ilustrative pentru soarta lor. Astfel, Irina, fiica bastardă a împăratului Andronic al III-lea, s-a căsătorit cu Vasile I Mare Comnen, împărat al Trapezuntului. Ioan al V-lea a avut un fiu nelegitim numit Manuel (ca şi cel legitim, viitorul împărat Manuel al II-lea), învingător al turcilor într-o bătălie navală din 1411; mama sa, Eudochia, era

---

[52] Ducas, *Istoria turco-bizantină (1341–1462)*, ediţie critică de Vasile Grecu, Bucureşti, 1958, p. 68.

[53] Un Andrei Paleolog, „familiar” (o„ke‹oj) al lui Ioan al V-lea, la 1345 (*Actes de Lavra*, III (1329–1500), éd. Paul Lemerle, André Guillou, Nicolas Svoronos, Denise Papachryssanthou, Paris, 1979, p. 27, nr. 124), menţionat şi la 1346 (Averkios Th. Papadopulos, *op. cit.*, p. 75, nr. 114); un Dimitrie Paleolog, recenzor în insula Lemnos, la 1355 (*Actes de Lavra*, III, p. 57–66, nr. 36); un Teodor Paleolog, văr al împăratului, guvernator al insulei Lemnos (la 1405, după Averkios Th. Papadopulos, *op. cit.*, p. 89, nr. 168; la 1328, după **PLP**, nr. 21463).

[54] Jean Darrouzès, *Les regestes des actes du Patriarcat de Constantinople*, I. *Les actes des patriarches*, fasc.VI. *Les regestes de 1377 à 1410*, Paris, 1979.

[55] V., de exemplu, *ibidem*, p. 380, nr. 3139 (1400: Teodora Paleologhina şi fratele ei, Petru Paleologul); p. 358–359, nr. 3109 (1400: fraţii Mihail, Gavril şi Ioan Paleolog îşi lichidează patrimoniul pentru a-şi plăti datoriile; toţi trei fac parte din categoria „familiarilor” împăratului, aşa-numiţii o„ke‹oi; v. şi p. 461–463, nr. 3240 şi 3241, şi **PLP**, nr. 21442 şi 21443). Pentru categoria „familiarilor”: Jean Verpeaux, *Les **oikeioi**. Notes d'histoire institutionnelle et sociale*, în **REB**, XXIII, 1965, p. 89–99 (mai ales p. 96–98). V. şi Paul Magdalino, *The Byzantine Aristocratic **Oikos***, în volumul *The Byzantine Aristocracy. IX to XIII Centuries*, p. 92–111.

fiica unui *caesar* şi a unei porfirogenete[56], deci o fată care aparţinea tot familiei imperiale.

Un caz şi mai interesant este acela al lui Pavel Paleologul, patriarh latin al Ierusalimului şi al Constantinopolului. După tată, aparţinea familiei Tagaris, dar mama era „une Paléologue apparentée à la maison régnante”[57]. În 1380, la Ancona, el era însoţit de un Alexie Paleolog, menţionat astfel în două documente: *spectabilis dominus, dominus Alexius, natus serenissimi principis et domini, domini* [...] *imperatoris Constantinopolitani*[58]. În ambele documente, el semnează cu cerneală roşie, spunându-şi despot Paleolog[59]. Un izvor mai târziu arată că Alexie Paleologul era nepotul lui Pavel şi se intitula despot de Morea[60]. Amândoi au revenit la ortodoxie, în 1394–1395[61]. Soarta ulterioară a lui Pavel Paleologul[62] şi a nepotului său, despotul Alexie Paleologul[63], nu este cunoscută.

Aceste constatări au menirea să restrângă şi să precizeze cercul în care va fi de căutat şi de identificat – dacă viitorul o va îngădui – ramura de Paleologi căreia îi aparţinea doamna Maria. Trebuie să adaug, imediat, şi să subliniez faptul că apartenenţa la Asanii Paleologi nu exclude şi o înrudire directă cu Paleologii; din contra: dat fiind cercul foarte strâmt în care se făceau aceste căsătorii, ea este chiar de presupus.

*

[56] Averkios Th. Papadopulos, *op. cit.*, p. 58, nr. 89; Antonio Carile, *Manuele Nothos Paleologo. Nota prosopographica*, în „*Thesaurismata*. Bolletino del’Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini”, 12, 1975, p. 137–147.

[57] Raymond-J. Loenertz, O. P., *Cardinale Morosini et Paul Paléologue Tagaris, patriarches, et Antoine Ballester, vicaire du Pape, dans le Patriarcat de Constantinople (1332–34 et 1380–87)*, în **REB**, XXIV, 1966, p. 228. Pavel Paleolog spune despre tatăl său că era unul dintre *familiarii* împăratului, prieten al său, ba chiar de rangul său, „în virtutea căsătoriei sale şi pentru că intrase ca ginere în familia imperială” (*ibidem*, p. 228, nota 3). Cu privire la acest personaj, v. şi Bariša Krekić, *Deux notes concernant le patriarcat latin de Constantinople au XIVe siècle*, în **REB**, XX, 1962, p. 205–209.

[58] Raymond-J. Loenertz, O. P., *op. cit.*, p. 245 şi 249.

[59] *Ibidem*, p. 246 şi 250.

[60] J. Gill, S. J., *Paul Palaeologus, Patriarch of Jerusalem and Constantinople*, în **OCP**, XXXIV, 1968, p. 129.

[61] Raymond-J. Loenertz, O. P., *op. cit.*, p. 230; J. Gill, S. J., *op. cit.*, p. 132, nota 1.

[62] În 1938, Averkios Th. Papadopulos îl înregistra după Ducange, consacrându-i două rânduri (Averkios Th. Papadopulos, *op. cit.*, p. 75, nr. 117); biografia i s-a completat abia după trei decenii.

[63] Ar fi foarte ispititoare ipoteza că acest Alexie, un Paleolog bastard, trecut de la ortodoxie la catolicism şi revenit la ortodoxie, ar fi viitorul principe de Theodoro: din punct de vedere cronologic, nu este nici un impediment, iar arborarea vulturului bicefal la 1425 şi 1427 ar sprijini o asemenea identificare. O socotesc, totuşi, extrem de hazardată.

Anii care au urmat predării insulei Lemnos către veneţieni şi în care memoriul din 1585 arată că Zuanne Paleologo şi-a exercitat influenţa asupra cumnatului său, Ştefan al Moldovei, sunt tocmai anii când acesta din urmă s-a căsătorit cu Maria „de Mangop" (14 septembrie 1472) şi a declanşat războiul împotriva Porţii. În acest interval cronologic cade (1477) şi solia la Veneţia a „unchiului" lui Ştefan cel Mare, Zuan Zamblacho. În cele din urmă, în 1482, în vremea războiului dintre Veneţia şi Ferrara, Zuanne Paleologo a venit cu mulţi greci de-ai săi în sprijinul celei dintâi, remarcându-se în chip deosebit la asediul Padovei. Aceste isprăvi militare la 1482 pot să indice, eventual, un om matur, dar nu încă bătrân: presupunerea că era născut pe la 1430–1435 rămâne justificată.

Este, însă, acest personaj identic cu solul lui Ştefan cel Mare la Veneţia, în 1477 ?

Am impresia că, din cauza materialului documentar, o confuzie s-a produs în acest punct. Solul de la Veneţia e numit, în document[64], Zuan Zamblacho, deci era un Ioannes Tzamplakon şi acelaşi izvor spune că era *barbo*, adică unchi, al lui Ştefan cel Mare. Două decenii mai devreme, la 1455, un Joannes Zamblaco, văr al despotului Toma Paleolog, era sol al acestuia la Florenţa[65]. La rigoare, aceste două personaje ar putea fi identificate ca unul singur: un Ioannes Tzamplakon, „orator" la 1455, la Florenţa, pentru vărul său, Toma Paleologul, şi la 1477, la Veneţia, pentru nepotul său, Ştefan al Moldovei. Dar putem pune semnul egalităţii între acesta şi Zuanne Paleologo evocat de memoriul din 1585 pentru anii 1463–1482 cu indicarea calităţii de cumnat al lui Ştefan cel Mare?

S-a crezut că se poate da un răspuns pozitiv[66], întemeiat pe două argumente:

1) Zuanne Paleologo e arătat şi el ca văr al despotului Moreii (Dimitrie, desigur, fiind în legătură cu insula Lemnos);

2) un anume Iohannes Paleologus Zambelaco apare la 1461 ca beneficiind de ajutorul papei Pius al II-lea, întrucât îşi pierduse multele sale posesiuni din cauza otomanilor[67].

---

[64] Folosesc textul stabilit de profesorul G. Mihăilă, *Importanţa politică şi literară a corespondenţei lui Ştefan cel Mare cu Veneţia*, în idem, *Contribuţii la istoria culturii şi literaturii române vechi*, Bucureşti, 1972, p. 176–179, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în istorie*, carte tipărită cu binecuvântarea Înalt Prea Sfinţitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei şi Rădăuţilor, Sfânta Mănăstire Putna, 2003, p. 97–100.

[65] V. *supra*.

[66] I. C. Filitti, *Marie Paléologue († 1477)…*, p. 4; Marcel Romanescu, *op. cit.*, p. 98.

[67] N. Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle*, IV, p. 191, nr. CXXIII: *Moti compassione erga Magnificum dominum Iohannem Paleologum Zambelaco, Constantinopolitanum, spoliatum dominio terrarum multarum, quas possidebat, ab*

Având, aproximativ la aceeaşi vreme, doi Ioannes Tzamplakon (1455, 1477), un Zuanne Paleologo (circa 1463–1482) şi un Iohannes Paleologus Zambelaco (1461), a fost, desigur, uşor de conchis asupra identității lor şi de contopit într-o singură persoană.

Analiza documentului din 1585 arată, însă, că o asemenea identitate nu s-ar putea susține. Nu văd pentru ce, odată plecat din Constantinopolul ocupat de turci şi salvat în Italia, Iohannes Paleologus Zambelaco (1461) s-ar fi întors în insula Lemnos, semnând numai Paleolog şi făcând apoi isprăvile pe care i le atribuie memoriul din 1585. În plus – ceea ce mi se pare decisiv – un Tzamplakon, chiar Paleolog Tzamplakon fiind, nu ar fi putut semna cu cerneală roşie. Mi se pare mult mai aproape de realitate presupunerea că avem de-a face cu cel puțin două persoane diferite: la rigoare (din nou !), Joannes Zamblaco, vărul despotului Toma, de la 1455, Iohannes Paleologus Zambelaco de la 1461 şi Ioannes Tzamplakon, unchiul lui Ştefan, de la 1477, ar putea fi unul şi acelaşi personaj[68] – un Tzamplakon adăuga cu mândrie numele Paleologilor la al său, însă invers nu avea rost –, dar nu identic cu Zuanne Paleologo din Lemnos (1463–1464), în slujba Veneției pe la 1472, comandant militar la 1482 şi a cărui biografie, recuperată din jalba urmaşului său, direct sau colateral, de la 1585, îl arată ca văr al despotului Moreii şi cumnat al domnului Moldovei[69].

Sunt, apoi, şi argumente de ordin logic care pledează împotriva unei asemenea identități. Joannes Zamblaco de la 1455 şi Zuan Zamblacho de la 1477 sunt oameni versați în diplomație, calificați drept *egregius vir* […] *orator* cel dintâi, *orator illustris*, cel de-al doilea[70]. Zuanne Paleologo apare, din evocarea de la 1585, mai ales ca om de arme.

---

immanissimo rege Turcorum, qui etiam nonnullos eius filios crudeliter in vinculis detinet… . Reprodus şi în idem, *„Unchiul" lui Ştefan cel Mare*, p. 369.

[68] Identitatea celor doi Ioannes Tzamplakon, de la 1455 şi 1461, este afirmată şi de Jonathan Harris, *op. cit.*, p. 56 (autorul îl arată pe Joannes Zamblaco de la 1455 ca fiind în slujba despotului Dimitrie, nu dă şi numele Paleologus celui de la 1461 şi pare a nu cunoaşte existența lui Zuan Zamblacho de la 1477: „John Tzamblacon [...] who visited Florence on behalf of Demetrius Palaeologus in 1455, reappeared in Italy as a refugee in 1461").

[69] Într-o succesiune de identificări ipotetice, N. Iorga a pus semnul egalității întâi între personajele atestate la 1461 şi 1477 – „Il est très probable que c'est le même Jean «Zamblacco», «oncle» (*barba*) d'Étienne le Grand, prince de Moldavie, qui vint à Venise demander secours au nom de celui-ci, en 1477…" (N. Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle*, IV, p. 191, nota 1) – şi apoi între acestea şi cel menționat la 1585 (idem, *„Unchiul" lui Ştefan cel Mare*, p. 368–369).

[70] Preiau interpretarea editorului respectivului document, deşi, în context – *Expositio domini Ioannis Zamblacho, oratoris illustris domini Stefani vayvode Moldavie* (G. Mihăilă, *op. cit.*, p. 97) –, adjectivul *illustris* pare să determine, mai degrabă, pe *domini Stefani*. Traducerea din ediția folosită dă „sol strălucit al domnului Ştefan…" (*ibidem*, p. 100).

În al doilea rând, trebuie să acceptăm că solia domnului Moldovei a fost încredințată, la 1477, unui personaj nu numai instruit şi priceput în asemenea treburi, ci mai ales cu un statut care să nu-l pună într-o situație neconvenabilă în fața Senatului venețian. Documentul care conține celebrul său discurs a consemnat şi răspunsul Senatului. În acest mic text – care de obicei trece neobservat[71] –, se arată că senatorii şi-au exprimat îndoita bucurie de a-l vedea pe *Caloianis Valacus*[72], întâi pentru că era purtător al soliei domnului Moldovei şi apoi datorită respectului pe care îl aveau față de el personal: *Quod duplici causa multum jocunde vidimus personam suam, mittentis scilicet domini et proprio suo respectu*[73]. Este de presupus că acest Ioannes Tzamplakon nu adresase anterior cereri de ajutor financiar la Veneția şi că era un personaj cunoscut şi care se bucura de un anumit prestigiu. Orice altă situație ar fi diminuat personalitatea solului şi, implicit, importanța soliei. De altfel, este sugestiv faptul că această solie a fost încredințată unui Tzamplakon şi nu unui Paleolog, chiar şi de neam împărătesc, dar sărac şi obligat materialmente Signoriei (toți Paleologii erau stratioți, ostaşi în slujba Veneției). Din aceste puncte de vedere, s-ar putea lua în considerare posibilitatea ca solul lui Ştefan cel Mare să fie identic cu acel Iohannes Paleologus Zambelaco, adăpostit în 1461 la Roma, unde – cum se va vedea imediat – sunt menționați şi alți membri ai acestei familii, până spre începutul secolului următor.

În fine, în al treilea rând, trebuie să observăm că, la distanță de un secol, sursele dau indicații diferite privind înrudirea acestor personaje cu Ştefan cel Mare: unul, Ioannes Tzamplakon, este desemnat, la 1477, drept unchi (*barbo*), celălalt, Zuanne Paleologo, este desemnat, la 1585, drept cumnat (*cognato*). Oricât ar fi de preciși aceşti termeni pentru noi, astăzi, este cert că, la vremea respectivă, această precizie nu exista[74]. Un văr mai vârstnic putea fi numit

[71] Întrucât nu a fost inclus de Ioan Bogdan în culegerea sa de documente ale domniei lui Ştefan cel Mare, acest text a fost omis şi din aceea a lui G. Mihăilă, rămânând, astfel, în afara cunoaşterii mai largi (v. Ştefan S. Gorovei, Maria Magdalena Székely, ***Princeps omni laude maior.*** *O istorie a lui Ştefan cel Mare*, carte tipărită cu binecuvântarea Înalt Prea Sfințitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei şi Rădăuților, Sfânta Mănăstire Putna, 2005, p. 180, nota 430).

[72] Folosirea termenului *Valacus* şi-ar putea avea explicația în înțelegerea confuză a numelui de familie, care a mai determinat şi alteori ruperea acestuia în două părți – „Zan Blacho"; v. *infra*.

[73] N. Iorga, *Veneția în Marea Neagră*, p. 291.

[74] După G. E. Typaldos (*op. cit.*, p. 150) italianul „cognato" poate să însemne şi cumnat (gunaik£delfoj), dar şi ginere (gambrÒj). Despre ambiguitatea termenului gambrÒj, v. şi: L. Stiernon, *Notes de titulatures et de prosopographie byzantines. Sébaste et gambros*, în **REB**, 23, 1965, p. 222–243; Steven Runciman, *Lucas Notaras, „gambrÒj toà basilšwj"*, în ***Polychronion.*** *Festschrift Franz Dölger zum 75. Geburtstag*, Heidelberg, 1966, p. 447–449; Donald M. Nicol, *The Prosopography of the Byzantine Aristocracy*, p. 84.

unchi, după cum un unchi apropiat ca vârstă putea trece drept văr. Cumnații se socoteau ca atare şi la verii primari. În plus, ambii termeni – cum a sugerat şi Marcel Romanescu[75] – pot fi folosiți şi pentru a indica, într-un chip mai vag, o înrudire; o înrudire apropiată, desigur, căci altminteri n-ar mai fi fost adusă în discuție. Având în vedere precizia generală a relatării, cu date şi nume de persoane şi de locuri verificabile prin alte surse, cred că trebuie să acceptăm şi informația despre gradul de rudenie, aşa cum figurează el în document, lăsând termenului „cumnat" sensul său propriu, nuanțat, însă, în context, ca fiind un cumnat de vară.

Spunând acestea, nu am intenția să relativizez valoarea unor informații, ci numai să îndemn la prudență şi să previn eventuala lor absolutizare. Altminteri, nu ne putem îndoi că Zuanne Paleologo a fost, în adevăr, un om aflat în relații cu „cumnatul" său din Moldova. Dacă n-ar fi fost aşa, Demetrio de la 1585 nu avea de ce să menționeze faptul ca pe un argument folositor cererii sale, într-o vreme când numele şi faptele lui Ştefan cel Mare se ştergeau din amintirea oamenilor pentru a rămâne doar în aceea a hârtiilor. E, aici, un amănunt care priveşte „soarta faimei" marelui domn.

Pentru a conchide în acest subiect: cred că avem de-a face cu două personaje diferite – un Zuanne Paleologo, oştean în slujba Veneției, stratiot de frunte şi cu merite militare, venit poate în Moldova după căsătoria lui Ştefan cel Mare cu Maria „de Mangop", în calitate de rudă a doamnei şi putându-se numi, astfel, „cumnat (de vară)" al domnului, şi un Ioannes Tzamplakon, „unchi" al domnului tot după soția sa, locuind probabil în Italia şi meşter în arta oratoriei şi a diplomației. Ambii înrudiți cu despoții Moreii, ei au răspuns, desigur, la chemarea pe care trebuie să le-o fi adresat ruda lor devenită doamnă a Moldovei. Va fi de văzut ce lămuriri mai poate să aducă această constatare. În ceea ce priveşte, însă, posteritatea Paleologilor, cred că menționarea, la 1585, a înrudirii cu domnul Moldovei este un argument peremptoriu pentru a se acorda spiței lui Demetrio Paleologo „certificatul" de autenticitate.

Din păcate, neamul Tzamplakonilor nu s-a bucurat de aceeaşi atenție ca alte familii bizantine. Câteva studii[76] şi vocile din *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit* (**PLP**) înregistrează informații mai degrabă disparate, care nu pot da o imagine coerentă din punct de vedere genealogic decât pentru

[75] Marcel Romanescu, *op. cit.*, p. 98.

[76] Cf. N. Bănescu, *Peut-on identifier le* ***Zamblacus*** *des documents ragusains ?*, în volumul *Mélanges Charles Diehl*, I. *Histoire*, Paris, 1930, p. 31–35; G. I. Theocharides, *Of Tzampl£kwnej.Sumbol¾ e„j t¾n buzantin¾n makedonik¾n proswpograf…an toà ID/ ¢iînoj*, în „Makedonik£", 5, 1961–1963, p. 125–183; idem, *Eine Vermächtnisurkunde des Gross-Stratopedarchen Demetrios Tzamblakon*, în volumul ***Polychronion.*** *Festschrift Franz Dölger zum 75. Geburtstag*, p. 486–495; **PLP**, nr. 27741–27763.

veacul al XIV-lea. Un Tzamplakon a fost pe zidurile Constantinopolului în ultima bătălie, apărând una dintre porți, anume Theodosia. Numele lui a fost înregistrat sub forma *Bamblachus*, devenită apoi *Zan Blacho* (constatarea că sursele occidentale au deformat aproape fără excepție numele bizantine este aproape banală)[77]. O cercetare recentă i-a restituit adevărata identitate şi, implicit, apartenența la această familie, „célèbre depuis le XIVe siècle”[78].

Dar alții se aflau în insula Lemnos la 1463: informația o dă Laonic Chalcocondil în chiar ultimele rânduri ale scrierii sale, notând că, în 1463, când au luat insula Lemnos, venețienii „au ocupat oraşul Cercida şi au izgonit pe marii dregători Țamplaconi”[79]. Aşadar, în Lemnos, acolo unde Demetrio Paleologo din 1585 îl aşeza pe înaintaşul său, Zuanne, înrudit cu Ştefan cel Mare (în împrejurări legate tocmai de trecerea insulei sub stăpânire venețiană) şi unde chiar în acest an, 1463, un Ioan Paleolog semna cu cerneală roşie un act cadastral, membri ai familiei Tzamplakon erau „marii dregători” ai oraşului Cercida. Într-o notă cu litere minuscule, pierdută în josul unei table genealogice a Gattilusilor, Charles Hopf a dat, în 1873, câteva informații disparate despre insulele unde stăpâniseră aceşti seniori, între care şi Lemnos, primită de Dorino I Gattilusio pe la 1430 de la bizantini. Iată informația care poate fi interesantă pentru cercetarea de față: „à *Lemnos*, George Paléologue-Comnène Dromocaïtes Examplaco (peut-être fils d'Alexius) 1457”[80]. Indicarea sursei lipseşte, aşa încât controlul îmi este, deocamdată, imposibil. Însă mi se pare neîndoielnic faptul că *Examplaco* nu este altceva decât *Tzamplakon* şi, în consecință, plasarea personajului între „dregătorii” de la Cercida nu cred că poate întâmpina vreo dificultate. Numele multiplu al acestui personaj indică înrudiri în cele mai înalte cercuri ale aristocrației bizantine[81]. Coincidența este

[77] Ilustrativ mi se pare cazul familiei Dishypatos: un Gheorghe Paleolog Dishypatos s-a aşezat în Franța, unde numele său a devenit Bissipac sau Bissipat (Jonathan Harris, *op. cit.*, p. 175–180, 199; citează un studiu special dedicat acestei familii: M. Renet, *Les Bissipat du Beauvaisis*, în „Mémoires de la Société Académique d'Archéologie, Sciences et Arts du Département de l'Oise”, 14, 1889, p. 31–98).

[78] Thierry Ganchou, *op. cit.*, p. 62–64.

[79] Laonic Chalcocondil, *op. cit.*, p. 315.

[80] Charles Hopf, *op. cit.*, p. 502. La această vreme, un Gheorghe „Dromocates” stăruia la Veneția şi la Roma pentru salvarea insulelor Imbros şi Samothrace (Jonathan Harris, *op. cit.*, p. 106, nota 103), aflate în stăpânirea celeilalte ramuri a familiei Gattilusio; ne putem întreba dacă nu este acelaşi personaj. Aceeaşi întrebare trebuie să se pună şi cu privire la „George Dromokates Palaiologos”, guvernator al insulei Imbros, cu un rol în predarea insulelor Imbros şi Lemnos către venețieni (Donald M. Nicol, *The Byzantine Family of Dermokaites, circa 940–1453*, în **Bsl**, XXXV, 1974, 1, p. 9–10, nr. 23). Alexios Dermokaites, menționat de Hopf ca prezumtiv tată al lui Gheorghe „Examplaco”, este atestat la Lemnos în 1401 (*ibidem*, p. 7, nr. 17).

[81] Este, poate, locul să reamintesc, aici, că în biserica fostei mănăstiri Chora din Constantinopol (azi, Kariye Djami din Istanbul) s-au mai păstrat – în arcosoliul de deasupra unui

tulburătoare: „izgonirea" nobililor bizantini a putut să însemne, implicit, retragerea lor la Veneția. Era, oare, „unchiul" lui Ştefan cel Mare unul dintre aceşti „mari dregători" din Lemnos ?! Un eventual răspuns pozitiv ar putea explica respectul pe care i l-au arătat senatorii venețieni când a venit înaintea lor, în mai 1477.

Membri ai acestei familii sunt atestați la Veneția şi în anii următori. Astfel, un document din 24 februarie 1488 (*more veneto*, deci 1489) vorbeşte despre moartea foarte recentă („li superior zorni") a lui Micho Zamblaco, cu mari merite, cunoscute de toți, față de Signorie; în urma lui, rămâneau soția, două fiice şi un fiu, Antonio, care urma să primească subvenția, ca şi tatăl său, la Corfu[82]. În aceeaşi insulă este atestat, la 1533, un Alexio Jamblacho, martor – alături de doi Ralli şi doi Sofiano – într-o afacere de moştenire între Cantacuzini şi Paleologi[83]. Dată fiind prezența personajelor în acelaşi loc, se poate presupune că Micho Zamblaco de la 1488/1489 este înaintaşul lui Alexio Jamblacho de la 1533.

În aceeaşi vreme, beneficiind de pensii acordate de Sfântul Scaun, trăiau la Roma alți membri ai acestei familii, precum un Teodor „Semblaco", atestat în 1479–1493 şi arătat ca *olim de famiglia domini dispoti Moree* şi o Caterina „Zamplakonissa" (în 1489–1504)[84].

*

---

mormânt dispărut – fragmente din portretele celor îngropați acolo (un copil cu părinții săi); aceste fragmente înfățişează poalele veşmintelor. Personajul din stânga privitorului (probabil tatăl) are veşmântul împodobit cu vulturi bicefali şi monograma Paleologilor în medalion. Veşmântul personajului din dreapta este împodobit cu medalioane conținând monogramele familiilor Paleolog, Asan şi Dermokaites (v. *supra*, *„Maria Asanina Paleologhina, doamna Moldovlahiei"* şi, cu bibliografie şi imagine, *infra*, *Însemnele imperiale ale doamnei Maria*). Ar fi, deci, un Paleolog „imperial", căsătorit cu o fată al cărei nume o califica drept Asanina Paleologhina Dermokaitissa. V. şi Donald M. Nicol, *op. cit.*, p. 6, nr. 12, şi Ivan Božilov, *op. cit.*, p. 499 (la Addenda); personajele ar fi trăit pe la 1330.

[82] C. N. Sathas, *op. cit.*, VII, p. 46. Despre o Theodora Zamplakon Palaiologa, care s-ar fi căsătorit (în prima jumătate a veacului al XVI-lea) cu un Andronic Paleolog, cf. *supra*, în note.

[83] K. D. Mertzios, *Perˆ PalaiolÒgwn kaˆ ¥llwn eÙgenîn Kwnstantinoupol…twn* , în volumul *Gšraj 'A. KeramopoÚllou*, Atena, 1953, p. 366. Autorul încerca să identifice acest personaj – singurul calificat drept nobil: „nob. messer…" – în funcție de „Zan Blacho" de la 1453 (*ibidem*, p. 358). Apartenența la aceeaşi familie este evidentă, numai că este vorba de Tzamplakoni. Teodor Paleologul – a cărui soție, Maria Cantacuzino, adusese zestrea în discuție – este una dintre marile figuri ale aristocrației bizantine ajunse în slujba Veneției, militar şi diplomat iscusit; v. Marianna Koliva, *QeÒdwroj PalaiolÒgoj, ¢rchgÕj misqofÒrwn «strtiwtîn» kaˆ diermhnšaj st¾n Øphres…a tÁj Benet…aj*, în „*Thesaurismata*. Bolletino del'Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini", 10, 1973, p. 138–162, cu rezumat în limba italiană, p. 412–413.

[84] Jonathan Harris, *A Worthless Prince ? Andreas Palaeologus in Rome – 1464–1502*, în **OCP**, 61, 1995, p. 546–547; idem, *Greek Emigres in the West*, p. 115.

Explorarea surselor scrise pune în evidență, după cum se vede, înrudiri în spațiul aristocrației bizantine, pe o arie mai extinsă decât o mărturiseau aparențele: cu Asanii Paleologi, cu Tzamplakonii Paleologi şi – nu mai am nici o îndoială – cu Paleologii înşişi într-un chip mai direct. Linii ale acestor neamuri au supraviețuit tragediei din 1453 şi urmele lor se regăsesc până mai târziu în statele italiene[85]. Dacă înrudirile înaintaşilor doamnei Maria – prin căsătorii care s-au realizat până cel mai târziu în primele trei decenii ale veacului al XV-lea[86] – mai produceau efecte un sfert de secol după căderea Constantinopolului şi mai erau socotite argumente cu greutate şi demne de amintire după încă un veac[87], înseamnă că ele fuseseră foarte puternice la vremea lor, ceea ce presupune şi relații politice destul de strânse între principatul de Theodoro şi lumea romeilor.

Dar despre relațiile prințesei de Goția şi Chazaria cu conducătorii acestei lumi vorbesc nu numai cele câteva surse scrise, ci şi altele, din categoria mărturiilor vizuale. Desluşirea sensului unora dintre ele conduce în aceeaşi direcție ca şi cele scrise. Nu sunt numai monogramele din colțurile acoperământului de mormânt, încifrând numele Asan şi Paleolog, intercalate de câte un vultur bicefal. Arcada sub care se vede chipul doamnei, „înfățişată ca împărăteasă”[88], este decorată nu numai cu binecunoscuta monogramă a Paleologilor, ci şi cu alte însemne[89], a căror folosire nu se constată decât la membrii familiei imperiale: în special aşa-numitul motiv al grilajul şi cei doi C („le losange ouvert”) apar, din documentația existentă, ca apanaj al împăraților. Broderia însăşi, în ansamblul ei, a fost caracterizată de Hugo Buchtal ca înfățişând „an imperial program *par excellence*”[90]. Aici nu poate fi vorba de

[85] Pentru Asanii Paleologi aşezați la Napoli, v. Ivan Božilov, *op. cit.*, p. 420–425, şi documentele în „Nšoj `Ellhnomn»mwn”, 8, 1911, p. 397–403, 408 (1507: Toma Asan Paleolog; 1525: acelaşi, cu văduva lui Federico Asan Paleolog; 1529: *rebellione comessa per Thomase Assani contra il stato et servitio de la prefata Maiesta*); Toma şi fratele său, Gheorghe, erau *signori di Corinto*. Pentru Tzamplakonii Paleologi, v. *supra*, în text.

[86] Soția lui Ştefan cel Mare trebuie să fi fost născută pe la 1435–1440 (poate şi mai devreme, dar nu mult mai devreme). Singurul indiciu (destul de relativ, de altfel) asupra vârstei sale îl constituie naşterea unor copii (Bogdan şi Ilie), după căsătoria din septembrie 1472.

[87] Nu pot să nu observ că, spre sfârşitul veacului al XVI-lea, la scurtă vreme după ce amintirea lui Ştefan cel Mare a fost evocată de un Paleolog în Cefalonia, câțiva Paleologi (Manoil, Pavel, Gheorghe şi Dumitrache) apar în Moldova, în domnia lui Ieremia vodă Movilă – cf. Maria Magdalena Székely, *Paleologii din Moldova* (sub tipar, în volumul ***De potestate. Semne şi expresii ale puterii în Evul Mediu românesc***, Iaşi, 2006). Unul dintre ei, Dumitrache, s-a căsătorit chiar cu sora domnului. Erau, oare, veniți toți din Imperiul Otoman ?!

[88] N. Iorga, *Bizanț după Bizanț*, p. 16.

[89] Cf. *infra*, *Însemnele imperiale ale doamnei Maria*.

[90] Pentru caracterizările date de renumiți specialişti străini însemnelor de pe acoperământul doamnei Maria, v. *infra*, *Însemnele imperiale ale doamnei Maria*.

contrafacere, de pretenţii etc. E greu de crezut că aceste însemne – a căror legătură cu împăraţii a ieşit la iveală abia în veacul al XX-lea şi pentru a căror identificare corectă broderia de la Putna a servit, constant, drept unic reper sigur – ar fi fost cunoscute în Moldova anului 1478 (când se va fi cusut magnifica broderie) altfel decât prin mijlocirea Mariei Asanina Paleologhina. Este limpede că aceste însemne le-a adus doamna însăşi: ele erau certificatele, „diplomele", care-i atestau originea şi înrudirile.

Monograma Paleologilor[91], adunând literele P, A, L, şi G, a fost folosită şi de descendenţi prin femei, la care se poate regăsi şi „patronimul" respectiv, însă – din câte se cunoaşte până acum – celelalte însemne („de stăpânire", cum au fost numite) nu s-au găsit în relaţie nici cu vreun Asan, nici cu vreun Tzamplakon. Doar la Mistra s-au aflat, sculptate pe plăci de marmură, unul dintre aceste însemne (grilajul) şi monograma Paleologilor înconjurând o mare monogramă a Cantacuzinilor, într-o sugestivă diferenţă de dimensiuni[92]. Alăturarea evocă vremea când (1349–1380) la Mistra a guvernat despotul Manuel Paleolog Cantacuzino, unul dintre fiii împăratului Ioan al VI-lea Cantacuzino. Însemnele au rămas, după cum se vede, în spaţiul deţinătorilor sau beneficiarilor puterii imperiale.

Discutând despre prezenţa monogramei Paleologilor pe acoperământul de mormânt al doamnei Maria, este, poate, locul potrivit pentru a limpezi o chestiune care a rămas în suspensie de peste şapte decenii. Ilie Minea scria în 1932: „Dar în Byzantinische Zeitschrift an. pag.[93] s-a publicat şi alt monogram al Paleologilor, aşa că discuţia despre originea Mariei de Mangup ar fi putut continua şi mai ales asupra ramurii din care făcea parte"[94]. Întrucât observaţia mi s-a părut întemeiată, am crezut, la începutul cercetărilor, că ea poate să indice o direcţie corectă şi, eventual, rodnică.

Nu am avut şansa de a identifica monograma publicată în „Byzantinische Zeitschrift" până la începutul anilor '30. E drept că numele Paleologilor a mai fost scris în monogramă şi în alt chip decât acela de pe broderia de la Putna[95]. Însă în secolele al XIV-lea – al XV-lea, de folosinţă

[91] Pentru prezenţa ei în lumea bizantină, *infra*, *Însemnele imperiale ale doamnei Maria*.

[92] V. *infra*, *Însemnele imperiale ale doamnei Maria*.

[93] Aşa în textul tipărit !

[94] I. Minea, *În legătură cu Maria de Mangop*, p. 426.

[95] O asemenea monogramă, raportată la Mihail al VIII-lea, reprezintă litera P, repetată de trei ori, cea din mijloc de dimensiuni mai mari şi având în interior litera A (cf. Georgii Pachymeris, *De Michaele et Andronico Palaeologis Libri tredecim*, ed. Im. Bekker, 1, Bonn, 1835, p. 688; Georges Pachymérès, *Relations historiques*, II. Livres IV–VI, édition et notes par Albert Failler, traduction française par Vitalien Laurent, Paris, 1984, p. 667). Vitalien Laurent a descris-o ca fiind „formé de trois Pi acolés" (Vitalien Laurent, *Le briquet, emblème monétaire sous les Paléologues ?*, extras din **CNA**, 17, 1943, p. 16, nr. 127–128). Într-o monogramă şi mai

curentă era doar monograma noastră, şi nu alta. Or, regăsirea la Putna tocmai a acestei monograme – reprodusă de trei ori (o dată chiar în rarisima formă inversată, aşa-zis *retrogradă*) – elimină orice temei pentru a continua discuţia în sensul sugerat de Ilie Minea, adică de a căuta vreo anumită ramură a Paleologilor, identificabilă prin folosirea altei monograme decât cea „imperială". Pe de altă parte, asocierea monogramei cu celelalte însemne, ale împăraţilor Paleologi, arată că este vorba de o apropiere foarte mare de aceştia din urmă, deţinători ai puterii imperiale, şi nu de cine ştie ce ramuri colaterale, foarte îndepărtate. Astfel, izvorul „heraldic" se află în deplină concordanţă cu menţiunea cronicii ruseşti şi acestea două confirmă, explicit, afirmaţia Paleologului din 1585. Cu alte cuvinte, între cele trei surse nu este nici o contradicţie: ele se sprijină reciproc şi se confirmă reciproc.

Folosirea unor însemne legate de imperiu, de familia imperială şi de puterea imperială în cazul Mariei Asanina Paleologhina îmi evocă, însă, o analogie. În istoria lumii bizantine, familia Gattilusio are un loc aparte. În schimbul ajutorului primit pentru recuperarea tronului, Ioan al V-lea Paleologul l-a răsplătit în adevăr împărăteşte pe genovezul Francesco Gattilusio: i-a dat în căsătorie pe sora sa, Maria Paleologhina, „şi ca zestre insula Lesbos"[96] sau Mytilene. Urmaşii săi[97] au dobândit şi alte posesiuni (stăpânind la Lesbos, Thassos, Ainos, Samothrace, Imbros) şi au contractat căsătorii atât în lumea bizantină[98], cât şi în cea latină. Ei au unit stema lor proprie – un scut acoperit cu

---

veche, de la sfârşitul veacului al XI-lea, aflată pe inelul atribuit unei strămoaşe a Paleologilor, Anna Doukaina Paleologhina, se regăseşte o jumătate din forma celeilalte, în braţul stâng, în timp ce braţul drept a fost consacrat numelui de botez (idem, *Monogrammes byzantins pour un hommage*, în „'Epethrˆj `Etaire…aj Buzantinîn Spoudîn", 39–40, 1972–1973, p. 330–333). După cum a explicat acelaşi autor, această monogramă „parut même si fruste à ses premiers propriétaires, qu'on ne tarda pas à le transformer en cet autre, plus compliqué, mais plus esthétique, que les miniatures et les sculptures ont largement fait connaître" (idem, *Le briquet, emblème monétaire sous les Paléologues ?*, p. 16). Momentul transformării pare să fie după dobândirea tronului imperial, şi e posibil ca unele surse numismatice să surprindă acest moment: o monedă emisă la Rodos înfăţişează pe o faţă monograma cea nouă, în timp ce pe cealaltă faţă pare să se descifreze monograma cea veche – G. Schlumberger, *Numismatique de Rhodes avant la conquête de l'île par les chevaliers de Saint-Jean*, în „Revue Archéologique", 17e année, XXXI, 1876, 1, p. 308, nr. 21, şi pl. VI, nr. 17; aceeaşi monedă la Giuseppe Lunardi, *Le monete delle colonie genovesi*, Genova, 1980, p. 149 (datată în intervalul 1278–1307); v. şi p. 150 şi 151.

[96] Ducas, *op. cit.*, p. 66–72.

[97] Genealogia dată de Charles Hopf, *op. cit.*, p. 502, trebuie corectată, după observaţiile şi îndreptările aduse de F. W. Hasluck, *Monuments of the Gattelusi*, în **ABSA**, XV, 1908–1909, p. 266–269. V. şi Anthony Luttrell, *John V's Daughters: A Palaiologan Puzzle*, în **DOP**, 40, 1986, p. 103–112 (v. p. 109–112 şi spiţa de la p. 108).

[98] Împăraţii Ioan al VII-lea, Constantin al XI-lea şi co-împăratul Alexandru Mare Comen, precum şi cneazul Ştefan Lazarevici au avut ca soţii fete din familia Gattilusio. N. Iorga a presupus, în treacăt, că aceleiaşi familii i-ar fi putut aparţine şi doamna Marina, ultima soţie a lui

solzi – atât cu acvila bicefală a imperiului, cât şi cu enigmaticul „blazon al Paleologilor", crucea cantonată de cei patru B[99]. Chiar Francesco I Gattilusio a

---

Alexandru cel Bun, pe care cronica o arată ca fiind fiica unui Mearea (la genitiv: **Мѣрина**), interpretat, însă, ca fiind un Marin (N. Iorga, *În jurul pomenirii lui Alexandru cel Bun*, în idem, *Studii asupra Evului Mediu românesc*, p. 150); marele istoric nu a revenit la această „părere", de nesusținut, în adevăr. O interpretare mai nouă leagă familia doamnei Marina de boierii de la Mereşti (pe Şomuz), urmaşii unui Merea, ipoteză mai plauzibilă, chiar dacă necesită, încă, verificări serioase (Leon Şimanschi, *O cumpănă a copilăriei lui Ştefan cel Mare: Reuseni, 15 octombrie 1451*, în **AIIAI**, XIX, 1982, p. 189–191, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în istorie*, p. 51–54).

[99] Consemnând protocolul ceremoniilor aulice, Pseudo-Kodinos menționează (c. 1350–1360) steagul imperial (tÕ basilikÕn fl£moulon) arborat de comandanții galerelor şi care înfățişa o cruce cu amnare (staurÒj met¦ purekbÒlwn): Pseudo-Kodinos, *Traité des offices*, introduction, texte et traduction par Jean Verpeaux, Paris, 1966, p. 167 (pentru datare, v. p. 39). Alte izvoare, tot anterioare anului 1453, preluate şi de Ducange (1680), au descris *Constantinopolis insignia* ca fiind, în câmp roşu, o cruce de aur având între braţe câte o literă B. Aceste două descrieri diferite stau la baza unei controverse între istorici, numismați şi heraldişti, pentru identificarea atât a semnului (literă sau obiect), cât şi a sensului compoziției: emblemă de familie („blazonul Paleologilor") sau emblemă a statului (Dan Cernovodeanu, *Contributions à l'étude de l'héraldique byzantine et post-byzantine*, în **JÖB**, 32/2, 1982, p. 415–418, cu multă bibliografie). O îmbogățire substanțială a dosarului s-a produs prin atestarea crucii tetragramate înainte de sfârşitul veacului al XIII-lea, în partea finală (datată în 1270–1285) a Armorialului Wijnbergen (*ibidem*, p. 415). Din bibliografia chestiunii (pentru care v. *ibidem*), dau aici numai câteva titluri, care pot forma o idee despre amploarea controversei: Julius Friedländer, *Beiträge zur älteren Münzkunde*, Berlin, 1851, p. 29–60; W. H. Waddington, *La lettre B sur les monnaies de Byzance*, în *Mélanges de numismatique*, deuxième série, Paris, 1867, p. 73–76; G. Schlumberger, *op. cit.*, p. 308–314; C. Sathas, *Sur les quatre B. Lettre à M. Schlumberger*, în „Revue Archéologique", 28e année, XXXIII, 1877, 1, p. 92–101; P. Lambros, *Les Gattilusio, seigneurs de Mételin et d'Ænos*, în Gustave Schlumberger, *La numismatique de l'Orient Latin*, Paris, 1878, p. 437–438; G. E. Tipaldos, *E‡con of Buzantinoˆ o„kÒshma*, în „'Epethrˆj `Etaire…aj Buzantinîn Spoudîn", 3, 1926, p. 206–222 (v. p. 209–221); A. V. Solovjev, *Les emblèmes héraldiques de Byzance et les Slaves*, în **SK**, VII, 1935, p. 119–164 (v. cap. 7, *Le blason des Paléologues*, p. 155–162); H. C. Comte Zeininger, *Feuerstahl oder Buchstabe ?*, în „Der Herold", II, 1941, p. 88–100; Vitalien Laurent, *Le briquet, emblème monétaire sous les Paléologues ?*, p. 134–148; E. Dalleggio d'Alessio, *Galata et la souveraineté de Byzance*, în **REB**, XIX, 1961, p. 320–325; Dan Cernovodeanu, *Contribuțiuni la studiul heraldicii bizantine între secolele XII şi XV*, în **BBRF**, VIII (XII), 1980–1981, p. 237–256 (v. p. 246–250, cu notele aferente în p. 254–256); idem, *Contributions à l'étude des origines lointaines de l'héraldique (Moyen Orient) et son développement du XIIe au XVe siècles à Byzance et dans le Sud-Est européen*, în volumul *Genealogica & Heraldica. Report of the 14th International Congress of Genealogical and Heraldic Sciences in Copenhagen, 25–29 August 1980*, Copenhaga, 1982, p. 339–358 (v., mai ales, p. 345–348, cu notele aferente în p. 356–357); idem, *Contributions à l'étude de l'héraldique byzantine et post-byzantine*. Pentru chestiuni generale, v. şi Alexis G. C. Savvides, *Notes on 'Byzantine Heraldry'*, în „D…ptuca `Etaire…aj *Buzantinîn* kaˆ Metabuzantinîn Meletîn", 6, 1994–1995, p. 71–77.

bătut monede având pe o față „blazonul Paleologilor”[100], iar pe cealaltă, stema familiei sale. Urmaşi de-ai lui, păstrând crucea tetragramată, au aşezat stema de familie pe pieptul vulturului bicefal[101].

Folosirea acestor simboluri se constată şi în inscripții, dimpreună şi cu monograma Paleologilor. Săpate în piatră, stema cu solzii Gattilusilor şi „blazonul Paleologilor” au fost combinate într-un mod specific heraldicii: crucea cu cei patru B, aşezată orizontal, a devenit un fel de *chef* al noii steme. Această combinație a fost identificată în mai multe locuri[102]: la Ainos, pe o inscripție păstrată fragmentar şi care datează din 6930 (1421–1422) – în desen, se văd cifrele anului:$"l[103]; la Samothrace, în două inscripții puse de Palamede Gattilusio în 1431 şi 1433[104]; la Kastro, în insula Thassos, într-o inscripție pusă în 1434 de Oberto Grimaldi, omul şi ruda lui Dorino Gattilusio, flancată de stema familiei Grimaldi (pe care o poartă şi azi familia domnitoare din Monaco)[105]; în insula Imbros, pe o inscripție pusă, în noiembrie 1455, de „robul prea-puternicului stăpân [şi] domn”, Ioan Lascaris Rontakenos[106]. La Mytilene (Lesbos), crucea cu cei patru B apare şi ca *chef* al unui scut despicat, cu solzii în 1 şi un vultur monocefal, încoronat, în 2[107], şi pe pieptul unui vultur bicefal[108], dar şi de sine stătătoare, pe o mare placă de marmură albă, flancată de un vultur monocefal şi de solzii Gattilusilor[109]. O analiză recentă a arătat că folosirea acestor însemne era menită să exprime voința dinaştilor respectivi de a

[100] Cf. P. Lambros, *op. cit.*, p. 435–444; Giuseppe Lunardi, *op. cit.*, p. 247.

[101] Cf. Giuseppe Lunardi, *op. cit.*, p. 243 şi urm.

[102] Exemplificările sunt condiționate de materialul bibliografic pe care îl am la îndemână, adunat selectiv pentru alt scop decât studierea heraldicii Gattilusilor.

[103] F. W. Hasluck, *op. cit.*, p. 255, fig. 5; v. şi C. Asdracha, *Inscriptions byzantines de la Thrace orientale et de l'île d'Imbros (XIIe – XVe siècles). Présentation et commentaire historique*, în „'ArcaiologikÕn Delt…on”, 43, 1988, nr. 32 şi 33.

[104] A. Conze, *Reise auf den Inseln des Thrakischen Meeres*, Hanovra, 1860, p. 37, şi planşa III, nr. 7–8; C. Asdracha, Ch. Bakirtzis, *Inscriptions byzantines de Thrace (VIIIe – XVe siècles). Edition et commentaire historique*, în „'ArcaiologikÕn Delt…on”, 35, 1980, p. 271–276, nr. 30 şi 31 (planşele 76 b şi 77).

[105] A. Conze, *op. cit.*, p. 37–38 şi planşa III, nr. 4; Ch. Bakirtzis, *Trois inscriptions de Kastro (Thasos)*, în **BCH**, Supplément V, *Thasiaca*, Atena, 1979, p. 464–465 şi fig. 5.

[106] A. Conze, *op. cit.*, p. 82, şi planşa III, nr. 11; C. Asdracha, *Inscriptions byzantines de la Thrace orientale et de l'île d'Imbros*, nr. 46. Acelaşi Ioan Lascaris Rontakenos a supravegheat lucrări şi la Samothrace.

[107] F. W. Hasluck, *op. cit.*, p. 264 („remarkable piece of heraldry”), nr. 11, fig. 14. Lui F. W. Hasluck i se datorează încercarea de a sistematiza heraldica Gattilusilor (*ibidem*, p. 265–266).

[108] *Ibidem*, p. 263–264, nr. 7.

[109] *Ibidem*, p. 264, nr. 8; foto la Michel Balard, *La Romanie génoise (XIIe – début du XVe siècles)*, Roma–Genova, 1978, planşa III a. V. şi A. Conze, *op. cit.*, p. 5.

se înfățișa ca succesori ai împăraților[110] (în stăpânirile lor, de vreme ce inscripțiile datează chiar dinainte de dispariția imperiului).

În timp ce Gattilusii folosesc monograma Paleologilor, vulturul bicefal şi crucea tetragramată, dar nici unul dintre celelalte trei „însemne de stăpânire", Maria Asanina Paleologhina foloseşte monograma Paleologilor, vulturul bicefal şi cele trei însemne, nu însă şi crucea tetragramată. Deosebirea este de mesaj sau de epocă ?! Pentru că, altminteri, întâmplare nu poate fi.

Vitalien Laurent a văzut în crucea tetragramată emblema Imperiului Bizantin (extinsă de la cea a capitalei), şi nu a dinastiei Paleologilor, ceea ce explică prezența ei – ca însemn de suveranitate – nu numai la Bizanț, dar şi în alte oraşe, precum şi în cartierul genovez, la Galata[111], şi, în largă măsură, pe monede. Ipoteza aceasta poate să explice cazul doamnei Maria, care, la rându-i, devine o strălucită confirmare a intuiției lui Vitalien Laurent. Crucea tetragramată nu pare să fi fost folosită în principatul de Theodoro, ceea ce arată că această formațiune nu se afla în hotarele sau sub suveranitatea Imperiului Bizantin, realitate pe care nu o infirmă, se pare, nici sursele scrise. Ca emblemă a imperiului, ea nu avea de ce să fie folosită de Maria Asanina Paleologhina[112], care, însă, a preluat toate celelalte embleme care îi marcau înrudirile, originea familiei şi a puterii sale: vulturul bicefal, monogramele şi „însemnele de stăpânire".

*

În sursele care privesc istoria lui Ştefan cel Mare se găsesc, după cum s-a văzut, dovezi ale legăturilor reale cu Paleologii şi Tzamplakonii bizantini şi postbizantini. O monogramă şi numele de pe icoana de la Mănăstirea Grigoriu amintesc şi pe strămoşii din neamul Asăneştilor bizantinizați. Dar s-ar putea să mai existe o mărturie despre perpetuarea sau receptarea amintirii Asăneştilor la curtea lui Ştefan cel Mare: faimosul *Tetraevanghel* din 1356 al împăratului bulgar Ioan Alexandru, aflat azi la British Museum, după ce trecuse pe la Mănăstirea Sfântul Pavel din Muntele Athos şi, anterior, prin Țările Române. O însemnare arată că, la o dată care nu a fost consemnată, „Ioan Alexandru, în Hristos Dumnezeu credincios voievod şi domn a toată Țara Moldovei, a răscumpărat acest *Tetraevanghel*, care a fost în zălog". Deasupra numelui

[110] Catherine Asdracha, *Les prétentions politiques de Palamède Gattilusio (1409–1455), seigneur d'Ainos, d'Imbros et de Samothrace*, în volumul *Oriente e Occidente tra Medioevo ed Età Moderna. Studi in onore di Geo Pistarino*, a cura di Laura Balletto, I, Genova, 1997, p. 41–45.

[111] E. Dalleggio d'Alessio, *op. cit.*, p. 320–325.

[112] S-a semnalat prezența acestei embleme şi în armoariile altei familii genoveze, Cattaneo (*ibidem*, p. 321). Acestei familii i-a aparținut unul dintre importanții colaboratori ai lui Ştefan cel Mare, Dorino Cattaneo, om de finanțe şi diplomat (cf. Ştefan S. Gorovei, Maria Magdalena Székely, ***Princeps omni laude maior***, p. 56 şi 143).

Alexandru, s-a adăugat precizarea: „fiul lui Ştefan voievod". În jurul personajului care a răscumpărat cartea s-a născut o controversă, la capătul căreia specialiştii acceptă că este vorba de Alexandru († 1496), fiul lui Ştefan cel Mare[113]. Am impresia că, în această dispută, ar putea cântări – în favoarea menţionatei identificări – şi un argument psihologic. Fiul lui Ştefan se numea la fel ca împăratul bulgar, iar unul dintre fiii acestuia din urmă se numea Asan. Fiu al Evdochiei de Kiev, moartă pe când el avea vreo trei ani, Alexandru a trecut de la copilărie la adolescenţă sub privegherea Mariei Asanina Paleologhina, al cărei nume întreg şi a cărei istorie nu au putut să-i rămână enigmatice. Broderia aşternută pe mormântul ei a stat şi sub ochii lui şi nu a putut să nu primească explicaţiile cuvenite pentru însemnele cusute pe ea. Va fi fost impresionat găsind, într-o împrejurare care ne rămâne necunoscută, acest manuscris, în care un împărat bulgar purta chiar numele său, iar unul dintre fii – pe acela cunoscut de la fosta soţie a tatălui său[114]. Argumentele pot fi socotite „impresioniste", dar cred că au greutate tocmai pentru că ţin de latura umană a unei personalităţi despre care, altminteri, nu ştim mai nimic.

*

Nădăjduiesc că prin cercetarea care se încheie aici am putut duce măcar cu un pas mai departe cunoaşterea mediului de relaţii familiale din care a pornit doamna Maria Asanina Paleologhina. Apropierea de ultimii Paleologi, înrudiţi cu Asanii şi cu Tzamplakonii, este, cred, un punct câştigat. Aceste relaţii de familie ar trebui luate mai serios în considerare, atunci când se cercetează evenimentele din 1473–1477, cu planurile şi acţiunile întreprinse de Ştefan cel Mare. O reţea de înrudiri de o întindere considerabilă – acoperind, la vremea aceea, un spaţiu care cuprindea şi Peloponezul, şi Italia – nu putea să nu aibă un reflex în politica gândită la Suceava.

Se vede, pe de altă parte, câte direcţii trebuie abordate, câte unghere

[113] Emil Turdeanu, *Miniatura bulgară şi începuturile miniaturii româneşti*, în idem, *Oameni şi cărţi de altădată*, I, ediţie îngrijită de Ştefan S. Gorovei şi Maria Magdalena Székely, Bucureşti, 1997, p. 181–190; G. Popescu-Vîlcea, *Un manuscris al voievodului Alexandru al II-lea*, Bucureşti, 1984; idem, *Un manuscris al voievodului Ieremia Movilă*, Bucureşti, 1984; Emil Dragnev, *O capodoperă a miniaturii din Moldova medievală. Tetraevanghelul de la Elizavetgrad şi manuscrisele grupului Parisinus graecus 74*, Chişinău, 2004. Importante argumente pentru identificarea lui Alexandru voievod cu fiul lui Ştefan cel Mare la Constanţa Costea, *Referinţe livreşti în pictura murală moldovenească de la sfârşitul secolului XV*, în **AIIX**, XXIX, 1992, p. 278–283. V. şi Ştefan S. Gorovei, Maria Magdalena Székely, *op. cit.*, p. 316–318.

[114] Ştefan S. Gorovei, Maria Magdalena Székely, *op. cit.*, p. 318. Identificarea epitrahilului de la Putna, cu portretele lui „Ştefan voievod" şi al lui „Alexandru, fiul lui Ştefan voievod", ca fiind o posibilă lucrare comandată de doamna Maria (*infra*, *Însemnele imperiale ale doamnei Maria*), nuanţează încă mai mult, din punct de vedere psihologic, contextul în care s-a putut petrece răscumpărarea manuscrisului.

trebuie scormonite, câte conexiuni trebuie urmărite până la cea mai îndepărtată (şi poate, uneori, ineficientă) verigă pentru a încerca lămurirea în continuare a acestor chestiuni. Din acest punct de vedere, nu va fi neîndreptățită speranța că izvoare noi vor ieşi la iveală, mai puțin importante, poate, pentru specialiştii în bizantinistica propriu-zisă, dar îmbucurătoare pentru cercetătorii acelui *Bizanț după Bizanț*, care încearcă să identifice ultimele sclipiri autentice ale strălucirii imperiului apus. În acest efort, se vede acum mai limpede importanța mărturiilor vizuale: însemnele brodate pe acoperământul de mormânt de la Putna sunt adevărate purtătoare de mesaje autentice, care pot fi o călăuză sigură în cercetarea întemeiată pe izvoarele scrise.

MORMÂNTUL DE LA PUTNA ŞI ACOPERĂMÂNTUL SĂU

Biserica Mănăstirii Putna adăposteşte, astăzi, în pridvor[1], pronaos şi naos[2], 12 pietre tombale, dintre care cea a mitropolitului Iacov Putneanul şi cea a părinţilor săi acoperă morminte târzii, de secol XVIII. Numărul mormintelor trebuie să fi fost mult mai mare decât cel al pietrelor păstrate, lucru dovedit şi de fragmentele de lespezi funerare descoperite de-a lungul timpului[3]. Din etapa veche a înmormântărilor la Putna, cuprinsă între 1477 (anul morţii doamnei Maria Asanina Paleologhina) şi 1529 (anul morţii doamnei Maria, soţia lui Petru Rareş), au rămas zece lespezi funerare. În ceea ce priveşte mormântul doamnei Maria Despina, soţia lui Radu cel Frumos, mormânt a cărui lespede nu s-a păstrat, existenţa lui este atestată de letopiseţe[4] şi confirmată de elegantul acoperământ din catifea albastră, păstrat în tezaurul mănăstirii[5].

---

[1] După unele opinii, lespedea mitropolitului Teoctist I ar fi fost aşezată, iniţial, peste mormântul amenajat în afara bisericii (Ioana Grigorescu, *Repere de arhitectură în determinarea transformărilor bisericii de la Putna. Cercetare în vederea restaurării*, în **SCIA**, 21, 1974, 1, p. 105; Cristian Moisescu, Maria Ana Musicescu, Adriana Şirli, *Putna*, Bucureşti, 1982, p. 16), fiind mutată în pridvor mai târziu, probabil odată cu lucrările de reconstrucţie din a doua jumătate a veacului al XVII-lea.

[2] În forma actuală a bisericii, naosul înglobează şi vechea cameră a mormintelor din Putna lui Ştefan cel Mare.

[3] K. A. Romstorfer, *Das alte griechisch-orthodoxe Kloster Putna*, Cernăuţi, 1904, p. 45; Dimitrie Dan, *Mânăstirea şi comuna Putna*, Bucureşti, 1905, p. 41; Epifanie Norocel, *Mormintele din biserica Mănăstirii Putna*, în **MMS**, XLII, 1966, 7–8, p. 581, nr. 12.

În lapidariul din curtea mănăstirii se află mai multe fragmente de pietre funerare cu inscripţii – în limba slavă şi în limba română –, păstrate total ori parţial:

„...**чєχ** // **иже и прѣ**//**с<тависѧ**>...”.

„...<**прѣста>висѧ къ**...”.

„...<**прѣ>стави<сѧ**... // ... **въ л>ѣт(о)** ҃**зс̄**... <72... / 1691–1791>”. Această lespede a fost refolosită mai târziu, tot ca piatră de mormânt. Pe una dintre feţele ei a fost cioplită o cruce dublă, având de o parte şi de alta iniţialele Is. Hs. Ni. <Ka>.

„Aice odihneş//te robul <lui> // Dumnezeu Dosothei // stareţ, **в(ъ) лѣт(о)** ҃**зс̄ѯ̄в** <7262 / 1753>, s(e)p(tembrie) **к̄** <2>”.

[4] *Cronicile slavo-române din sec. XV–XVI publicate de Ion Bogdan*, ediţie revăzută şi completată de P. P. Panaitescu, Bucureşti, 1959, p. 22, 65.

[5] *Repertoriul monumentelor şi obiectelor de artă din timpul lui Ştefan cel Mare*, Bucureşti, 1958, p. 331, nr. 113; Claudiu Paradais, *Comori ale spiritualităţii româneşti la Putna*, Iaşi, 1988, p. 275–277, nr. 29.

Raportul făcut de austrieci în 1856, în timpul săpăturilor parțiale din biserica Putnei, descrie doar nouă morminte: cinci în pronaos şi patru în naos[6].

Lespedea tombală a Mariei Asanina Paleologhina, o placă de gresie cu un splendid decor de inspirație renascentistă[7], a ajuns până la noi în condiții foarte bune, adăpostită în partea stângă a naosului, într-un arcosoliu[8]. Decorul din câmp şi literele inscripției marginale par neatinse de trecerea vremii. Din păcate, nu acelaşi lucru se poate spune şi despre acoperământul de mormânt al acestei doamne (**Fig. 158**). În jumătatea lui stângă, fondul de mătase roşie este tocit[9] până la urzeală, după cum se constată în afara chenarului cu inscripție din stânga (**Fig. 159**), în jurul medalionului cu vultur bicefal şi al celui cu monograma Paleologilor (**Fig. 160, 161**), în spațiul dintre capul doamnei şi arcadă (**Fig. 162**), dintre veşmânt şi chenarul inscripției din stânga (**Fig. 163**), dintre poalele veşmintelor şi chenarul inscripției de jos (**Fig. 164**), în spațiul dintre literele inscripției şi chenarul de jos (**Fig. 165**) şi, similar, între chenarul de sus şi literele inscripției (**Fig. 166**). În jumătatea din dreapta, mătasea este tocită mai ales la colțuri. Jumătatea superioară a acoperământului s-a păstrat în condiții mult mai bune decât jumătatea inferioară. Comparând dimensiunile pietrei de mormânt cu acelea ale acoperământului, se observă că zonele de tocire mai intensă corespund cu muchiile pietrei, pe care țesătura de mătase le depăşea cu câțiva centimetri, semn că broderia funerară a fost cu adevărat folosită pentru a acoperi mormântul doamnei. Cum circulația în biserică se făcea pe lângă laturile de sud şi de est ale mormântului, este firesc ca jumătatea stângă şi cea de jos ale acoperământului să fie mult mai deteriorate decât jumătatea dreaptă şi cea de sus, protejate de zidurile camerei mormintelor.

---

[6] *Deschiderea mormintelor voievodale din Mănăstirea Putna efectuată în 1856*, proces verbal şi acte publicate de K. A. Romstorfer, traducere de Paulin Popescu, în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în istorie*, carte tipărită cu binecuvântarea Înalt Prea Sfințitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei şi Rădăuților, Sfânta Mănăstire Putna, 2003, p. 145–157; *Commissionprotokoll über die Eröffnung der Klostergrüfte von Putna*, traducere şi ediție de Ion Zugrav şi Vasile M. Demciuc, în **CC**, serie nouă, 2 (12), 1996, p. 385–393.

[7] Originile acestui tip de decor trebuie să fie, însă, mai vechi, mergând, prin intermediar gotic, la arta romanică. O comparație s-ar putea face, de pildă, cu motivele care împodobesc montanții unui mic portal de la un monument funerar din catedrala de la Reims, datați în jurul anului 1250 (Jurgis Baltrušaitis, *Metamorfozele goticului*, traducere de Paul Teodorescu, prefață de Dan Grigorescu, Bucureşti, 1978, p. 22, şi fig. 1 B de la p. 23).

[8] S-a spus că mormântul doamnei lui Ştefan cel Mare are „o importanță deosebită pentru dezvoltarea monumentului funerar moldovenesc" (Virgil Vătăşianu, *Istoria artei feudale în Țările Române*, I, Bucureşti, 1959, p. 715).

[9] Urmele de tocire au fost înlăturate parțial în timpul lucrărilor de restaurare a acoperământului. Pentru susținerea demonstrației, în textul de față au fost utilizate fotografii executate înaintea restaurării.

Acoperământul de mormânt al doamnei Maria Asanina Paleologhina nu a fost o simplă operă de artă, menită să înfrumusețeze necropola de la Putna. În Bizanț, tradiția acoperirii mormintelor imperiale cu țesături scumpe era foarte veche, mărturii despre această practică existând încă în scrierile autorilor latini. Din păcate, nici o stofă de acest gen n-a ajuns până la noi[10]. Au supraviețuit, însă, câteva acoperitori pentru mormintele sau relicvariile sfinților, iar pentru alte câteva avem atestări în surse scrise[11]. Spre deosebire de acestea, însă, acoperământul de la Putna conține şi portretul brodat al defunctei, ceea ce face din el, după opinia unor specialişti, cel mai grăitor exemplu de gisant brodat din arta bizantină şi postbizantină[12].

Gisantul, îndeobşte sculptat, dar şi turnat în metal, s-a bucurat de o oarecare răspândire în spațiul ortodox, de moştenire sau influență bizantină[13]. Cea mai veche mărturie a existenței unui gisant brodat în Bizanț privește o efigie a Sfântului Dimitrie mort, adusă în 1149 de Manuel I Comnenul de la Salonic la Constantinopol; nu se știe, însă, dacă această broderie va fi acoperit cu adevărat mormântul sfântului[14]. Orişicum, este sigur că, pentru bizantini şi, mai târziu, pentru ruşi, gisantul era rezervat doar mormintelor de sfinți[15], ceea ce explică şi raritatea unor asemenea opere[16].

Spre deosebire de Europa orientală, în Occident exista obiceiul de a se aşeza un gisant sculptat pe mormântul mai tuturor persoanelor de o anumită însemnătate, fie din lumea laică, fie din cea ecleziastică[17]. Dintre țările

---

[10] Slobodan Ćurčić, *Late Byzantine* ***Loca Sancta*** *? Some Questions Regarding the Form and Function of Epitaphioi*, în volumul *The Twilight of Byzantium. Aspects of Cultural and Religious History in the Late Byzantine Empire*, Edited by Slobodan Ćurčić and Doula Mouriki, Princeton, 1991, p. 253.

[11] *Ibidem*, p. 254.

[12] André Grabar, *Le thème du „gisant" dans l'art byzantin*, în **CA**, 29, 1980–1981, p. 149–154 şi fig. 14; Tania Velmans, *La peinture murale byzantine à la fin du Moyen Âge*, I, Paris, 1977, p. 95; Athanassios Semoglou, *Contribution à l'étude du portrait funéraire dans le monde byzantin (14e – 16e siècle)*, în „Зограф", 24, 1995, p. 8.

[13] André Grabar, *op. cit.*, p. 143.

[14] *Ibidem*, p. 144, 149, 152.

[15] „... pour les Byzantins, puis pour les Russes qui suivirent leur exemple, une figure sculptée de gisant sur une tombe n'était réservée qu'aux saints, parce que, leur corps étant incorruptible, ils gardaient pour l'éternité les formes plastiques de tout être humain, tandis que les corps des simples fidèles, quels que soient leur rang social et leurs vertus, étaient soumis inévitablement à l'aphtarsie, et de ce fait perdaient les formes plastiques qui étaient les leurs avant leur mort" (*ibidem*, p. 145).

[16] *Ibidem*, p. 146.

[17] *Ibidem*, p. 149; Tania Velmans, *Le portrait dans l'art des Paléologues*, în volumul *Art et société à Byzance sous les Paléologues. Actes du colloque organisé par l'Association Internationale des Études Byzantines à Venise en septembre 1968*, Veneția, 1971, p. 140–143.

ortodoxe, doar Bulgaria, Serbia, Bosnia şi Țările Române au cunoscut gisantul (sculptat sau brodat) pe mormintele monarhilor[18]. Gisantul brodat, piesă rară în arta bizantină şi postbizantină[19], a fost pus în legătură cu epitaful, broderie liturgică înfățișându-l pe Iisus Hristos mort, aşezat pe spate. Epitaful, scos în procesiune în Vinerea Mare, se aşează, în Sâmbăta Mare, pe masa altarului, unde se păstrează până la Înălțare[20], altarul fiind asimilat cu mormântul Mântuitorului[21]. În această formă, epitaful apare la finele secolului al XIII-lea, adică la începutul epocii paleologe[22]. Epitaful evoca, în plan simbolic, Sfântul Mormânt[23] şi făcea legătura între lumea aceasta şi Rai[24]. În ceea ce priveşte locul în care el se păstra în tot cursul anului, s-au avansat două ipoteze: fie era pus deasupra mormântului donatorului său[25], fie era atârnat în biserică, într-un

---

Pentru alte detalii, v. Émile Mâle, *L'art religieux du XIIe au XVIIIe siècle*, Paris, 1960, p. 169–180; Kurt Bauch, *Das mittelalterliche Grabbild. Figürliche Grabmäler des 11. bis 15. Jahrhunderts in Europa*, Berlin–New York, 1976; Philippe Ariès, *L'homme devant la mort*, I. *Le temps des gisants*, Paris, 1977, p. 236–263 (ediția românească, *Omul în fața morții*, I. *Vremea gisanților*, traducere şi note de Andrei Niculescu, Bucureşti, 1996, p. 327–364); Jean-Claude Schmitt, *Strigoii. Viii şi morții în societatea medievală*, traducere de Andrei Niculescu şi Elena-Natalia Ionescu, Bucureşti, 1998, p. 260–262; Georges Duby, *Fondements d'un nouvel humanisme, 1280–1440*, Geneva, 1995, p. 127–133, 143–149; Uwe Geese, *Gothic Sculpture in France, Italy, Germany and England*, în volumul *The Art of Gothic. Architecture, Sculpture, Painting*, Edited by Rolf Toman, Photography by Achim Bednorz, Köln, 1998, p. 346–350, 368–371; Regine Abegg, *Gothic Sculpture in Spain and Portugal*, în volumul *The Art of Gothic*, p. 376–384. Cu privire la mormintele cu gisant din catedrala catolică de la Alba Iulia şi încadrarea lor în contextul cultural şi religios al Transilvaniei din secolul al XVI-lea, v. Răzvan Theodorescu, *Sur un chapitre de la Renaissance transylvaine: art du livre et art funéraire aux débuts de la Réforme*, în idem, *Roumains et balkaniques dans la civilisation sud-est européenne*, Bucureşti, 1999, p. 284–288.

[18] André Grabar, *op. cit.*, p. 156; Tania Velmans, *La peinture murale…*, I, p. 94; eadem, *Le portrait…*, p. 137; Slobodan Ćurčić, *Medieval Royal Tombs in the Balkans: An Aspect of the «East or West» Question*, în **GOTR**, 29, 1984, 2, p. 179–181; Danica Popović, *Српски владарски гроб у средњем веку*, Belgrad, 1992, p. 133, 194, 195, 199; Pavel Chihaia, *În legătură cu pietrele de mormânt din biserica Mănăstirii Argeşului*, în idem, *De la „Negru Vodă" la Neagoe Basarab. Interferențe literar-artistice în cultura românească a evului de mijloc*, Bucureşti, 1976, p. 212 (şi nota 12), 225; Răzvan Theodorescu, *Un mileniu de artă la Dunărea de Jos (400–1400)*, ediția a II-a, revăzută, Bucureşti, 2002, p. 248–249 şi fig. 248–250; idem, *Civilizația românilor între medieval şi modern. Orizontul imaginii (1550–1800)*, II, Bucureşti, 1987, p. 39–40.

[19] André Grabar, *op. cit.*, p. 152.

[20] Slobodan Ćurčić, *Late Byzantine* ***Loca Sancta*** *?*, p. 252.

[21] André Grabar, *op. cit.*, p. 152; Athanassios Semoglou, *op. cit.*, p. 10.

[22] Slobodan Ćurčić, *op. cit.*, p. 252.

[23] *Ibidem*, p. 259.

[24] *Ibidem*, p. 261.

[25] *Ibidem*, p. 253.

loc anume, care devenea, prin aceasta, *locus sanctus*[26]. Dacă acoperământul de mormânt poate fi socotit şi el un soi de epitaf, este posibil ca, în anumite perioade ale anului liturgic, şi broderiile funerare să fi fost atârnate pe pereţii bisericilor.

Acoperământul de mormânt[27] al doamnei Maria are vădite trăsături specifice artei Bizanţului. Broderia conţinând imaginea doamnei plasată sub arcadă[28] (**Fig. 167**) aminteşte o seamă de piese cu reprezentări similare ale unor împărătese şi împăraţi bizantini, între care mai cunoscute sunt cele două sculpturi în fildeş păstrate în muzee din Florenţa şi Viena[29], placa emailată cu chipul împărătesei Irina de pe Pala d'Oro[30] (**Fig. 168**), relieful sculptat de pe soclul mormântului de la Arta al Theodorei, soţia lui Mihail al II-lea, despotul

[26] *Ibidem*, p. 260–261 şi nota 60.

[27] În Moldova, obiceiul de a se acoperi mormintele din biserici s-a păstrat până târziu, el fiind atestat în documente. De exemplu, în diata redactată la 6 iulie 1673, Andreiaş medelnicerul cerea: „Piatră să-mi faceţi pe mormântu la Sint Ilie şi procovăţi" (*Documente privitoare la istoria oraşului Iaşi*, II, Acte interne (1661–1690), editate de Ioan Caproşu, Iaşi, 2000, p. 370, nr. 403). În biserica Mănăstirii Sucevița, Toader Vârnav, „după datorie fiiască, cu cheltuiala sa au adus oaseli răpăosaţilor de mai sus arătaţi la sfântă mănăstirea şi astrucându-li toati la un mormântu în pritforul mănăstirii, s-au făcut griji şi prohodu şi au pus piatră deasupra scrise cu numili tuturor şi covor pi piatră şi făclie ceară şi candilă de li ardem la capu" (Dimitrie Dan, *Inscripţia de pe piatra mormântală a Silioneştilor din Mănăstirea Sucevița*, în **ArhGen**, II, 1913, p. 69; Olimpia Mitric, *Cartea românească manuscrisă din nordul Moldovei*, Bucureşti, 1998, p. 294). Iar în inventare ale lucrurilor Mănăstirii Sfântul Spiridon din Iaşi, datând din 1760 şi 1761, sunt trecute „2 covoară, unul pe mormântul lui [Miron] Gorovei şi altul a paharnicului Ioniţă [Calmăşul]" (Gh. Ghibănescu, *Documente*, în **IN**, IX, 1931, 1, p. 174–175, nr. CXXXVI, CXXXVII).

[28] Tema pare să aibă o îndepărtată sorginte elenistică, ea regăsindu-se ca atare şi în miniatura, sculptura şi vitraliile Europei apusene (Jurgis Baltrušaitis, *op. cit.*, p. 39–52).

[29] Jean Ebersolt, *Les arts somptuaires de Byzance. Étude sur l'art impérial de Constantinople*, Paris, 1923, p. 40 şi fig. 11; W. F. Volbach, *Les ivoires du Moyen Âge*, traduction de Maurice Bloch, Paris, 1923, p. 10 şi planşa 5; André Grabar, *L'empereur dans l'art byzantin. Recherches sur l'art officiel de l'Empire d'Orient*, Paris, 1936, p. 13; Percy Ernst Schramm, *Sphaira. Globus. Reichsapfel*, Stuttgart, 1958, p. 16–17, 190 şi fig. 15; André Grabar, *Christian Iconography. A Study of Its Origins*, Princeton University Press, 1961, p. 79 şi fig. 201; Henry Maguire, *Truth and Convention in Byzantine Descriptions of Works of Art*, în **DOP**, 28, 1974, p. 120 şi fig. 5; Suzanne Spain, *The Translation of Relics Ivory, Trier*, în **DOP**, 31, 1977, p. 287 şi fig. 12; *Byzance. L'art byzantin dans les collections publiques françaises*, Paris, 1992, p. 43 şi fig. 1; p. 64 şi fig. 1.

[30] Jean Ebersolt, *op. cit.*, p. 94 şi fig. 47; *La Pala d'Oro. Il tesoro di San Marco*, opera diretta da H. R. Hahnloser, testi di W. F. Volbach, A. Pertusi, B. Bischoff, H. R. Hahnloser, G. Fiocco, Florenţa, 1965, p. 7–9; Sergio Bettini, *Venedig, die **Pala d'Oro** und Konstantinopel*, în volumul *Der Schatz von San Marco in Venedig*, Römisch-Germanisches Museum der Stadt Köln, 1984, p. 33–62.

Epirului[31], două miniaturi cu certe influențe gotice înfățișându-l pe Mihail al VIII-lea Paleologul[32] (**Fig. 169**), precum şi unele monede paleologe[33] (**Fig. 170, 171**). Totodată, trebuie adăugat că artiştii bizantini i-au înfățişat adeseori pe sfinți sub o arcadă[34], fie în frescele bisericilor, fie în miniaturile manuscriselor, fie în pictura icoanelor, fie în sculpturi, fie în țesături sau broderii – modalitate de subliniere a unei calități: *majestas deorum*. Demne de semnalat, în acest sens, sunt – printre altele – picturile din bisericile de la Mistra, icoana Sfântului Pantelimon de la Nerezi (în Macedonia, lângă Skoplje)[35] şi, mai ales, numeroase epitrahile[36]. Comparația cu aceste piese dovedeşte că reprezentarea doamnei Maria sub o arcadă nu s-a făcut din rațiuni artistice sau estetice, ci cu scopul vădit de a exprima ideea de maiestate.

Destinația acoperământului de mormânt de la Putna trădează o evidentă influență apuseană[37]. Efigia suveranului aşezată deasupra mormântului său constituie, în fond, o expresie a concepției politice despre „dublul corp al regelui". Originea acestei concepții se regăseşte în Antichitate, când a fost lansată maxima *dignitas non moritur*, aplicată, în cazul suveranilor medievali, sub forma *regia majestas non moritur*. Gânditorii medievali occidentali au pornit de la ideea că Iisus Hristos fusese rege şi Hristos (cu sensul de „uns")

---

[31] André Grabar, *Sculptures byzantines du Moyen Âge*, II, Paris, 1976, p. 144–146, nr. 152, şi planşa CXXI; Branislav Cvetković, *The Investiture Relief in Arta, Epiros*, în „Зборник Радова Византолошког Института", XXXIII, 1994, p. 103–112.

[32] Vojislav Djurić, *Готичко сликарство у Византији и код Срба уочи турских освајања*, în „Зограф", 18, 1987, p. 47–48 şi fig. 3–4; G. Galavaris, *Illuminated Manuscripts*, în volumul *Sinai. Treasures of the Monastery of Saint Catherine*, General Editor Konstantinos A. Manafis, Atena, 1990, p. 325 şi 345, fig. 34.

[33] S. Bendall, P. J. Donald, *The Later Palaeologan Coinage, 1282–1453*, Bristol, 1979, p. 220–221, nr. 24; p. 260–261, nr. 4.

[34] V. Lasareff, *Trois fragments d'epistyles peintes et le templon byzantin*, în „Delt…on Cristianik»j Arcaiologik»j `Etaire…aj", 4, 1964–1965, p. 117–143; Manolis Hatzidakis, *Eikonej epistuliou apo to Agion Oroj*, în „Delt…on Cristianik»j Arcaiologik»j `Etaire…aj", 4, 1964–1965, p. 377–403; Pauline Johnstone, *The Byzantine Tradition in Church Embroidery*, Londra, 1967, p. 44–45.

[35] Angelo Procopiou, *La question macédonienne dans la peinture byzantine*, Atena, 1962, planşa 42; Mirjana Ćorović-Ljubinković, *Средњевековни дуборез у источним областима Југославије*, Belgrad, 1965, p. 13–14 şi planşa I; André Grabar, *op. cit.*, II, p. 105–106, nr. 88, şi planşa LXXVII; Hans Belting, *Bild und Kult. Eine Geschichte des Bildes vor dem Zeitalter der Kunst*, München, 1990, p. 270, 272–273 (planşele 146–148). Pentru alte icoane asemănătoare, pictate direct pe perete şi având deasupra un arc sculptat, v. Hans Belting, *op. cit.*, p. 253, 262 (planşa 137), 271, 275, 277 (planşa 153).

[36] Gabriel Millet, avec la collaboration de Hélène des Ylouses, *Broderies religieuses de style byzantin*, Paris, 1947, p. 23–24. De altfel, întregul capitol II al acestui volum se intitulează *Epitrachilia, arcades* (p. 23–35).

[37] *Ibidem*, p. 79.

prin propria sa natură. În acest caz, monarhul pământean, ca reprezentant al lui Iisus, era rege şi Hristos (uns) prin grație[38]. El era o *gemina persona*, adică în trupul lui se regăseau două personalități: una umană şi cealaltă divină. Monarhul nu era o *gemina persona* prin natura lui, ci devenea astfel prin ritualul ungerii[39]. Dubla natură a monarhului îi asigura acestuia eternitatea (*rex qui nunquam moritur*), altfel spus, continuitatea dinastiei şi imortalitatea demnității sale de suveran[40]. În fapt, nu regele ca persoană era nemuritor, ci regalitatea sa, adică ceea ce primise prin grația divină. Conceptul de dublu corp al suveranului a fost analizat cercetându-se mai cu seamă ceremoniile funerare ale regilor Franței şi ai Angliei[41], în cadrul cărora un rol important îl aveau efigiile[42].

Este greu de spus dacă acoperământul de mormânt al doamnei Maria Asanina Paleologhina va fi fost gisant sau efigie, în sensul strict în care sunt definite acestea pentru Europa apuseană. În tot cazul, chiar dacă el nu a avut, în cadrul ceremoniei funerare, rolul pe care efigia îl juca la înhumarea regilor Franței sau ai Angliei[43], un lucru este sigur: broderia de la Putna reprezintă – prin caracteristicile sale care țin de arta occidentală, ca şi prin acelea specifice artei bizantine – o expresie a concepției medievale despre eternitatea instituției monarhice.

Soclul mormântului doamnei Maria Asanina Paleologhina din biserica Putnei este constituit dintr-o lespede împodobită cu un decor gotic, absolut

---

[38] Ernst Kantorowicz, *Les deux corps du roi. Essai sur la théologie politique au Moyen Âge*, traduit de l'anglais par Jean-Philippe Genet et Nicole Genet, Paris, 1957, p. 55.

[39] *Ibidem*, p. 54.

[40] *Ibidem*, p. 230.

[41] *Ibidem*, p. 296–315; Ralph E. Giesey, *Le roi ne meurt jamais. Les obsèques royales dans la France de la Renaissance*, traduit de l'anglais par Dominique Ebnöther, préface de François Furet, Paris, 1987; Alain Boureau, *Le simple corps du roi. L'impossible sacralité des souverains français, XVe – XVIIIe siècle*, Paris, 1988, p. 24–42; idem, *Kantorowicz et **Christus-Fiscus**: la métaphore comme sujet de l'histoire*, în Daniel S. Milo, Alain Boureau, avec Hervé Le Bras, Paul-André Rosental, Aline Rousselle, Christian Jouhaud, Min Soo Kang, *Alter histoire. Essais d'histoire expérimentale*, Paris, 1991, p. 127–138.

[42] Efigia funerară a suveranilor, utilizată pentru prima oară în Anglia în 1327 (Ralph E. Giesey, *op. cit.*, p. 130–131), iar în Franța în 1422 (*ibidem*, p. 145), era fie sculptată în lemn, fie modelată din piele sau din ceară, era îmbrăcată în veşminte regale şi purta însemnele puterii; era expusă pe capacul sicriului în care era aşezat trupul regelui (Ernst Kantorowicz, *op. cit.*, p. 303; Ralph E. Giesey, *op. cit.*, p. 129).

[43] „Its function was not quite the same as that of the English pall, which covered a coffin before burial, and could therefore be used on many occasions and was not connected with any one person. A tomb cover did in fact cover the tombstone of a person important enough for this honour, the underlying idea being, as always, that the draping of any object with a sumptuous cloth was an act of reverence. The tomb cover was therefore made for a specific person and was frequently decorated with a funerary portrait" (Pauline Johnstone, *op. cit.*, p. 112).

identic aceluia care apare pe balustrada pridvorului de la turnul-clopotniță al bisericii din Bălineşti[44]. La rândul său, balustrada de la Bălineşti (**Fig. 172**) a fost asemuită cu aceea descoperită în „cursa de şoareci" de la cetatea Sucevei, iar aceasta din urmă – cu balustrada capelei castelului de la Hunedoara[45]. Totodată, ornamentația balustradei de la Bălineşti a mai fost comparată şi cu ornamentația logiei refectorului fostei mănăstiri franciscane din Cluj[46]. La aceste exemple se mai poate adăuga unul, chiar dacă nu întru totul identic: fragmentul de balustradă cu decor gotic descoperit în ultimii ani, în cursul săpăturilor arheologice de la Mănăstirea Probota[47]. Atât soclul mormântului doamnei Maria, cât şi balustrada de la Bălineşti sunt netraforate, ca şi, parțial, balustrada de la Hunedoara.

La o privire mai atentă, se vede că decorul de pe soclul mormântului Mariei Asanina Paleologhina este închis într-un chenar care, în partea stângă (la capul defunctei), lipseşte, în locul lui remarcându-se clar o veche tăiere pentru o îmbinare „în coadă de rândunică" (**Fig. 173**). Aceasta înseamnă că aşa-zisul soclu este, de fapt, un fragment dintr-o balustradă care continua cu alte plăci decorate la fel, îmbinate între ele în sistemul „coadă de rândunică". Fragmentul de balustradă, cu dimensiuni apropiate de acelea ale lespezii tombale, va fi fost recuperat, cândva, din rămăşițele de piatră ale unor construcții demolate sau distruse din cuprinsul Mănăstirii Putna. „Pietre cu profile bogate, lucrate în stil gotic"[48] au fost, de altfel, scoase la lumină şi în timpul săpăturilor arheologice efectuate pe latura de sud a incintei mănăstirii, loc în care au fost descoperite urmele aşa-numitei „case domneşti"[49].

Este dificil de reconstituit înfățişarea inițială a soclului acestui mormânt. Dat fiind faptul că acoperământul nu avea poale care să cadă până la

---

[44] Corina Popa, *Bălineşti*, Bucureşti, 1981, p. 12 şi desenele de la p. 14–15.

[45] Mira Voitec-Dordea, *Reflexe gotice în arhitectura Moldovei*, ediția a II-a, Bucureşti, 2004, p. 39–40; Vasile Drăguț, *Arta gotică în România*, Bucureşti, 1979, p. 173; Mircea D. Matei, Emil I. Emandi, *Cetatea de scaun şi curtea domnească din Suceava*, Bucureşti, 1988, p. 104, 106 şi fig. 12; Dr. Paraschiva-Victoria Batariuc, *Cetatea de scaun a Sucevei. Monografie*, Suceava, 2004, p. 62. Pentru balustrada tribunei din capela castelului de la Hunedoara: Virgil Vătăşianu, *op. cit.*, I, p. 270 (fig. 234), 272; O. Velescu, *Castelul de la Hunedoara*, Editura Meridiane, Bucureşti, f.a., colecția „Monumentele patriei noastre", p. 28–29 şi fig. 1, 27.

[46] G. Balş, *Bisericile lui Ştefan cel Mare*, Bucureşti, 1926, p. 138 (fig. 201), 139.

[47] *The Restoration of the Probota Monastery*, Text contribution: Oliviu Boldura, Coralia Costaş, Cătălin Hriban, Voica Maria Puşcaşu, Tereza Sinigalia, Alfeo Tonellotto, Ignazio Valente, UNESCO, 2001, p. 190, 192, fig. 329 c.

[48] *Şantierul arheologic Suceava* (Trifu Martinovici, *Mănăstirea Putna*), în **MCA**, V, 1959, p. 613.

[49] Mircea D. Matei, Alexandru Rădulescu, Radu Ciuceanu, *Principalele probleme şi rezultate ale cercetării arheologice a casei domneşti de la Mănăstirea Putna*, în **RMM**, Monumente istorice şi de artă, XIV, 1983, 1, p. 38–45.

nivelul pardoselii, este foarte posibil ca soclul să fi fost decorat[50]. O posibilă paralelă o oferă mormintele din vechea necropolă domnească de la Rădăuți. Pietrele funerare ale primilor domni ai Moldovei au fost sculptate şi aranjate în cuprinsul bisericii din porunca lui Ştefan cel Mare, în 1479–1480, adică la puțini ani după moartea doamnei Maria Asanina Paleologhina. Soclurile unora dintre morminte au păstrat până astăzi vizibile urme de pictură (**Fig. 174, 175**), cu motive foarte asemănătoare, dacă nu chiar identice, cu acelea de pe veşmintele membrilor familiei domneşti din tabloul votiv de la Rădăuți (**Fig. 176**). Or, dacă acceptăm că acest tablou votiv aparține, şi el, vremii lui Ştefan cel Mare[51], înseamnă că soclurile mormintelor au fost pictate tot atunci, poate chiar în momentul în care au fost aşezate şi lespezile funerare. Desigur că nu întâmplător decorul soclurilor aminteşte veşmintele de la curte[52]: mormintele pictate astfel apăreau privitorului ca şi cum ar fi avut acoperăminte din stofe grele, țesute cu fire de aur şi mătase.

*

Mormântul Mariei Asanina Paleologhina este adăpostit într-un arcosoliu. Această nişă practicată în grosimea unui perete a fost deosebit de populară încă de la începuturile creştinismului. A fost utilizată în arhitectura bizantină, în măsuri diferite de la o epocă la alta[53], şi, mai târziu, în arhitectura

[50] Pentru decorul unor asemenea socluri, v. Otto Feld, *Mittelbyzantinische Sarkophage*, în **RQ**, 65, 1970, p. 158–184 şi planşele 5–14.

[51] Sorin Ulea, în volumul *Istoria artelor plastice în România*, redactat de un colectiv sub îngrijirea acad. prof. George Oprescu, I, Bucureşti, 1968, p. 349; Ion I. Solcanu, *Portretul lui Ştefan cel Mare în pictura epocii sale. Noi considerații*, în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în istorie*, p. 122–125.

[52] Pentru similitudini între motivele unor țesături din categoria „drappi d'oro" şi motivele care apar pe stofele veşmintelor din tablourile votive, v. şi observațiile Corinei Nicolescu (*Arta epocii lui Ştefan cel Mare. Relații cu lumea occidentală*, în **SMIM**, VIII, 1975, p. 83–88 şi fig. 9–10, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în istorie*, p. 277–279 şi fig. 9–10).

[53] Harald Koethe, *Das Konstantinsmausoleum und verwandte Denkmäler*, în „Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts", 48, 1933, p. 185–203; Tania Velmans, *Le portrait…*, p. 137; Cyril Mango, Ernest J. W. Hawkins, *Additional Notes*, în **DOP**, 18, 1964, p. 302–303; Cyril Mango, *The Monument and Its History*, în Hans Belting, Cyril Mango, Doula Mouriki, *The Mosaics and Frescoes of St. Mary Pammakaristos (Fethiye Camii) at Istanbul*, Edited by Cyril Mango, Washington, D. C., 1978, p. 3–42; Slobodan Ćurčić, *Gračanica. King Milutin's Church and Its Place in Late Byzantine Architecture*, The Pennsylvania State University Press, 1979, p. 129–130; Cyril Mango, *Sépultures et épitaphes aristocratiques à Byzance*, în volumul *Epigrafia medievale greca e latina. Ideologia e funzione*, Atti del Seminario di Erice (12–18 settembre 1991), a cura di Guglielmo Cavallo e Cyril Mango, Spoleto, 1995, p. 99, 110, 116. V. şi discuția privind amplasarea şi aspectul mormântului pregătit pentru sine de sebastocratorul Isac Comnenul, tatăl împăratului Andronic I (Nancy P. Ševčenko, *The Tomb of Isaak Komnenos*

sârbească[54]. La început, arcosoliile erau decorate cu scene din ciclul Patimilor şi al Învierii, pictate sau lucrate în mozaic[55]. După unele aprecieri, biserica Mănăstirii Studenica ar fi cea dintâi în care, în nişa de deasupra sarcofagului, a fost reprezentat portretul ctitorului[56]. Tabloul îl înfăţişează pe Ştefan Nemanja închinând modelul bisericii sale Mântuitorului, având-o ca intercesoare pe Maica Domnului[57]. Tipul acesta de reprezentare avea să se răspândească apoi destul de repede, el putând fi regăsit pe o arie geografică largă, de la Constantinopol la Mistra şi din Georgia în Bulgaria. Foarte adesea, în imediata vecinătate a chipurilor de ctitori apare scena *Deisis* sau tronul *Hetimasiei*[58]. Paralel cu reprezentarea ctitorilor, a continuat şi vechea tradiţie a pictării în arcosolii a unor chipuri sfinte sau a unor scene religioase[59]. După părerea altor specialişti, obiceiul de a picta chipul defunctului în arcosoliul care-i adăpostea sarcofagul este mult mai vechi, datând chiar din veacul al IX-lea[60].

În Bizanţ, unele arcosolii erau decorate în exterior cu splendide sculpturi. Nu o dată, arheologii au descoperit arhivolte provenind de la arcosolii – unele conţinând şi inscripţii –, împodobite cu monogramele defuncţilor sau cu capete de apostoli sculptate[61], precum fragmentul de marmură cu monograma Paleologilor, descoperit într-un cartier al Istanbulului şi păstrat la Muzeul Arheologic din acelaşi oraş (nr. inv. 709)[62], un fragment, tot de marmură, ieşit la iveală în timpul săpăturilor de la moscheea Fenari-Isa (fosta mănăstire a lui Constantin Lips)[63] şi, mai ales, întregul arcosoliu al mormântului lui Mihail Tornikes de la Kariye Djami (fosta mănăstire Chora, refăcută de Theodor

---

at Pherrai, în **GOTR**, 29, 1984, 2, p. 135–139; Cyril Mango, *Sépultures et épitaphes aristocratiques à Byzance*, p. 103–105).

[54] Slobodan Ćurčić, *op. cit.*, p. 130–131.

[55] Tania Velmans, *La peinture murale*..., I, p. 89; eadem, *Le portrait*..., p. 134.

[56] Eadem, *La peinture murale*..., I, p. 89; eadem, *Le portrait*..., p. 134, 143.

[57] Eadem, *La peinture murale*..., I, p. 89; eadem, *Le portrait*..., p. 134; Danica Popović, *op. cit.*, p. 190, 201.

[58] Tania Velmans, *La peinture murale*..., I, p. 90–92.

[59] *Ibidem*, p. 92.

[60] Cyril Mango, *op. cit.*, p. 101–103 (şi cu observaţii privind originea tabloului funerar), 116.

[61] André Grabar, *Sculptures byzantines du Moyen Âge*, II, p. 133, nr. 133, şi planşa CXIV; Tania Velmans, *La peinture murale*..., I, p. 93–94; eadem, *Le portrait*..., p. 137.

[62] Gustave Mendel, *Musées Impériaux Ottomans. Catalogue des sculptures grecques, romaines et byzantines*, II, Constantinopol, 1914, p. 508–509, nr. 709; André Grabar, *op. cit.*, II, p. 137, nr. 137, şi planşa CXII; Øystein Hjort, *The Sculpture of Kariye Camii*, în **DOP**, 33, 1979, p. 132, fig. 68; Tania Velmans, *La peinture murale*..., I, p. 93; eadem, *Le portrait*..., p. 137.

[63] André Grabar, *op. cit.*, II, p. 129, nr. 129, şi planşa XCIX; Tania Velmans, *La peinture murale*..., I, p. 93; eadem, *Le portrait*..., p. 137.

Metochites)[64]. În afara acestora, au mai fost descoperite, în cursul cercetărilor arheologice sau întâmplător, şi alte arhivolte, dar este dificil de spus dacă acestea provin de la arcosolii sau de la ancadramente sculptate pentru icoane.

Şi pentru Moldova se pot da exemple de biserici-necropole cu arcosolii[65], între care ades citată este biserica Mănăstirii Humorului, cu mormintele ctitorilor ei – Toader marele logofăt şi soţia sa, Anastasia. Un alt exemplu îl constituie biserica Tăierii Capului Sfântului Ioan Botezătorul, ctitorită de portarul de Suceava Luca Arbure, în 1502, în satul Solca (Arbore). Aici, în afara tabloului votiv din naos, care îl reprezintă pe ctitor însoţit de familia sa (jupâneasa şi cinci copii), oferind Mântuitorului macheta bisericii, mai există un tablou, în arcosoliul din pronaos, pe peretele de sud, unde Luca Arbure îşi pregătise locul de îngropăciune încă din timpul vieţii[66]. Acest din urmă tablou, inclus pe bună dreptate în categoria tablourilor funerare[67], îl înfăţişează pe portarul de Suceava – împreună cu soţia sa şi cu doi copii –, ţinând pe palme macheta bisericii, pe care o închină Mântuitorului. În ambele reprezentări, intercesor este Sfântul Ioan Botezătorul, iar în tabloul funerar apare, în plus, şi Maica Domnului (**Fig. 177**). Compoziţia tabloului funerar de la Solca (Arbore) este foarte asemănătoare aceleia a tablourilor funerare din spaţiul sârbesc, unde ctitorii sunt înfăţişaţi închinând Mântuitorului macheta bisericii, avându-l ca intercesor pe sfântul de hram[68].

Pe de altă parte, în Serbia, mormintele regale constituiau, de fapt, un complex, alcătuit din mormântul propriu-zis, aflat sub pardoseala bisericii (*sepulcrum*), un monument deasupra pardoselii (*monumentum*) şi un portret funerar[69].

---

[64] Paul A. Underwood, *The Kariye Djami*, I. *Historical Introduction and Description of the Mosaics and Frescoes*, New York, 1966, p. 276–277; Cyril Mango, *op. cit.*, p. 105 şi tab. III, planşa 4; Tania Velmans, *La peinture murale…*, I, p. 94–95; eadem, *Le portrait…*, p. 138–140.

[65] Dumitru Nastase, *Despre spaţiul funerar în arhitectura moldovenească*, în **SCIA**, 14, 1967, 2, p. 207.

[66] Pentru compoziţia acestor tablouri şi datarea frescelor: Ion I. Solcanu, *Datarea ansamblului de pictură de la biserica Arbure (I). Pictura interioară*, în **AIIAI**, XII, 1975, p. 35–55.

[67] Sorin Ulea, *Portretul funerar al lui Ion – un fiu necunoscut al lui Petru Rareş – şi datarea ansamblului de pictură de la Probota*, în **SCIA**, VI, 1959, 1, p. 65, nota 3; Vasile Drăguţ, *Dragoş Coman, maestrul frescelor de la Arbore*, Bucureşti, 1969, p. 30; Ion I. Solcanu, *op. cit.*, p. 50. Pentru portretul funerar în ţările ortodoxe din sud-estul Europei, v. şi Maria Ana Musicescu, *Introduction à une étude sur le portrait de fondateur dans le sud-est européen. Essai de typologie*, în **RESEE**, VII, 1969, 2, p. 302.

[68] N. L. Okunev, *Милешево. Памятник сербского искусства XIII в.*, în **Bsl**, 7, 1937–1938, p. 33–107; Slobodan Ćurčić, *Medieval Royal Tombs…*, p. 177, 187 (fig. 1), 188 (fig. 2); Danica Popović, *op. cit.*, p. 191.

[69] Danica Popović, *op. cit.*, p. 198.

Aceste paralele şi comparaţii mă determină să presupun că la Putna, măcar în unele dintre arcosolii, era pictat portretul defunctului, al cărui mormânt se afla alături.

*

Deasupra lespezii funerare a doamnei Maria se ridică un baldachin. Succesor al anticului *ciborium*, baldachinul este o construcție cu coloane (de obicei, în număr de patru), care marchează mormântul sau racla cu moaşte a unui sfânt[70]. El apare adeseori menționat în surse scrise şi este reprezentat în miniaturile din manuscrise, în fresce sau pe broderii liturgice, uneori ca semn distinctiv pentru mormântul Mântuitorului[71]. Din secolul al XIII-lea, mormintele bizantine încep să fie frecvent adăpostite de *ciboria*[72].

Potrivit lui G. Balş, baldachinele din Moldova sunt expresia unei înrâuriri occidentale: „asemenea baldachine se văd foarte des în Occident, în veacurile al XIV-lea şi XV-lea, şi e destul să ne amintim acele care acoperă la Wawel din Cracovia mormintele regilor Poloniei, între altele acel al lui Cazimir IV-lea Jagielo, contimporanul lui Ştefan cel Mare, mort în 1492”[73].

La rândul său, Virgil Vătăşianu observa: „obiceiul de a aşeza mormintele mai de seamă în arcosolii e în Moldova poate mai vechi decât ne închipuim”, mormântul „aşezat într-o nişă, sub un baldachin” provenind „din regiunea sud-germană, unde se îngână goticul cu Renaşterea”[74].

În Moldova, singurul baldachin contemporan epocii lui Ştefan cel Mare, păstrat într-un lăcaş neafectat de refaceri şi amenajări târzii – precum Putna –, care să poată fi luat ca reper şi ca termen de comparație, este cel din biserica de la Solca (Arbore). În dreapta pronaosului, pe peretele de sud, mormântul pregătit sieşi de portarul de Suceava, Luca Arbure, se găseşte sub un baldachin „lucrat în stil gotic terțiar”[75], decorat cu muluri înscrise într-un arc în acoladă şi cu o rozetă[76] (**Fig. 178**).

Baldachinul din stânga naosului Putnei, care se înalță astăzi deasupra pietrelor de mormânt ale doamnei Maria Asanina Paleologhina, Bogdan şi Petru, a fost supus, cu timpul, la tot soiul de intervenții care au avut darul de a-l

[70] Slobodan Ćurčić, *Late Byzantine* ***Loca Sancta*** *?*, p. 255. Un foarte frumos exemplu de *ciborium* este acela păstrat în tezaurul catedralei San Marco din Veneția (*Der Schatz von San Marco in Venedig*, p. 104–105, nr. 6).

[71] André Grabar, *Le thème du „gisant” dans l'art byzantin*, p. 144; Slobodan Ćurčić, *op. cit.*, p. 255–256, 258.

[72] Tania Velmans, *La peinture murale…*, I, p. 93; eadem, *Le portrait…*, p. 137.

[73] G. Balş, *op. cit.*, p. 244.

[74] Virgil Vătăşianu, *op. cit.*, I, p. 715.

[75] G. Balş, *op. cit.*, p. 116.

[76] Virgil Vătăşianu, *op. cit.*, I, p. 717.

mutila: spălări, curăţări, tencuiri sau ancorări de perete cu bare de fier. În 1926, G. Balş l-a descris astfel: „un chivot răzămat de perete într-o parte şi susţinut în partea cealaltă de două coloane. E de o piatră albă mai moale. Profilele capitelelor sunt aproape la fel ca la chivotul lui Ştefan cel Mare”[77]. După părerea lui Virgil Vătăşianu, bazele şi capitelurile simple ale stâlpilor duc cu gândul la consolele gotice din Transilvania mijlocului de veac XV, în timp ce arhivolta de deasupra stâlpilor este de factură renascentistă[78]. Analiza elementelor arhitectonice confirmă faptul că baldachinul de deasupra mormântului doamnei Maria este contemporan vremii lui Ştefan cel Mare[79].

Stratul superficial de tencuială cu care este acoperit a căzut în foarte multe locuri, scoţând la iveală urme de veche zugrăveală, în culorile roşu (două nuanţe) şi ocru. Coloana din stânga lasă să se întrevadă asemenea resturi de vopsea pe feţele de vest, de nord şi mai ales de est ale soclului, pe fus, dar şi sub capitel, pe părţile lui de est şi vest. Coloana din dreapta a păstrat urme de culoare pe feţele de est, de nord şi mai ales de vest ale soclului, pe fus şi sub capitel, pe părţile estică şi vestică. În exterior, peretele baldachinului este deteriorat spre răsărit, din pricina lucrărilor de consolidare; urme de vopsea sunt, totuşi, destul de vizibile. În ceea ce priveşte peretele de apus (la capul defuncţilor), el trădează vechea zugrăveală nu numai prin urmele de vopsea roşie, ci şi prin dunga zgâriată care a avut menirea de a delimita zona destinată pictării.

Şi alte construcţii funerare de la Putna au fost, cândva, pictate, vopseaua roşie de la baldachinul Mariei Asanina Paleologhina fiind, se pare, asemănătoare aceleia de la baldachinul lui Bogdan al III-lea sau vopselei de pe soclul mormântului Mariei, doamna lui Petru Rareş. La fel, în biserica de la Solca (Arbore), partea exterioară a baldachinului a fost zugrăvită în roşu. S-ar putea presupune că, în cazul Putnei, monumentele funerare au fost decorate târziu, eventual în veacul al XVIII-lea, în timpul lui Iacov Putneanul. Însă aceasta nu ar explica pictarea mormântului lui Luca Arbure, la o vremea când ctitoria sa era o simplă biserică de sat, în care nu se executau lucrări de restaurare, ca în necropola lui Ştefan. Astfel, rămâne o singură soluţie: zugrăvirea baldachinelor de la Solca (Arbore) şi de la Putna ţine de aceeaşi epocă, marcând un moment care nu poate fi altul decât acela al amenajării respectivelor morminte.

Din păcate, în Moldova nu avem nici un monument funerar păstrat în totalitate în forma originară, cu întreaga lui podoabă de culoare. Se poate face,

[77] G. Balş, *op. cit.*, p. 243.

[78] Virgil Vătăşianu, *op. cit.*, I, p. 715.

[79] S-a emis, însă, şi părerea că baldachinul ar fi „mai nou” (Epifanie Norocel, *op. cit.*, p. 577).

însă, comparație cu o construcție similară, provenind tot din spațiul ortodox: mormântul țareviciului Dimitrie (al doilea fiu al lui Ivan cel Groaznic, ucis la Uglici în 1591 şi canonizat), amenajat, la începutul secolului al XVII-lea, în catedrala Arhanghelul Mihail din Kremlin. Sarcofagul este adăpostit sub un baldachin cu două coloane, lipit de unul dintre stâlpii din dreapta ai bisericii. Arhitravele şi stâlpii sunt decorați cu sculpturi pictate cu aur, cu roşu şi albastru. Întreaga construcție, atât în interior, cât şi în exterior, este zugrăvită în albastru, muchiile fiind marcate cu dungi roşii şi aurii[80] (**Fig. 179**). Acest ansamblu (din care nu lipseşte nici portretul defunctului, înfățişat în chip de sfânt) mi se pare un bun termen de comparație pentru a înțelege felul în care au putut să arate mormintele cu baldachin din Putna lui Ştefan cel Mare.

În ceea ce o priveşte pe doamna Maria Asanina Paleologhina, rămăşițele ei pământeşti au fost aşezate, în ctitoria soțului ei – veritabil „loc de memorie" –, sub un dublu *ciborium*: unul material, construit din piatră în gropnița Putnei, şi altul ideal, brodat pe acoperământul său de mormânt.

[80] Tatyana Vlasova, *The Archangel Cathedral*, Moscova, 2003, p. 5, 28–31; T. D. Panova, *Кремлевские усыпальницы. История, судьба, тайна*, Moscova, 2003, p. 74–75 şi planşele 23–25.

ÎNSEMNELE IMPERIALE ALE DOAMNEI MARIA

De peste cinci veacuri, tezaurul Mănăstirii Putna adăposteşte o piesă de broderie cunoscută atât de specialişti cât şi de publicul larg drept *acoperământul de mormânt al doamnei Maria de Mangop* (**Fig. 158**). Broderia, lucrată cu fir de aur, argint şi mătase de diverse culori, pe un fond de mătase roşie, o înfăţişează pe cea de-a doua soţie a lui Ştefan cel Mare, moartă, cu ochii închişi şi mâinile pe piept, îmbrăcată într-un somptuos veşmânt şi purtând o coroană cu cinci fleuroni. Inscripţia în limba slavă, dispusă într-un chenar pe marginile acoperământului, este întreruptă în cele patru colţuri de medalioane conţinând, în stânga sus şi în dreapta jos – câte un vultur bicefal (**Fig. 180**), iar în stânga jos şi în dreapta sus – câte o monogramă.

Cum era şi firesc, cel mai cunoscut însemn, vulturul bicefal, a fost remarcat şi semnalat primul. „La două colţuri – scria episcopul Melchisedec la 1883 – are pajura bizantină, cu două capete, şi la alte două colţuri – două monograme greceşti, ca simbole ale originii sale din o familie a împăraţilor bizantini”[1]. Puţini ani după aceea, V. A Urechia avea să adauge: „În două colţuri, opuse cruciş, acvila biceptă; la celelalte două colţuri, monograme. Cred că se poate ceti în primul monogram numele **Μαρια**, dar nu ne esplicăm pe al II-lea”[2]. În sfârşit, două decenii mai târziu, Eugen A. Kozak se mărginea să consemneze: „in den oberen Ecken je ein byzantinischer Doppeladler und in den unteren je ein Monogramm”[3].

În 1925, publicându-şi albumul despre odoarele Putnei, Orest Tafrali a făcut, cel dintâi, legătura între două dintre simbolurile care apar pe acoperământ: vulturul bicefal, „l’emblème impérial byzantin”, şi monograma din colţul din stânga jos, „le monogramme des Paléologues”[4] (**Fig. 181**). Identificarea sensului monogramei de către bizantinistul român a intrat foarte repede în circuitul ştiinţific internaţional şi a fost acceptată ca atare de ceilalţi specialişti[5]. Ideea de a „citi” împreună emblema imperială şi monograma

---

[1] Episcopul Melchisedec, *O vizită la câteva mănăstiri şi biserici antice din Bucovina*, în **RIAF**, an. I, vol. I, fasc. II, 1883, p. 259 şi tab. 14. Aceeaşi descriere la Dimitrie Dan, *Mânăstirea şi comuna Putna*, Bucureşti, 1905, p. 60, nr. 1.

[2] Miron Costin, *Opere complete*, II, ediţie de V. A. Urechiă, Bucureşti, 1888, p. 562.

[3] Eugen A. Kozak, *Die Inschriften aus der Bukovina*, Viena, 1903, p. 82, nota 1.

[4] O. Tafrali, *Le trésor byzantin et roumain du Monastère de Poutna*, Paris, 1925, p. 52, nr. 90.

[5] Louis Bréhier, *La sculpture et les arts mineurs byzantins*, Paris, 1936, p. 103 şi planşa XCV.

Paleologilor îi venise lui Orest Tafrali după ce observase că, pe coperta unui manuscris bizantin, păstrat în biblioteca mănăstirii de la Grottaferrata – şi despre care va mai fi vorba în paginile de față –, „on retrouve identiques ces mêmes emblème et monogramme”[6].

În ceea ce priveşte a doua monogramă, bizantinistul român a rămas la părerea că ea ar conține numele *Maria* în genitiv[7]. Descifrarea ei corectă se datorează istoricului rus A. V. Soloviev şi francezului Gabriel Millet, care, lucrând independent unul față de celălalt, au ajuns la aceeaşi soluție. În recenzia tipărită în 1937 la cartea lui Alexander Alexandrovich Vasiliev, *The Goths in the Crimea*, A. V. Soloviev a citit în monograma din colțul din dreapta sus al acoperământului numele Asanis[8] (**Fig. 182**). După exact zece ani, Gabriel Millet va da aceeaşi lectură[9] şi, mai mult decât atât, va lega numele complet al doamnei defuncte, reconstituit prin dezlegarea monogramelor de pe acoperământ – **Maria Asanina Paleologhina** – de numele donatoarei unei icoane la mănăstirea athonită Grigoriu[10].

În mod cu totul inexplicabil, rezultatele acestor cercetări, întreprinse de specialişti străini, au pătruns târziu în istoriografia noastră. Într-un volum care ar fi trebuit să strângă laolaltă toate informațiile importante privitoare la construcțiile şi odoarele din vremea lui Ştefan cel Mare, anume *Repertoriul monumentelor şi obiectelor de artă din timpul lui Ştefan cel Mare*, apărut în 1958, deci la câțiva ani buni după publicarea opiniilor lui Soloviev şi Millet, se consemna doar: „În unghiul din dreapta sus, monograma Mariei de Mangop, în cel din stânga jos, monograma Paleologilor”. Şi mai departe, după traducerea inscripției: „În colțuri următoarele cuvinte greceşti: PalaiolÒgoj şi Mar…aj”[11]. Nu numai că nu se explica ce ar trebui să se înțeleagă prin „monograma Mariei de Mangop”, dar prin erata care însoțeşte volumul amintit, specificându-se: „p. 290, rând 27, în loc de: Mar…aj, se va citi: 'As£nnij”, se corecta doar traducerea inscripției, nu însă şi descrierea propriu-zisă a piesei.

Abia în 1960, în partea a doua a studiului său, *Date noi asupra unor odoare de la Mănăstirea Putna*, Petre Ş. Năsturel avea să facă îndreptarea şi completarea cuvenită[12]. I. D. Ştefănescu a avut, la rându-i, cunoştință de cartea

---

[6] O. Tafrali, *op. cit*., p. 52, nr. 90.

[7] *Ibidem*.

[8] A. V. Soloviev, *Спорные вопросы по исторіи Готскаго княжества въ Крыму. По поводу книги* A. A. Vasiliev, *The Goths in the Crimea…*, în **SK**, IX, 1937, p. 95–96.

[9] Gabriel Millet, avec la collaboration de Hélène des Ylouses, *Broderies religieuses de style byzantin*, Paris, 1947, p. 79.

[10] *Ibidem*.

[11] *Repertoriul monumentelor şi obiectelor de artă din timpul lui Ştefan cel Mare*, Bucureşti, 1958, p. 290, nr. 84.

[12] Petre Ş. Năsturel, *Date noi asupra unor odoare de la Mănăstirea Putna*, II, în **Rsl**, IV, 1960, p. 267–269, nr. 90.

lui Gabriel Millet; totuşi, în cuprinsul unuia şi aceluiaşi studiu, el a interpretat monogramele în două chipuri, adâncind şi mai mult confuzia. O dată, a notat: „Inscripţia cuprinde două monograme brodate. Cea dintâi, aceea a Paleologilor, e cusută în colţul inferior din stânga şi pe arcadă, unde e folosită drept element decorativ; a doua se vede în colţul superior din dreapta. Pentru înţelegerea acesteia din urmă, G. Millet aminteşte o icoană oferită de Maria Mănăstirii Grigoriu de la Athos [...]. Monograma, interpretată de Tafrali şi pusă în legătură cu Olubey, tatăl Mariei şi fiul lui Alexe din Trapezunt, este explicată astfel de Millet drept cifră a Mariei (Asan Paleologu)”[13]. Iar a doua oară: „Monogramele înfăţişează vulturii imperiali cu două capete, cifra Paleologilor şi aceea a Mariei”[14].

Din fericire, lectura corectă a celei de-a doua monograme se regăseşte în catalogul expoziţiei de artă bizantină de la Atena (1964), expoziţie în care acoperământul doamnei Maria a fost prezentat, pentru a doua oară[15], publicului străin[16]. Cu toate acestea, tipărindu-şi, în 1967, micul album consacrat muzeului Mănăstirii Putna – în care, de altfel, erau citate şi studiul lui Petre Ş. Năsturel, şi catalogul expoziţiei de la Atena – Maria Ana Musicescu scria: „În colţuri, la chenarul inscripţiei, monograma Mariei de Mangop şi monograma Paleologilor”[17]. În 1969, aceeaşi autoare avea să facă o descriere ceva mai corectă a însemnelor din colţurile acoperământului: „Stânga sus şi dreapta jos (în chenar), vulturul bicefal bizantin. În celelalte două colţuri şi deasupra colonetelor (în arcadă), monogramele «Asanina» şi «Paleolog»”[18]. Însă, fără explicarea motivelor, în 1980, Maria Ana Musicescu va reveni: „În colţuri, la chenarul inscripţiei, monograma Mariei de Mangop şi monograma Paleologilor”[19].

Am făcut toate aceste precizări pentru a ilustra, prin comparaţie, inconsecvenţa şi lipsa de grijă cu care unii dintre cercetătorii români de după război s-au apropiat de acoperământul doamnei Maria[20]. În ceea ce-i priveşte,

---

[13] I. D. Ştefănescu, *Broderiile de stil bizantin şi moldovenesc în a doua jumătate a sec. XV. Istorie, iconografie, tehnică*, în volumul *Cultura moldovenească în timpul lui Ştefan cel Mare*, culegere de studii îngrijită de M. Berza, Bucureşti, 1964, p. 505.

[14] *Ibidem*, p. 506.

[15] El mai fusese expus în 1925 la Paris: *Exposition de l'art roumain ancien & moderne*, Paris, 1925, p. 27 (comentariul lui Henri Focillon), 48 (catalog) şi planşă nenumerotată.

[16] W. F. Volbach, *Tissus et broderies*, în volumul *L'art byzantin, art européen*, Exposition du Conseil de l'Europe, Palais du Zappeion, Atena, 1964, p. 478, nr. 588.

[17] Maria Ana Musicescu, *Muzeul Mănăstirii Putna*, Bucureşti, 1967, p. 16, nr. 4.

[18] Eadem, *Broderia medievală românească*, Bucureşti, 1969, p. 31, nr. 12.

[19] Cristian Moisescu, Maria Ana Musicescu, Adriana Şirli, *Putna*, Bucureşti, 1982, p. 41, nr. 4.

[20] În aceeaşi categorie se plasează şi un cercetător grec, Athanasios Fourlas. Scriind despre acoperământul de mormânt al doamnei Maria în anii '80 ai veacului XX, d-sa a ignorat descifrarea corectă a monogramei Asanilor – pe care o citeşte **MA** ! –, a plasat moartea prinţesei

specialiştii din afara graniţelor României au manifestat, de-a lungul ultimelor decenii, un interes constant şi entuziast faţă de broderia de la Putna, căreia i-au acordat cea mai mare atenţie. Numai că, din nou, ecoul muncii serioase şi oneste a acestor oameni n-a ajuns până la istoricii şi istoricii de artă români.

*

Cele patru medalioane din colţurile broderiei, toate laolaltă, pot fi interpretate într-o manieră diferită, din perspectivă heraldică. Acoperământul doamnei Maria trebuie privit ca un scut, în care se regăseşte pajura imperială (în ceea ce ar trebui să fie cartierele 1 şi 4) – şi monogramele familiilor Asan (în ceea ce ar fi cartierul 2) şi Paleolog (în cartierul 3)[21].

Aceste trei însemne apar împreună nu numai pe acoperământul doamnei Maria, cum s-ar putea crede, ci şi în fresca de la Kariye Djami din Istanbul, fosta mănăstire bizantină Chora, ctitorită de Theodor Metochites. În arcosoliul de deasupra unui mormânt, notat de arheologi cu litera **F**, au fost pictate trei personaje. Din păcate, astăzi li se mai văd doar poalele veşmintelor şi încălţările. Pe veşmântul primului (probabil un bărbat), medalioanele cu monograma Paleologilor alternează cu vulturul bicefal. Veşmântul celui de-al treilea personaj (probabil o femeie) este împodobit cu medalioane conţinând monogramele familiilor Paleolog, Asan şi Dermokaites[22] (**Fig. 183**).

în 1476 şi i-a dat de soţ pe un „Fürst Konstantin aus dem Städtchen Mangup-Kale auf der Krim", care ar fi însoţit-o pe Sofia-Zoe Paleologhina la Moscova, la căsătoria ei cu marele cneaz Ivan al III-lea; în felul acesta, istoricul grec poate afirma: „Ein letztes Zeugnis mit dem Doppeladler und dem Monogramm der Palaiologen-Familie führt uns nach Russland" (Athanasios Fourlas, *Adler und Doppeladler. Kunstgeschichte Zeugnisse zum palaiologischen Doppeladler*, în volumul ***Q…asoj tîn Mousîn.*** *Studien zu Antike und Christentum. Festschrift für Josef Fink zum 70. Geburtstag*, Herausgegeben von Dieter Ahrens, Köln–Viena, 1984, p. 189). Observăm că felul în care se face trimiterea după cuvintele „...führt uns nach Russland" (nota 24) duce în eroare pe cititor: în lucrarea citată – W. F. Volbach, J. Lafontaine-Dosogne, *Byzanz und der christliche Osten*, Berlin, 1968, imagine, p. 276, descriere, p. 285 – nu se află o asemenea informaţie. Prima parte a studiului lui Athanasios Fourlas a apărut în 1980: *Adler und Doppeladler. Materialien zum „Adler in Byzanz". Mit einem bibliographischen Anhang zur Adlerforschung*, în volumul ***Philoxenia****. Prof. Dr. Bernhard Kötting gewidmet von seinen griechischen Schülern*, Herausgegeben von Anastasios Kallis, Münster, 1980, p. 97–120. V. şi *supra*, *Rudenii bizantine ale doamnei Maria*.

[21] V. şi *supra*, *„Maria Asanina Paleologhina, doamna Moldovlahiei"*.

[22] Paul A. Underwood, *Notes on the Work of the Byzantine Institute in Istanbul: 1957*, în **DOP**, 13, 1959, p. 223–225 şi fig. 5–6; idem, *The Kariye Djami*, I. *Historical Introduction and Description of the Mosaics and Frescoes*, New York, 1966, p. 288–292, 546–547; Tania Velmans, *Le portrait dans l'art des Paléologues*, în volumul *Art et société à Byzance sous les Paléologues. Actes du colloque organisé par l'Association Internationale des Études Byzantines à Venise en septembre 1968*, Veneţia, 1971, planşa LXIII, fig. 62; Cyril Mango, *Sépultures et épitaphes aristocratiques à Byzance*, în volumul *Epigrafia medievale greca e latina. Ideologia e funzione*, Atti del Seminario di Erice (12–18 settembre 1991), a cura di Guglielmo Cavallo e

Monogramele Paleologilor, Asanilor şi vulturul bicefal, luate numai câte două, au mai fost reprezentate şi în alte combinaţii, în tehnici şi pe suporturi diferite. De pildă, tot la Kariye Djami, de data aceasta în arcosoliul de deasupra mormântului **E**, haina personajului pictat (foarte probabil o femeie) este decorată cu medalioane conţinând monogramele numelor Paleolog, Asan şi Raoul (Ralli). Pe temeiul acestor însemne, portretul şi, firește, mormântul au fost atribuite Irinei Raoulina Paleologhina[23] (**Fig. 184**). Monograma numelui Asan pictată la Kariye Djami – atât cea de deasupra mormântului **F**, cât şi cea de deasupra mormântului **E** – este uşor diferită de aceea brodată pe acoperământul de la Putna. În toate, litera centrală A are deasupra o bară, dar numai în monograma de pe broderia funerară această bară transversală are extremităţile răsucite sub forma a două mici vrejuri, citite drept litera grecească r, reprezentată o dată în poziţie normală şi a doua oară – inversată (**Fig. 153**). Semnul respectiv nu este, însă, litera r: el apare, exact în aceeaşi formă, şi pe alte monograme descoperite la Mangop, de pildă ale lui Alexios, bunicul doamnei Maria, în al cărui nume această literă nu se regăseşte[24] (**Fig. 155, 156**). Credem, de aceea, că bara cu extremităţile răsucite poate fi socotită, mai degrabă, o trăsătură caracteristică a monogramelor bizantine din regiunea crimeană.

Monograma Asanilor şi aceea a Paleologilor se întâlnesc şi sculptate în piatră, un exemplu constituindu-l monogramele identificate în Tracia ca aparţinând, se pare, lui Andronic Raoul Asan Paleolog[25]. Este de subliniat faptul că, într-o monogramă, bizantinii încifrau un singur nume; dacă aveau de-a face cu mai multe nume (eventual însoţite şi de câte o dregătorie) ale aceleiaşi persoane, compuneau câte o monogramă pentru fiecare în parte.

Cyril Mango, Spoleto, 1995, p. 100, tab. III, planşa 3. V. şi *supra*, *„Maria Asanina Paleologhina, doamna Moldovlahiei”* şi *Rudenii bizantine ale doamnei Maria*.

[23] Paul A. Underwood, *Notes...*, p. 218–222; idem, *The Kariye Djami*, I, p. 284–288 şi fig. E; Robert Ousterhout, *The Byzantine Heart*, în „Зограф”, 17, 1986, p. 42, fig. 17.

[24] N. V. Malickij, *Заметки по эпиграфике Мангупа*, în „Известия Государственной Академии Истории Материальной Культуры”, 71, 1933, p. 26, fig. 8; p. 32, fig. 9; p. 35, fig. 11.

[25] Catherine Asdracha, Ch. Bakirtzis, *Inscriptions byzantines de Thrace (VIIIe – XVe siècles). Edition et commentaire historique*, în „'ArcaiologikÕn Delt…on”, 35, 1980, p. 266–268, nr. 20, şi planşa 68. Exprimăm, totuşi, unele rezerve cu privire la descifrarea monogramelor înscrise în cele patru cercuri ale plăcii şi care ar da numele „Andronikos Raoul Asanes Palaiologos”. În al treilea cerc citim mai degrabă literele **S-N-D-N**, decât **A-S-N-N**: prima literă de pe braţul orizontal are absolut aceeaşi formă ca aceea care ocupă acelaşi loc în primul cerc şi care a fost citită **D** din numele Andronikos; în acest caz, numele ar fi „Synadenos”, şi nu „Asannes”. În ceea ce priveşte al patrulea cerc, pare de neînţeles sculptarea altei monograme a Paleologilor, într-o vreme când era deja de folosinţă curentă cea cunoscută din toate celelalte mărturii.

Monograma Paleologilor şi vulturul bicefal mai apar împreună pictate (de pildă, într-un manuscris al împăratului Ioan al VIII-lea Paleologul – o *Psaltire* cu *Noul Testament* – păstrat la Muntele Sinai)[26] (**Fig. 185**), sculptate (descoperite ca atare la Istanbul ori numai atestate de izvoare scrise)[27], gravate în metal (de exemplu, pe un cercel descoperit la Djurište, datat în secolul al XIV-lea şi atribuit Mariei Paleologhina, soția lui Uroş al III-lea[28] sau pe o diademă din veacul al XV-lea[29]) (**Fig. 186**), ştanțate pe copertele din piele ale unor manuscrise (de pildă, pe coperta unui *Minei* pentru lunile ianuarie–aprilie, din secolul al XIV-lea, aflat astăzi la Mănăstirea Schimbarea la Față de la Meteore[30]) (**Fig. 187**) sau brodate (ca în cazul copertei manuscrisului de la Grottaferrata, invocat deja, care conține scrierile împăratului Manuel al II-lea Paleologul şi care a aparținut cardinalului Bessarion[31]) (**Fig. 188**).

---

[26] Hans Belting, *Das illuminierte Buch in der spätbyzantinischen Gesellschaft*, Heidelberg, 1970, p. 63 şi planşa XXV, fig. 35; idem, *Die Auftraggeber der spätbyzantinischen Bildhandschrift*, în volumul *Art et société à Byzance sous les Paléologues*, p. 168–169 şi planşa LXXI, fig. 10; Vojislav Djurić, *Готичко сликарство у Византији и код Срба уочи турских освајања*, în „Зограф", 18, 1987, p. 48 şi fig. 5; G. Galavaris, *Illuminated Manuscripts*, în volumul *Sinai. Treasures of the Monastery of Saint Catherine*, General Editor Konstantinos A. Manafis, Atena, 1990, p. 325; idem, *East and West in an Illustrated Manuscript at Sinai*, în volumul *Eufrosunon. Afierwmastou Manolh Catzhdakh*, I, Atena, 1991, p. 182 şi planşa 96 c (Cod. gr. 2123).

[27] Theodoros Makridis, *'Anškdota buzantin¦ ¢n£glufa toà Mouse…ou KwnstantinoupÒlewj*, în „'Epethrˆj `Etaire…aj Buzantinîn Spoudîn", 8, 1931, p. 333–337 şi fig. 4–6 (capitel de coloană din marmură); Ismael Bullialdus, în *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae. Ducae Michaelis Ducae nepotis Historia Byzantina*, ed. Im. Bekker, Bonn, 1834, p. 612; Alexander van Millingen, *Byzantine Constantinople. The Walls of the City and Adjoining Historical Sites*, Londra, 1899, p. 113.

[28] Blaga Aleksova, *Où est enterrée Marie Paléologue ? À propos de la découverte faite dans une tombe*, în **AI**, III, 1959, p. 123–127 şi planşele XLIV şi XLV (cu precizarea că monograma nu conține literele PAM, ci PALG; în plus, este posibil ca ceea ce pare a fi o zgârietură pe pieptul vulturului bicefal să reprezinte, de fapt, aşa-numitul motiv al grilajului, despre care va fi vorba mai departe).

[29] Berta Segall, *Katalog der Goldschmiede-Arbeiten (Museum Benaki Athen)*, Atena, 1938, p. 146–147, nr. 229, şi planşa 45, fig. 229.

[30] Nikos A. Bees, *T£ ceirÒgrafa tîn Meteèrwn*, I, Atena, 1967, p. 6, nr. 2, şi planşa I (Cod. 2).

[31] Hans Belting, *Das illuminierte Buch...*, p. 63 şi planşa XXV, fig. 36; idem, *Die Auftraggeber…*, p. 168–170 şi planşa LXXI, fig. 11; Hugo Buchtal, *A Greek New Testament Manuscript in the Escorial Library. Its Miniatures and Its Binding*, în volumul *Byzanz und der Westen. Studien zur Kunst des europäischen Mittelalters*, Herausgegeben von Irmgard Hutter, Viena, 1984, p. 96 şi planşa XXXI, fig. 17; *Bessarione e l'Umanesimo. Catalogo della mostra*, a cura di Gianfranco Fiaccadori, Napoli, 1994, p. 385, nr. 5, şi planşa de la p. 386 (Cod. Cryptensis gr. 161).

Vulturul bicefal şi monograma familiei sunt însemne caracteristice Paleologilor, asupra cărora nimeni nu ar mai putea să ridice vreo obiecţiune. Ele erau atât de ataşate ideii de putere imperială, încât simpla lor afişare era suficientă pentru înţelegerea mesajului transmis de un monument sau de un obiect. Nu este locul aici pentru a insista asupra originii, semnificaţiei şi răspândirii vulturului bicefal în aria de civilizaţie bizantină şi postbizantină[32].

[32] Pentru aceasta, v., între altele, Freiherr B. v. Koehne, *Vom Doppeladler*, în „Berliner Blätter für Münz-, Siegel- und Wappenkunde", VI. Band, 1871–1873, p. 1–26; Sp. P. Lambros, *`O dikšfaloj ¢etÕj toà Buzant…ou*, în „Nšoj `Ellhnomn»mwn", VI, 1909, p. 433–473; Nikos A. Veis, *Zum Thema der Darstellung des zweiköpfigen Adlers bei den Byzantinern*, în „Repertorium für Kunstwissenschaft", XXXV, 1912, p. 321–330; I. N. Svoronos, *Pîj ™genn»qh kaˆ t… shma…nei Õ dikšfaloj ¢etÕj toà Buzant…ou*, Atena, 1914; August Heisenberg, *Aus der Geschichte und Literatur der Palaiologenzeit*, în „Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften", Philosophisch-philologische und historische Klasse, Jahrgang 1920, 10 (reluat în idem, *Quellen und Studien zur spätbyzantinischen Geschichte*, gesammelte Arbeiten ausgewählt von Hans-Georg Beck, Londra, 1973, nr. I, p. 13–29 şi planşele II–IV); Giuseppe Gerola, *L'aquila bizantina e l'aquila imperiale a due teste*, în **FR**, 43, 1934, p. 7–36 (cu o recenzie de F[ranz] D[ölger], în **BZ**, 34, 1934, p. 470–472); Alexandre Solovjev, *Les emblèmes héraldiques de Byzance et leur influence sur les Slaves*, în volumul *Actes du IVe Congrès International des Études Byzantines, Sofia, septembre 1934*, Sofia, 1935, p. 343–345; idem, *Les emblèmes héraldiques de Byzance et les Slaves*, în **SK**, VII, 1935, p. 119–164 (cu o recenzie de F[ranz] D[ölger], în **BZ**, 35, 1935, p. 505–506); Ernst Kornemann, *Adler und Doppeladler im Wappen des alten Reiches. Zur Vorgeschichte des Doppeladlers*, în volumul *Das Reich. Idee und Gestalt. Festschrift für Johannes Haller zu seinem 75. Geburtstag*, Stuttgart, 1940, p. 45–69; idem, *Zur Geschichte des Doppeladlers*, în **BZ**, 40, 1940, p. 446–448; G. Jacopi, *L'aquila dicefala dei Paleologhi nella tradizione artistica e poetica neoellenica*, în **SBN**, VIII, 1953, p. 151–161; Johannes Enno Korn, *Adler und Doppeladler. Ein Zeichen im Wandel der Geschichte*, în „Der Herold", Bände 5/6, 1963–1968, p. 113–124; 149–153; 181–191; 217–226; 299–306; 334–344; 361–369; 421–430; 441–453; 481–495; Gustave Alef, *The Adoption of the Muscovite Two-Headed Eagle: A Discordant View*, în „Speculum", XLI, 1966, 1, p. 1–21; B. Hemmerdinger, *Deux notes d'héraldique*, în **BZ**, 61, 1968, p. 305–309; Manfred Hellmann, *Moskau und Byzanz*, în **JGO**, 17, 1969, p. 321–344; Georgios K. Spyridakis, *`O dikšfaloj ¢etÕj „d…v æj sÚmbolon À æj qšma kosm»sewj kat¦ t¾n buzantin¾n kaˆ metabuzantin¾n mšcri tîn newtšrwn crÒnwn per…odon*, în „'Epethrˆj `Etaire…aj Buzantinîn Spoudîn", 39–40, 1972–1973, p. 162–174; H. E. Korn, *Adler*, în *Lexikon des Mittelalters*, I, München, 1980, col. 153–154; Alain Boureau, *L'aigle. Chronique politique d'un emblème*, Paris, 1985, *passim*; Alexander Každan, *Coats of Arms*, şi Anthony Cutler, *Eagles*, în *The Oxford Dictionary of Byzantium*, I, New York–Oxford, 1991, p. 472–473, 669; Peter Schreiner, *Bisanzio e la Liguria*, în volumul *Oriente e Occidente tra Medioevo ed Età Moderna. Studi in onore di Geo Pistarino*, a cura di Laura Balletto, II, Genova, 1997, p. 1102–1103 şi fig. 1–2; Pascal Androudis, *Origines et symbolique de l'aigle bicéphale des Turcs Seldjoukides et Artuqides de l'Asie Mineure (Anatolie)*, în „Buzantiak£", 19, 1999, p. 311–345.

Pictat în frescă – pentru a împodobi glaful ferestrelor sau soclul unei biserici[33], veşmintele unor personaje importante[34], ori ale unor sfinţi[35], dar şi diferite obiecte reprezentate în scene din ciclurile iconografice[36] –, pictat sau desenat în

[33] Gojko Subotić, *Spätbyzantinische Kunst. Geheiligtes Land von Kosovo*, Zürich–Düsseldorf, 1998, p. 52, fig. 28; Branislav Todić, *Serbian Medieval Painting. The Age of King Milutin*, Belgrad, 1999, p. 47, fig. 16; p. 149, fig. 83 (Mănăstirea Bogorodica Ljeviška, Prizren); Smiljka Gabelić, *Манастир Лесново. Историја и сликарство*, Belgrad, 1998, p. 140–141 şi fig. 64 (Mănăstirea Lesnovo); Gojko Subotić, *Охридската сликарска школа од XV век*, Ohrida, 1980, p. 38, fig. 15 (biserica Maicii Domnului de la Prespa); p. 29, fig. 4 (biserica Sfântul Gheorghe din Godivje).

[34] Vojislav Djurić, *Српска династија и Византија на фрескама у манастиру Милешеви*, în „Зограф", 22, 1992, p. 14–19 şi fig. 4–5 (Mănăstirea Mileševa, veşmintele purtate de Ştefan Nemanja, fiul Sfântului Simeon, de Radoslav (?) şi de Vladislav); Svetislav Mandić, *Les portraits sur les fresques*, Belgrad, 1966, fig. 21; Svetozar Radojčić, *Lesnovo*, Belgrad, 1971, fig. 48; Smiljka Gabelić, *op. cit.*, p. 169–171 şi planşele XLIII, XLIV, fig. 78 (Mănăstirea Lesnovo, veşmântul Annei-Maria, soţia despotului Oliver, şi veşmântul despotului Oliver); Cvetan Grozdanov, *Охридското сидно сликарство од XIV век*, Ohrida, 1980, p. 63, fig. 9; Dora Piguet-Panayotova, *Recherches sur la peinture en Bulgarie du Bas Moyen Âge*, Paris, 1987, p. 233, nota 15 (Mănăstirea Sfânta Sofia de la Ohrida, paraclisul Sfântul Ioan Botezătorul, veşmântul despotului Oliver şi al soţiei sale, Anna-Maria); Cvetan Grozdanov, *op. cit.*, p. 34, fig. 3 (biserica Sfântul Clement din Ohrida, veşmântul cezarului Ducas); Milan Kašanin, *Уметност и уметници*, Belgrad, 1943, p. 44; Dragan Vojvodić, *Портрети владара, црквених достојанственика и племића у наосу и припрати*, în volumul *Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије*, уредник Vojislav J. Djurić, Belgrad, 1995, p. 268–269, planşele 1 şi 15, v. şi planşa color, nenumerotată, de după p. XVI (Mănăstirea Dečani, veşmântul unui băieţel, probabil Simeon Siniša); Svetislav Mandić, *op. cit.*, fig. 43; Branislav Todić, *Манастир Ресава*, Belgrad, 1995, p. 101, planşa 82 (Mănăstirea Resava, veşmântul despotului Ştefan Lazarevici); Cvetan Grozdanov, Dimitar Ćornakov, *Историјски портрети у Полошком*, I, în „Зограф", 14, 1983, p. 60–67; II, în „Зограф", 15, 1984, p. 85–93; III, în „Зограф", 18, 1987, p. 37–43 (biserica Sfântul Gheorghe din Pološko, Macedonia, veşmântul lui Jovan Dragušin); Smiljka Gabelić, *Прилог познавања живописа цркве Св. Николе код Станичења*, în „Зограф", 18, 1987, p. 22–36 şi fig. 4 (biserica Sfântul Nicolae, Staničenje, veşmântul unui anume Constantin); Dora Piguet-Panayotova, *op. cit.*, p. 115–116 şi fig. 48 (biserica Sfânta Marina, lângă Karlukovo, veşmântul ctitorului Ruteš); *ibidem*, p. 221–224 şi fig. 100, 102 (biserica din Dolna Kamenica, veşmântul despotului Mihail, fiul ţarului Mihail Şişman, şi al mamei sale, Anna, fiica regelui Milutin); *ibidem*, p. 233, nota 15 (biserica din Bojana, veşmântul Dessislavei, soţia sebastocratorului Kalojan); Svetislav Mandić, *op. cit.*, fig. 32–33; Dora Piguet-Panayotova, *op. cit.*, p. 233, nota 15 (biserica de la Maligrad, pe lacul Prespa, veşmântul cezarului Novak şi al soţiei sale, Kalina).

[35] Pentru aceasta, v. Maria Magdalena Székely, *Un manifest de putere la Mănăstirea Probota ?*, în volumul *Omagiu Virgil Cândea la 75 de ani*, coordonator Paul H. Stahl, II, Bucureşti, 2002, p. 297–312.

[36] Vojislav Djurić, *Српска династија…*, p. 19–20 şi fig. 7 (Mănăstirea Mileševa, perna de sub picioarele împăratului bizantin, identificat cu Ioan al III-lea Vatatzes); Smiljka Gabelić, *Манастир Лесново*, p. 185–186 şi planşele LIV–LV, fig. 90–91 (Mănăstirea Lesnovo, veşmântul unui împărat, ilustrare a Psalmului 148); Tania Velmans, *Le portrait…*, planşa XLIX, fig. 30;

manuscrise[37], pe icoane[38] şi pe acte imperiale[39], reprezentat pe ceramică[40], sculptat în piatră sau lemn[41], turnat ori gravat în metal[42], reprezentat pe

---

eadem, *Une illustration inédite de l'Acathiste et l'iconographie des hymnes liturgiques à Byzance*, în **CA**, 22, 1972, p. 154, fig. 28; André Grabar, *Une source d'inspiration de l'iconographie byzantine tardive: les cérémonies du culte de la Vierge*, în **CA**, 25, 1976, p. 145, fig. 1 (biserica Mănăstirii Markov; poala unei icoane a Maicii Domnului cu Pruncul, ilustrare a Imnului Acatist, condacul 23); Gojko Subotić, *Охридската сликарска школа од XV век*, p. 67, fig. 44 (biserica Adormirii Maicii Domnului de la Velestovo, acoperitoarea catafalcului Maicii Domnului).

[37] Erich Lamberz, *The Library of Vatopaidi and Its Manuscripts*, în volumul *The Holy and Great Monastery of Vatopaidi. Tradition, History, Art*, II, Muntele Athos, 1998, p. 568 şi fig. 514 (Cod. Vatop. sacristy 16); Tania Velmans, *Le portrait…*, planşa XLVII, fig. 25 (perna de sub picioarele împăratului Ioan Cantacuzino); *ibidem*, planşa XL, fig. 12; Dora Piguet-Panayotova, *op. cit.*, p. 233, nota 15 (*Tetraevanghelul* ţarului Ioan Alexandru, veşmântul lui Constantin); Irmgard Hutter, *Corpus der byzantinischen Miniaturenhandschriften*, Band 5.1. Oxford College Libraries, Text, Stuttgart, 1997, p. 34; *ibidem*, Band 5.2. Oxford College Libraries, Tafeln, Stuttgart, 1997, p. 44, planşele 102 şi 103 (*Liturghier*, Mănăstirea Sfântul Varlaam de la Meteore, iniţiale).

[38] Tania Velmans, *op. cit.*, planşa LX, fig. 54 (veşmântul marelui primicer Ioan).

[39] N. Economidis, *Greek Documents*, în volumul *Treasures of Mount Athos*, ediţia a II-a, Salonic, 1997, p. 518, nr. 13.19 (veşmântul Theodorei, soţia lui Alexios al III-lea Mare Comen).

[40] Ch. Bakirtzis, *Didymoteichon: Un centre de céramique post-byzantine*, în **BS**, 21, 1980, p. 148–149 şi nota 5, fig. 18; D. Papanikola-Bakirtzi, F. N. Mavrikiou, Ch. Bakirtzis, *Byzantine Glazed Pottery in the Benaki Museum*, Atena, 1999, p. 126, 134, nr. 274.

[41] Cyril Mango, *The Monument and Its History*, în Hans Belting, Cyril Mango, Doula Mouriki, *The Mosaics and Frescoes of St. Mary Pammakaristos (Fethiye Camii) at Istanbul*, Edited by Cyril Mango, Washington, D. C., 1978, p. 33 şi nota 158, p. 41 (mormântul Theodorei de Trapezunt); Anastasios K. Orlandos, *Oi metabuzantinoi naoi thj Parou*, în „'Arce‹wn", 9, 1961,
p. 120–121 şi fig. 3–4; p. 190 şi fig. 120 (pietre de mormânt); Tania Velmans, *op. cit.*, p. 137 şi planşa LXII, fig. 58 (Târnovo, resturile unui gisant); André Grabar, *Sculptures byzantines du Moyen Âge*, II, Paris, 1976, p. 149, nr. 155, şi planşa CXXXI (Porta Panaghia, Epir, capitel de coloană); Anastasios K. Orlandos, *H Parhgorhtissa thj Arthj*, Atena, 1963, p. 97–101 şi fig. 106–108 (Mănăstirea Parigoritissa, Arta, Epir, arc); Gabriel Millet, *Monuments byzantins de Mistra. Matériaux pour l'étude de l'architecture et de la peinture en Grèce aux XIVe et XVe siècles*, Paris, 1910, planşa 20, fig. 4 (Mistra, placă de deasupra unei fântâni, în apropierea Mitropoliei); N. J. Giannopoulos, *Les constructions byzantines de la région de Démétrias*, în **BCH**, XLIV, 1920, p. 187–191 (fragmente dintr-o placă de piatră încastrată pe faţada de nord a unei biserici din Thessalia); *ibidem*, p. 191, 208–209 (placă de piatră încastrată pe faţada unei biserici din Thessalia); Anastasios K. Orlandos, *Newtera eurhmata eij thn monhn Dafniou*, în „'Arce‹wn", 8, 1955–1956, p. 95 şi fig. 26 (placă = *omphalos*); R. Traquair, *The Churches of Western Mani*, în **ABSA**, XV, 1908–1909, planşa (deasupra unei ferestre a bisericii din Kardamyle); Milan Kašanin, *op. cit.*, p. 105 (biserica Mănăstirii Dečani, absida altarului); Mirjana Ćorović-Ljubinković, *Средњевековни дуборез у источним областима Југославије*, Belgrad, 1965, p. 66–70 şi planşa XIV; *Trésors médiévaux de la République de Macédoine, Paris, Musée National du Moyen Âge, Thermes de Cluny, 9 février – 3 mai 1999*, Paris, 1999, p. 100–101, nr. 38 (biserica Sfântul Nicolae din Varoš, regiunea Prilep, uşile împărăteşti); Mirjana

monede[43], ştanţat pe copertele din piele ale unor cărţi[44] sau brodat[45], folosit de bizantini, dar şi de bulgari, de sârbi, de români[46] şi, mai târziu, de ruşi, vulturul cu două capete a devenit simbolul puterii suverane prin excelenţă[47].

Ćorović-Ljubinković, *op. cit.*, p. 70 şi planşa XV (biserica Mănăstirii Treskavac, lângă Prilep, secolele al XV-lea – al XVI-lea, uşile împărăteşti); *ibidem*, p. 71 şi planşa XVII (biserica din Rankovce, secolele al XVI-lea – al XVII-lea, uşile împărăteşti); *ibidem*, p. 25–26 şi planşa II, g, d; IV, a, b (biserica Sfântul Dimitrie din Peć, secolul al XIV-lea, arhitravă).

[42] Dragomir Todorović, *Полијелеј у Марковом манастиру*, în „Зограф", 9, 1978, p. 28–36 şi fig. 10–12 (Mănăstirea Markov, lângă Skoplje, candelabru); Gabriel Millet, *L'ancien art serbe. Les églises*, Paris, 1919, p. 26, fig. 11; Smiljka Gabelić, *op. cit.*, p. 31–32 şi fig. 2 (Mănăstirea Lesnovo, fragment dintr-un candelabru); Marvin C. Ross, *Émaux*, în volumul *L'art byzantin, art européen*, p. 405–406, nr. 478 (casetă de aur emailat a Tamarei, fiica lui Nichefor, despotul Epirului); Wolfgang Fritz Volbach, Jacqueline Lafontaine-Dosogne, *op. cit.*, p. 275, nr. 255 c (capitolul *Jugoslawien*, alcătuit de Svetozar Radojčić); Desanka Milošević, *Накит од XII до XV века из збирке Народног Музеја*, Belgrad, 1990, p. 89, nr. 95 (inelul Theodorei, mama ţarului Duşan); *ibidem*, p. 28, 78–80, nr. 77 (inel, secolul al XIV-lea); A. A. Vasiliev, *The Historical Significance of the Mosaic of Saint Demetrius at Sassoferrato*, în **DOP**, V, 1950, p. 33–34; André Xyngopoulos, *Icônes portatives*, în volumul *L'art byzantin, art européen*, p. 240, nr. 171; Wolfgang Fritz Volbach, Jacqueline Lafontaine-Dosogne, *op. cit.*, p. 181, nr. XIII (capitolul *Ikonenmalerei*, alcătuit de W. F. Volbach); Maria Theocharis, *Yhfidwt¾ e„kën toà `Ag…oà Dhmhtr…ou kaˆ ¹ ¢neÙresij tîn leiy£nwn toà ¡g…ou e„j 'Ital…an*, în „Praktik£ Akadhm…aj Aqhnèn", 53, 1978, p. 508–536 (icoana Sfântului Dimitrie de la Sassoferrato); André Grabar, *Les revêtements en or et en argent des icônes byzantines du Moyen Âge*, Veneţia, 1975, p. 41, nr. 15, şi planşa 38 („Sur le nimbe de Marie, dans trois médaillons, les symboles des évangélistes: un ange, un lion et, à la place de l'aigle habituel, un aigle bicéphale"); *Trésors médiévaux de la République de Macédoine*, p. 80–81, nr. 28 (Muzeul din Skoplje, icoană atribuită Irinei de Monferrat, soţia lui Andronic al II-lea Paleolog; în medalion, pe aureola Maicii Domnului).

[43] Tommaso Bertelè, *Numismatique byzantine*, édition française mise à jour et augmentée de planches par Cécile Morrisson, Wetteren, 1978, planşa XI, nr. 172; Nicolas Mouchmov, *Une monnaie byzantine en argent avec l'aigle bicéphale*, în volumul *Actes du IVe Congrès International des Études Byzantines, Sofia, Septembre 1934*, Sofia, 1936, p. 298–301; Otto Retowski, *Die Münzen der Komnenen von Trapezunt*, ediţia a II-a, Braunschweig, 1974, p. 177–178, nr. 29; S. Bendall, P. J. Donald, *The Later Palaeologan Coinage, 1282–1453*, Bristol, 1979, p. 186, nr. 9; p. 206, nr. 4; *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, Edited by Alfred R. Bellinger and Philip Grierson, vol. V. Michael VIII to Constantine XI, 1258–1453, by Philip Grierson, Part I. Introduction, Appendices and Bibliography, Washington, D. C., 1999, p. 85–86; Giuseppe Lunardi, *Le monete delle colonie genovesi*, Genova, 1980, p. 264–265.

[44] Irmgard Hutter, *Corpus der byzantinischen Miniaturenhandschriften*, I. Oxford Bodleian Library, Stuttgart, 1977, p. 97, 238, planşa 366; Hugo Buchtal, Hans Belting, *Patronage in Thirteenth-Century Constantinople. An Atelier of Late Byzantine Book Illumination and Calligraphy*, Dumbarton Oaks, 1978, p. 6–7, 112–113, nr. 8, şi fig. C (*Tetraevanghel*, Oxford, Barocci 31); Irmgard Hutter, *op. cit.*, p. 99, 243, planşa 381; *ibidem*, p. 72, 208, planşa 287.

În acest context, este demn de semnalat că, în principatul de Theodoro, vulturul bicefal a fost utilizat şi de bunicul doamnei Maria, Alexios[48] (**Fig. 136, 189**) şi firește că nu pot fi întâmplătoare sau lipsite de semnificație reprezentările pajurii imperiale pe obiecte din ceramică descoperite în Crimeea[49] (**Fig. 190**).

Ca şi pasărea cu două capete, monograma Paleologilor – şi ea încărcată de semnificații diferite, inclusiv una premonitorie, dar asupra cărora nu ne oprim aici – este des întâlnită în lumea bizantină, fie pictată sau desenată în manuscrise[50], fie reprezentată pe ceramică[51] sau pe vase de marmură[52], fie sculptată în piatră[53], fie profilată din cărămizi colorate, încastrate în zidurile

---

[45] Pauline Johnstone, *The Byzantine Tradition in Church Embroidery*, Londra, 1967, p. 100; M. Theocharis, *Church Gold Embroideries*, în volumul *Patmos. Treasures of the Monastery*, General Editor Athanasios D. Kominis, Atena, 1988, p. 192–193 şi 206, fig. 9; *Byzantium. Treasures of Byzantine Art and Culture from British Collections*, Edited by David Buckton, Londra, 1994, p. 211 (epitrahilul de la Patmos).

[46] Dumitru Nastase, *„Necunoscute" ale izvoarelor istoriei româneşti*, în **AIIX**, XXX, 1993, p. 489 şi notele 40, 41.

[47] I. Dujčev, *L'héritage byzantin chez les slaves*, în **EH**, II, 1965, p. 142–143.

[48] N. V. Malickij, *op. cit.*, p. 26, fig. 8; p. 34, fig. 10.

[49] A. L. Jakobson, *Средневековый Херсонес (XII–XIV вв)*, Moscova–Leningrad, 1950, p. 216, nr. 142, şi planşa XXXIV, fig. 142.

[50] Erich Lamberz, *op. cit.*, p. 567 şi fig. 512; Sot. N. Kadas, *T£ shmeièmata tîn ceirogr£fwn tÁj `Ier©j Meg…sthj MonÁj Batopaid…ou*, Muntele Athos, 2000, p. 23, nr. 128, şi nota 51 (Cod. Vatop. 128); Georgios Pachymeres, *De Michaele et Andronico Palaeologis Libri tredecim*, ed. Im. Bekker, 1, Bonn, 1835, p. 688; idem, *Relations historiques*, II. Livres IV–VI, édition et notes par Albert Failler, traduction française par Vitalien Laurent, Paris, 1984, p. 666–667. Pentru comparație, v. o monogramă asemănătoare pe monede: G. Schlumberger, *Numismatique de Rhodes avant la conquête de l'île par les chevaliers de Saint-Jean*, în „Revue Archéologique", 17e année, XXXI, 1876, 1, p. 308, nr. 20–21, şi planşa VI, fig. 16–17; Giuseppe Lunardi, *op. cit.*, p. 149–151. V. şi *supra*, *Rudenii bizantine ale doamnei Maria*.

[51] D. Talbot Rice, *Byzantine Glazed Pottery*, Oxford, 1930, p. 74, 77–78, nr. 15–16, şi fig. 6 (15, 16); W. F. Volbach, *Mittelalterliche Bildwerke aus Italien und Byzanz*, ediția a II-a, Berlin–Leipzig, 1930, p. 208, nr. 6357, şi planşa 24; R. Demangel, E. Mamboury, *Le quartier des Manganes et la première région de Constantinople*, Paris, 1939, p. 145, fig. 195 (16).

[52] Ch. Bakirtzis, *Buzantin¦ tzoukalol£ghna*, Salonic, 1984, p. 169 (Mănăstirea Vlatades, Salonic).

[53] Cyril Mango, *The Monument and Its History*, p. 9 şi 41, nota 20; Peter Schreiner, *Eine Beschreibung der Pammakaristoskirche*, în **DOP**, 25, 1971, p. 238 (pe partea stângă, spre vest, a unui mormânt din biserica Pammakaristos – Fethiye Camii – din Istanbul); Nezih Firatli, Andrée N. Rollas, *Les nouvelles trouvailles de Topkapi Saray*, în „Istanbul Arkeoloji Müzelevi Vīllīği", 11–12, 1964, p. 205, nota 4, şi planşa XXVII/3 (capitel de coloană); Gustave Mendel, *Musées Impériaux Ottomans. Catalogue des sculptures grecques, romaines et byzantines*, II, Constantinopol, 1914, p. 508–509, nr. 709; Theodoros Makridis, *op. cit.*, p. 335–336 şi fig. 7; André Grabar, *Sculptures byzantines du Moyen Âge*, II, p. 137, nr. 137, şi planşa CXII; Øystein

unor construcții[54], fie gravată în metal[55] sau reprezentată pe monede[56].

În Crimeea, ea a fost descoperită la Caffa, la Chersones şi la Cembalo, sub formă de grafite pe vase de ceramică[57] (**Fig. 191**).

*

Gisant sau efigie, acoperământul de mormânt al Mariei Asanina Paleologhina este o expresie a concepției medievale despre eternitatea instituției monarhice[58]. Arcada care încadrează capul doamnei Maria şi care

---

Hjort, *The Sculpture of Kariye Camii*, în **DOP**, 33, 1979, p. 132, fig. 68 (la Muzeul Arheologic din Istanbul, nr. inv. 709); Gabriel Millet, *Inscriptions byzantines de Mistra*, în **BCH**, 23, 1899, p. 146, nr. XLII (monograma lui Manuel Cantacuzino despot Paleolog de la Mistra, copiată de Fourmont); Catherine Asdracha, Ch. Bakirtzis, *op. cit.*, p. 246–247, nr. 1, şi planşa 58 a; *ibidem*, p. 247, nr. 2, şi planşa 58 b; André Grabar, *op. cit.*, II, p. 137, nr. 138; Petros N. Papageorgiu, *Unedierte Inschriften von Mytilene*, Leipzig, 1900, p. 11, nr. 35, şi planşa V, fig. 35; Ser. Haritonidis, *Arcaiothtej kai mnhmeia nhswn Aigaiou*, I, în „'ArcaiologikÕn Delt…on", 16, 1960, p.
236–237 şi planşa 208 e (monograma lui Manuel Paleologul de la Mytilene); *ibidem*, II, în „'ArcaiologikÕn Delt…on", 18, 1963, p. 265 şi planşa 305 a (monograma lui Dimitrie Paleologul); A. Conze, *Reise auf den Inseln des Thrakischen Meeres*, Hanovra, 1860, p. 37 (şi nota 2), 82, 108 şi planşele aferente; F. W. Hasluck, *Monuments of the Gattelusi*, în **ABSA**, XV, 1908–1909, p. 258 şi fig. 9, p. 262–269 şi fig. 13; Michel Balard, *La Romanie génoise (XIIe – début du XVe siècles)*, Roma–Genova, 1978, planşa III b; Catherine Asdracha, Ch. Bakirtzis, *op. cit.*, p. 271–276, nr. 30–31, şi planşele 76 b şi 77; Anthony Luttrell, *John V's Daughters: A Palaiologan Puzzle*, în **DOP**, 40, 1986, p. 109–110 (Gattilusio); Catherine Asdracha, Ch. Bakirtzis, *op. cit.*, p. 270–271, nr. 29, şi planşa 76 a (cioplită în peretele de piatră al unei grote).

[54] Catherine Asdracha, Ch. Bakirtzis, *op. cit.*, p. 247–248, nr. 3, şi planşa 59 a; *ibidem*, p. 248–249, nr. 4, şi planşa 59 b; *ibidem*, p. 249, nr. 5–6, şi planşa 60 b.

[55] Vitalien Laurent, *Monogrammes byzantins pour un hommage*, în „'Epethrˆj `Etaire…aj Buzantinîn Spoudîn", 39–40, 1972–1973, p. 329–333 şi fig. 2 (inelul Annei Paleologhina); Louis Bréhier, *op. cit.*, p. 93 şi planşa LXXI; Hans R. Hahnloser, Susanne Brugger-Koch, *Corpus der Hartsteinschliffe des 12.–15. Jahrhunderts*, Berlin, 1985, p. 203, nr. 406, şi planşa 341; K. Loverdou-Tsigarida, *Entries*, în volumul *Treasures of Mount Athos*, p. 334–335, nr. 9.14; eadem, *Byzantine Small Art Works*, în volumul *The Holy and Great Monastery of Vatopaidi*, II, p. 475–477 şi fig. 423 (cupa despotului Manuel Cantacuzino Paleolog); Berta Segall, *op. cit.*, p. 168, nr. 263, şi planşa 50, fig. 263 (inel de damă, secolul al XIII-lea).

[56] J. Sabatier, *Description générale des monnaies byzantines frappées sous les empereurs d'Orient*, II, Paris, 1862, planşa LIX, nr. 15; Tommaso Bertelè, *op. cit.*, planşa XI, nr. 159–160, 170; planşa XII, nr. 190–191; planşa XVI, nr. 31–32; S. Bendall, P. J. Donald, *op. cit.*, p. 38, nr. 6; p. 56, nr. 31; p. 98, nr. 50; p. 100, nr. 53; p. 152, nr. 3; p. 182, nr. 3; p. 188, nr. 12; p. 194, nr. 6; p. 226, nr. 34, şi suplimentele 7, 12; *Catalogue of the Byzantine Coins…*, V. I, p. 92–94.

[57] A. L. Jakobson, *op. cit.*, p. 117, fig. 81, nr. 31; V. L. Myts, *Историко-культурный контекст некоторых букв, монограмм и надписей на поливной керамике Крыма XIV–XV вв.*, în volumul *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X–XVIII вв.*, Kiev, 2005, p. 293, nr. 8, şi p. 299, fig. 3.3, 3.7.

[58] Pentru toate acestea, v. *supra*, *Mormântul de la Putna şi acoperământul său*.

exprimă, în chip vădit, ideea de maiestate, este împodobită cu un decor vegetal, întrerupt, din loc în loc, de câte un medalion – opt în total – conținând diverse însemne (**Fig. 167**). Specialiştii români care s-au ocupat de acoperământul doamnei Maria au scris: „Capul e încadrat de un arc trilobat, în acoladă, sprijinit pe două mănunchiuri de câte trei colonete. Pe arc, împletituri terminate cu semipalmete şi, în medalioane, svastica”[59], sau: „În interiorul arcadei, împletituri cu semipalmete alternează cu cercuri închizând crucea gamată şi o monogramă cu litere greceşti (Asanina Paleolog)”[60], sau: „În interiorul arcadei, împletituri formând romburi şi vrejuri cu semipalmete, alternând cu cercuri în care se află motive geometrice simple”[61], sau: „Deasupra colonetelor (în arcadă), monogramele «Asanina» şi «Paleolog»”[62].

De fapt, în medalioanele cu pricina nu apare monograma „Asanina Paleolog” (din simplul motiv că o atare monogramă nu există), nici monogramele „Asanina” şi „Paleolog”, iar însemnele respective nu sunt „motive geometrice simple”. De la stânga spre dreapta, medalioanele conțin: monograma Paleologilor (identică aceleia din colțul din stânga jos al acoperământului), zvastica, un motiv asemănător unui grilaj, un alt motiv, constând din două semne ca două litere C adosate, apoi din nou zvastica, grilajul, motivul cu literele C şi monograma Paleologilor inversată (aşa-zis „retrogradă”). Este evident că în aranjarea medalioanelor s-a urmărit o ordine care trebuie să fi avut o anume semnificație. Succesiunea însemnelor ne obligă să acceptăm că, deasupra capului răposatei doamne, ar fi trebuit să se mai afle un medalion cu monograma Paleologilor, însă compoziția n-a mai îngăduit reprezentarea completă a vârfului arcadei.

Monograma inversată a Paleologilor nu constituie o inovație a meşterilor care au brodat acoperământul doamnei Maria şi nici nu poate fi socotită o greşeală de execuție a acestora. Ea apare, în exact aceeaşi formă, pe monede din chiar vremea în care Paleologii erau împărați ai Bizanțului[63] (**Fig. 192**).

În două dintre cele opt medalioane de pe arcadă, dar şi pe gulerul veşmântului doamnei răposate, este reprezentată zvastica (**Fig. 193**).

[59] *Repertoriul…*, p. 290, nr. 84.

[60] Maria Ana Musicescu, *Muzeul Mănăstirii Putna*, p. 16, nr. 4; Cristian Moisescu, Maria Ana Musicescu, Adriana Şirli, *op. cit.*, p. 41, nr. 4.

[61] Maria Ana Musicescu, *Broderia medievală românească*, p. 31, nr. 12.

[62] *Ibidem*.

[63] S. Bendall, P. J. Donald, *op. cit.*, p. 242, nr. 13; *Catalogue of the Byzantine Coins…*, V. I, p. 93 („...sometimes, especially in the late fourteenth century, the whole monogram is reversed from right to left”).

Semnificația primară a acestui însemn nu ne interesează aici[64]. Simplă, ca pe acoperământul de la Putna, sau ceva mai elaborată, zvastica este întâlnită în sculpturi[65] sau pe broderii liturgice din lumea bizantină[66] (**Fig. 194**) şi chiar pe un giulgiu descoperit într-unul din mormintele domneşti de la Curtea de Argeş[67]. Interesant este că, descriind acoperământul de mormânt al Mariei Asanina Paleologhina, I. D. Ştefănescu a notat – fără a da, din păcate, vreo explicație suplimentară – că pe gulerul veşmântului doamnei apare „monograma Paleologilor", înțelegând, prin aceasta, zvastica[68].

În ceea ce priveşte aşa-numitul motiv al grilajului (**Fig. 195**) („latice patter"), el a fost descris în mai multe feluri. În limba franceză: „bâtons parallèles"[69]. În limba engleză: „four interlaced bands"[70], sau „four crossed bars"[71], sau „square formed of four interlaced bands ornamented with pellets"[72], sau „large composite cross"[73], sau „four bars crossing each other at right angles"[74], sau „interlaced double cross"[75], sau „a square formed from four bars [...] tied together at the ends"[76]. Iar în limba germană (în care motivul a fost

[64] Ne mărginim doar la precizarea că zvastica nu este întru totul echivalentă crucii gamate. V. toate explicațiile la René Guénon, *Simbolismul crucii*, traducere de Daniel Hoblea, Oradea, 2003, p. 107, nota 2; idem, *Litera G şi* ***swastika***, în idem, *Simboluri ale ştiinței sacre*, traducere din franceză de Marcel Tolcea şi Sorina Şerbănescu, control ştiințific al traducerii de Anca Manolescu, Bucureşti, 1997, p. 125, nota 9. Pentru semnificația zvasticii, v. idem, *Regele lumii*, traducere de Roxana Cristian, Florin Mihăescu, Bucureşti, 1994, p. 20–21 şi nota 13; idem, *Simbolismul crucii*, p. 106–109; idem, *Litera G şi* ***swastika***, p. 119, 123–126.

[65] W. F. Volbach, *Mittelalterliche Bildwerke…*, p. 5, nr. 5; Robert Ousterhout, *op. cit.*, p. 43, nota 22.

[66] Gabriel Millet, avec la collaboration de Hélène des Ylouses, *op. cit.*, p. 38–42, planşa LXXX, 3 b, 4; planşa LXXXIV, 2; planşa CXXI, 2; Maria Theocharis, *Crusokent»mata*, în volumul *Mon¾ Stauronik»ta. `Istor…a, e„kÒnej, crusokent»mata*, Atena, 1974, p. 148–149, nr. 2, şi planşa 60.

[67] Pavel Chihaia, *În legătură cu pietrele de mormânt din biserica Mănăstirii Argeşului*, în idem, *De la „Negru Vodă" la Neagoe Basarab. Interferențe literar-artistice în cultura românească a evului de mijloc*, Bucureşti, 1976, p. 211 şi nota 7.

[68] I. D. Ştefănescu, *op. cit.*, p. 505.

[69] Gabriel Millet, avec la collaboration de Hélène des Ylouses, *op. cit.*, p. 80.

[70] Hugo Goodacre, F.R.N.S., *A Handbook of the Coinage of the Byzantine Empire*, III, Londra, 1933, p. 312, nr. 3.

[71] Cyril Mango, Ernest J. W. Hawkins, *Additional Finds at Fenari Isa Camii, Istanbul*, în **DOP**, 22, 1968, p. 181; Hugo Buchtal, Hans Belting, *op. cit.*, p. 117, nr. 11.

[72] Michael F. Hendy, *Coinage and Money in the Byzantine Empire (1081–1261)*, Washington, D. C., 1969, p. 244.

[73] S. Bendall, P. J. Donald, *op. cit.*, p. 222, nr. 28.

[74] Hugo Buchtal, *op. cit.*, p. 94.

[75] David R. Sear, Simon Bendall, Michael Dennis O'Hara, *Byzantine Coins and Their Values*, ediția a II-a, Londra, 1987, p. 422, nr. 2114.

[76] *Catalogue of the Byzantine Coins…*, V. I, p. 91.

numit „Doppelhasten”[77]): „4 gekreuzten Balken bestehenden Symbolen”[78], sau „diagonal sich kreuzenden Doppelhasten”[79], sau „perlenbesetzte gekreuzte Balken”[80]. Aceste exemple arată că însemnul de pe acoperământul doamnei Maria este foarte greu de descris. Din acest motiv, unii autori s-au mulţumit să-l numească „signum” sau „rare signum” şi, pentru a evita descrierea în cuvinte, l-au reprodus sub formă de desen[81]. Pentru mai multă precizie, trebuie spus că barele care formează aşa-zisul grilaj – împodobite uneori cu mici bumbişori sau perle – nu sunt unite la capete, ci se suprapun, intersectându-se (**Fig. 196, 197**). Motivul apare pentru prima oară pe monedele de la Niceea ale lui Ioan al III-lea Ducas Vatatzes[82] (**Fig. 198**), apoi şi pe o monedă a împăratului Andronic al II-lea[83] (**Fig. 199**). Sunt cunoscute şi reprezentări ale sale pe obiecte de ceramică[84]. Se poate spune că Paleologii au uzurpat acest însemn – care aparţinea împăraţilor de la Niceea – tot la fel cum le uzurpaseră şi tronul.

Greu de denumit şi de descris a fost şi următorul însemn, care pare alcătuit din două litere C ale alfabetului latin, adosate (**Fig. 200**). „Losange ouvert”, pentru unii[85], „deux lettres en forme de B [sic !] affrontées”, pentru

[77] Urs Peschlow, *Mermerkule – ein spätbyzantinischer Palast in Konstantinopel*, în volumul *Studien zur byzantinischen Kunstgeschichte. Festschrift für Horst Hallensleben zum 65. Geburtstag*, Herausgegeben von Birgitt Borkopp, Barbara Schellewald, Amsterdam, 1995, p. 94.

[78] Eckhard Unger, *Grabungen an der Seraispitze von Konstantinopel*, în „Archäologischer Anzeiger. Beiblatt zum Jahrbuch des Archäologischen Instituts”, I/II, 1916, col. 26, nr. 29.

[79] Urs Peschlow, *op. cit.*, p. 94.

[80] Werner Seibt, *Monogramm*, în *Reallexikon zur byzantinischen Kunst*, Herausgegeben von Marcel Restle, Band VI, Lieferung 44, Stuttgart, 1999, col. 612.

[81] *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, Edited by Alfred R. Bellinger and Philip Grierson, vol. IV. Alexius I to Michael VIII, 1081–1261, by Michael F. Hendy, Part 2. The Emperors of Nicaea and Their Contemporaries (1204–1261), Washington, D. C., 1999, p. 602, 603.

[82] Hugo Buchtal, *op. cit.*, p. 95; J. Sabatier, *op. cit.*, II, planşa LXIV, nr. 11–12 (Ioan al III-lea Ducas Vatatzes); Tommaso Bertelè, *op. cit.*, planşa VI, nr. 76 (Ioan al III-lea Ducas Vatatzes); Hugo Goodacre, *op. cit.*, III, p. 312, nr. 3 (Ioan al III-lea Ducas Vatatzes); Michael F. Hendy, *op. cit.*, p. 244, 424, şi planşa 34.1, 2 (Ioan al III-lea Ducas Vatatzes); David R. Sear, Simon Bendall, Michael Dennis O’Hara, *op. cit.*, p. 422, nr. 2114 (Ioan al III-lea Ducas Vatatzes); *Catalogue of the Byzantine Coins…*, IV. 2, p. 602–603 (Ioan al III-lea Ducas Vatatzes); *ibidem*, V. I, p. 91–92.

[83] S. Bendall, P. J. Donald, *op. cit.*, p. 222, nr. 28.

[84] D. Talbot Rice, *op. cit.*, p. 70 şi fig. 5.12; idem, *Late Byzantine Pottery at Dumbarton Oaks*, în **DOP**, 20, 1966, p. 209–210 şi planşa 2 a (reluat în idem, *Byzantine Art and Its Influences. Collected Studies*, Londra, 1973, nr. XIII); Eckhard Unger, *op. cit.*, col. 46, nr. 57, şi planşa 34.

[85] Gabriel Millet, avec la collaboration de Hélène des Ylouses, *op. cit.*, p. 80.

alții[86], el se regăsește în Bizanț și apoi în Serbia, pictat în frescă[87], dar și sculptat în piatră sau gravat în metal. A fost descoperit atât la Mistra[88] (**Fig. 201**), cât și la Istanbul, pe un sarcofag din biserica mănăstirii lui Lips – azi, Fenari-Isa –, sarcofag atribuit, cu probabilitate, împărătesei Theodora[89] (**Fig. 202**). Dar cu totul excepțională ca importanță pentru cercetarea de față este reprezentarea însemnului pe două inele ai căror posesori, identificați după numele gravate pe ele, au fost chiar ultimul împărat al Bizanțului, Constantin al XI-lea Paleologul, și soția sa, Theodora[90] (**Fig. 203, 204**).

Studierea acoperământului de mormânt de la Putna ca piesă în sine, fără comparații cu alte opere de artă provenind din lumea bizantină sau postbizantină a făcut ca însemnele cuprinse în medalioanele de pe arcadă să fie socotite elemente de decor, independente unul de celălalt. Numai că, așa cum simbolurile din colțurile broderiei (monogramele și vulturul bicefal) apar adeseori împreună, câte două sau chiar toate trei laolaltă, tot la fel și însemnele de pe arcadă se regăsesc asociate unele cu celelalte.

De pildă, în biserica Mănăstirii Bogorodica Ljeviška de la Prizren, soclul edificiului este împodobit cu picturi în frescă reprezentând vulturi bicefali și motivul grilajului[91]. În fresca Mănăstirii Dečani, veșmântul unui

[86] L. Bouras, în volumul *Splendeur de Byzance*, Europalia 82 Hellas – Grèce, Musées Royaux d'Art et d'Histoire, Bruxelles, 1982, p. 204, nr. 13.

[87] Pavle Mijović, *Dečani*, Belgrad, 1963, planșa 45; Neil K. Moran, *Музички гестови у византијском сликарству позног средњег века*, în „Зограф", 14, 1983, p. 54, planșa 6; Gordana Babić, *Богородичин Акатист*, în volumul *Зидно сликарство манастира Дечана*, p. 156 și planșa 11 (biserica Mănăstirii Dečani; poala unei icoane a Maicii Domnului din Imnul Acatist, condacul 20).

[88] Gabriel Millet, *Monuments byzantins de Mistra*, planșa 52, fig. 9.

[89] Theodore Macridy, Arthur H. S. Megaw, Cyril Mango, Ernest J. W. Hawkins, *The Monastery of Lips (Fenari Isa Camii) at Istanbul*, în **DOP**, 18, 1964, p. 269 și planșa 68 B; Cyril Mango, Ernest J. W. Hawkins, *op. cit.*, p. 181; André Grabar, *Sculptures byzantines du Moyen Âge*, II, p. 127–129, nr. 128–129, și planșa CIV; Hugo Buchtal, *op. cit.*, p. 95; Nezih Firatli, *La sculpture byzantine figurée au Musée archéologique d'Istanbul*, Paris, 1990, p. 194, nr. 418, și planșele 418 și 418 D.

[90] Manolis Hadzidakis, *Un anneau byzantin du Musée Benaki*, în **BNJ**, XVII, 1939–1943, p. 197, nr. 28; idem, *Autres bijoux byzantins*, în volumul *Collection Hélène Stathatos*, II. Les objets byzantins et post-byzantins, Strasbourg, 1963, p. 58, nr. 36, și planșa V, nr. 36; Marvin C. Ross, *Ouvrages en or*, în volumul *L'art byzantin, art européen*, p. 385, nr. 454 (inelul conținând numele Theodora); *ibidem*, p. 386, nr. 455; L. Bouras, în volumul *Splendeur de Byzance*, p. 204, nr. 13 (inelul conținând numele Constantin și Theodora).

[91] Gojko Subotić, *Spätbyzantinische Kunst*, p. 51–52 și fig. 28; Branislav Todić, *Serbian Medieval Painting*, p. 47, fig. 16.

bolnav vindecat de Sfântul Apostol Petru este decorat cu motivul grilajului şi cu motivul celor doi C[92].

Pe pagina unui manuscris de secol al XIV-lea, de la Mănăstirea Kamariotissa, două medalioane roşii, conţinând monograma Paleologilor din aur, sunt legate între ele printr-un mic medalion albastru, cuprinzând motivul grilajului din aur. Ceva mai jos, pe aceeaşi pagină, alte opt medalioane, în culorile albastru şi roşu, dispuse pe două rânduri, închid acelaşi motiv, pictat de asemenea cu aur[93]. Manuscrisul de la Kamariotissa nu constituie un exemplu unic. În biblioteca de la Vatican se păstrează un *Tetraevanghel* (Vat. gr. 1158) pe care Carlotta de Lusignan, regina Ciprului, descendentă prin femei a Paleologilor, l-a dăruit papei Inocenţiu al VIII-lea. Pe filele 5[v] şi 6, în două medalioane integrate decorului paginii, este pictată monograma Paleologilor (**Fig. 205**), iar pe filele 4[v] şi 5, în medalioane identice – motivul grilajului (**Fig. 206**). Pe temeiul alăturării celor două însemne, s-a presupus că manuscrisul ar fi aparţinut cândva Theodorei Raoulina, o nepoată a împăratului Mihail al VIII-lea[94].

Sculptate în medalioane, monograma Paleologilor şi motivul grilajului apar pe două piese descoperite la Istanbul: un fragment de *ciborium* (Istanbul, Muzeul Arheologic, nr. inv. 2771)[95] (**Fig. 207**) şi un decor de piatră scos la lumină din resturile palatului bizantin de la Mermerkule[96]. Cercetările efectuate la Mistra la sfârşitul secolului al XIX-lea şi începutul secolului al XX-lea au dus la descoperirea, în ruinele unui mic paraclis aflat în cuprinsul Mănăstirii Pantanassa, a două fragmente de plăci de marmură, pe care monograma Paleologilor şi grilajul, de dimensiuni mici, sunt sculptate în jurul unui medalion conţinând o mare monogramă a Cantacuzinilor[97] (**Fig. 208, 209**). În

[92] Aleksandra Davidov Temerinski, *Циклус дела Апостолских*, în volumul *Зидно сликарство манастира Дечана*, p. 169 şi planşa 4.

[93] Akyllas Millas, *H Calkh twn Prigkhponhswn*, Atena, 1984, p. 32.

[94] Giovanni Mercati, *Opere minori*, II, Vatican, 1937, p. 480–481; J. Darrouzès, *Autres manuscrits originaires de Chypre*, în **REB**, 15, 1957, p. 156, nr. 116; Hans Belting, *Das illuminierte Buch...*, p. 62–63 şi planşa XXIV; idem, *Die Auftraggeber...*, p. 167–168 şi planşa LXX, fig. 8–9; Hugo Buchtal, *Illuminations from an Early Palaeologan Scriptorium*, în **JÖB**, 21, 1972, p. 50–51; idem, Hans Belting, *op. cit.*, p. 6, 116–117, nr. 11, şi planşele 18–19. Bibliografia pentru acest manuscris: Paul Canart, Vittorio Peri, *Sussidi bibliografici per i manoscritti greci della Biblioteca Vaticana*, Vatican, 1970, p. 547; Hugo Buchtal, *A Greek New Testament Manuscript...*, p. 95; Urs Peschlow, *op. cit.*, p. 94.

[95] Eckhard Unger, *op. cit.*, col. 26–28, nr. 29, şi planşa 15; Theodoros Makridis, *op. cit.*, p. 335–336 şi fig. 8; Hugo Buchtal, *op. cit.*, p. 95; Urs Peschlow, *op. cit.*, p. 94 şi foto 4.

[96] Urs Peschlow, *op. cit.*, p. 93–94 şi foto 3.

[97] Konst. Zisiou, *Mustra epigrafai*, Atena, 1891, p. 453, nr. 19; Gabriel Millet, *Inscriptions byzantines de Mistra*, p. 141–142, nr. XXXVIII; idem, *Monuments byzantins de Mistra*, planşa 58, fig. 15; Urs Peschlow, *op. cit.*, p. 94–95 şi planşa 2.

sfârşit, de pe locul vechiului hipodrom din Salonic provine un capitel de coloană care conține, pe trei dintre cele patru fețe ale sale, monograma Paleologilor în medalion, motivul grilajului în medalion şi vulturul bicefal[98] (**Fig. 210**).

Este cunoscută, apoi, o reprezentare a monogramei Paleologilor şi a grilajului pe o monedă a lui Manuel al II-lea Paleologul, emisă în vremea cât a fost despot al Salonicului (1369–1387). Interesantă este, în acest caz, înfățişarea inversată a monogramei Paleologilor[99] (**Fig. 211**).

În fine, se poate da şi un exemplu de reprezentare brodată a însemnelor avute aici în vedere. Monograma Paleologilor şi grilajul figurează, în trei medalioane, pe cotorul brodat al unui manuscris bizantin din biblioteca palatului Escorial (Escorial, Libr. gr. X, IV. 17)[100] (**Fig. 212**).

Poate că în unele dintre cazurile menționate, însemnele care fac obiectul acestei investigații n-au mai avut decât un rol pur decorativ, fiind golite de semnificațiile lor profunde. Dar frecvența cu care aceste simboluri apar – singure sau însoțite de alte însemne – pe obiecte diferite, lucrate în tehnici diferite, în colțuri diferite ale lumii bizantine ne obligă să le considerăm ceva mai mult decât simple ornamente. Să ne amintim, pentru comparație, că unele piese de broderie, analizate de Gabriel Millet în clasica sa lucrare, sunt împodobite cu un motiv care, la origine, a fost un vultur bicefal. Savantul francez remarca, referindu-se la unul dintre meşterii brodeuri, că acesta „ne retient que l'aigle, pour en faire un motif banal, répété sans fin"[101]. Transformarea vulturului bicefal într-un „motif banal" nu implică, însă, şi pierderea întregii încărcături simbolice a pajurii imperiale. La fel stau lucrurile şi în privința semnificației însemnelor de pe acoperământul de mormânt de la Putna.

Din exemplele citate se vede că motivul grilajului apare fie singur, fie – de cele mai multe ori – împreună cu monograma Paleologilor. Asocierea celor două însemne i-a determinat pe unii cercetători să vadă în grilaj o emblemă a acestei familii. „Da es mit gesicherten Paläologen-Monogrammen kombiniert ist, kann seine dynastische Bedeutung kaum zweifelhaft sein"[102], scria, de pildă, Hans Belting, analizând manuscrisul Carlottei de Lusignan. „Unfortunately, the symbolic devices consisting of four crossed bars, which are found in the corresponding places on fols. 4^{v} and 5, have so far defied interpretation; but it can hardly be doubted that they belong to the realm of Palaeologan dynastic

[98] Petros N. Papageorgiu, *op. cit.*, p. 26, nr. 103, şi planşa VI, fig. 43.
[99] S. Bendall, P. J. Donald, *op. cit.*, p. 254, nr. 1.
[100] Hugo Buchtal, *op. cit.*, p. 94–98 şi planşa XXX, fig. 14; Urs Peschlow, *op. cit.*, p. 94.
[101] Gabriel Millet, avec la collaboration de Hélène des Ylouses, *op. cit.*, p. 18.
[102] Hans Belting, *Das illuminierte Buch...*, p. 63; idem, *Die Auftraggeber...*, p. 168–169.

heraldry"[103], sublinia autorul amintit, cercetând din nou, împreună cu Hugo Buchtal, acelaşi manuscris bizantin.

O analiză de dată mai recentă a pus în legătură grilajul nu numai cu familia Paleologilor, ci şi cu aceea a Cantacuzinilor. Remarcând că cele mai multe dintre persoanele care au folosit grilajul aparţineau, în acelaşi timp, şi familiei Paleolog şi familiei Cantacuzino, Urs Peschlow a conchis: „das Doppelhasten-Zeichen ein Signet der Kantakuzenen gewesen ist"[104].

În ceea ce priveşte motivul celor doi C, el a fost socotit de la început şi în chip unanim o emblemă doar a Paleologilor, identificată ca atare mai ales prin inelele imperiale amintite[105]. Până în acest moment, nu s-a exprimat vreun punct de vedere contrar.

Forma neobişnuită a grilajului şi a motivului celor doi C, care nu are nimic de-a face nici cu heraldica apuseană, nici cu tehnica monogramelor bizantine, i-a făcut pe cercetători să caute explicaţii pentru semnificaţia primară a respectivelor însemne. Cea mai cunoscută opinie este cea a lui Gary Vikan, formulată într-o recenzie la o lucrare a lui Hugo Buchtal şi Hans Belting. Pornind de la motivul grilajului din manuscrisul reginei Carlotta, privit în comparaţie cu însemnele de pe acoperământul de mormânt al doamnei Maria Asanina Paleologhina, la care a adăugat şi un al patrulea însemn – floarea cu mai multe petale, adesea reprezentată pe monedele paleologe –, Gary Vikan scria: „Morphologically and symbolically, all four emblems may be understood as derivations from a single eschatological image based on the vision of Ezekiel and the Apocalypse of Saint John"[106]. Astfel, motivul celor doi C ar putea fi omniprezentul ALPHA şi OMEGA, floarea cu multe petale – roţile care susţin tetramorfii, zvastica – imaginea abstractă a roţilor care se învârtesc în jurul tronului Celui Atotputernic, în timp ce motivul grilajului ar putea să fie o transpunere stilizată a tetramorfilor înşişi[107]. Dacă însemnele de pe acoperământul de la Putna îşi vor fi având cu adevărat originea îndepărtată şi explicaţia în viziunile lui Iezechiel şi în *Apocalipsa* Sfântului Ioan este greu de

[103] Hugo Buchtal, Hans Belting, *op. cit.*, p. 117, nr. 11.

[104] Urs Peschlow, *op. cit.*, p. 96.

[105] Manolis Hadzidakis, *Un anneau byzantin du Musée Benaki*, p. 197, nr. 28; idem, *Autres bijoux byzantins*, p. 58, nr. 36; Marvin C. Ross, *op. cit.*, p. 385, nr. 454; Theodore Macridy, Arthur H. S. Megaw, Cyril Mango, Ernest J. W. Hawkins, *op. cit.*, p. 269; L. Bouras, în volumul *Splendeur de Byzance*, p. 204, nr. 13; Nezih Firatli, *op. cit.*, p. 194, nr. 418.

[106] Gary Vikan, Recenzie la H. Buchtal and H. Belting, *Patronage in Thirteenth-Century Constantinople. An Atelier of Late Byzantine Book Illumination and Calligraphy* (Dumbarton Oaks Studies, XVI), Washington, D. C., 1978, pp. XXIV + 124; 3 color and 92 black-and-white pls., în „The Art Bulletin", LXIII, 1981, 2, p. 326.

[107] *Ibidem*. Pentru tetramorf, v. şi *Lexikon der christlichen Ikonographie*, IV, Allgemeine Ikonographie, Roma–Freiburg–Basel–Viena, 1972, col. 292–296.

spus şi, oricum, nu acesta este lucrul relevant pentru cercetarea întreprinsă aici. Important este ceea ce chiar autorul american a ţinut să sublinieze: „my interpretation serves only to reinforce the authors' theory that the monogram of the Vatican manuscript is **specifically imperial**"[108].

În legătură cu acelaşi motiv al grilajului, reprezentat pe monedele bizantine, s-a mai spus, citându-se din nou exemplul oferit de acoperământul Mariei Asanina Paleologhina: „It cannot be simply a Palaeologan badge, as one would be inclined to infer from the number of times it appears in association with the Palaeologan monogram, because it already appears on coins of John III Ducas Vatatzes. Yet its close association with imperial monograms shows it to have been in some form **a symbol of the state**"[109].

În vocea *Monogramm* din *Reallexikon zur byzantinischen Kunst*, Werner Seibt s-a oprit, cum era firesc, şi asupra broderiei de la Putna, considerând motivul grilajului „**ein monogrammatische Herrschaftzeichen**"[110].

Acoperământul de mormânt al doamnei Moldovei a fost adeseori folosit drept cheie pentru descifrarea secretelor unor monumente şi odoare bizantine. Astfel, cu ajutorul monogramelor figurate pe broderia funerară de la Putna, Paul A. Underwood a citit unele monograme din fresca în bună parte distrusă a Mănăstirii Chora (Kariye Djami), identificând, apoi, personaje pictate şi locul lor de înhumare[111].

Încercând să explice prezenţa şi semnificaţia unor însemne descoperite în vechea mănăstire constantinopolitană a lui Lips (Fenari-Isa Camii), cercetătorii americani care au studiat monumentul au utilizat acoperitoarea de mormânt a doamnei lui Ştefan cel Mare ca termen de comparaţie. Ei au respins vechea părere a lui Gabriel Millet despre rostul pur şi simplu ornamental al acestor simboluri şi au formulat acest deziderat: „The heraldry of the Palaeologan period would merit a special investigation"[112].

---

[108] Gary Vikan, *op. cit.*, p. 326 (*subl. ns.*).

[109] *Catalogue of the Byzantine Coins…*, V. I, p. 91.

[110] Werner Seibt, *op. cit.*, col. 612 (*subl. ns.*).

[111] Paul A. Underwood, *Notes...*, p. 219; idem, *The Kariye Djami*, I, p. 285.

[112] Cyril Mango, Ernest J. W. Hawkins, *op. cit.*, p. 181. Îndemnul de a cerceta mai atent heraldica epocii paleologe este cu atât mai preţios, cu cât pentru alţi specialişti ştiinţa heraldică este, în domeniul istoriei Bizanţului, lipsită de obiect: „Die histor. Spezialwissenschaft der Heraldik ist in Byzanz ohne Arbeit" – Johannes Karayannopoulos, Günter Weiss, *Quellenkunde zur Geschichte von Byzanz (324–1453)*, Erster Halbband, Wiesbaden, 1982, p. 38. V., în această privinţă: Weyprecht Hugo Graf Rüdt von Collenberg, *Byzantinische Präheraldik des 10. und 11. Jahrhunderts ?*, în volumul *12. Internationaler Kongress für genealogische und heraldische Wissenschaften. München 1974. Kongressbericht*, Band H, Stuttgart, 1978, p. 169–181; Dan Cernovodeanu, *Contributions à l'étude des origines lointaines de l'héraldique (Moyen Orient) et son développement du XIIe au XVe siècles à Byzance et dans le Sud-Est*

Cercetând un alt însemn caracteristic, aşa-numitul motiv al inimii, în arhitectura şi arta bizantină, Robert Ousterhout observa: „Other such devices appear in funerary art, manuscripts, and coins, but it is unclear whether these represent family emblems, eschatological symbols, or even mint marks". Fireşte că, printre piesele date ca exemplu, s-a numărat şi acoperământul doamnei Maria[113].

La rândul său, interesat de însemnele descoperite la Mermerkule (Istanbul), Urs Peschlow şi-a îndreptat atenţia şi asupra acoperământului funerar al doamnei Moldovei, pe care l-a descris, comentând simbolurile de la colţuri şi de pe arcadă: „Das Grabtuch der Maria von Mangup zeigt an den Ecken der Rahmenbordüre Monogramme der Paläologen und der Asenaioi, auf der den Kopf rahmenden Arkade in kleinerer Form wiederum Paläologenmonogramm, Swastika, Doppelhasten und ein weiteres Zeichen, zwei miteinander verhakte Winkel. Bei den Zeichen im Bogen könnte es sich um Hinweise auf entferntere verwandtschaftliche Beziehungen handeln, die bisher aber offensichtlich noch nicht zu entschlüsseln sind"[114].

Să zăbovim acum puţin asupra ipotezei deja amintite, formulată de acelaşi Urs Peschlow, cu privire la motivul grilajului. Dacă interpretarea sa se va dovedi corectă, prezenţa grilajului pe acoperământul de mormânt din tezaurul Putnei va trebui socotită ca simbolizând o înrudire a strămoşilor doamnei Maria cu Cantacuzinii[115]. Oricum, până în acest moment, nu există un caz cunoscut de asociere a motivului grilajului numai cu monograma Cantacuzinilor sau numai cu monograma vreunei alte familii bizantine

---

européen, în volumul *Genealogica & Heraldica. Report of the 14th International Congress of Genealogical and Heraldic Sciences in Copenhagen, 25–29 August 1980*, Copenhaga, 1982, p. 339–358; idem, *Contribuţiuni la studiul heraldicii bizantine între secolele XII şi XV*, în **BBRF**, VIII (XII), 1980–1981, p. 237–256; idem, *Contributions à l'étude de l'héraldique byzantine et post-byzantine*, în **JÖB**, 32/2, 1982, p. 409–422; Alexis G. C. Savvides, *Notes on 'Byzantine Heraldry'*, în „D…ptuca `Etaire…aj *Buzantinîn* kaˆ Metabuzantinîn Meletîn", 6, 1994–1995, p. 71–77. Nu ne este cunoscută o lucrare mai recentă asupra acestui subiect controversat.

[113] Robert Ousterhout, *op. cit.*, p. 43.

[114] Urs Peschlow, *op. cit.*, p. 95.

[115] În stadiul actual al cunoştinţelor, două soluţii ar putea fi avute în vedere: 1. înrudirea produsă prin căsătoria lui Ioan Cantacuzino (viitorul împărat Ioan al VI-lea) cu Irina Paleologhina Asanina; 2. înrudirea produsă prin căsătoria lui Mihail (Comnenos Tornikios) Asan Paleolog cu Irina (Comnena Cantacuzina Paleologhina Asanina) Synadena. Cf. Ivan Božilov, *Фамилията на Асеневци (1186–1460). Генеалогия и просопография*, Sofia, 1985 (ediţia a II-a, anastatică, Sofia, 1994), p. 307–310 (împărăteasa Irina), 314–317 (Mihail Asan şi soţia sa, Irina, între ale cărei nume se află şi acela al Cantacuzinilor; posteritatea lor este necunoscută). Identitatea acestui Mihail pare a fi, însă, incertă, din cauza lecturii nesigure a unei inscripţii – cf. Donald M. Nicol, *The Byzantine Family of Kantakouzenos (Cantacuzenus), ca. 1100–1460. A Genealogical and Prosopographical Study*, Washington, D. C., 1968, p. 151.

însemnate (Asan, în cazul de față). În toate exemplele care ne stau la îndemână, grilajul este asociat în chip direct cu monograma Paleologilor. Este foarte probabil că această asociere constituie expresia unui şir de înrudiri, din diverse generații, care ar putea fi eventual detectate prin viitoare cercetări de genealogie şi prosopografie.

În ceea ce priveşte acoperământul doamnei Maria, este de reținut că el conține monograma Asanilor (reprezentată o dată), pasărea bicefală, motivul grilajului şi motivul celor doi C (reprezentate de câte două ori fiecare), monograma Paleologilor (reprezentată de trei ori) şi zvastica (reprezentată de patru ori). În acest fel, el este **unica piesă până azi cunoscută care adună la un loc toate însemnele de putere ale ultimilor împărați bizantini**. Mesajul transmis de acestea trebuie înțeles la două niveluri. Însemnele din colțuri o identifică genealogic pe soția lui Ştefan cel Mare ca membră a familiilor Asan şi Paleolog, din descendența împăratului Mihail al VIII-lea. Mesajul însemnelor de pe arcadă este mai subtil; prin aceste simboluri de putere, tipic imperiale, doamna Maria este legată strâns numai de familia care a cârmuit Imperiul Bizantin. La un sfert de secol după căderea împărăției creştine, ele trimit în chip evident la moştenirea Paleologilor.

În mod cu totul excepțional, **Mănăstirea Putna este singurul loc din lume care adăposteşte, în acest moment, cele mai multe piese conținând simbolurile de putere imperială bizantină analizate până aici**. Pentru că însemnele de pe acoperământul Mariei Asanina Paleologhina se regăsesc şi pe alte două broderii, de data aceasta, liturgice: pe o nebederniță şi pe un epitrahil.

Nebedernița – fără dată şi fără inscripție – s-a numărat printre acele odoare luate de la Putna în urmă cu mai multe decenii şi care s-au întors acasă în anul 2003 (**Fig. 213**). Orest Tafrali a sesizat că bordura acestei broderii este alcătuită dintr-un „motif décoratif compliqué et curieux. Il est à remarquer que dans des médaillons se trouve répété le signe *de la swastica*”[116]. La rândul său, Petre Ş. Năsturel avea să constate: „Chenarul odăjdiei care foloseşte împletituri geometrice şi florale şi unde apare crucea încârligată o aşează într-adevăr în domnia lui Ştefan cel Mare”[117]. Cam la aceeaşi vreme, Virgil Vătăşianu atrăgea atenția că pe bordura nebederniței „ne întâmpină exact acelaşi motiv ornamental pe care l-am întâlnit pe arcada de pe cuvertura mormântului doamnei Maria”[118]. Aceeaşi remarcă a fost făcută şi de I. D. Ştefănescu: „Cadrul marginal este împodobit, la rândul lui, cu un minunat chenar brodat, care foloseşte motivele arcadei, sub care apare doamna Maria pe acoperământul

[116] O. Tafrali, *op. cit.*, p. 49, nr. 82 (*subl. a.*).
[117] Petre Ş. Năsturel, *op. cit.*, II, p. 155, nr. 82.
[118] Virgil Vătăşianu, *Istoria artei feudale în Țările Române*, I, Bucureşti, 1959, p. 923.

ei de mormânt de la Putna: crucea dublă, cu colţuri, închisă în cerc, frunzele de acant prinse pe vreji şi volutele caracteristice ale acestui monument, alături de cifra Mariei. Aceasta constituie o adevărată marcă de atelier din vremea lui Ştefan cel Mare"[119].

În anii '60 ai secolului al XX-lea, independent de ceea ce au scris cercetătorii români, echipa de istorici americani de la Dumbarton Oaks care a studiat mănăstirea lui Lips (Fenari-Isa Camii din Istanbul) a sesizat că unele dintre însemnele de pe acoperământul doamnei Maria apar şi pe un epigonat din veacul al XV-lea, aflat la Putna[120] (**Fig. 214**).

În catalogul unei expoziţii organizate la Bucureşti, în 1999, limitându-şi bibliografia la lucrările lui Orest Tafrali şi Gabriel Millet şi, prin urmare, ignorând tot ceea ce s-a scris ulterior despre simbolurile de putere de pe broderia funerară a Mariei Asanina Paleologhina, Anca Lăzărescu dădea nebedernitei următoarea descriere: „Chenarul este decorat cu un vrej continuu şi semipalmete, elemente caracteristice repertoriului decorativ din timpul lui Ştefan cel Mare, perpetuate în secolul al XVI-lea. Alături de acestea, apar două motive de excepţie în broderia medievală românească, motive care se regăsesc **doar** pe acoperământul de mormânt al Mariei de Mangop, datat 1477, din colecţia Mănăstirii Putna [...]. Este vorba de crucea gamată (zvastica), simbol al nemuririi sufletului şi al regenerării perpetue, şi de motivul numit de Gabriel Millet *losange ouvert*, rombul semnificând legătura dintre cer şi pământ. Prin analogie cu acoperământul de mormânt al Mariei de Mangop, aerul poate fi plasat cronologic în jurul anului 1477"[121]. Cu alte cuvinte, motivele analizate aici ar apărea **pe două broderii**, anume pe acoperământul de mormânt şi pe nebederniţa de la Putna. Opinia aceasta avea să fie reluată, de autoarea menţionată, şi într-un articol publicat în 2004[122].

În acelaşi an, Anca Lăzărescu pare să fi împărtăşit, însă, concomitent, şi un punct de vedere diferit, după cum lasă să se întrevadă descrierea făcută unui foarte cunoscut epitrahil din tezaurul Putnei, nedatat şi fără inscripţie dedicatorie: „Ultimul registru al broderiei, cu valoare decorativă, are şi o

[119] I. D. Ştefănescu, *op. cit.*, p. 488. Prin „crucea dublă, cu colţuri", autorul înţelegea motivul celor doi C, iar prin „cifra Mariei", desigur, zvastica, pe care a evitat, probabil, s-o indice ca atare, din pricina conotaţiilor care se puteau atribui acestui însemn în perioada în care I. D. Ştefănescu şi-a elaborat studiul.

[120] Cyril Mango, Ernest J. W. Hawkins, *op. cit.*, p. 181, nota 13 („The same devices occur on a fifteenth-century epigonation at Poutna").

[121] Anca Lăzărescu, *Broderia*, în volumul *Arta din Moldova de la Ştefan cel Mare la Movileşti*, Bucureşti, 1999, p. 152, nr. 33 (*subl. ns.*).

[122] Eadem, *O broderie liturgică din timpul lui Ştefan cel Mare păstrată în colecţia Mănăstirii Putna*, în **RM**, XL, 2004, 3, p. 88.

încărcătură simbolică. Compoziția este structurată ca o rețea de pătrate care se întrepătrund, organizate pe diagonală. În interiorul acestora se remarcă două motive specifice broderiilor bizantine – rombul deschis (denumit de Millet *losange ouvert*) şi baghetele încrucişate, care simbolizează legătura dintre cer şi pământ şi, respectiv, puterea. Cele două simboluri se regăsesc pe două dintre capodoperele şcolii de broderie din timpul lui Ştefan cel Mare, şi anume, pe acoperământul de mormânt al Mariei de Mangop, datat 1477, şi pe un aer, cca 1477, păstrate în colecția Mănăstirii Putna"[123]. Altfel spus, motivele apar nu pe două, ci pe **trei piese**, la cele prezentate deja adăugându-se şi epitrahilul de la Putna.

De fapt, însemnele cu pricina nu sunt deloc „motive de excepție în broderia medievală românească", pentru că ele se regăsesc şi pe un epitrahil păstrat la Atena[124] (**Fig. 215, 216**), iar motivul celor doi C se află şi pe capetele adăugate mai târziu la aşa-numitul epitrahil de la Tismana[125] (**Fig. 217**).

Prezența însemnelor paleologe – zvastica şi motivul celor doi C – pe nebederniță, în medalioane legate între ele prin acelaşi tip de decor vegetal ca şi cel de pe acoperământul de mormânt al doamnei, precum şi folosirea mătăsii roşii ca suport al broderiei, ca şi în cazul acoperământului, ne determină să socotim această broderie liturgică **un dar pe care soția lui Ştefan vodă l-a făcut Mănăstirii Putna** şi în nici un caz o piesă realizată după modelul acoperământului.

În ceea ce priveşte epitrahilul, Virgil Vătăşianu îl apropia, prin „proporțiile figurilor şi alfabetul decorativ" identic, de nebederniță şi, desigur, de acoperământul doamnei Maria[126]. În medalioanele din partea inferioară a epitrahilului sunt brodate două chipuri încoronate: al unui bărbat mai în vârstă, slab, bărbos şi sprâncenat, în jurul căruia se află un nume cu litere slave (**Стєфань воєвода**), şi al unui bărbat tânăr, imberb, însoțit, de asemenea, de un nume scris cu litere slave (**Алєѯандрь, снь Стєфана воєвод**) (**Fig. 218**).

[123] Eadem, *Broderii*, în volumul *Civilizația epocii lui Ştefan cel Mare, 1457–1504*, Bucureşti, 2004, p. 83, nr. 14.

[124] Gabriel Millet, avec la collaboration de Hélène des Ylouses, *op. cit.*, p. 28 („...le détail qui retient surtout l'attention, est la croix gammée à carée central et le croisement de losanges ouverts. Ces deux motifs voisinent aussi, en 1477, sur la couverture funéraire de Marie de Mangop") şi planşele L, LI.

[125] *Ibidem*, p. 6 („...le croisement de gammas perpendiculaires, ou, si l'on veut, de losanges ouverts, variante du célèbre svastica") şi planşa IV.

[126] Virgil Vătăşianu, *op. cit.*, I, p. 923.

Personajele au fost identificate fie cu Ştefan cel Mare şi fiul său, Alexandru, fie cu Ştefan al II-lea şi fiul său, Alexandru[127].

Sub medalioanele cu portrete, capetele epitrahilului sunt decorate[128] cu două dintre însemnele cunoscute: grilajul şi motivul celor doi C (**Fig. 219**), socotite de unii specialişti „motive similare cu cele întâlnite în ornamentaţia cămăşilor”[129], sau chiar „motive geometrice care amintesc cusăturile populare”[130] ! „La large bordure – scria Emil Turdeanu – qui achève l'étole, en bas des portraits votifs, présente une décoration géométrique, en losanges, pareille en tout aux parures qu'on fait broder de nos jours sur les costumes nationaux”[131]. Însemnele puterii imperiale a Paleologilor dovedesc faptul că şi epitrahilul trebuie legat de persoana doamnei Maria. Pe de altă parte, chipul socotit a fi al lui Ştefan cel Mare n-are nimic de-a face cu vreunul dintre portretele domnului – pictate în frescă, miniate sau brodate – azi cunoscute. În schimb, el şi acela al lui „Alexandru, fiul lui Ştefan voievod” sunt foarte asemănătoare cu portretele lui David şi Solomon de pe alte piese de broderie din veacul al XV-lea, unele păstrate chiar la Putna (**Fig. 220, 221**), între care amintim un omofor, apropiat, prin „stilul narativ” de epitrahilul cercetat[132] (**Fig. 222, 223**). Toate aceste constatări complică în chip neaşteptat controversa deja existentă (eliminând, însă, identificarea cu Ştefan al II-lea şi fiul său, Alexandru) şi ne fac să ne întrebăm **dacă nu cumva epitrahilul de la Putna nu va fi fost lucrat, la comanda doamnei Maria Asanina Paleologhina, într-un atelier din afara graniţelor Moldovei** unde, necunoscându-se figurile reale ale domnului Moldovei şi fiului său, s-au folosit două chipuri imaginare, anume cele ale unor personaje des reprezentate pe broderii – suveranii veterotestamentari, tată şi fiu, prototipuri ale regalităţii: David şi Solomon. Ceea ce deschide alte perspective de cercetare.

Fireşte că şi broderiile invocate mai înainte, pe care apar, de asemenea, însemnele paleologe ale puterii suverane – epitrahilul de la Atena şi bucata

---

[127] Ştefan S. Gorovei, *O biografie nescrisă: Alexandru voievod*, în **MI**, VIII, 1974, 2, p. 15–17; idem, *Muşatinii*, Bucureşti, 1976, p. 70–71. Spre această identificare ipotetică a înclinat şi Claudiu Paradais, *Comori ale spiritualităţii româneşti la Putna*, Iaşi, 1988, p. 307–312 (v. p. 310).

[128] V. şi Gabriel Millet, avec la collaboration de Hélène des Ylouses, *op. cit.*, p. 12.

[129] Corina Nicolescu, *Istoria costumului de curte în Ţările Române. Secolele XIV–XVIII*, Bucureşti, 1970, p. 115, nota 1; v. şi p. 229, nr. 84.

[130] Maria Ana Musicescu, *Muzeul Mănăstirii Putna*, p. 17, nr. 5; Cristian Moisescu, Maria Ana Musicescu, Adriana Şirli, *op. cit.*, p. 42, nr. 5. Aceeaşi descriere („motive asemănătoare celor ale cusăturilor populare”) şi în *Repertoriul…*, p. 291, nr. 85.

[131] Émile Turdeanu, *La broderie religieuse en Roumanie. Les étoles des XVe et XVIe siècles*, în „Buletinul Institutului Român din Sofia”, I, 1941, 1, p. 31.

[132] Virgil Vătăşianu, *op. cit.*, I, p. 923–924.

adăugată epitrahilului de la Tismana – vor trebui cercetate din nou, pentru a se putea stabili legătura lor eventuală cu membri ai familiei imperiale bizantine.

După observațiile pertinente asupra însemnelor de pe acoperământul de mormânt al doamnei Maria Asanina Paleologhina făcute de Paul A. Underwood (1959, 1966), de echipa care a studiat mănăstirea lui Lips (1968), de Gary Vikan (1978), Robert Ousterhout (1986), Urs Peschlow (1995), de autorii catalogului de monede bizantine de la Dumbarton Oaks (1999) şi, în fine, de Werner Seibt (1999) – nume pe care cercetătorii români par să nu le cunoască, de vreme ce nu le citează niciodată –, concluzia noastră, mai generală, ar putea părea unora forțată. De aceea, preferăm să dăm mai întâi cuvântul lui Hugo Buchtal, preluând remarcile sale finale dintr-un studiu care, deşi publicat încă de acum 20 de ani, a rămas până azi nefolosit în literatura noastră de specialitate.

„During the second half of the fifteenth century practically the only Christian princes left within the sphere of the old Byzantine world were the voivods of Moldavia and Wallachia. They ruled over a country which was in its day the main bulwark of Christendom against the Turks: and they saw themselves as being in some way the heirs of the Byzantine emperors. They even modelled their courts on the lines of the vanished imperial court of Constantinople, and also patronized the arts: they founded ateliers in which Byzantine works which had survived the siege could be studied and imitated. One of the most outstanding of them was Stephen the Great of Moldavia (1457–1504), who also conquered Wallachia; his second wife, Maria of Mangop, was descended from the Palaeologi [...]. She died in 1477, and was buried in the Moldavian Monastery of Putna which had been founded by her husband, and whose treasury is to this day an amazing storehouse of late-Byzantine and post-Byzantine art, especially of embroidery [...].

One of the most impressive exhibits in the Treasury of the Putna Monastery is Maria's tomb cover, a large oblong piece of red silk, the same material as the Escorial binding, and also embroidered with heavy gold thread across the width of the stroke. In the centre, taking almost the whole length of the veil, is her funerary image, life-size and in full frontal view, wearing a crown with «prependulia» which frame her face, and dressed in a magnificent robe embroidered in silver thread whose patterns betray a strong element of western, Italian, influence. The figure is surrounded by an ogee arcade which incorporates two Palaeologan monograms (one is reversed), and two instances each of all three dynastic emblems mentioned above: the four crossed bars, the swastica, and the rhomboid lozenge. A Slavonic inscription giving the relevant facts about Maria's death surrounds the composition; in the four corners there are two double-headed eagles, and monograms of the Palaeologan and Asen families – **an imperial program *par excellence***. There can be no doubt that the

tomb cover belongs into the dynastic tradition of which the Escorial binding is an only slightly earlier representative. A comparison of the Palaeologan monograms on the binding [...] and on the tomb cover [...] will show at a glance that the two are closely related works produced in the same workshop. We may perhaps speculate that the volume belonged to successive members of the imperial family, and came to Maria of Mangop by inheritance. Its original binding may have been damaged, perhaps in the course of its evacuation from Constantinople, and Maria decided to have it replaced by an equally splendid, or even more splendid, substitute"[133].

*

Pe acoperământul doamnei Maria Asanina Paleologhina nu este nici un însemn care să nu figureze şi în alte contexte, pe alte obiecte şi monumente, exprimând, fiecare în parte, ideea de putere suverană – puterea unică, „ecumenică", imperială – ideea de apartenenţă la familia „sfinţilor împăraţi" cărora le-a fost dată cârmuirea împărăţiei. Însă acesta este – o repetăm – singurul obiect pe care sunt reprezentate, la un loc, toate însemnele, rânduite după o ordine care abia acum începe să se reveleze înţelegerii noastre. Nu greşim dacă, în fine, vom constata şi noi că broderia de la Putna are caracterul unui **tezaur imperial**, un loc unde s-a adunat şi s-a depozitat tot ceea ce, pe la 1470–1475, mai putea semnaliza moştenirea şi succesiunea imperiului defunct, a Imperiului care **nu voia**, **nu putea** şi (mai ales) **nu trebuia** să moară.

Aceasta este zestrea simbolică pe care Maria Asanina Paleologhina a adus-o, cu toate mesajele ei, de la Mangopul strămoşilor săi în Moldova soţului său. Este imposibil de imaginat că Ştefan cel Mare nu va fi cunoscut, în amănunt, toate lucrurile acestea (pe fiecare, cu semnificaţiile sale) şi, în egală măsură, este imposibil de crezut că, odată cunoscute, ele nu au produs nici un fel de efect, nu au avut nici un fel de urmare, în nici una dintre acţiunile sau manifestările domnului Moldovei, cel puţin în anii convieţuirii cu prinţesa de la Mangop. Dacă minunata broderie de la Putna încifrează **an imperial program *par excellence*** – după severa şi tranşanta expresie a lui Hugo Buchtal –, acest program, odată descifrat, ar trebui să lumineze, mai departe, cercetarea şi interpretarea unora dintre atitudinile şi faptele lui Ştefan cel Mare.

[133] Hugo Buchtal, *op. cit.*, p. 96–98 (*subl. ns.*).

PRINCIPATUL DE THEODORO ŞI MOLDOVA LUI ŞTEFAN CEL MARE

Între direcţiile urmărite de Ştefan cel Mare în politica sa externă, ceea ce istoricii au numit „politica pontică" se poate întâmpla să rezerve cele mai neaşteptate şi mai nebănuite surprize, dintre acelea menite să deranjeze pe adepţii „corectitudinii politice". Contribuţii mai vechi (rămase de la N. Iorga şi G. I. Brătianu) şi mai noi – între acestea din urmă, cele ale istoricilor Şerban Papacostea şi Ştefan Andreescu – au pus în evidenţă interesul constant cu care domnul Moldovei a urmărit evoluţiile din bazinul Mării Negre, în conexiunile complicate ale politicii generale din această parte a Europei deceniilor 7–9 ale veacului al XV-lea. *Interes economic*, ar spune unii, socotindu-l exprimat de amănunţitele prevederi ale actelor de comerţ, aşa-zisele privilegii care reglementau circulaţia mărfurilor între Liov şi Cetatea Albă, dar şi de unele acţiuni ale domnului Moldovei[1]. *Interes militar*, ar spune alţii, atraşi de campaniile unui prinţ care nu a fost, totuşi, „un poet al războaielor" (N. Iorga). Nu se poate nega existenţa unui procent de realitate în fiecare dintre aceste interpretări. Însă izvoarele – câte le mai avem la îndemână astăzi – îngăduie şi o descifrare mai înaltă a acestui interes, în legătură cu care se pot aşeza, într-o relaţie coerentă, şi informaţii de altă natură despre *creaţiunea politică* a lui Ştefan cel Mare.

Pentru a contura, direct şi precis, cadrul pe care îl urmăresc însemnările de faţă, voi apela la G. I. Brătianu, istoricul căruia îi datorăm, se pare, însăşi alăturarea sintagmei *politică pontică* de numele lui Ştefan cel Mare. Iată ce spunea Brătianu în cursul său din 1941–1942, despre *Chestiunea Mării Negre*: „Ştefan cel Mare a avut o politică pontică, *o politică a Mării Negre*. Lucrul a fost relevat de istoricii noştri [...]. Eu cred că această latură a avut un rost foarte important în politica voievodului moldovean în epoca pe care [...] dl. E. Turdeanu o numea, cu drept cuvânt, ca o perioadă de cruciadă. Să nu uităm că Ştefan vodă a luat în căsătorie pe Maria de Mangup, care, soră cu stăpânitorii de la Mangup [...], era deci înrudită prin ei cu domnii din Trapezunt; iar soţia

[1] V., în acest sens, observaţiile clarificatoare formulate de Şerban Papacostea, *Începuturile politicii comerciale a Ţării Româneşti şi Moldovei (secolele XIV–XVI). Drum şi stat*, în **SMIM**, X, 1983, p. 46–49; idem, *Comerţ, alianţe şi acţiune militară în politica lui Ştefan cel Mare la începuturile domniei (1457–1462)*, în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Atlet al credinţei creştine*, carte tipărită cu binecuvântarea Înalt Prea Sfinţitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei şi Rădăuţilor, Sfânta Mănăstire Putna, 2004, p. 445–454.

lui Uzun Hasan, Despina, era din neamul Comnenilor din Trapezunt. Ea îndemna pe soţul ei să meargă în ajutorul creştinilor. Iată cum, peste Crimeea, se încheagă o legătură între Moldova, stăpânirea de la Mangop, Comnenii din Trapezunt şi Persia. Iată *sistemul politic* în care lupta Ştefan cel Mare în timpul războaielor cu turcii [...]. Dar mai mult decât atât, participarea aceasta în luptele din Crimeea a fost efectivă. La un moment dat, văzând că *stăpânitorul Mangupului nu este integrat în politica lui* şi nu urmează destul de bine liniile pe cari ar voi să le imprime, el a trimis pe fratele doamnei, Alexandru, care ucizând pe fratele celălalt care stăpânea în Crimeea, a luat el stăpânirea Mangupului şi a fost însoţit acolo de un contingent moldovenesc. Printre ultimii apărători ai Mangupului împotriva turcilor au fost 300 ostaşi moldoveni..."[2].

Câţiva ani mai târziu, în cartea închinată Mării Negre, evocând aceleaşi fapte din 1475, istoricul dădea o concluzie definitivă: „il peut donc être question sans aucune exagération de la *politique pontique* d'Étienne le Grand"[3].

Aceste constatări generale par de o extremă prudenţă în raport cu părerea foarte tranşantă pe care o exprimase A. A. Vasiliev în 1936, vorbind despre „ambiţioasele planuri [ale lui Ştefan – *n. mea*] de a exercita o influenţă excepţională în Goţia [= Crimeea] şi poate chiar de a lua, până la urmă, în stăpânire principatul crimean"[4]. Subscriind această opinie (chiar dacă într-o tonalitate mai rezervată), d-l Ştefan Andreescu scria de curând: „În cazul lui Ştefan cel Mare al Moldovei se poate vorbi fără ezitare de *o politică pontică de largă respiraţie*, căci el nu numai că şi-a extins autoritatea pe ţărmul Mării Negre de la gurile Niprului până la cele ale Dunării, dar a ţintit chiar, printr-o alianţă matrimonială, să-şi impună hegemonia asupra principatului de Mangop, din sudul Crimeii"[5].

Asupra unor aspecte, nedetectabile la prima vedere, ale acestei „largi respiraţii" vom stărui în cele ce urmează.

---

[2] G. I. Brătianu, *Chestiunea Mării Negre*, curs 1941–1942, p. 607–608, apud idem, *Marea Neagră. De la origini până la cucerirea otomană*, ediţia a II-a, traducere de Michaela Spinei, ediţie îngrijită, studiu introductiv, note şi bibliografie de Victor Spinei, Iaşi, 1999, p. 439–440, nota 47 (*subl. mea*).

[3] Idem, *La mer Noire. Des origines à la conquête ottomane*, München, 1969, p. 323; idem, *Marea Neagră*, p. 428.

[4] Alexander Alexandrovich Vasiliev, *The Goths in the Crimea*, Cambridge, Massachusetts, 1936, p. 244: „...through his marriage to Maria of Mangop, Stephen the Great had ambitious plans of exercising exceptional influence on Gothia and finally perhaps even of **taking possession of the Crimean Principality**" (*subl. mea*). V. şi Alexander Gertsen, Nadezhda Gertsen, *Moldova şi principatul Theodoro la 1475*, în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Atlet al credinţei creştine*, p. 145–146.

[5] Ştefan Andreescu, *Din istoria Mării Negre. Genovezi, români şi tătari în spaţiul pontic în secolele XIV–XVII*, Bucureşti, 2001, p. 8 (*subl. mea*); v. şi p. 124.

*

Textul de bază, de la care trebuie să se pornească în descifrarea unor realități ascunse din acest domeniu, este mesajul transmis de Ştefan în 1477, la Veneția[6], prin unchiul soției sale, Ioannes Tzamplakon. În pasajul foarte cunoscut despre însemnătatea Cetății Albe şi a Chiliei – cetățile pontice ale căror „ținuturi sunt Moldova toată şi Moldova cu aceste ținuturi este un zid pentru Ungaria şi pentru Polonia" –, Ştefan adaugă: „eu zic şi mai mult, că dacă aceste două cetăți vor fi păstrate, va fi cu putință ca turcii să piardă şi Caffa, şi Chersonesul"[7].

Aceste cuvinte par să indice un interes deosebit al domnului Moldovei pentru cele două locuri. Explicația majoră a demersului lui Ştefan a formulat-o acum trei decenii, într-o ecuație perfectă, d-l Şerban Papacostea: „<il> avait compris que seul un renversement de la situation en Crimée était à la longue en mesure de lui permettre de sauvegarder les positions de la Moldavie à la mer Noire et au Bas-Danube"[8]. Ca atare, Ştefan „faisait communiquer à Venise son intention de tenter de chasser les Turcs de Caffa et de l'ensemble de la région"[9]. Astfel formulată, explicația oferă cadrul general pentru a înțelege acțiunile. Amănuntele, însă, rămân neclare: cum gândea Ştefan să provoace „o răsturnare a situației în Crimeea" ? Ce acțiuni avea în vedere pentru „a încerca să-i alunge pe turci de la Caffa şi din toată regiunea" ? Şi, mai ales, pentru ce a comunicat această intenția a sa la Veneția şi nu la Genova ?

Interesul lui Ştefan cel Mare pentru Caffa poate să pară neaşteptat, dar el se vede atestat de Jan Długosz, analistul polon contemporan († 1480), care îi urmărea faptele cu atenție şi cu emoție. Relatând sosirea corăbiei cu tinerii genovezi luați prizonieri de armata otomană în urma căderii Caffei, Długosz spune că, „înveselit afară din cale de lucrul acesta, Ştefan prinse în sufletul său nădejdea de a recâştiga Caffa"[10]. Informația aceasta, care este de reportat verii

---

[6] În același sens, şi Şerban Papacostea, *Moldova lui Ştefan cel Mare şi genovezii din Marea Neagră*, în **AIIX**, XXIX, 1992, p. 73.

[7] G. Mihăilă, *Importanța politică şi literară a corespondenței lui Ştefan cel Mare cu Veneția*, în idem, *Contribuții la istoria culturii şi literaturii române vechi*, Bucureşti, 1972, p. 182, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în istorie*, carte tipărită cu binecuvântarea Înalt Prea Sfințitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei şi Rădăuților, Sfânta Mănăstire Putna, 2003, p. 102.

[8] Şerban Papacostea, *Caffa et la Moldavie face à l'expansion ottomane (1453–1484)*, în volumul *Colocviul româno-italian „Genovezii la Marea Neagră în secolele XIII–XIV", Bucureşti, 27–28 martie 1975*, Bucureşti, 1977, p. 151–152.

[9] *Ibidem*, p. 152.

[10] Traducerea lui N. Orghidan, din 1915, preluată în *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, carte tipărită cu binecuvântarea Înalt Prea Sfințitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei şi Rădăuților, Sfânta Mănăstire Putna, 2004, p. 168. Traducerea lui Radu Constantinescu, din

anului 1475[11], suferă de două neclarităţi. Una – legătura cauzală presupusă de analistul polon – este uşor de îndepărtat, întrucât nu are cum să fie acceptabilă: un conducător politic şi militar experimentat, cum era deja, la vremea aceea, domnul Moldovei, nu putea clădi speranţe şi proiecte pornind de la un element cu totul întâmplător şi nerelevant sub nici un aspect. De altminteri, soarta destinată de el tinerilor genovezi[12] este grăitoare în această privinţă: dacă ar fi gândit să-i folosească într-un proiect de eliberare a Caffei[13], nu i-ar fi ţinut în captivitate şi nici nu i-ar fi trimis acasă doar în schimbul unor sume însemnate, plătite ca răscumpărare.

A doua neclaritate, însă, rămâne. Din relatarea lui Długosz pare a nu se distinge intenţia lui Ştefan cu privire la soarta Caffei eliberate. Ca şi în alte cazuri, avem aici o informaţie preţioasă, însă deformată de traducători. În adevăr, cele două tălmăciri româneşti ale acestei fraze – cea a lui N. Orghidan din 1915 şi cea a lui Radu Constantinescu din 1977 – nu redau sensul exact al construcţiei latineşti, întrucât omit, în chip surprinzător, două cuvinte. Iată textul lui Długosz: *Qua re Stephanus supra modum exhilaratus, spem recuperandae Caphae, suapte sponte magnam, in animum induxit*[14]. Se vede că a rămas netradusă sintagma *suapte sponte*. Or, tocmai în aceste cuvinte stă cheia pentru a se înţelege intenţiile lui Ştefan în vara anului 1475[15]. El voia să

1977: „De care lucru bucurându-se din cale afară Ştefan prinse în sufletul său nădejdea de a redobândi Caffa" (*Războieni. Cinci sute de ani de la campania din 1476. Monografie şi culegere de texte*, coordonator Manole Neagoe, Bucureşti, 1977, p. 242).

[11] În *Cronica moldo-germană*, episodul este plasat într-un context cronologic cu totul eronat, aparent în 1474, în cursul lunii februarie (*Cronicile slavo-române din sec. XV–XVI publicate de Ion Bogdan*, ediţie revăzută şi completată de P. P. Panaitescu, Bucureşti, 1959, p. 32–33). Cum această cronică este singura care povesteşte întâmplarea, informaţia va fi fost preluată dintr-un alt izvor intern, poate o altă cronică, poate o relatare orală a unui martor. Data de 9 februarie pentru căderea Caffei este, însă, cu totul inexplicabilă. V. şi Ştefan Andreescu, *Ultima fază a raporturilor dintre Moldova şi Genova*, în idem, *Din istoria Mării Negre*, p. 128–129.

[12] Cf. Ştefan Andreescu, *op. cit.*, p. 130–139.

[13] Nu împărtăşesc presupunerea formulată – cu maximă prudenţă, de altminteri – de d-l Şerban Papacostea, anume că planul de eliberare („restaurare"), vizând „Caffa şi întreaga Crimee", expus în solia din 1477 la Veneţia, „explică poate reţinerea în Moldova a grupului de tineri genovezi din Caffa scăpaţi de pe o corabie turcească în Moldova" (Şerban Papacostea, *Moldova lui Ştefan cel Mare şi genovezii din Marea Neagră*, p. 73).

[14] *Războieni. Cinci sute de ani de la campania din 1476*, p. 236.

[15] Pentru aceeaşi perioadă, mai există o mărturie care atestă atenţia cu care urmărea Ştefan evenimentele din Crimeea: solia trimisă, în vara sau în toamna anului 1475, la Moscova, solie cu care debutează, cred, relaţiile sale cu Ivan al III-lea. Amintind marelui cneaz domniile creştine pe care „Dumnezeu le-a supus păgânătăţii pentru păcatele noastre", Ştefan adăuga acest semnal de alarmă: „Iar acum turcii au trecut Marea Neagră şi au luat Caffa. Deci să luăm aminte". Documentul a fost publicat în *Relaţiile istorice dintre popoarele U.R.S.S. şi România în veacurile XV – începutul celui de-al XVIII[-lea]*, comitetul de redacţie: J. S. Grosul, Andrei

elibereze Caffa *cu puterea lui proprie*, ceea ce înseamnă, implicit, că, *în eventualitatea reuşitei, cetatea urma să-i rămână lui*. Altfel spus, nu era vorba de o simplă eliberare cu ajutor moldovenesc în favoarea unei restaurări genoveze.

În lumina acestei precizări se cuvine a reciti mesajul trimis la Veneția în primăvara anului 1477, luând în calcul posibilitatea „ca turcii să piardă şi Caffa, şi Chersonesul".

Alăturarea numelor acestor cetăți dezvăluie, în opinia mea, un proiect a cărui grandoare e greu de bănuit. Chersonesul se află la extremitatea apuseană a litoralului sudic al peninsulei, în timp ce Caffa se află în partea opusă, la mare distanță, dincolo de mijlocul acestui litoral. Iar dincolo de extremitatea lui răsăriteană, peste strâmtoarea Kerci, în peninsula Taman, se afla senioria de la Matrega, cu al cărei stăpân, Zaccaria de Ghizolfi, domnul moldovean a întreținut relații, din păcate, prea puțin cunoscute[16].

Foarte recent, s-a formulat ipoteza că „menționarea cetății Cherson [în mesajul transmis la Veneția prin Ioannes Tzamplakon] ar putea fi un indiciu că la Suceava nu se renunțase la revendicarea succesiunii din Crimeea"[17]. Astăzi, cred că putem extinde această ipoteză, întru consolidarea căreia se adună, treptat, argumente şi fărâme de informație.

Deşi, îndeobşte, nu se spune explicit că autoritatea principilor de la Mangop s-ar fi întins şi asupra Chersonesului[18] – care, la această vreme, nu mai avea nici o importanță strategică, fiind redus la o modestă aşezare pescărească[19] – se poate face o legătură care să demonstreze contrariul.

Spre sfârşitul veacului al XVIII-lea, în ruinele Chersonesului a fost găsit un fragment dintr-o inscripție, fără dată şi cu o înfățişare destul de stranie: trei pseudo-scuturi, în formă de inimă (cartuşe ovale) cu desene ciudate, ca nişte împletituri de litere, având deasupra un fragment de text în limba greacă,

---

Oțetea, A. A. Novoselski, L. V. Cerepnin, I (1408–1632), Moscova, 1965, p. 62–63, nr. 9. Pentru datare, v. Ştefan S. Gorovei, Maria Magdalena Székely, ***Princeps omni laude maior.*** *O istorie a lui Ştefan cel Mare*, carte tipărită cu binecuvântarea Înalt Prea Sfințitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei şi Rădăuților, Sfânta Mănăstire Putna, 2005, p. 133, nota 210.

[16] Ştefan Andreescu, *Ştefan cel Mare al Moldovei şi Zaccaria Ghizolfi, seniorul din Matrega. Câteva note despre relațiile lor*, în **AP**, I, 2005, 1, p. 115–121, reluat în idem, *Izvoare noi cu privire la istoria Mării Negre*, Bucureşti, 2005, p. 93–101.

[17] Cf. Ştefan S. Gorovei, *„Maria Asanina Paleologhina, doamna Moldovlahiei"*, I, în **SMIM**, XXII, 2004, p. 46, nota 200; v. şi *supra*.

[18] Întrebarea directă, adresată d-nei Tatiana Yashaeva (aprilie 2004), a primit un răspuns negativ. V. şi Tatiana Yashaeva, *Chersonul şi împrejurimile sale de la sfârşitul secolului XIV până în secolul XVI*, în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Atlet al credinței creştine*, p. 137: „La nord-est, de Cherson se apropiau domeniile principatului Theodoro...".

[19] *Ibidem*, p. 136–137.

dând numele cetății Chersones – tÕ k£stron tÁj Cersînoj[20]. Piatra pare să fi dispărut ulterior, dar un foarte bun desen a fost publicat la 1801[21] (**Fig. 154**). Câtă vreme conținutul cartuşelor ovale nu fusese descifrat, s-a putut presupune că piatra ar data din prima jumătate a veacului al XV-lea, poate chiar din vremea principelui Alexios[22], bunicul probabil al doamnei Maria. Descifrarea monogramelor din cele trei cartuşe ovale[23] a început în 1937 şi s-a terminat în 2001. Mai întâi, A. V. Soloviev, recenzând cartea lui A. A. Vasiliev, a citit, în primele două cartuşe, numele **Isaac** şi **Manuel**[24]; în 2001, am avut şansa de a citi cel de-al treilea nume – **Melchisedec**[25]. Or, aceste trei nume se regăsesc împreună şi într-un izvor moldovenesc, perfect datat, pomelnicul Mănăstirii Bistrița, într-un paragraf intitulat „ai Mangupului"[26], a cărui analiză strânsă a îngăduit concluzia că Manuel este tatăl doamnei Maria[27].

Prin urmare, principii de la Mangop îşi exercitau autoritatea şi controlul la Chersones, punând să se ridice acolo, pe la (sau imediat după) mijlocul veacului al XV-lea, o construcție (e greu de formulat ipoteze privind natura ei: probabil o fortificație), pe care şi-au pus numele în monograme. Iar între aceşti principi se află şi tatăl Mariei Asanina Paleologhina, soția lui Ştefan cel Mare. Presupunerea că menționarea Chersonesului la 1477 implică sau reflectă revendicarea succesiunii crimeene se vădeşte corectă şi capătă, în acest chip, o întemeiere nu doar plauzibilă, dar şi suficient de convingătoare.

Este, însă, o întrebare, care pare să nu se fi pus, atunci când s-a cercetat politica pontică a lui Ştefan cel Mare, o întrebare de primă însemnătate, totuşi, într-o asemenea cercetare: ce însemna Mangopul la vremea când Ştefan s-a căsătorit cu „cneaghina" de acolo ?

---

[20] Literele care preced par a da cuvântul legÒmenon.

[21] P. S. Pallas, *Bemerkungen auf einer Reise in die südlichen Statthalterschaften des russischen Reichs in den Jahren 1793 und 1794*, II, Leipzig, 1801, p. 54. Nu am văzut această lucrare – o citez după N. V. Malickij, *Заметки по эпиграфике Мангупа*, în „Известия Государственной Академии Истории Материальной Культуры", 71, 1933, p. 36, şi după Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 216, nota 8.

[22] N. V. Malickij, *op. cit.*, p. 36–37 şi 46 (în rezumatul francez); Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 217.

[23] Descifrarea monogramelor mangopiene în general îşi are începutul în 1900, când Gabriel Millet, recenzând culegerea de inscripții a lui Latyshev, a citit monograma lui Alexios („Bulletin Critique", an. 21, nr. 28, 5 octombrie 1900); *apud* Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 217, nota 3.

[24] A. V. Soloviev, *Спорные вопросы по исторіи Готскаго княжества въ Крыму. По поводу книги* A. A. Vasiliev, *The Goths in the Crimea…*, în **SK**, IX, 1937, p. 99.

[25] Ştefan S. Gorovei, *op. cit.*, p. 24–25.

[26] *Pomelnicul Mănăstirii Bistrița*, publicat de Damian P. Bogdan, Bucureşti, 1941, p. 50 (textul slav) şi 86 (textul românesc).

[27] V. şi *supra*, *„Maria Asanina Paleologhina, doamna Moldovlahiei"*.

Când această căsătorie era, probabil, perfectată deja, la 6 iunie 1472, plecau de la Genova instrucțiuni către consulul Caffei, Antoniotto de Gabella (Cabella), referitoare la poziția pe care – în împrejurările de după căderea Constantinopolului – marea colonie din Crimeea trebuia să o păstreze față de cei interesați şi implicați în comerțul din Marea Neagră, renunțând la conflicte în favoarea unor relații pașnice: *sunt in mare illo pontico inter ceteras tres dominationes, quarum subditi magnum commercium habent cum populis Caphensibus et reliquis dictioni nostre subiectis: videlicet, dominus imperator Tartarorum, dominus Tedori et fratres eius, ac dominus sive communitas Mocastri*[28]. Cu alte cuvinte, hanul tătar (Mengli Ghirai), principele de la Mangop (Isaac sau Isaico) şi Cetatea Albă, adică Moldova.

Cu 14 ani mai înainte, la 8 februarie 1458, când Ştefan nu isprăvise încă primul an de domnie, Caffa primea instrucțiuni similare, formulate identic, ceea ce arată existența unui formular ori copierea lui din registrele cancelariei. Puterile pontice (*quatuor dominationes*) erau, atunci, reprezentate de *imperator Tartarorum, imperator Trapezundarum, dominus Tedori et fratres eius, ac dominus sive communitas Mocastri*[29] – hanul tătar (Hadji Ghirai, han până la 1466), Marele Comnen de la Trapezunt[30], principele de la Mangop[31] şi domnul Moldovei. Dacă menționarea hanului, a Cetății Albe şi a împăratului din Trapezunt (ieşit curând din competiție, la 1461) sunt de înțeles, prezența principelui de Theodoro între puterile interesate de comerțul din Marea Neagră poate să pară curioasă. În adevăr, ceea ce numim noi astăzi *Mangop* desemnează doar o fortăreață înălțată la aproape 600 m deasupra nivelului mării, pe un platou uriaş şi foarte greu accesibil, între munții Crimeii, departe

[28] N. Iorga, *Acte şi fragmente cu privire la istoria românilor*, III, Bucureşti, 1897, p. 50. V. şi *supra*, *Din istoria unei „împărății creştine”*.

[29] Virginie Vasiliu, *Sur la seigneurie de „Tedoro” en Crimée au XVe siècle, à l'occasion d'un nouveau document*, în „Mélanges de l'École Roumaine en France”, 1929, première partie, p. 302. Documentul datează din 8 februarie 1458 (N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei şi Cetății Albe*, Bucureşti, 1899, p. 121) şi atestă „negoțul întins” – *magnum comercium* – pe care cele patru puteri pontice îl întrețineau cu cafezii şi celelalte popoare” supuse Genovei. V. şi *supra*, *Din istoria unei „împărății creştine”*.

[30] Ioan al IV-lea Mare Comnen, mort în primăvara anului 1460 (cf. Thierry Ganchou, *La date de la mort du basileus Jean IV Komnènos de Trébizonde*, în **BZ**, 93, 2000, 1, p. 113–124), tatăl Despinei Theodora, soția lui Uzun Hassan şi fratele ultimului împărat, David al II-lea. Acesta din urmă s-a căsătorit (1429) cu *vasilissa* Maria de Goția, fiica lui „kyr Alexios” din Theodoro, foarte probabil o mătuşă a doamnei lui Ştefan cel Mare – cf. *supra*, *„Maria Asanina Paleologhina, doamna Moldovlahiei”*.

[31] Probabil Olobei, menționat ca *dominus Thedori* încă şi la 24 martie 1458 (Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 237).

de litoral[32]. Cel mai însemnat dintre principii de Theodoro, Alexios, a construit la Calamita (azi Inkerman) un port care, însă, nu putea să facă din principatul său o putere pontică. Includerea Mangopului între „stăpânirile" (*dominationes*) cu care Caffa era ţinută să aibă relaţii paşnice nu se justifică decât dacă, prin teritoriul, fortăreţele ori instalaţiile sale portuare putea sta alături de Trapezunt, Moldova şi hanat. Altfel spus, dacă deţinea un mijloc de a participa la comerţul pontic sau de a-l influenţa.

Însă viziunea noastră despre principatul de Theodoro este, foarte probabil, greşită şi nu vom ajunge la înţelegerea corectă a politicii lui Ştefan cel Mare în anii 1472–1477 (poate chiar până spre 1482) fără o imagine cât de cât limpede a însemnătăţii acestui stat.

Cercetări sovietice, din anii '60 ai veacului trecut, au ajuns la concluzia că autoritatea principelui de Theodoro se întindea, după mijlocul secolului al XV-lea, pe o bună parte a litoralului sudic al Crimeii, din nordul golfului unde se afla portul Calamita, până departe, spre Soldaia (azi Sudak), oprindu-se – după aceste cercetări – cam în zona oraşului Rybachie de astăzi[33] (**Fig. 224)**.

Deşi această reconstituire este prezentată drept ipotetică (предпологаемые владения Мангупского княжества), cred că harta înfăţişată aici este corectă, păstrându-şi, fireşte, pentru detalii, caracterul de probabilitate. Prin urmare, acesta este principatul din care a venit Maria Asanina

[32] V. *supra*, *Din istoria unei „împărăţii creştine"*.

[33] E. V. Vejmarn, *О двух неясных вопросах средневековья юго-западного Крыма*, II. *О территории Мангупского княжества во второй половине XV века*, în volumul *Археологические исследования средневекового Крыма*, Kiev, 1968, p. 79, harta. Reconstituirea propusă de autor se întemeia pe preluarea de către cadalâcul de Mangop (constituit după 1475) a teritoriului fostului principat, incluzând şi „căpităniа Goţiei". Această ipoteză se vede serios consolidată de constatări venite din două direcţii cronologice opuse. Pe de o parte, referindu-se la situaţia din Crimeea anterioară anului 1000, un cercetător ucrainean a arătat că izvoarele scrise şi datele arheologice „permettent de situer le pays des Goths dans les montagnes au sud-est de la Crimée, avec des points d'appui sur la côte sud, principalement les deux forteresses érigées par Justinien Ier, Gorzouvitae (Gourzouf de nos jours) et Alouston (Alouchta). Quant au nom du pays, Dory, donné par Procope, il est manifestement en rapport avec le nom de la capitale de la Gothie, Doros, donné par plusieurs sources. Ce lieu est identifié au site montagneux de Mangoup, à une trentaine de kilomètres à l'est de la ville de Cherson" (N. A. Alekseenko, *Un tourmarque de Gothie sur un sceau inédit de Cherson*, în **REB**, 54, 1996, p. 272–273). Pe de altă parte, recensăminte otomane din prima jumătate a veacului al XVI-lea (circa 1529 şi 1545) arată că, în adevăr, localităţi de pe litoral, precum Gurzuf şi Partenit, făceau parte din „districtul" Mangopului: Alan Fisher, *The Ottoman Crimea in the Sixteenth Century*, în **HUS**, V, 1981, 2, p. 135–170 (v. p. 155 şi 165). Faţă de aceste constatări, neinvalidate de alte cercetări, pare de neînţeles aprecierea că „the little Byzantine principality of Mangoup in the Crimea was little more than an offshoot of the Genoese colonies on the Crimean coast" (David Nicolle, *Constantinople 1453: A Bloody End to Empire*, Oxford, 2000, p. 9).

Paleologhina, acesta este principatul pe care, în 1475, Ştefan cel Mare a încercat să-l salveze de la cucerirea otomană. Este cu totul altceva decât o mică seniorie, redusă la o aşezare fortificată din vârful munților. În această situație, devine inteligibilă şi capătă altă rezonanță şi semnificație definiția pe care Cronica moldo-polonă o dă Mangopului: „împărăție creştină”[34].

De altminteri, această reconstituire ipotetică se vede sprijinită şi de un alt element, pe care autorul ei nu l-a folosit: prezența termenului *Parathalassia*, „ținutul de lângă mare”, în titlul pe care Alexios l-a săpat în inscripțiile sale din 1425 şi 1427 – „domn al cetății Theodoro şi al Parathalassiei”. D-l Ştefan Andreescu observa, acum câțiva ani, că, în acest titlu, formula „ținutul de lângă mare” (*Parathalassia*), „nu putea acoperi doar modesta realitate a micului port Calamita, construit chiar de Alexie”[35].

Documente cunoscute arată cu toată claritatea politica de expansiune teritorială pe care a dus-o familia domnitoare de la Mangop[36]. Alexios însuşi, dobândind domnia cu sprijin genovez, pare-se[37], prin 1410 sau 1411[38], dar poate chiar şi mai devreme[39], a atacat şi a ocupat în 1422 Cembalo, loc socotit *caput totius Gothie*[40]. Doi ani mai târziu, genovezii au recuperat Cembalo[41], pentru a-l pierde din nou, în februarie 1433[42], în condițiile războiului veneto-genovez izbucnit în 1431[43], care va înlesni organizarea unei revolte, „una dintre cele mai grave crize ale dominației genoveze în bazinul pontic”[44]. În acest interval

---

[34] *Cronicile slavo-române…*, p. 170 (textul polon) şi 179 (textul românesc).

[35] Ştefan Andreescu, *O icoană dispărută şi un titlu domnesc*, în **RI**, XI, 2000, 1–2, p. 103, reluat în idem, *Perspective medievale*, Bucureşti, 2002, p. 228.

[36] V. şi *supra*, *Din istoria unei „împărății creştine”*.

[37] Aldo Agosto, *Nuovi reperti archivistici genovesi dell'„Officium provisionis Romanie” sulla guerra di Cembalo (1434)*, în **BB**, VII, 1981, p. 107; Ştefan Andreescu, *op. cit.*, p. 227 şi nota 4.

[38] Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 202 („Alexis began to rule in or shortly before this year”).

[39] Cu privire la începuturile domniei lui Alexios, v., recent, Thierry Ganchou, Alina Minghiraş, *Un nouveau document à propos d'Alexios de Théodoro-Mangoup*, în volumul *Închinare lui Petre Ş. Năsturel la 80 de ani*, îngrijit de Ionel Cândea, Paul Cernovodeanu şi Gheorghe Lazăr, Brăila, 2003, p. 113–114. Documentul publicat aici (p. 118) atestă relațiile cordiale dintre Caffa şi Alexios în primăvara anului 1411. Fragmentul de inscripție, cu data aprilie 6911 (1403), reprodus de N. V. Malickij, *op. cit.*, p. 25, nu are, totuşi, nici o relevanță pentru începutul domniei lui Alexios, cum a crezut acest istoric, urmat şi de Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 216.

[40] Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 202 şi nota 6.

[41] *Ibidem*, p. 203.

[42] *Ibidem*, p. 206–207 şi 207, nota 1.

[43] *Ibidem*, p. 205. V. şi G. I. Brătianu, *La mer Noire*, p. 305–307; idem, *Marea Neagră*, p. 412–414.

[44] Pentru aceste evenimente: Şerban Papacostea, *Une révolte antigénoise en mer Noire et la riposte de Gênes (1433–1434)*, în „Il Mar Nero”, I, 1994, p. 279–290.

(1424–1433), principele de la Theodoro îşi spune **domn al Parathalassiei** (inscripţiile din 1425 şi 1427) şi este numit de veneţieni ***dominus Gothie***[45]. Titlu de pretenţie din partea lui Alexios şi flatare din partea veneţienilor, cărora tocmai le promisese anumite servicii ? Probabil că nu: în acelaşi interval, în 1427, Damian, „mitropolit al cetăţii Theodoro şi al întregii Goţii", a reconstruit o biserică în oraşul Parthenitae (azi, Partenit)[46], aşezat departe, spre apus, în raport cu zona Mangopului. Mi se pare logic să acceptăm că, pentru a realiza această reconstrucţie, localitatea respectivă trebuia să ţină de eparhia sa, „întreaga Goţie", a cărei întindere trebuia să corespundă strict, din punctul de vedere al canoanelor, cu stăpânirea politică a domnului de la Theodoro[47]. În aceste condiţii, este evident că, deşi a pierdut Cembalo, Alexios a păstrat Goţia, adică ţinutul dinspre mare, „Parathalassia". Este de asemenea evident că, în terminologia geopolitică a vremii, Goţia era tocmai ţinutul de lângă mare, *Parathalassia* din titlul lui Alexios şi din acela al mitropolitului său. Prin tratatul încheiat la 27 noiembrie 1380, Hoarda de Aur cedase Genovei acest teritoriu: „Goţia, cu satele sale şi cu poporul său, care este creştin, de la Cembalo până la Soldaia, să fie a Marii Comune [= Genova], iar satele mai sus menţionate, poporul cu pământurile şi cu apele sale să fie libere"[48]. De la genovezi l-a smuls Alexios, împreună cu *caput totius Gothie*, devenind – el şi toţi succesorii săi – domni ai Goţiei.

Dovada că acest teritoriu a rămas şi după moartea lui Alexios în mâinile principilor de Theodoro o oferă instrucţiunile deja menţionate, plecate de la Genova către Caffa, în 1458. Chiar îndemnând, din pricina pericolului otoman, la raporturi paşnice cu *dominus Tedori et fratres ejus*, Genova nu uita că aceştia deţineau pe nedrept Goţia – *indebite occupant Gotiam ad urbem Caphe pertinentem* – şi că, în pofida drepturilor Caffei, construiseră portul Calamita, producând o diminuare a veniturilor coloniei: *contraque jura et privilegia Caphe portum in Calamita publice fieri faciunt et ibidem navigia onerare et exonerare in gravem jacturam vectigaluum Caphe*. Restabilirea situaţiei în favoarea intereselor genoveze rămânea, totuşi, la latitudinea caffezilor, în

[45] Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 206, nota 1.

[46] *Ibidem*, p. 278.

[47] Inscripţia pusă de Damian la Parthenitae (datată 10 septembrie 6936) a fost invocată, în încercarea de a stabili întinderea posesiunilor principilor de Mangop, şi de E. V. Vejmarn, *op. cit.*, p. 80.

[48] Virgil Ciocâltan, *Restaurația Hoardei de Aur şi tratatele tătaro-genoveze din anii 1380–1387*, în **RI**, I, 1990, 6, p. 580 (citând Silvestre de Sacy, *Pièces diplomatiques tirées des archives de la République de Gênes*, în *Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque du Roi*, XI, Paris, 1827, p. 54). V. şi idem, *Reichspolitik und Handel: die tatarisch-genuesischen Verträge von 1380–1387*, în „Il Mar Nero", I, 1994, p. 261–278.

funcție de eventuale împrejurări prielnice[49]. Însă, până la dezastrul din 1475, această situație nu s-a mai schimbat şi Protectorii Băncii San Giorgio au sfârşit prin a-l numi şi ei pe domnul din Mangop cu acelaşi titlu, *dominus Gotie*[50], ca, de altminteri, şi autoritățile din Caffa[51].

În acest context, informațiile celor două izvoare de la care am pornit – relatarea lui Długosz şi solia lui Tzamplakon – pot îngădui o explicație a cărei coerență mi se pare destul de evidentă.

În vara anului 1475, după strălucita victorie de la Vaslui şi în condițiile rezistenței puternice de la Mangop, unde el însuşi trimisese un corp de 300 de ostaşi, Ştefan a putut făuri planul unei expediții până la Caffa, pentru eliberarea cetății, pe care urma să o păstreze, ca un cap de pod foarte îndepărtat, alipit Goției, intrată, în fine, în sistemul său politic, sub conducerea principelui Alexandru.

În decembrie 1475, însă, Mangopul a căzut. A urmat anul 1476, cu pregătirile febrile – diplomatice şi militare – pentru preîntâmpinarea noii expediții otomane, Valea Albă, cu rezultatul ei indecis, dar finalmente favorabil domnului Moldovei, restaurarea lui Vlad Țepeş pe tronul Țării Româneşti şi apoi căderea lui, în decembrie 1476.

Mesajul transmis Veneției, în primăvara anului următor, 1477, poate fi descifrat într-o altă perspectivă, dacă se ține seama de vechea rivalitate genovezo-venețiană pentru Marea Neagră. Evocând din nou posibilitatea eliberării Caffei – de data aceasta, dimpreună cu a Chersonesului –, Ştefan sugerează, probabil, Veneției preluarea stăpânirii marii cetăți[52], lui revenindu-i

[49] Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 235, nota 1.

[50] *Ibidem*, p. 236, nota 2 (scrisoarea din 21 ianuarie 1471); p. 245, nota 2 (19 august 1474: *domini Gotie*). V. şi Sergiu Iosipescu, *Ştefan cel Mare – coordonate de strategie pontică*, în **RdI**, 35, 1982, 5–6, p. 651: *il Signior de la Gotia*. Merită remarcată observația lui Alexandru Papadopol-Calimach, de acum mai bine de un secol: „Titlul acestor domnitori [de la Mangop – *n. mea*], după vechile cronici genoveze, era *Signori de lo Teodoro et Domini Gothiae*" (Alexandru Papadopol-Calimach, *Sofia Paleolog, nepoata împăratului Constantin XII Paleolog, şi domnița Olena, fiica domnului Moldovei Ştefan cel Mare. 1472–1509*, extras din **ARMSI**, s. II, tom. XVII, 1895, p. 110).

[51] Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 242, nota 2 (10 februarie 1475: Isaac *dominus Theodori et Gottie*); Şerban Papacostea, *Moldova lui Ştefan cel Mare şi genovezii din Marea Neagră*, p. 72.

[52] O asemenea eventualitate nu a fost avută în vedere de cercetătorii respectivei etape a relațiilor moldo-venețiene; cf. Şerban Papacostea, *Venise et les Pays Roumains au Moyen Âge*, în volumul *Venezia e il Levante fino al secolo XV*, a cura di Agostino Pertusi, I, Florența 1973, p. 615–624; Eugen Denize, *Țările Române şi Veneția. Relații politice (1441–1541) de la Iancu de Hunedoara la Petru Rareş*, Bucureşti, 1995, p. 77–149; Adrian Niculescu, *La diplomazia veneziana e il principe Ştefan cel Mare (1457–1504) durante la guerra contro i turchi del 1463–1479*, în volumul *Italia e Romania. Due popoli e due storie a confronto (sec. XIV–XVIII)*,

moştenirea soţiei sale, Theodoro şi Goţia, adică litoralul de la Chersones până spre Soldaia.

Lectura atentă a expunerii lui Ioannes Tzamplakon arată că textul scris a fost dublat de o expunere orală. După ce evocă posibilitatea eliberării Caffei şi a Chersonesului, Ştefan adaugă: „Şi lucrul ar fi uşor; dar nu mai spun în ce chip s-ar putea face aceasta, ca să nu lungesc scrisoarea. *Dacă veţi cere, vă voi arăta*". Nu ne putem îndoi de faptul că Senatul veneţian a cerut, iar Tzamplakon a arătat. Şi încă pe larg, de vreme ce s-a consemnat că expunerea solului a fost *longo verborum ordine*[53].

Este un mesaj care dezvăluie gândirea domnului Moldovei, capabilă să îmbrăţişeze spaţii geografice vaste şi interese politice şi economice ample, împletite cu propriile sale proiecte şi năzuinţe. Însemnătatea acestui mesaj poate explica însăşi alegerea solului: un Tzamplakon, dintr-o ilustră familie aristocratică bizantină, îndeaproape înrudită cu Paleologii din posteritatea lui Mihail al VIII-lea, dar şi cu principii de Theodoro. Un asemenea proiect, reuşit, însemna triplarea faţadei maritime a Moldovei (dacă nu chiar mai mult) şi posibilitatea de a controla Marea Neagră. Această observaţie o întâlneşte pe aceea a d-lui Ştefan Andreescu, formulată într-un studiu recent, în care a definit pregnant importanţa Crimeii, subliniind că „ea a fost şi a rămas «cheia de boltă» a controlului exercitat asupra litoralului pontic, atât în «epoca italiană», cât şi în cea otomană"[54]. De altfel, una dintre mărturiile documentare valorificate în acest studiu, provenind de la Niccolò Barsi, care a explorat Crimeea în anii '30 ai veacului al XVII-lea, numeşte Crimeea „poarta Mării Negre" (*porta del mar Negro*)[55].

Dar aceasta înseamnă şi un alt fel de a gândi politica pontică şi strategiile pontice ale domnului Moldovei. „Faţada maritimă" moştenită de el – care îi oferea controlul unui segment considerabil din litoralul pontic, de la Chilia şi Cetatea Albă până la fantomaticul Lerici[56] – putea fi controlată şi

---

a cura di Sante Graciotti, Florenţa, 1998, p. 97–139; Eugen Denize, *Românii între Leu şi Semilună. Războaiele turco-veneţiene şi influenţa lor asupra Ţărilor Române (secolele XV–XVI)*, Târgovişte, 2003, p. 112–117.

[53] N. Iorga, *Veneţia în Marea Neagră. III. Originea legăturilor cu Ştefan cel Mare şi mediul politic al dezvoltării lor*, în idem, *Studii asupra Evului Mediu românesc*, ediţie îngrijită de Şerban Papacostea, Bucureşti, 1984, p. 291.

[54] Ştefan Andreescu, *Crimeea în viziunea observatorilor occidentali în secolele XVII şi XVIII*, în volumul *Închinare lui Petre Ş. Năsturel la 80 de ani*, p. 674, reluat în idem, *Izvoare noi cu privire la istoria Mării Negre*, p. 169.

[55] *Ibidem*, p. 203.

[56] Idem, *Politica pontică a Moldovei: Ştefan cel Mare şi castelul „Illice"*, în **RI**, VII, 1996, 7–8, p. 511–520, reluat în idem, *Din istoria Mării Negre*, p. 117–126. V., aici, p. 123:

apărată cu forțele proprii. În forma multiplicată de câteva ori prin eventuala preluare a Goției, Moldova avea nevoie de alianța cu o putere navală. Apelul său la venețieni a putut avea în vedere tocmai această alianță.

În acest context, mi se pare semnificativ faptul că, tocmai la începutul anului 1477, papa Sixt al IV-lea a dat bula *Redemptor noster*, pe care d-l Liviu Pilat a identificat-o, foarte recent, ca încadrându-se „tipologic în ceea ce teologii numesc *Bulla cruciata* – definită ca o diplomă pontificală îndreptată împotriva necredincioşilor prin care se acordă numeroase beneficii, cu caracter militar, material sau spiritual"; ea a însemnat, în fapt, „proclamarea unei cruciade în care rolul principal este rezervat domnului Moldovei"[57]. Este imposibil ca aceste fapte – asupra cărora nu avem, din nefericire, mai multe informații, nici din sursă venețiană, nici din sursă romană – să nu fi stat în legătură unele cu altele.

Este, însă, de înțeles că, oricum, un asemenea proiect nu mai putea avea, în primăvara anului 1477, ecoul dorit: la aproape un sfert de veac după căderea Bizanțului, acomodarea cu noul stăpân al Strâmtorilor şi, finalmente, al Mării Negre, apărea tuturor ca fiind mai convenabilă decât un război a cărui încheiere cu succes se întrezărea tot mai greu. Veneția însăşi nu mai era activă în războiul antiotoman şi se îndrepta spre un acord cu Poarta, care va fi convenit în octombrie 1478 şi transformat în tratat de pace în aprilie 1479.

Pe de altă parte, chiar la sfârşitul anului când a fost trimis la Veneția mesajul în discuție, doamna Maria a murit (19 decembrie 1477). Bogdan, ultimul fiu născut din această căsătorie, în numele căruia Ştefan ar mai fi putut, eventual, reclama succesiunea din Crimeea, a murit şi el, copilandru, la 26 iulie 1479. În acelaşi an, la distanță de câteva luni (din aprilie până în iulie 1479), Ştefan a pierdut şi aliatul naval de care avea nevoie, şi ultimul temei juridic pentru revendicarea Goției. Este, însă, remarcabilă adăpostirea, până la sfârşit, a apropiaților familiei domnitoare de la Mangop ajunşi în Moldova, precum acel Vlad, mort şi îngropat la Suceava în 1480[58].

„începând din ianuarie 1465, când Ştefan a izbutit să recucerească cetatea Chilia, Moldova dispunea de o «față dă maritimă» [...] care se întindea de la Dunăre şi până la Nipru".

[57] Liviu Pilat, *Redemptor noster. Moldova şi Respublica Christiana la 1476–1477*, comunicare la Zilele Universității „Alexandru Ioan Cuza", Iaşi, 27 octombrie 2005 (text consultat prin bunăvoința autorului).

[58] Petre Ş. Năsturel, *Din legăturile dintre Moldova şi Crimeea în secolul al XV-lea. Pe marginea unei inscripții greceşti*, în volumul *Omagiu lui P. Constantinescu-Iaşi, cu prilejul împlinirii a 70 de ani*, Bucureşti, 1965, p. 261–262. Vlad fusese sfetnicul lui Isaac, principele pe care Ştefan l-a înlocuit în primăvara anului 1475. Titlul lui Isaac – aÙqšnthj Qeodèrwn kaˆ p£shj Cazar…aj – îl amintește pe acela dat de Ioan Eugenikos lui Ioan, fiul lui Alexios „cel Mare" şi tatăl micului Alexios îngropat la Trapezunt: aÙqšnthj Cazar…aj. Folosirea acestui termen în titulatura principilor de Theodoro pare să contravină explicației care i s-a dat nu demult:

În chip logic, trebuie, acum, să se pună întrebarea de ce în mesajul diplomatic din 1477 se menționează Chersonesul şi nu Mangopul (Theodoro). Aici, răspunsul este mai complicat, întrucât – după părerea mea – el ține de o altă dimensiune a gândirii lui Ştefan.

În acest punct, explicarea faptelor nu poate să înceapă decât cu un episod deja menționat, anume refacerea bisericii de la Parthenitae, în 1427, de către Damian, „mitropolit al cetății Theodoro şi al întregii Goții". Este importantă, cum am arătat, menționarea titlului, însă cu totul tulburător în această întâmplare este faptul că biserica reconstruită de mitropolitul Damian fusese ridicată în veacul al VIII-lea de arhiepiscopul Ioan al Goției (Ioan Confesorul, trecut în rândul sfinților, cu zi de pomenire la 26 iunie), născut chiar în acel oraş. Or, acest arhiepiscop – care a condus şi o răscoală împotriva chazarilor pe la anul 787[59] – şi-a avut scaunul la Doros, centrul („capitala") Goției, care nu este altceva decât viitorul Mangop. De aceea, cu drept cuvânt mitropolitul Damian de la 1427 a numit pe îndepărtatul său predecesor „sfântul nostru părinte şi arhiepiscop al cetății Theodoro şi al întregii Goții, Ioan Confesorul"[60]. Pisania lui Damian retrasează, în câteva linii, secole de istorie theodorită (mangopiană) şi, în acelaşi timp, proclamă legitimitatea stăpânirii principilor de la Theodoro asupra Goției, prin raportarea la o epocă în care istoria nu cunoştea nici măcar numele genovezilor. Din acest punct de vedere, pisania mitropolitului Damian este un adevărat manifest de putere, de care Alexios nu a avut cum să fie străin. El arată că, ocupând Goția în 1422, Alexios nu făcea altceva decât să recupereze un teritoriu care aparținuse predecesorilor săi încă din primul mileniu – veritabilă reintegrare de patrimoniu.

Istoria eparhiilor din Crimeea nu este foarte amănunțit cunoscută. În veacurile al XI-lea – al XII-lea, erau acolo cinci arhiepiscopii: Goția (cu sediul la Doros), Chersones, Bospor, Sugdaia şi Phullae (ultimele două reunite uneori sub numele Sugdaphullae)[61]. În veacul al XIV-lea, documentele atestă mitropoliile de Goția, Sugdaia, Chersones, uneori disputându-şi jurisdicția

---

„*Gazaria*, frecvent întâlnită în documentele genoveze, nu denumeşte, cum socotesc de regulă exegeții, numai Crimeea, nici atunci când apare fără alte determinări, ci Hoarda de Aur în totalitatea ei" (Virgil Ciocâltan, *Restaurația Hoardei de Aur şi tratatele tătaro-genoveze din anii 1380–1387*, p. 591, nota 53).

[59] V. *supra*, *Din istoria unei „împărății creştine"*.

[60] Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 93 şi 278. Pentru evenimentele din secolele al VIII-lea – al IX-lea, v. şi M.-F. Auzépy, *Gothie et Crimée de 750 à 830 dans les sources ecclésiastiques et monastiques grecques*, în „Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии", VII, 2000, p. 324–331.

[61] Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 145–146.

asupra unor localități[62]. După sfârşitul acestui veac, mitropolia de Chersones intră, se pare, într-un con de umbră[63]. Faptul îşi găseşte o explicație foarte plauzibilă în distrugerea Chersonesului de către Timur Lenk[64], în cursul unei campanii devastatoare, care a atins şi cetatea de la Mangop[65]. Pătimirile acesteia au prilejuit scrierea unui poem, devenit izvor de prima mână pentru istoria locului[66]. S-ar părea, din succesiunea informațiilor, că eparhia Chersonesului a fost absorbită, într-un fel oarecare, de cea a Goției[67]. Oraşul însuşi a fost distrus: „Din avanpost nordic principal al Bizanțului, Chersonul s-a transformat într-o aşezare nu prea mare de pescari”[68], în care, totuşi, spre mijlocul veacului al XV-lea, principii de Theodoro mai ridicau o construcție împodobită, după cum am arătat, cu monogramele lor. Este de remarcat că nici unul dintre arhiereii din Crimeea nu a fost chemat, în 1438, să participe la conciliul de la Ferrara[69] (încheiat la Florența în anul următor): mărturie a diminuării vădite a însemnătății acelor scaune sau a atitudinii net antiunioniste a titularilor lor ?

Însă importanța acestui loc rămăsese de cu totul altă natură. Două mănăstiri, în zonă, erau legate de memoria şi de moaştele a doi sfinți importanți, doi papi ai Romei de dinaintea schismei: papa Clement I, al treilea succesor al Sfântului Apostol Petru, persecutat de împăratul Traian şi ucis aici, şi papa Martin I (649–655), adversar al monotelismului, exilat la Chersones, mort aici şi îngropat în biserica Sfânta Maria Vlaherniotissa[70]. Un număr mare de mănăstiri, dintre care foarte multe rupestre şi ale căror urme se văd şi astăzi, au ajuns să constituie aici „un centru monahal la fel ca pe Athos sau

---

[62] *Ibidem*, p. 276–277.

[63] V. şi *Fontes Historiae Daco-Romanae*, IV. *Scriptores et Acta Imperii Byzantini saeculorum IV–XV*, ediderunt Haralambie Mihăescu, Radu Lăzărescu, Nicolae-Şerban Tanaşoca, Tudor Teoteoi, Bucureşti, 1982, p. 221, 223, 237, 239, 241, 253, 269 – menționări ale mitropoliților de Chersones pentru perioada 1382–1401. În 1401, este menționată alegerea monahului Macarie ca mitropolit de Chersones (*ibidem*, p. 277).

[64] Tatiana Yashaeva, *op. cit.*, p. 136.

[65] Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 188–192.

[66] Silvio Giuseppe Mercati, *Di»ghsij tÁj pÒlewj Qeodèrou. Versi di Matteo Ieromonaco*, în „Studi Bizantini”, II, Roma, 1927, p. 21–30. Locul numit *Theodoros* a fost identificat de N. Iorga, în acelaşi an, ca fiind Theodoro-Mangop (cf. Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 188). V. şi *supra*, *Din istoria unei „împărății creştine”*.

[67] La începutul veacului al XV-lea, mitropolitul Goției ținea şi locul celui de Efes (cf. *Fontes Historiae Daco-Romanae*, IV, p. 261–263, 269, 277).

[68] Tatiana Yashaeva, *op. cit.*, p. 136–137.

[69] Lista acestora, în *Fontes Historiae Daco-Romanae*, IV, p. 373 (Sylvestros Syropoulos).

[70] Tatiana Yashaeva, *op. cit.*, p. 135.

Meteora”[71]. Chersonesul fusese „un promotor al creştinismului, un punct de sprijin al misionarilor, un mic centru de pelerinaj”, un „oraş misionar”[72]; bisericile şi mănăstirile rupestre atestau ataşamentul pentru învăţăturile isihaste[73]. Cu toate acestea la un loc, regiunea putea să prezinte, pentru un principe ca Ştefan, o atracţie deosebită, justificând menţionarea Chersonesului în locul Mangopului. În stadiul actual al cunoştinţelor, nu văd nici o altă raţiune în virtutea căreia Ştefan cel Mare să fi manifestat pentru Chersones interesul care să-l conducă la menţionarea lui în mesajul transmis Veneţiei (probabil şi papei Sixt) în primăvara anului 1477.

Dar dacă aceasta poate să fie o explicaţie, atunci ea se deschide către un alt capitol al istoriei lui Ştefan cel Mare. Eliberarea şi integrarea Goţiei între stăpânirile sale ar fi adus Moldovei două mitropolii străvechi (Goţia şi Chersones), cu rang destul de înalt – antrenând o modificare şi a statutului Mitropoliei Sucevei şi a toată Moldovlahia –, precum şi un „Athos” al său.

O asemenea înţelegere a lucrurilor poate să explice mai bine şi străduania lui Ştefan de a păstra principatul de Theodoro în sistemul său de alianţe. Străduanie care nu s-a limitat la alianţe matrimoniale şi demersuri diplomatice, ci a ajuns la ceea ce, în terminologia politicii contemporane, s-ar numi amestec în treburile interne, prin trimiterea unui corp de oaste[74] care să impună pe tronul de la Mangop omul necesar: Alexandru, pe care beiul tătar Eminek îl numeşte, într-o scrisoare trimisă sultanului în mai 1476, „Alexios Sirianul”[75]. Este în afară de orice îndoială că trimiterea acestei oştiri a însemnat şi un efort financiar considerabil, şi un risc asumat. Expediţia militară în Crimeea poate fi considerată **punctul cel mai înalt al politicii ofensive antiotomane** a lui Ştefan cel Mare[76]. Ea dă măsura mai exactă a ceea ce a însemnat, pentru

[71] *Ibidem*, p. 137–138.

[72] *Ibidem*, p. 133–134.

[73] *Ibidem*, p. 135.

[74] Numărul ostaşilor moldoveni este acelaşi – 300 – şi în relatarea unui martor al evenimentelor din 1475 (cf. Sergiu Iosipescu, *op. cit.*, p. 651: *uno castello fortissimo della Gotia dove si trova il Signior de la Gotia con 3 cento Vallachi et li dato cinque battaglie*).

[75] *Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapı*, présenté par Alexandre Bennigsen, Pertev Naili Boratav, Dilek Desaive, Chantal Lemercier-Quelquejay, Paris–La Haye, 1978, p. 62. *Dacă informaţia se poate raporta la acelaşi personaj*, atunci acesta ar fi singurul izvor contemporan care să ateste, indirect, reuşita acţiunii de la începutul verii, precum şi faptul că prinţul impus de Ştefan a rămas pe tron până la sfârşit. Supranumele „el-Siriyanu” este, într-adevăr, curios şi, deocamdată, inexplicabil (cf. Anca Popescu, *Mitropolia Goţiei într-o diplomă otomană de învestire a patriarhului de Constantinopol*, în **SMIM**, XVIII, 2000, p. 171, nota 26).

[76] V., în acelaşi sens, şi Sergiu Iosipescu, *op. cit.*, p. 648: „Între proiectele şi realizările politico-militare pontice ale lui Ştefan cel Mare, cea mai spectaculoasă a fost, desigur, intervenţia în Crimeea în anul 1475”.

proiectele domnului Moldovei, pierderea Mangopului, după asediul care a durat aproape şase luni; deopotrivă, dă măsura a ceea ce au însemnat eforturile de a recupera această „împărăție creştină", fie pe seama vreunuia dintre membrii dinastiei duşi în robia stambuliotă şi a căror eliberare s-a încercat în primăvara lui 1476[77], fie pe seama doamnei Maria Asanina Paleologhina, atunci când s-a vădit că toate vlăstarele bărbăteşti ale dinastiei pieriseră sau fuseseră trecute cu forța la islam.

*

Este, poate, locul potrivit pentru un excurs privind şi întâmplări dinaintea domniei lui Ştefan cel Mare, care s-ar putea să ajute la înțelegerea raporturilor Moldovei cu principatul de Theodoro, măcar în ceea ce priveşte stabilirea alianței matrimoniale din 1472.

Împrejurările războiului veneto-genovez şi ale conflictului complementar, dintre Alexios şi Caffa (prelungit până în toamna anului 1441[78]), aduc în discuție şi Moldova, din direcția a două documente, destul de curioase şi cu informații care nu excelează nici prin precizie, nici prin claritate. Cel dintâi, din aprilie 1435, arată, pe de o parte, că Veneția – căreia Alexios de Theodoro îşi oferise serviciile[79] – îşi îndrepta atenția spre Cetatea Albă, ca urmare a ofertei conducătorului acestei cetăți (*dominus Maurocastri*); pe de altă parte, menționează că, în anii imediat anteriori, tatăl respectivului personaj, un *călugăr*, călătorise tocmai în acest scop la Constantinopol, întâlnindu-se acolo în secret cu bailul de atunci, Marino Zane[80]. Tainica întâlnire din capitala Imperiului Bizantin se plasează în anii 1432–1434, când Veneția era reprezentată acolo de bailul cu acel nume[81]. Intervalul acesta este prea apropiat de vremea când Alexios s-a aliat cu venețienii împotriva genovezilor, ca să nu existe o legătură între cele două acțiuni.

Că „domnul Goției" şi „domnul Moncastrului" întrețineau relații care puteau să fie nu numai comerciale, este de înțeles, iar cel de-al doilea document o sugerează cu destulă putere. Acest act – publicat în 1929 de Virginia Vasiliu[82] şi comentat mai pe larg de A. A. Vasiliev în 1936[83] – este o scrisoare trimisă de

[77] N. Iorga, *Acte şi fragmente…*, III, p. 55.

[78] Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 210 şi nota 4.

[79] Un document din iunie 1432 menționează expres această propunere de colaborare (militară, desigur), fără nici un alt detaliu: *pro executione rerum quas dominus Alexius, dominus Gothie, intendit facere nostro dominio* (*ibidem*, p. 206, nota 1).

[80] N. Iorga, *Noi descoperiri privitoare la istoria românilor*, în idem, *Studii asupra Evului Mediu românesc*, p. 226–227.

[81] Cf. Andrei Pippidi, *Din nou despre inscripțiile de la Cetatea Albă*, în volumul *In honorem Paul Cernovodeanu*, Violeta Barbu edita, Bucureşti, 1998, p. 79.

[82] Virginie Vasiliu, *op. cit.*, p. 335–336.

[83] Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 210–212.

bailul veneţian din Constantinopol lui Alexios de Theodoro. Din păcate, documentul nu are dată, nu dă numele bailului şi nici nu conţine formulări prea clare. Se vede, din această scrisoare, că bailul era un apropiat al principelui din Crimeea şi coresponda cu el prin Cetatea Albă: se interesa de epidemia care bântuise turmele de vite, ca şi de sănătatea prinţului şi promitea să-i trimită prăjiturile otrăvite (!) pe care i le ceruse[84]. Această scrisoare a fost datată întâi în 1442–1443, apoi ante 1441, pentru ca A. A. Vasiliev să propună datarea ei post martie 1436[85], socotind că schimbul de scrisori nu s-ar fi putut face decât după trimiterea unui reprezentant al Veneţiei la Cetatea Albă[86] (Francesco Duodo, numit viceconsul în martie 1436[87]).

„Domnul" de la Cetatea Albă transmisese veneţienilor încă din 1432–1433 oferta sa de colaborare, astfel încât nu era necesar să se aştepte numirea unui viceconsul pentru ca, prin Cetatea Albă, să se transmită cel puţin corespondenţa prinţului de la Mangop către şi dinspre Veneţia. Cred, de aceea, că aceste două documente stau într-o relaţie cronologică şi cauzală mult mai apropiată decât s-a putut imagina.

Este tentantă alăturarea acestor informaţii de cele cuprinse într-o foarte cunoscută pisanie de la Cetatea Albă, aceea prin care un anume Teodorca a marcat încheierea unor lucrări (probabil o reparaţie generală). Această inscripţie[88], al cărei text a fost redactat în greceşte, este datată 10 noiembrie

[84] G. I. Brătianu socotea pasajul referitor la aceste prăjituri „assez obscur" (G. I. Brătianu, *La mer Noire*, p. 307; idem, *Marea Neagră*, p. 414). V. şi comentariul aceluiaşi istoric, în *Chestiunea Mării Negre* (idem, *Marea Neagră*, p. 436–437, nota 14). Pentru precizări, v. *supra*, *Din istoria unei „împărăţii creştine"*.

[85] G. I. Brătianu o data „între 1436 şi 1441" (idem, *La mer Noire*, p. 307; idem, *Marea Neagră*, p. 414).

[86] Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 211–212.

[87] N. Iorga, *op. cit.*, p. 227. Despre „l'ouverture moldave de 1435–1439" în raporturile cu Veneţia, v. şi Adrian Niculescu, *Vénitiens et Génois, acteurs de la colonisation dans les Pays Roumains et aux bouches du Danube aux XIVe – XVe siècles*, în volumul *Le partage du monde. Échanges et colonisation dans la Méditerranée médiévale*, sous la direction de Michel Balard et Alain Ducellier, Paris, 1998, p. 252–255.

[88] A avut mai multe ediţii (cf. Andrei Pippidi, *op. cit.*, p. 81–82), dintre care cea folosită îndeobşte este aceea dată de I. Bogdan, *Inscripţiile de la Cetatea Albă şi stăpânirea Moldovei asupra ei*, în **ARMSI**, s. II, tom. XXX, 1907–1908, p. 315–316, cu amplu comentariu şi „restabilirea" ei în slavoneşte (p. 319). Foarte recent, s-a propus o nouă „traducere" a acestei inscripţii: Vitalie Josanu, *Erreurs de lecture dans une inscription de Cetatea Albă*, în „Strabon. Bulletin d'information historique", I, 2003, 2, p. 31–34. Fără multe explicaţii, autorul socoteşte că are de-a face cu o piatră funerară, pe care o citeşte în limba slavă, fără să dea, din păcate, lecţiunea slavonă, ci doar traducerea acesteia în limba franceză, ceea ce face incontrolabilă întreaga „demonstraţie". În rândul 4, acolo unde s-a citit Gšgonen tÕ parÒn k£stron , d-l Josanu citeşte „Aici odihneşte Teodorca, fiul lui Burduja". În rândul 7, acolo unde s-a citit kaˆ di¦ tsà mag…strou tÁj ¢fent…aj kaˆ toà k£strou (™pist£tou), d-l Josanu a citit „şi de asemenea al

6948. Anul de la Facerea Lumii a fost transpus, de obicei, în 1440 A. D., conform cu obiceiul cancelariei domneşti de a folosi anul de la 1 ianuarie[89]. Ne putem, însă, pune întrebarea dacă această regulă a cancelariei domneşti de limbă slavă era urmată şi de cancelaria jupanului de limbă greacă de la Cetatea Albă: formularul grecesc ar sugera, mai degrabă, folosirea anului bizantin, de la 1 septembrie. În acest caz, pisania lui Teodorca datează din 1439, ceea ce o apropie de evenimentele din 1432–1435. Şi atunci, s-ar putea ca *dominus Maurocastri* de la 1435 să fie una şi aceeaşi persoană cu Teodorca, „magistru al principatului şi supraveghetor al cetății", cum îi spune inscripția din 1440 sau 1439. Or, personajul acesta – despre care au ieşit la iveală, în ultima vreme, informații deosebit de interesante – se va afla, în anii următori, în relații cu principii de Theodoro: se menționează astfel, la 1455, afacerile sale cu Olobei[90], iar la 1461 un important împrumut făcut cândva de el domnului de la Mangop[91].

---

jupanului Roman al celui de-al doilea polis Asprocastru". Este suficient pentru a proba fantezia „creatoare" a autorului. În chip inexplicabil, autorul omite atât comentariile din 1998 ale d-lui Andrei Pippidi pe marginea acestei inscripții şi a titlurilor pe care ea le foloseşte (Andrei Pippidi, *op. cit.*, p. 81–82), cât şi acelea ale d-lui Ştefan Andreescu, din acelaşi an, relative la un personaj bine cunoscut izvoarelor genoveze, „Teodorcha de Telica", un adevărat „om de afaceri", stabilit la Soldaia şi ai cărui urmaşi au devenit cetățeni ai Genovei (Ştefan Andreescu, *Un om de afaceri român în spațiul pontic la mijlocul veacului al XV-lea: „Teodorcha de Telicha"*, în **SMIM**, XVI, 1998, p. 23–30, reluat în idem, *Din istoria Mării Negre*, p. 80–88). Cu privire la acest straniu „exercițiu", v. şi Andrei Pippidi, *Ce mai ni-e dat să citim*, în **SMIM**, XXIII, 2005, p. 307–309.

[89] În legătură cu această problemă de cronologie medievală, s-a iscat recent o controversă inutilă: cf. Alexandru Nichitici, *Începutul anului calendaristic în cancelaria statului moldovenesc medieval*, în „Pergament. Anuarul Arhivelor Republicii Moldova", II, 1999, p. 217–241, şi replica întemeiată a regretatului Gh. Pungă, *Cu privire la începutul anului calendaristic în Țara Moldovei*, în volumul *Confesiune şi cultură în Evul Mediu. In honorem Ion Toderaşcu*, studii reunite de Bogdan-Petru Maleon şi Alexandru-Florin Platon, Iaşi, 2004, p. 187–196.

[90] Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 232, nota 2.

[91] Ştefan Andreescu, *op. cit.*, p. 80, citând contribuții ale profesorului Michel Balard, după care Teodorca „a prêté en 1461 plus de 40.000 aspres au seigneur de Théodoro-Mangoup". Ulterior, d-l Andreescu a publicat textul integral al documentului din 13 martie 1461, din care se vede că împrumutul era de dată mai veche (*superiore tempore*), iar suma pare să fi fost de 553 de ducați venețieni (idem, *Date noi despre „Teodorcha de Telicha"*, în volumul *Prinos lui Petre Diaconu la 80 de ani*, îngrijit de Ionel Cândea, Valeriu Sîrbu, Marian Neagu, Brăila, 2004, p. 628–631, reluat în idem, *Izvoare noi cu privire la istoria Mării Negre*, p. 106–108). Ciudat e, în acest document, numele cârmuitorului de Theodoro: *magnificus Chiyhibi, dominus Theodori*. Autorul propune identificarea nu cu „un membru al familiei domnitoare din Mangop", ci cu un „prinț tătar, poate un fruntaş al «clanului» Şirin, acelaşi care în 1460, sub numele de *Cheyhibi*, „stăpânea fără rival întreaga Goție" (*ibidem*, p. 106). Această ultimă precizare nu se potriveşte deloc cu ceea ce ştim din alte izvoare şi ar trebui să presupunem o răsturnare dramatică a situației din principatul de Theodoro la sfârşitul anilor '50, pentru a admite prinți tătari la

Câțiva ani mai târziu, izvoarele prezintă un alt personaj care ar putea, şi el, să „aspire" la identificarea cu *dominus Maurocastri*. La 6 martie 1443 este atestat primul pârcălab al Cetății Albe, în persoana unui anume Iurghici[92], care pare să fi lăsat urme puternice în toponimia zonei[93]. Cercetări şi interpretări foarte recente tind să-l identifice în afaceri comerciale desfăşurate pe parcursul mai multor ani.

În 1437–1438, un *kir Jorgi* face afaceri cu negustorul venețian Giacomo Badoer, în al cărui registru apare ca fiu al unui Fotios, calificat, totuşi, ca român (vlah)[94]. În 1453, un *Georgici jupanus Vlacus* este atestat la Constantinopol[95], iar în anii 1468–1472, *Georgius* sau *Jurg* numit *Vollata* sau *Walata* era cetățean de frunte al Cetății Albe, fiul său Dimitrie fiind antrenat în comerțul cu Liovul[96]. După opinia d-lui Ernest Oberländer-Târnoveanu, avem de-a face cu un singur personaj, nimeni altul decât pan Iurghici, pârcălab al Cetății Albe în 1443–1447[97].

Dacă presupunerea – de fapt, un lanț de presupuneri – şi-ar vădi,

---

Mangop şi în alte cetăți ale Goției. Ar putea fi o poreclă, un titlu sau un nume deformat (ca în cazul lui „Affendizi" de la 1381 sau, respectiv, al lui Olobei însuşi). Chestiunea trebuie să rămână – ca atâtea altele din acest domeniu – în atenția cercetătorilor. V. şi *supra*, *Din istoria unei „împărății creştine"*.

[92] *Documenta Romaniae Historica*, A, I (1384–1448), volum întocmit de C. Cihodaru, I. Caproşu şi L. Şimanschi, Bucureşti, 1975, p. 316, nr. 225.

[93] Un document otoman menționează „Iurgheci-Kerman, care este o fortăreață lângă Akkerman" (Mustafa A. Mehmed, *Documente turceşti privind istoria României*, I (1455–1774), Bucureşti, 1976, p. 10, nr. 9 (v. şi p. 11, nota 5). În ediția citată, documentul este atribuit domniei lui Ştefan cel Tânăr (1517–1527); ulterior, s-a arătat că e mult mai probabil ca „Istefan" să fie Ştefan cel Mare. În acest caz, documentul este databil după încheierea păcii cu Poarta, în urma cuceririi Chiliei şi a Cetății Albe, adică circa 1486 – cf. Tahsin Gemil, *Observații referitoare la încheierea păcii şi stabilirea hotarului dintre Moldova şi Imperiul Otoman (1486)*, în **RA**, LX, 1983, 2, p. 124–128 (cu o nouă traducere a actului). V. şi Ştefan S. Gorovei, Maria Magdalena Székely, *op. cit.*, p. 244, nota 749 (se va corecta numărul documentului, citat greşit ca fiind **3** !). Pentru fortăreața lui Iurghici, v. şi Mariana Şlapac, *Cetăți medievale din Moldova (mijlocul secolului al XIV-lea – mijlocul secolului al XVI-lea)*, Chişinău, 2004, p. 57–60.

[94] Ernest Oberländer-Târnoveanu, *Moldavian Merchants and Commerce in Constantinople in the 15th Century in the „Book of Accounts" of Giacomo Badoer*, în volumul *Études byzantines et post-byzantines*, II, recueillies et publiées par Emilian Popescu, Octavian Iliescu, Tudor Teoteoi, Bucureşti, 1991, p. 166–168.

[95] *Ibidem*, p. 169.

[96] *Ibidem*, p. 170. Cf. N. Iorga, *Studii şi documente cu privire la istoria românilor*, XXIII, Bucureşti, 1913, p. 305–306.

[97] Ernest Oberländer-Târnoveanu, *op. cit.*, p. 170. Apropierea între aceste personaje o făcuse şi N. Iorga (*Noi descoperiri privitoare la istoria românilor*, p. 225).

cumva, corectitudinea[98], atunci şi Iurghici (Jorgi, Iurgii) ar putea fi plasat în postura de „jupan”[99] la Cetatea Albă în 1432–1434, înainte de a deveni pârcălab[100], adică dregător domnesc[101]. Într-un asemenea caz, tatăl său, Photios, ar fi călugărul care a călătorit la Constantinopol, pentru a se întâlni acolo cu bailul venețian Marino Zane.

---

[98] În toate documentele care îl menționează ca pârcălab de Cetatea Albă în anii 1443–1447, Iurghici este însoțit de ginerele său, pan Oancea logofătul. Acesta din urmă fusese logofăt mare în 1436–1437, la curtea de la Vaslui a lui Ştefan al II-lea, pe când la Suceava era mare logofăt pan Dienis (Dinisco); fusese scriitor de acte încă din 1431 (dacă nu chiar din 1423, când apare un „Onța gramatic”) şi va rămâne în sfatul domnesc până în 1447, pierzându-şi apoi viața ca sprijinitor al lui Alexandru al II-lea, la 12 octombrie 1449 (cf. Nicolae Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească şi Moldova. Sec. XIV–XVII*, Bucureşti, 1971, p. 282). Iurghici este menționat ca pârcălab de Cetatea Albă pentru ultima dată la 14 ianuarie 1447; o lună mai târziu, la 11 februarie, este în sfat doar logofătul Oancea. În aceste împrejurări, nu ar fi exclus ca Iurghici să-şi fi încheiat activitatea şi viața în ianuarie–februarie 1447. Astfel, pare mai puțin plauzibilă identificarea lui Iurghici cu „omul de afaceri” din 1468–1472 şi chiar cu jupanul de la 1453. În schimb, nu este absolut imposibil ca un bărbat al cărui tată (călugărul trimis la Constantinopol) trăia şi era în puterea vârstei la 1432–1434 să aibă drept ginere pe cineva care după numai doi ani va fi mare logofăt, murind apoi pe câmpul de luptă.

[99] Numele de „jupan” pentru un conducător de la Cetatea Albă apare în izvoare externe într-o vreme când titlul de pârcălab avea deja oarecare vechime în cele interne: la 1455, în legătură cu ocuparea cetății Lerici, sunt menționați „conducătorii acelui loc [Cetatea Albă] care se numesc jupani, şi mai marii” (*rectores loci illius, quos jupanos vocant, et seniores*). Genova se va plânge, pentru acest abuz, „domnului jupan şi mai marilor Cetății Albe” (*dominis jupano et senioribus Albicastri*): N. Iorga, *Acte şi fragmente…*, III, p. 32 şi 34. Logica obligă să acceptăm că *jupanus et seniores Albicastri* de la 1455 acoperă aceeaşi realitate ca şi *dominus sive communitas Mocastri* de la 1458 şi 1472. Şi la 1468, în incidentul a cărui victimă a fost Gregorio de Reza, este vorba de *lo jupano di Maocastro* şi, prin raportare la Ştefan voievod, de *li soi rectori de Maocastro* (*ibidem*, p. 43 şi 44). După I. Bogdan, *rectores* şi *jupani* de la 1455 şi 1468 nu ar reprezenta altceva decât ceea ce s-ar numi administrația municipală, cu „județul” şi pârgarii (I. Bogdan, *op. cit.*, p. 348–350). O discuție mai atentă asupra acestor chestiuni ar fi foarte utilă. V. şi Şerban Papacostea, *Maurocastrum şi Cetatea Albă, identitatea unei aşezări medievale*, în **RI**, VI, 1995, 11–12, p. 911–915 (Maurocastrum/Moncastro ar fi numele fortăreței, iar Albicastrum – acela al oraşului).

[100] Este evident că şi Iurghici se putea intitula, ca şi Teodorca, „magistru al principatului şi supraveghetor al cetății” – mag…stroj tÁj ¢fent…aj kaˆ toà k£strou ™pist£thj. Cum a observat d-l Andrei Pippidi, folosirea unor titluri bizantine arhaizante indică „o legătură cu Imperiul de care purtătorii lor, atât domnul, cât şi reprezentantul său la Cetatea Albă, erau mândri” (Andrei Pippidi, *Din nou despre inscripțiile de la Cetatea Albă*, p. 82).

[101] V., în acest sens, şi N. Bănescu, *Maurocastrum – Mo(n)castro – Cetatea Albă*, în **ARMSI**, s. III, tom. XXII, 1939–1940, p. 176: „El [pârcălabul atestat la 1443 – *n. mea*] n-a putut fi creat chiar atunci, trebuie să-l presupunem acolo ceva mai înainte”. Identificarea personajului cu Mihul (Mihail) grămăticul, mai târziu mare logofăt, fiul protopopului Iuga, nu a rămas între cele plauzibile.

Însă, indiferent de personalitatea „jupanului" de la 1432–1434[102] şi a tatălui său, călugărul[103], este de toată evidenţa că acţiunea lor din acei ani a fost în concordanţă cu atitudinea prinţului Alexios de Theodoro, ceea ce nu a putut fi decât urmarea unor relaţii mai ample. De altminteri, nici nu ar fi de imaginat absenţa unor relaţii între Theodoro şi Cetatea Albă. Ştim, din păcate, mult prea puţin despre legăturile care uneau, prin mănunchiul de interese comune, cele

[102] „Personnage non identifiable à l'état actuel de nos connaissances" – formula aceasta (Şerban Papacostea, *Venise et les Pays Roumains au Moyen Âge*, p. 601) este cea mai potrivită pentru a defini chestiunea. Este, însă, acest *dominus* un comandant al cetăţii sau conducătorul oraşului (v. *supra*; cf. şi Constantin C. Giurescu, *Târguri sau oraşe şi cetăţi moldovene din secolul al X-lea până la mijlocul secolului al XVI-lea*, ediţia a II-a, Bucureşti, 1997, p. 213) ? În cazul din urmă, şansele de identificare sunt practic nule.

[103] Fără a încerca un inventar al identificărilor propuse pentru acest *caloierus*, tată al conducătorului Cetăţii Albe (*pater illius qui dominatur Maurocastro*), nu cred că se poate omite – tocmai în aceste note care privesc principatul de Theodoro – una dintre cele mai stranii şi, probabil, cea mai fantastă. „Călugărul" ar fi un fost principe de Soldaia, Mangop şi Cembalo (?!), Ştefan Vasilievici, care, la cumpăna veacurilor al XIV-lea şi al XV-lea, ar fi plecat la Moscova, unde s-a călugărit sub numele de Simion, revenind peste trei decenii lângă fiul său, prinţ de Maurocastro ***în Crimeea***: J. Bromberg, *Du nouveau sur les princes de Theodoro-Mangoup en Gothie criméenne*, în „*Byzantina Metabyzantina.* A Journal of Byzantine an Modern Greek Studies", I, 1946, Part 1 (Dedicated to the Belgian School of Byzantinology Represented by Henri Grégoire and Ernest Honigmann), New York, 1946, p. 65–74 (v. mai ales p. 73). Probabil la acest articol se referea N. Bănescu în comunicarea citită la Academia Română la 13 octombrie 1939 (N. Bănescu, *op. cit.*), folosindu-l după un exemplar trimis de Fr. Dölger (*ibidem*, p. 167 şi 169, nota 3). Pe aceeaşi cale indirectă l-a cunoscut şi G. I. Brătianu, *Vicina*, II. *Nouvelles recherches sur l'histoire et la toponymie médiévales du littoral roumain de la mer Noire. À propos des „Miscellanies" de M. J. Bromberg*, în **RESEE**, XIX, 1942, 1, p. 160. După apariţia lui, în 1946, articolul lui J. Bromberg nu s-a mai bucurat de nici o atenţie. O foarte recentă propunere de identificare aparţine d-lui Matei Cazacu, pentru care „domnul" de la Maurocastrum ar fi un boier atestat de documentele moldoveneşti în anii 1436–1447, anume Manoil Grecul. Întrucât acest boier este numit şi „Protopovici" (fiul protopopului), d-l Cazacu presupune că el era fiul protopopului Constantin, participant la Sinodul de la Ferrara-Florenţa (1438–1439); acest protopop Constantin ar fi, prin urmare, acel *caloierus* trimis în solie de taină la Constantinopol în 1432–1434 (Matei Cazacu, *I rapporti tra la Repubblica di Venezia e Moldova all'inizio del Quattrocento*, în volumul *Dall'Adriatico al Mar Nero: Veneziani e Romeni, tracciati di storie comuni*, a cura di Grigore Arbore Popescu, Roma, 2003, p. 152–153; idem, *Venise et la Moldavie au début du XVe siècle*, în **SMIM**, XXI, 2003, p. 136–138). Propunerea de identificare este tentantă, desigur, deşi condiţionată şi minată de alte identificări ipotetice; însă ceea ce cred că i se opune categoric este calificarea de *caloierus* a tatălui *illius qui dominatur Moncastro*. Pentru a evita această contradicţie, d-l Cazacu adaugă încă o ipoteză, anume că apelaţiunea *caloierus* „recouvre celle de protopope (protopapas, en grec), mais aussi de topotiritis (vicaire) de la Moldovalachie" (idem, *Venise et la Moldavie au début du XVe siècle*, p. 136). Dar, indiferent ce realităţi administrative ar fi acoperit, *caloierus* desemnează un statut asupra căruia nu putea fi nici un fel de confuzie: bailul Marino Zane, care va fi stat îndelung de vorbă cu el, nu se putea înşela asupra acestui punct.

câteva puteri pontice. Istoria pătimirii negustorului trapezuntin Ioan într-o cetate din Crimeea[104] stăpânită de tătari şi apoi aducerea moaştelor sale în Moldova[105] este, probabil, **expresia cea mai completă pe care o avem astăzi a acestor relații**, anterioare, desigur, începutului de veac al XV-lea[106]. După cum solia genoveză sosită în Moldova lui Petru I prin Cetatea Albă, la 1386[107], nu a marcat, probabil, chiar cel dintâi contact între Genova şi Moldova, în legătură cu situația coloniilor genoveze din Crimeea, tot aşa alianța matrimonială stabilită în 1472 nu a putut fi doar o primă şi întâmplătoare relație între principatul care stăpânea o *Parathalassie* la gurile Nistrului şi acela care controla o altă *Parathalassie*, pe țărmul sudic al peninsulei Crimeea.

[104] Cf. Petre Ş. Năsturel, *Une prétendue oeuvre de Grégoire Tsamblak: „Le martyre de Saint Jean le Nouveau"*, în volumul *Actes du Premier Congrès International des Études Balkaniques et Sud-Est Européennes*, VII, Sofia, 1971, p. 345–351 şi discuțiile pe marginea comunicării, p. 353–358.

[105] Cf. Ştefan S. Gorovei, *Mucenicia Sfântului Ioan cel Nou. Noi puncte de vedere*, în volumul *Închinare lui Petre Ş. Năsturel la 80 de ani*, p. 555–572. Autorul îşi propune să revină cu noi precizări, care să lumineze – poate definitiv – ceea ce a mai rămas controversat în această pasionantă problemă.

[106] Cf. C. N. Sathas, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Âge*, IX, Paris, 1890, p. 146–147; Theodore Spandounes, *On the Origin of the Ottoman Emperors*, Translated and edited by Donald M. Nicol, Cambridge, 1997, p. 20–23. Aceste informații ar trebui să constituie un subiect de reflecție şi cercetare (v. şi Ştefan S. Gorovei, *op. cit.*, p. 572; idem, *„Maria Asanina Paleologhina, doamna Moldovlahiei"*, p. 44–45 şi nota 195).

[107] Şerban Papacostea, *La începuturile statului moldovenesc. Considerații pe marginea unui izvor necunoscut*, în idem, *Geneza statului în Evul Mediu românesc. Studii critice*, ediție adăugită, Bucureşti, 1999, p. 106; v. şi p. 119–120. Războiul cu tătarii, care a prilejuit această solie în Moldova, privea tocmai Goția, cedată Genovei în 1381 ! Este sugestiv că tocmai din acest an se păstrează şi cea dintâi mențiune a unui „dominus de lo Teodoro": Gabriella Airaldi, *Studi e documenti su Genova e l'Oltremare*, Genova, 1974, p. 103, nr. 54. Pentru acest personaj, cf. Thierry Ganchou şi Alina Minghiraş, *op. cit.*, şi Ştefan S. Gorovei, *op. cit.*, p. 44 şi nota 191.

ISTORIA DE DUPĂ ISTORIE

După cucerirea turcească, la Mangop s-a efectuat un recensământ şi a fost numit un cadiu[1]. Cadalâcul a existat până la 1783[2]. Puţinele şi sărăcăcioasele activităţi ale locuitorilor din vechea reşedinţă a principilor de Theodoro sunt reflectate în dările impuse populaţiei de noii stăpâni. Turcii percepeau taxe pe băuturile fermentate, pe diferite cereale, pe in, pe stupi, pe fân, pe fructe, pe legume, pe vin, pe oi. Viile erau deţinute de musulmani. Se cerea o taxă la căsătorie şi erau supuse impozitelor veniturile pieţei şi ale băilor. Persoanele de altă religie decât cea musulmană aveau de plătit o dare specială[3]. Musulmanii locuiau în trei cartiere, identificate după moscheile aflate în perimetrul lor (Camii-i şerif, Kaçanma şi Hace Seyyid). Grecii, armenii şi evreii trăiau separat, în trei comunităţi diferite[4].

Ca şi în celelalte cetăţi cucerite în 1475, o garnizoană otomană a fost însărcinată cu apărarea vechilor fortificaţii bizantine de la Mangop. Unele ziduri şi turnuri, distruse în timpul asediului, au fost refăcute de otomani. O confirmă o inscripţie descoperită în 1901, care conţine şi numele unui guvernator turc:

„*În zilele guvernatorului Tzula a fost reconstruit acest zid ... Tzulabi ... anul 1503*”[5].

Inscripţia a fost redactată în greacă, ceea ce ar putea să sugereze că, la începutul veacului al XVI-lea, la Mangop mai trăiau încă suficienţi cunoscători ai acestei limbi. Lucrurile aveau, însă, să se schimbe curând. Registrele fiscale otomane din prima jumătate a veacului al XVI-lea atestă ritmul rapid în care

---

[1] F. H. Haibullaeva, *Новый турецкий источник по истории Крыма*, în „Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии”, VIII, 2001, p. 365.

[2] O. Dombrovskij, O. Mahneva, *Столица феодоритов*, Simferopol, 1973, p. 91; Alexander Gertsen, Nadezhda Gertsen, *Moldova şi principatul Theodoro la 1475*, în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Atlet al credinţei creştine*, carte tipărită cu binecuvântarea Înalt Prea Sfinţitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei şi Rădăuţilor, Sfânta Mănăstire Putna, 2004, p. 155.

[3] Alan Fisher, *The Ottoman Crimea in the Sixteenth Century*, în **HUS**, V, 1981, 2, p. 144 (registru fiscal din 1529).

[4] *Ibidem*, p. 151, 161.

[5] Alexander Alexandrovich Vasiliev, *The Goths in the Crimea*, Cambridge, Massachusetts, 1936, p. 267–268. Pentru forma „Tzulabi” (Tzula bei), v., spre comparaţie, Kemalbi (Kemal bei).

scădea populația. La 1529, aşezarea avea 913 locuitori, dintre care 161 musulmani, 460 greci, 40 armeni şi 252 evrei. La 1545, dintr-un total de 505 locuitori (cu 45 % mai puțin[6]), 213 erau musulmani (creştere uşoară), 77 greci (scădere dramatică), 40 armeni (număr constant) şi 175 evrei (scădere uşoară)[7]. Într-un răstimp de 16 ani, Mangopul ajunsese de pe locul şase între oraşele din Crimeea, ca număr al locuitorilor, pe locul zece, el înregistrând cea mai mare reducere de populație (408 persoane)[8]. Aceste statistici dovedesc faptul că, înainte de cucerirea turcească, aşezarea de pe platoul Mangopului avusese un rol exclusiv militar şi politic, ea existând doar ca reşedință fortificată şi centru de putere al principilor de Theodoro. Când, la 1475, i s-a luat această funcție, viața oraşului a început să se stingă. În 1578, Martin Broniowski va mai găsi la Mangop „un singur preot grec, câțiva turci şi evrei”[9].

Aceştia aveau să fie confruntați, după cinci decenii, cu o nouă amenințare: cazacii[10]. O cronică armenească, redactată la Caffa în chiar veacul al XVII-lea, povesteşte cum, în 1629, după ce au jefuit aşezările Kara-Su şi Cearsu-Bazar, cazacii „au căzut asupra Mangopului, s-au îmbulzit [în oraş], au luat bunuri şi bijuterii”, apoi s-au năpustit asupra Soldaiei[11]. Firește că această incursiune i-a sărăcit şi mai mult pe locuitorii Mangopului – care nici până atunci nu se putuseră lăuda cu o situație materială de invidiat –, având urmări lesne de bănuit în plan demografic. Pe la 1668, când călătorul turc Evlia Celebi a vizitat Crimeea, a mai găsit la Mangop doar două din cele trei cartiere turceşti atestate în registrele fiscale din prima jumătate a secolului al XVI-lea. Primul, aflat la citadelă, era format din 15 case, locuite de apărătorii fortificației; moscheea (o fostă biserică a grecilor) era deja abandonată. Cel de-al doilea cartier avea 100 de case, o moschee mică, două fântâni şi o baie. Din cele trei comunități nemusulmane – greci, evrei şi armeni – care populaseră cândva Mangopul, Evlia Celebi îi aminteşte numai pe evrei, care locuiau într-un cartier

[6] Alan Fisher, *op. cit.*, p. 140, 168.

[7] *Ibidem*, p. 169.

[8] *Ibidem*, p. 167, 168.

[9] *…presbyter Graecus unicus, Turcae et iudaei aliquot ibi habitant* (*Martini BRONIOVII, de Biezdzfedea, bis in Tartariam nomine Stephani Primi Poloniae regis legati,* ***Tartariae Descriptio***, Coloniae Agripinnae, 1595, p. 7).

[10] Pentru contextul politic mai larg în care au avut loc invaziile cazacilor, v. Mihnea Berindei, *La Porte Ottomane face aux Cosaques Zaporogues*, în **HUS**, I, 1977, 3, p. 273–307; Ştefan Andreescu, *Reacții contra dominației otomane asupra Mării Negre în prima jumătate a secolului al XVII-lea: alianța între cazaci şi tătari*, în **SMIM**, XIX, 2001, p. 129–153.

[11] E. Schütz, *Eine armenische Chronik von Kaffa aus der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts*, în **AOASH**, XXIX, 1975, 2, p. 148. Evenimentele anului 1629 şi la Mihnea Berindei, *op. cit.*, p. 301, şi la Ştefan Andreescu, *op. cit.*, p. 142–143.

separat[12]. Probabil că grecii şi armenii erau deja într-un număr extrem de mic.

Evreii, amintiţi şi în actele fiscale otomane, erau, de fapt, karaimi – o sectă iudaică[13] –, stabiliţi aici într-o epocă aflată încă sub semnul controverselor[14]. În cimitirul lor, amenajat pe platou, între promontoriile Ceamnu-Burun şi Ciufut-Ceargan-Burun, cele mai vechi morminte datează de la sfârşitul secolului al XIV-lea – mijlocul secolului al XV-lea. Majoritatea aparţin, însă, secolelor al XVI-lea – al XVIII-lea[15]. În ultimul deceniu al veacului al XVIII-lea, karaimii au părăsit definitiv aşezarea.

În cel din urmă sfert al aceluiaşi secol, Crimeea a intrat sub stăpânire rusească[16]. În 1786, după moartea mitropolitului Ignatie, ruşii au desfiinţat Mitropolia Goţiei[17]. Dispariţia vechiului scaun – pe care turcii îl lăsaseră să funcţioneze nestingherit – a făcut ca amintirea câtorva veacuri de rezistenţă şi de lupte, purtate cu atâtea neamuri străine, întru păstrarea credinţei, să fie ştearsă pentru totdeauna.

De pe urma tuturor acestor evenimente, construcţiile de pe platoul Mangopului au avut cel mai mult de suferit. Chipul în care acestea au fost arse, jefuite, abandonate, demantelate, căzând, rând pe rând, în ruină, se poate reconstitui, într-o anumită măsură, pe temeiul însemnărilor de călătorie. Din păcate, cei mai mulţi dintre călătorii care, de-a lungul timpului, au vizitat locul – diplomaţi, călugări, militari, exploratori sau, pur şi simplu, turişti – aveau de

---

[12] Alan Fisher, *The Ottoman Crimea in the Mid-Seventeenth Century: Some Problems and Preliminary Considerations*, în **HUS**, III–IV, 1979–1980, 1, p. 221.

[13] Pentru amănunte, v. Fred Astren, *Karaite Judaism and Historical Understanding*, Columbia, 2004.

[14] În legătură cu discuţiile privind prezenţa karaimilor în Crimeea în general şi la Mangop în special, v. Jaroslav Stepaniv, *L'époque de Danylo Romanovyč (milieu du XIIIe siècle) d'après une source karaïte*, în **HUS**, II, 1978, 3, p. 335, 351, 353, 359, 372; A. G. Gertsen, Iu. M. Mogaritchev, *Крепость драгоценностей. Кырк-ор. Чуфут-кале*, Simferopol, 1993, p. 100–112. Cercetarea istoriei lor a început în prima jumătate a secolului al XIX-lea (v. S. Szyszman, *Les passionnants manuscrits d'Abraham Firkowicz*, în „Archéologia. Trésors des âges", 78, 1975, p. 61–69).

[15] A. G. Gertsen, *Jewish Community of Mangoup According to Archaeological Data*, în „Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии", VII, 2000, p. 201–204. S-a spus că cea mai veche piatră tombală cu inscripţie datează din 1274 (Jaroslav Stepaniv, *op. cit.*, p. 360), dar anul acesta, dimpreună şi cu anii înregistraţi pe alte lespezi din cimitirul karaimilor par să necesite analize mai aprofundate. V. şi N. V. Kashovskaya, *Заметки по иудейской эпиграфике Мангупа*, în „Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии", X, 2003, p. 556–561.

[16] Pentru semnificaţia ocupării Crimeii de către ruşi, sub raportul ideologiei politice, v. Andreas Schönle, *Garden of the Empire: Catherine's Appropriation of the Crimea*, în „Slavic Review", 60, 2001, 1, p. 1–23.

[17] Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 278–280.

îndeplinit anumite misiuni în Crimeea[18] şi de aceea erau atenți în special la numărul şi etnia locuitorilor, la cultele practicate de aceştia, la schimbul de mărfuri sau la modul de administrare de către turci şi apoi de către ruşi. Arareori acordau importanță rămăşițelor trecutului. În această categorie intră, printre alții, doi călugări dominicani, Ioan de Luca[19] şi Emiddio Dortelli d'Ascoli[20], călătorul turc Evlia Celebi (de care a fost deja vorba), inginerul militar francez Guillaume Le Vasseur de Beauplan, cartograf aflat în slujba regelui Poloniei[21], Charles-Claude de Peyssonel[22] sau baroana Elizabeth Craven[23]. Există, de asemenea, un număr relativ însemnat de descrieri anonime ale Mangopului, publicate în diverse reviste din secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea, dar acestea sunt lipsite cu totul de valoare documentară şi conțin, de cele mai multe ori, erori sau inexactități[24].

Cel dintâi călător care a scris despre vestigiile Mangopului de după cucerirea otomană este diplomatul Martin Broniowski, ajuns în aceste locuri la 1578. „Cetatea Mangopului se întinde mai mult spre munți şi păduri, şi nu este aproape de mare; a avut două fortărețe fundate pe locuri foarte înalte, stâncoase

---

[18] Pentru călătorii care au vizitat Crimeea, misiunile şi mărturiile lor, v. Ştefan Andreescu, *Crimeea în viziunea observatorilor occidentali în secolele XVII şi XVIII*, în volumul *Închinare lui Petre Ş. Năsturel la 80 de ani*, îngrijit de Ionel Cândea, Paul Cernovodeanu şi Gheorghe Lazăr, Brăila, 2003, p. 673–726, reluat, cu completări, în idem, *Izvoare noi cu privire la istoria Mării Negre*, Bucureşti, 2005, p. 167–262.

[19] Ambrosius Eszer, O. P., *Giovanni Giuliani da Lucca O. P. Forschungen zu seinem Leben und zu seinen Schriften*, în „Archivum Fratrum Praedicatorum", XXXVII, 1967, p. 353–468.

[20] Idem, *Die „Beschreibung des Schwarzen Meeres und der Tartarei" des Emidio Portelli d'Ascoli O. P.*, în „Archivum Fratrum Praedicatorum", XLII, 1972, p. 199–249.

[21] Sieur de Beauplan, *Description d'Ukranie…*, Rouen, 1660; v. şi edițiile noi ale lucrării: Guillaume Le Vasseur de Beauplan, *La description d'Ukranie*, édition annotée par Dennis F. Essar et Andrew B. Pernal, Ottawa, 1990; idem, *A Description of Ukraine*, Translated with commentary by Andrew B. Pernal, Dennis F. Essar, Harvard University Press, 1993; idem, *Description d'Ukranie*, introduction et notes de Iaroslav Lebedynsky, Paris, 2002.

[22] Charles-Claude de Peyssonel, *Traité sur le commerce de la mer Noire*, I, Paris, 1787.

[23] Elizabeth Craven, *A Journey Through the Crimea to Constantinople…*, Londra, 1789.

[24] V., de exemplu, „ An account of the Krimea. The other remarkable places are Sudak, which is built on the hills upon the shore of the Black Sea, at the south side of the peninsula, and is famous for its excellent wine, resembling Champagne, both in colour and strength; Aluschti, on the same side, among the hills on the sea-shore; Baluklava, where there is a fine harbour, and perhaps the only one on the Black Sea, containing ample room for a very good fleet; Inkerman may be noticed for its commodious, though not very large, haven, called Achtiar; and Mangup, the old Chersonesus [sic !]; which were all formerly very flourishing towns, but are now either in ruins, or dwindled into small villages" (*The Annual Register or a View of the History, Politics, and Literature for the Year 1786*, Londra, 1788, p. 133, extracted from „The Gentleman's Magazine for August 1786", p. 644).

şi foarte întinse, biserici greceşti şi case somptuoase, mai multe râuri care curg dintre stânci, foarte limpezi şi minunate. Dar, după ce a fost cucerită de turci, 18 ani mai târziu, precum spun creştinii greci, a fost dărâmată aproape din temelii de un incendiu înspăimântător, izbucnit pe neaşteptate. De aceea, nu mai este absolut nimic mai însemnat în afara fortăreţei de sus, în a cărei poartă, împodobită cu multă marmură, se află însemne cu texte greceşti şi o casă înaltă de piatră. În această casă erau azvârliţi uneori, de mânia barbară a hanilor, solii moscoviţi şi păziţi acolo cu străşnicie”[25]. Despre apele curgătoare, limpezi şi dulci de pe platoul Mangopului, scrisese, cu aproape două veacuri mai înainte, şi ieromonahul Matei[26]. Incendiul izbucnit prin 1493 pare să fi mistuit multe dintre vechile construcţii de pe platou sau, mai bine zis, ce va fi rămas din ele după asediul din 1475. „Casa înaltă de piatră”, folosită şi ca temniţă, este turnul citadelei (**Fig. 22–32**). Pisania grecească menţionată de Broniowski a dispărut între timp, la fel ca şi bogatele decoruri de marmură ale porţii[27].

După mărturia diplomatului, în afara bisericii Sfântului Constantin şi aceea închinată Sfântului Gheorghe, aflate şi ele într-o stare mizeră[28], „toate celelalte sunt în ruină, pustiite şi date uitării”[29].

„Nu s-a descoperit, continuă Broniowski, vreo cronică despre oamenii care acum nu mai sunt, nici despre principi, nici despre neamurile acelora care au stăpânit şi au locuit aceste oraşe şi cetăţi foarte mari. Căci le-am căutat peste tot cu cel mai mare interes şi cu cheltuiala mea”[30].

„În acele biserici greceşti, pe pereţi, se văd chipuri şi veşminte împodobite ale acelor împăraţi şi împărătese, din al căror sânge erau născuţi şi

---

[25] *Mancopia civitas ad montes et sylvas magis porrecta, et mari non iam propinqua est, arces duas in altissimo saxoso et peramplo conditas, templa Graeca sumptuosa et aedes, plurimos rivos, qui ex saxo decurrunt, limpidissimos et admirandos habuit. Postquam vero a Turcis ea capta esset, postmodum vero anno decimo octavo, ut Christiani Greci perhibent, subitaneo ex horribili incendio orto funditus fere demolita est. Idcirco nihil quicquam insignius praeter superiorem arcem, in qua porta insignis cum Graecis textibus multo marmore ornata, et domus alta lapidea est. In eam domum Moscorum nuncii Canorum barbarico furore nonnunquam detruduntur, ac duribus ibi asservantur* (*Martini BRONIOVII, de Biezdzfedea, bis in Tartariam nomine Stephani Primi Poloniae regis legati,* ***Tartariae Descriptio***, p. 7); pentru acest pasaj, v. şi *supra*, *Din istoria unei „împărăţii creştine”*.

[26] V. *supra*, *Din istoria unei „împărăţii creştine”*.

[27] Despre pisania citadelei, v. *supra*, *Din istoria unei „împărăţii creştine”*.

[28] Pentru identificarea lor, v. *supra*, *Din istoria unei „împărăţii creştine”*.

[29] *Caetera in ruinas, vastitatem et omnem fere oblivionem versa sunt* (*Martini BRONIOVII, de Biezdzfedea, bis in Tartariam nomine Stephani Primi Poloniae regis legati,* ***Tartariae Descriptio***, p. 7).

[30] *Nec homines iam supersunt, nec Ducum, nec gentium earum, quae eas urbes et arces maximas possidebant et inhabitabant, annales aliqui reperiuntur. Nam in locis singulis eos summo cum studio et impendio meo conquirebam* (*ibidem*).

descindeau [principii de Theodoro]”[31]. Mărturia lui Broniowski despre frescele din bisericile de la Mangop avea să fie confirmată de un călător ajuns aici în ultimii ani ai veacului al XVIII-lea.

Despre „străvechea cetate şi oraşul de altădată ale Mangopului”, diplomatul polon aflase că „sunt cel mai aproape de cetatea nouă, numită de turci Cerches-Kermen după cerchezi, şi aceasta are acum un alt nume[32] de la turci şi de la tătari şi de la grecii înşişi, din cauza extraordinarei vechimi. Oricum, se prezisese că se va prăbuşi în vremea principilor greci, care au săvârşit în acel loc foarte multe blestemăţii, şi faţă de Dumnezeu şi faţă de oameni. Şi în acest munte stâncos, pe care este aşezat, sunt case săpate în piatră, cu o osteneală pe de-a-ntregul uimitoare, dintre care multe se găsesc totuşi întregi, cu toate că acel loc este acum năpădit de pădure. Un sanctuar împodobit cu coloane din marmură răsucite, acum prăbuşit la pământ şi distrus, mărturiseşte că acest loc a fost cândva însemnat şi vestit”[33].

În ultimele decenii ale veacului al XVIII-lea, Crimeea a fost vizitată de savantul german Peter Simon Pallas, botanist, zoolog şi geolog, chemat în Rusia de ţarina Ecaterina a II-a[34]. Într-una din călătoriile sale, efectuată în anii 1793–1794 în provinciile de sud ale imperiului, Pallas a ajuns şi la Mangop. „Oferind acum o imagine introductivă generală a peninsulei Crimeea – avea el să consemneze –, voi relata observaţiile făcute în timpul călătoriilor mele în cei mai înalţi munţi ai acelui ţinut. Oricum, se cade să comunic mai înainte promisa descriere a Mangopului, un vechi oraş genovez, care pare să fi fost ultimul adăpost al ligurilor, după ce au fost goniţi de pe coastă. Astfel, voi putea să urmăresc un plan riguros în povestirea care urmează şi, în acelaşi timp, să am prilejul de a menţiona aici câteva detalii cu privire la alte lucruri care mi-au

---

[31] *In templis illis Graecis in parietibus effigies et habitus exornati Imperatorum et Imperatricum earum, ex quorum sanguine eas ortas et prognatas fuisse apparent* (*ibidem*, p. 8); pentru acest pasaj, v. şi *supra*, *Din istoria unei „împărăţii creştine”*.

[32] Eski-Kermen; pentru aşezarea şi fortificaţia de aici, v. *supra*, *Din istoria unei „împărăţii creştine”*.

[33] *Arx et civitas quondam antiquissima Mancopiae, et Cercessigermeno a Turcis arce nova et a Cercessio nominata proxima est, nec ea a Turcis et Tartaris, ac ipsis etiam Graecis propter nimiam vetustatem aliquod cognomen nunc habet. Graecorum tamen Ducum temporibus, de quibus in eo loco plurima nefanda, quae in Deum, hominesque; illi perpetrabant, praedicantur, ea corruit. Ac in eo monte saxoso, in quo sita est in saxo miro admodum opere domus excisas habet, quae etsi ille locus nunc sylvosus est, integrae tamen plurimae reperiuntur. Phanum marmoreis et serpentinis columnis ornatum humi iam prostratum et corruptum insignem et clarum quondam eum locum extitisse testatur* (*Martini BRONIOVII, de Biezdzfedea, bis in Tartariam nomine Stephani Primi Poloniae regis legati,* ***Tartariae Descriptio***, p. 8); pentru acest pasaj, v. şi Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 272 şi nota 3.

[34] Folkwart Wendland, *Peter Simon Pallas (1741–1811)*, I, Berlin–New York, 1991.

atras atenţia în aceste împrejurimi”[35]. La vremea când Pallas şi-a aşternut pe hârtie însemnările de călătorie, despre Mangop nu se ştia mai nimic – lucru pe care el însuşi avea să-l recunoască şi să-l deplângă –, aşa încât nu este de mirare că autorul vorbeşte de liguri sau de stăpânitorii genovezi ai oraşului.

„Stânca ce susţine fortul Mangop poate fi urcată numai pe două poteci. Una dintre ele este făcută într-acolo din valea udată de pârâul Ai-Thodor, de-a lungul căruia distanţa până la Shulü nu depăşeşte cinci sau şase verste, iar drumul duce peste pajişti întinse, netede şi frumoase, numite de tătari *Philegus* şi de greci *Pelagos*. În vremuri trecute, această vale a fost probabil un lac interior, pentru că este înconjurată pe de-a întregul de munţi foarte înalţi, din marnă cretacică şi din calcar, care se unesc în părţile unde pârâul Ai-Thodor intră şi părăseşte iarăşi pajiştea, formând – ca să spunem aşa – porţi stâncoase, prin care apa acumulată pare să fi pătruns. Mai departe, valea lui Ai-Thodor desparte, pe cea mai mare parte, mai recentul strat orizontal de calcar, precum şi dealurile din marnă cretacică, de mai vechii munţi stratificaţi, situaţi pe malul său stâng. Câteva părţi ale celui dintâi se întâlnesc doar pe acelaşi mal al pârâului, către sud, şi par ca şi cum ar fi alunecat peste straturile mai vechi.

Drumul care merge din valea lui Ai-Thodor spre Mangop se poate parcurge cu harabale tătăreşti – şi, în diferite momente, am folosit eu însumi două din acestea – şi pe cealaltă cale, care continuă în sus din satul Kara-Ilas, peste valea transversală, de-a lungul povârnişului vestic al stâncii. În orice caz, ultima poate fi urmată numai de călători pe jos sau călare, pentru că ea trece de-a lungul livezilor satelor Yukhare sau Kara-Ilas-ul de Sus şi Bugas-Sala, ultimul loc menţionat fiind situat, mai curând surprinzător, pe povârnişul dealului care susţine stânca Mangopului, şi la o distanţă de opt verste de Kara-Ilas-ul de Jos. După ce am călărit prin o strâmtă viroagă stâncoasă, năpădită de pădure, şi ne-am căţărat cu caii noştri pe cărări abrupte, adesea asemănătoare unui şir de trepte, am urcat pe promontoriul foarte înalt, care prezintă, pe aproape toate părţile, pante abrupte şi prăpăstii. Ajungând la ceva mai mult de două treimi din întreaga înălţime, am dat peste vestigiile considerabile ale unui zid întărit şi înalt, legat cu var, întinzându-se peste partea accesibilă a văii, până la povârnişul abrupt al celei din urmă, şi fiind ridicat în parte din pietre cioplite, în

[35] „Having now given a general introductory view of the Crimean peninsula, I shall relate the observations made during my travels into the more elevated mountains of that country. I ought, however, previously to communicate the promised description of Mankup, an ancient Genoese city, which appears to have been the last asylum of the Ligurians, after they were driven from the coast. Thus, I shall be enabled to follow a regular plan in the subsequent narrative, and at the same time have an opportunity of stating here a few particulars respecting other objects, which excited my attention in this vicinity” (P. S. Pallas, *Travels Through the Southern Provinces of the Russian Empire in the Years 1793 and 1794*, II, Londra, 1802, p. 120).

parte din pietre brute. Aproape de cărare, a fost dotat probabil cu o poartă, dar aceasta, împreună cu o porțiune din zidul însuşi, a fost demolată. Un foarte vechi cimitir evreiesc, cu multe pietre de mormânt cu două cornuri, se iveşte la o mică distanță în sus, unde valea se micşorează în chip abrupt; prin urmare, este evident că oraşul Mangop a fost locuit şi de evrei”[36]. Din descriere se deduce că Pallas a ajuns pe platou urcând dinspre defileul Tabana-Dere (**Fig. 1**), acolo unde, până astăzi, porțiuni însemnate de drum au cu adevărat înfățişarea unor trepte abrupte (**Fig. 225**). I-au ieşit în cale mai întâi rămăşițele zidurilor din prima linie de fortificații (**Fig. 12**), apoi mormintele karaimilor, cu pietrele lor de o formă puțin obişnuită (**Fig. 226, 227**).

„Am ajuns la primul zid al oraşului, în partea superioară, mlăştinoasă, a văii, de unde un izvor țâşneşte şi provoacă umiditatea terenului. La stânga, am remarcat o grotă spațioasă, cu o uşă regulată, iar în vecinătatea ei, câteva bazine deschise, cioplite în calcar. Acestea sunt frecventate în timpul verii de tăbăcarii evrei de la Ciufut-Kale, care tăbăcesc pieile aduse acolo cu argăseala extrasă

[36] „The rock supporting Fort Mankup can be ascended only by two paths. One of them is made thither from the vale watered by the brook Ai-thodor, along which the distance to Shulü does not exceed five or six versts; and the road leads over the extensive, level, and beautiful meadows, called by Tartars *Phílegus*, and by Greeks *Pelagos*. This valley, in former times, probably was an inland lake: for it is completely surrounded by lofty mountains of cretaceous marl and limestone; uniting at the parts where the brook Ai-thodor enters and again leaves such meadow; forming in a manner rocky gates through which the accumulated water has apparently penetrated. Farther, the valley of the Ai-thodor for the most part separates the later horizontal bed of limestone, as well as the hills of cretaceous marl, from the more ancient stratified mountains situated on its left side. A few parcels of the former only occur on the same side of the rivulet towards the South, and appear as if they had been slidden over the older strata. The way leading from the valley of the Ai-thodor to Mankup, is passable by Tartar arabas; and I have at various times availed myself both of this, and of the other road which proceeds upwards from the village of Kara-Ilas, over the transverse dale, along the western side of the rock. The latter can, however, be pursued only by travellers on foot, or on horseback; for it passes along the orchards of the villages Youkharé, or the Upper Kara-Ilas, and Bugas-Sala; which last mentioned place is rather conspicuously situated on the declivity of the hill supporting the rock of Mankup; and is eight versts distant from the Lower Kara-Ilas. After riding through a narrow rocky glen overgrown with wood, and climbing with our horses over steep paths, that frequently resemble flights of steps, we ascended the lofty promontory, which from almost every quarter presents craggy sides and precipices. On attaining somewhat more than two thirds of the whole eminence, we met with considerable remains of a strong and high wall cemented with lime; extending over the accessible part of the glen, as far as the steep declivity of the latter; and being erected partly of hewn, partly of rough stones. Near the path, it was probably furnished with a gate; but this, together with a portion of the wall itself, has been demolished. A very ancient Jewish cemetery, with many bicornous tomb-stones, appear at a short distance upward, where the dale abruptly declines; and hence it is evident, that the city of Mankup was also inhabited by Jews” (*ibidem*, p. 120–122).

din *Rhus Coriaria* sau *Cotinus*, care cresc din abundenţă pe terenul în pantă; în plus, apa oferită de acest loc este mai bine adaptată unui asemenea scop. Zidul, prevăzut aici cu un turn rotund, pentru protejarea intrării şi a izvorului, se întinde peste vale, de-a lungul pantelor celor mai puţin abrupte; prezintă unghiuri făcute pentru apărarea sa, la distanţe potrivite; are ceva mai mult de un arşin în grosime; este înalt nu chiar de doi stânjeni şi, fiind legat cu var, este în general în bună stare, deşi unele părţi din el sunt mai mult sau mai puţin distruse”[37]. Continuând ascensiunea, călătorul a ajuns la bazinele folosite de tăbăcari (**Fig. 228**), în vecinătatea cărora a remarcat o grotă cioplită în piatră (**Fig. 229**). Zidul şi turnul descrise de Pallas fac parte din cea de-a doua linie de fortificaţii a Mangopului (**Fig. 15, 16**).

„La câteva sute de paşi mai departe, în direcţia răsăritului, este o poartă la care am ajuns din valea adâncă a lui Ai-Thodor, pe foarte dificilul drum menţionat mai sus, trăsurile noastre fiind trase de boi zdraveni. Aproape de această poartă am găsit un zid împrejmuitor şi, în vecinătatea lui, sub o stâncă netedă, o grotă, care acum serveşte ca loc de odihnă pentru vite. Deasupra unei fântâni, am remarcat o inscripţie tătărească pe piatră, indicând anul 953 al Hegirei [A. D. 1546–1547]. Suprafaţa de sus a stâncii, fiind mai degrabă în pantă, este apărată, pe partea ei povârnită, de zidul la care m-am referit mai înainte, dar, în toate celelalte direcţii, de abrupte şi îngrozitoare prăpăstii stâncoase, cu o înălţime neobişnuită. Este acoperită cu un fin gazon verde, pe care sunt presărate ici şi colo tufişuri şi pomi fructiferi sălbăticiţi”[38]. Poarta şi

[37] „We arrived at the first wall of the town in the upper marshy part of the glen, whence a spring issues, and occasions the humidity of the soil. To the left we noticed a spacious grotto with a regular door, and in its vicinity some open cisterns hewn in lime-stone. These are frequented during the summer by the Jewish curriers of Dshufut-Kalé, who dress the hides brought thither with the tan extracted from the *Rhus Coriaria* and *Cotinus*, that grow abundantly on the rising ground; and the water afforded by this place, is likewise better adapted to such purpose. The wall, which is here provided with a round tower for the protection of the entrance and of the spring, extends beyond the valley along the less craggy declivities; presents angles made for its defence at moderate distances; is somewhat more than an arshine in thickness; not quite two fathoms high; and, being cemented with lime, it is mostly in an entire state, though some parts of it are more or less broken off” (*ibidem*, p. 122).

[38] „A few hundred paces farther, in an easterly direction, there is a gate at which we arrived from the deep valley of the Ai-thodor, by the very difficult road above mentioned; our carriages being drawn by steady oxen. Near this gate, we met with an enclosed wall; and in its vicinity, beneath a level rock, with a grotto, that now serves as a resting place for cattle. Above such fountain, we noticed a Tartar inscription on stone, pointing out the year 953 of the Hegira. The upper surface of the rock, being rather hilly, is defended on its steep side by the wall before alluded to; but, in all other directions, by craggy and terrific rocky precipices of uncommon height. It is covered with a fine green turf, on which bushes and degenerate fruit-trees are thinly scattered” (*ibidem*, p. 122–123).

zidul împrejmuitor de care este vorba în fragmentul citat trebuie să fie fortificațiile dinspre defileul Hamam-Dere (**Fig. 230**, **231**).

„Lângă o mică sinagogă şi câteva case, locuite altădată de tăbăcarii evrei, platforma acestei stânci înfăţişează doar ruine de locuinţe şi două vestigii de capele creştine. Într-o nişă orientată către răsărit şi aparţinând uneia dintre acestea din urmă, am descoperit chipuri de sfinţi pictate pe perete, iar în alta, imaginea Fecioarei Maria putea fi în mod special desluşită, cu o acurateţe acceptabilă. În vecinătatea fortului interior, se află un mecet sau casă tătărească de rugăciune, într-o stare mai bună de păstrare”[39]. La prima vedere, s-ar putea spune că frescele descrise aici sunt cele din mănăstirea de pe versantul sudic al platoului[40]. Dar, la o lectură mai atentă, se constată că Peter Simon Pallas, ca şi Martin Broniowski, cu două veacuri înaintea lui, vorbeşte de vestigiile a două biserici, aflate pe platou, printre locuinţe ruinate. Vechile portrete ale împăraţilor, care, în ultimul sfert al secolului al XVI-lea, se mai puteau zări pe zidurile bisericilor, par să fi dispărut între timp, aşa încât Pallas a mai apucat să vadă doar chipuri de sfinţi. Călătorii care l-au urmat, în veacul al XIX-lea, nu descriu nici un fragment de frescă pe care să-l fi găsit în vreuna din bisericile de pe platou, ceea ce înseamnă că, între timp, vechile picturi se degradaseră cu totul.

„Această fortificaţie din interior se compune dintr-un zid foarte întărit şi înalt, trasat de-a curmezişul, astfel încât să intersecteze promontoriul îngust pe care muntele îl formează spre est, peste valea lui Ai-Thodor; şi, de asemenea, dintr-un castel pătrat, înalt de două etaje, situat aproape de zid. Primul etaj are numai găuri pentru arme de foc mici; dar etajul superior, acum într-o stare de ruină, pare să fi fost înzestrat cu ambrazuri pentru tras cu tunul. Din vârful acestui cap ne-am bucurat de cea mai încântătoare privelişte, dincolo de văile înconjurătoare şi de Chersones, extinzându-se pe o parte către Marea Neagră şi pe cealaltă, către munţi, până la Yaila lui [?] Ussundshi. Am mai găsit aici câţiva peri şi arbuşti răzleţi”[41]. „Fortificaţia din interior” este citadela, cu zidul

[39] „Beside a small synagogue, and a few houses that were formerly inhabited by Jewish tanners, the platform of this rock exhibits only the ruins of dwellings, and two relics of Christian chapels. In a niche directed toward the East, and belonging to one of the latter, we discovered the images of Saints painted on the wall; and, in another, the picture of the Virgin Mary could be particularly distinguished with tolerable accuracy. Contiguous to the inner fort, there is a metshet, or Tartar house of prayer, which is in a better state of preservation” (*ibidem*, p. 123).

[40] V. *supra*, *Din istoria unei „împărăţii creştine”*.

[41] „This interior fortification consists of a very strong and high wall drawn transversely, so as to intersect the narrow promontory which the mountain forms the East, beyond the valley of the Ai-thodor; and also, of a square castle two stories high, being situated close to the wall. The first floor has only holes for small fire-arms; but the upper story, which is now in a ruinous state, appears to have been provided with embrasures for discharging cannon-ball. From the summit of this cape, we enjoyed a most delightful prospect over the surrounding

şi turnul său, ultimul prevăzut cu ferestre de tragere pentru arme de foc (**Fig. 19–32**). Priveliştea admirată de călător din acest punct nu diferă aproape deloc de aceea descrisă, cu multe veacuri înainte, de ieromonahul Matei[42] şi nici de aceea care se desfăşoară şi astăzi sub ochii privitorului (**Fig. 92–95**).

„Pe panta înălţimii, în special pe versantul sudic, deasupra văii lui Ai-Thodor, am dat peste câteva grote săpate în interiorul stâncii; dar cavernele cele mai ieşite din comun sunt în cel mai îndepărtat unghi estic al acestui promontoriu. Aici, multe rezervoare şi jgheaburi puţin adânci, pentru adunarea apei de ploaie, sunt săpate în partea plană a capului şi, la extremitatea sa nordică, este tăiat un şir de trepte foarte periculoase, pe care cineva poate coborî într-o sală foarte spaţioasă, lungă de aproape 21 de picioare şi lată de 16 picioare şi jumătate, scobită în stratul fosil solid, şi al cărei tavan este susţinut doar de un stâlp pătrat. În partea sa de răsărit, sunt două odăi şi către sud – trei, cu intrări regulate. Două treceri în partea de vest duc la o cameră colaterală, care este lungă tot de 21 de picioare, dar de doar 14 în lărgime, având în fund o largă terasă din piatră, nu altfel decât un divan, şi fiind separată de camera principală printr-un zid din stâncă întreagă, în picioare încă. Din această încăpere, o altă uşă, pe partea de nord, dă spre o terasă, de unde valea adâncă a Kara-Ilas-ului poate fi cuprinsă cu privirea, şi la care o scară cioplită în stâncă conduce din afară; dar, fiind în întregime neasigurată de-a lungul prăpastiei, este încă mai periculos de urcat decât şirul de trepte menţionat înainte. Pe partea de sud, este o altă terasă deschisă, la care am ajuns după ce am coborât câteva trepte. Conţine un bazin acoperit de stânca ieşită în afară, iar în apropiere este o grotă spaţioasă, săpată în stâncă, împreună cu o scară mai mică, pe care am ajuns din nou la nivelul superior al muntelui”[43]. Punctul cel mai

---

vallies and the Chersonesus, extending on one side to the Black Sea, and on the other to the mountains as far as the Yaila of Ussundshi. We also found here a few pear-trees and shrubs in detached situations” (P. S. Pallas, *op. cit.*, II, p. 123–124).

[42] V. *supra*, *Din istoria unei „împărăţii creştine”*.

[43] „At the declivity of the eminence, especially on the South side above the valley of the Ai-thodor, we met with several grottos excavated within the rock; but the most remarkable caverns occur in the farthest eastern angle of this promontory. Here various shallow basons and gutters, for collecting rain water, are hewn in the level part of the cape; and, at its northern extremity, a flight of very dangerous steps is cut out, by which a person may descend into a very spacious hall, about twenty-one feet long, and sixteen feet and a half broad, hollowed out of the solid fossil; and the roof of which is supported only by a square pillar. On its eastern side are two, and toward the South three, closets with regular entrances. Two passages in the western quarter lead to a collateral apartment, which is likewise twenty-one feet in length, but scarcely fourteen in breadth; having in the back ground a broad terrace of stone, not unlike a divan; and being separated from the main room by a wall of the entire rock, that is yet standing. From this apartment, another door on the North side leads to a terrace, whence the deep glen of Kara-Ilas

îndepărtat atins de Peter Simon Pallas în timpul expediției sale la Mangop a fost, cum era şi firesc, vârful promontoriului Teşkli-Burun. Aici, a coborât pe o scară îngustă, cioplită în piatră şi foarte periculoasă (**Fig. 232**), la cel de-al doilea nivel al complexului nr. 1 (**Fig. 103, 104**). A intrat apoi în complexul nr. 2 (**Fig. 105, 106**), de unde, urcând o altă scară din piatră, s-a reîntors pe platou.

„Din descrierea precedentă – îşi încheie autorul însemnările – este evident că oraşul Mangop nu are o origine foarte îndepărtată şi este cu atât mai surprinzător cu cât suntem atât de puțin informați cu privire la istoria lui sau la vicisitudinile sale. Cu puțin înainte ca Crimeea să fie încorporată de imperiul rus, se spune că ar fi fost locuit atât de tătari, cât şi de evrei. În prezent, sau după anul 1800, chiar şi cei din urmă şi-au abandonat locuințele, iar oraşul este acum în întregime pustiu”[44].

Cam la aceeaşi vreme cu Peter Simon Pallas, prin 1795–1796, Mangopul a fost vizitat de o femeie. Se numea Maria Guthrie şi era soția lui Matthew Guthrie, medic militar la Sankt Petersburg şi consilier al țarului. Ea însăşi se îndeletnicea cu educația femeilor nobile din Rusia. Impresiile sale de călătorie în Crimeea le-a aşternut pe hârtie sub forma unor scrisori[45]. În ceea ce priveşte Mangopul, Maria Guthrie descrie în amănunțime mănăstirea cu frescă de pe versantul sudic al platoului (**Fig. 1**), menționând doar în treacăt ruinele construcțiilor propriu-zise. Remarcabile sunt cunoştințele autoarei despre istoria Mangopului, mult mai precise decât ale lui Pallas şi chiar decât ale altor călători, de mai târziu.

„Scrisoarea XXV.

Din Mangop, Tabana lui Ptolemeu şi *Castron Gothias* din Evul Mediu.

Am coborât de la Citadela Evreilor în parcul de cerbi al hanului, înconjurat de prăpăstii îngrozitoare, care servesc de ziduri pentru închiderea vânatului; şi, avansând spre marginea acestui înspăimântător salt al

---

may be surveyed; and to which a stair-case hewn in the rock conducts from without; but, being totally unguarded along the precipice, it is still more dangerous to ascend than the flight of steps before mentioned. On the southern side, there is another open terrace, at which we arrived after descending a few steps. It contains a cistern covered by the projecting rock; and near it is a spacious grotto excavated in the mineral, together with a smaller stair-case, by which we again reached the level top of the mountain”(P. S. Pallas, *op. cit.*, II, p. 124–125).

[44] „From the preceding description it is evident, that the city of Mankup is not of very remote origin; and it is the more surprising that we are so little acquainted with its history, or its vicissitudes. Shortly before the Crimea was incorporated with the Russian empire, it is said to have been inhabited both by Tartars and Jews. At present, or since the year 1800, even the latter have abandoned their dwellings, and the town is now completely deserted” (*ibidem*, p. 120–125).

[45] R. I. Tatarintseva, *Из истории британско-крымских литературных связей конца XVIII столетия: путевые записки Марии Гутри*, în „Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии”, X, 2003, p. 590–598.

îndrăgostiților – de unde te ia amețeala să privești în jos, la valea de dedesubt –, am observat ruinele unei construcții vechi, la mai bine de o sută de stânjeni dedesubtul nostru, despre care ni s-a spus că ar fi fost odată un vechi loc de vânătoare al hanilor crimeeni.

Ajungând în fundul celei de-a doua văi, care duce la un alt deal, am văzut prin iarba înaltă câteva rămăşiţe ale unui vechi oraş, despre care ni s-a spus că s-a numit Marianapol, dar despre care nu găsesc nici o menţiune la autorii vechi. Aceste urme ale unei populații de odinioară zac la poalele unui munte, pe al cărui pisc se găsesc încă ruinele Mankupului sau Mangupului, Tabana lui Ptolemeu şi *Castron Gothias* sau citadela goților din Evul Mediu; un oraş care a avut rangul de capitală a principatului de Goția în secolul al nouălea şi care a fost ridicat în partea muntoasă a peninsulei când acel popor, împreună cu alanii, au fost goniți de pe pământurile de jos de o rasă nouă de cuceritori, numiți chazari, după ce ei fuseseră stăpânii Tauridei din secolul al doilea. Acesta este locul unde şi-au găsit refugiu; şi principatul muntos ridicat astfel a existat fără întrerupere, chiar dacă, probabil, ca un stat tributar, peste toate schimbările de suveranitate tătară, până la cucerirea turcească din secolul al şaisprezecelea [sic !]; ceea ce îi arată a fi fost un popor viteaz şi foarte priceput în apărarea locurilor, în zilele acelea.

Este acolo o mănăstire mică, tăiată în stâncile din versantul muntelui şi închinată Fecioarei Maria, probabil de către goți, care erau creştini şi care şi-au introdus religia, bisericile şi episcopii în toate oraşele pe care le-au stăpânit, dintre care unele mai există încă, şi care vor fi menționate mai târziu.

O mică potecă accidentată ne-a condus de la poalele muntelui la picioarele unui şir de trepte, sculptate în stâncă, ce duc spre mănăstire şi pe care am urcat sub razele unui soare arzător.

Mai întâi, am ajuns la câteva mici chilii din lemn, înfipte – ca să spun aşa – în stânci şi suspendate într-un chip înspăimântător deasupra văii; probabil anume făcute ca să încerce curajul şi să subțieze trupurile păcătoşilor ghiftuiți, înaintea intrării în cotloanele răcoroase ale stâncii săpate; şi, cu siguranță, era ceva primejdie să-şi care cu ei mult din rotunjimea lor lumească, dacă petreceau o vară în aceste cămăruțe asudate, pe drumul pătimirii, şi nu îşi rupeau gâturile în timpul noviciatului; o scăpare, în orice caz, care, după părerea mea, nu ar fi semn de neputință ca ei să se socotească între cei aleşi şi destinați să slujească Fecioarei. Le ocupă acum, de unul singur, un pustnic, care a ajuns în mod sigur la o asemenea stare a trupului, încât aproape că îşi poate asigura intrarea într-o vizuină de iepure.

Puțin mai departe, am întâlnit două chilii tăiate în stâncă (probabil a doua etapă a uceniciei), dotate cu câteva unelte rudimentare; şi, în timp ce urcam încă mai sus, am ajuns la un mic vestibul care dădea într-o capelă, situată

chiar în inima stâncii vii, şi luminată doar de razele slabe care trec prin această anticameră; orişicum, cu atât mai puțin necesare, cu cât lumânări de ceară ard ziua şi noaptea în cinstea sfântului şi contribuie mult, după părerea mea, la fiorul religios dat de sanctuar.

În afară de situarea şi construcția sa, capela aceasta oferă foarte puțin curiozității, cu excepția unei reprezentări primitive a Fecioarei şi a câtorva monede vechi, agățate de jur împrejurul ei, ofrande ale închinătorilor ei pioşi; dar ceea ce ne-a atras mult atenția a fost un mic leagăn atârnat pe perete, a cărui istorie îl face interesant. Este un prinos de recunoştință al unei bune femei care, fiind multă vreme condamnată la sterilitate, a venit să dobândească mijlocirea Fecioarei în favoarea ei şi a rămas câteva zile în locul sfânt, ca să aibă folos de pe urma rugăciunilor sfinților părinți; când, ce să vezi, la sfârşitul a nouă luni (extraordinar, aşa cum poate să pară), credincioasa creştină a născut un băiat frumos şi rumen şi, pentru vindecarea ei, a venit să închine micul leagăn ca un semn al recunoştinței şi mulțumirii ei; şi de aceea este păstrat cu multă grijă, ca o încurajare pentru alte femei sterile, să recurgă la Fecioară în acelaşi chip.

Oricum, numărul acestor părinți milostivi s-a redus jalnic în aceste vremuri lipsite de evlavie, încât acum au rămas doar doi din 72, vechea obşte; atât de mult, încât chiliile de jos, spre ofensa religiei, servesc în acest moment de adăpost pentru turmele din vecinătate, în loc să-i adăpostească pe ei, ca altădată.

Dar este vremea să coborâm de pe acest munte minunat, pentru a face rost de ceva mai solid decât aerul curat respirat acolo, care ne-a făcut o grozavă poftă de mâncare”[46].

[46] „Letter XXV. From Mankoup, the Tabane of Ptolemy, and Kastron Gothias of the Middle Ages. We descended from the Jews' Citadel into the deer park of the Chan, surrounded by horrible precipices, which serve for walls to confine game; and, on advancing to the edge of this terrible lovers' leap, whence it makes you giddy to look down on the valley below, we perceived the ruins of an antient building, more than a hundred fathoms below us, which we were told had once been an antient hunting seat of the Crimean Chans. On reaching the bottom of the second valley, which leads to another hill, we saw among the high grass some remains of an antient city, which we were told was called Marianapol, but of which I find no mention in antient authors. These marks of former population lay at the bottom of a mountain, on the summit of which are still found the ruins of Mankoup or Manghoup, the Tabane of Ptolemy, and the Kastron Gothias, or Goths' Citadel, of the Middle Ages; a city which bore the rank of capital of the principality of Gothia in the ninth century, and was erected in the mountainous part of the peninsula, when that people, together with the Alains, were driven from the lower grounds by a new race of conquerors called Kozares, after being masters of the Taurida from the second century. Here it was that they took refuge; and the highland principality thus erected always existed, though probably as a tributary state, through all the changes of Tartar sovereignty till the Turkish Conquest in the sixteenth century; which shows them to have been a brave people, and well skilled in defending places in those days. There is a little monastery cut out of the rocks in the side of the mountain, and dedicated to the Virgin Mary, probably by the Goths, who were

În 1799, englezul Edward Daniel Clarke, colecționar de antichități, și tovarășul său de călătorie, John Marten Cripps, au ajuns, mai mult siliți decât de bunăvoie, în Crimeea. Încordarea relațiilor dintre Rusia și Anglia îi împiedicase să se întoarcă acasă de la Moscova și îi obligase să zăbovească ceva vreme prin ținuturile tătărești. Acestor împrejurări le datorăm însemnările despre Mangop pe care Clarke avea să le aștearnă în scris după vizitarea locului.

„Fortăreața de la Mangop – scria el – este de o măreție cu totul extraordinară și se poate spune literalmente că se înalță în nori. Ea acoperă culmea unui munte izolat, semicircular; aspectul lui înspăimântător, înălțimea lui și marginile lui povârnite perpendicular desăvârșesc senzația de uimire când intri în acest defileu, dacă n-am ține seamă, în acest loc, decât de lucrarea

---

Christians, and introduced their religion, churches, and bishops, into all the cities that they possessed, some of which are still standing, and will be noticed hereafter. A little rough path conducted us from the bottom of the mountain to the foot of a flight of steps, hewn out of the rock, which leads up to the monastery, and which we mounted beneath the rays of a burning sun. First, we came to a few little wooden cells, stuck in a manner to the rocks, and suspended in a frightful style above the valley; probably intended to try the courage, and reduce the bodies, of pampered sinners, before entering the cool recesses of the excavated rock; and there was surely little danger of their carrying-in much of their worldly plumpness with them, if they passed a summer in these sweating boxes by way of ordeal, and did not break their necks during the noviciate; an escape, however, which, in my opinion, would be no slight mark of their being in the number of the elect, and destined for the service of the Virgin. One solitary monk now occupies them alone, who is certainly arrived at a state of body that might almost gain him admission into a rabbit-hole. A little farther up we met with two cells cut in the rock (probably the second stage of probation), furnished with some rude utensils; and, in mounting still higher, we came to a little vestibule that opens into the chapel, situated in the very heart of the living rock, and only lighted by the feeble rays which pass through this antichamber, the less wanted, however, as wax tapers are burning day and night in honour of the saint, and add much, in my opinion, to the religious awe inspired by the sanctuary. This chapel offers very little to curiosity, independent of its situation and construction, except a rude figure of the Virgin, and some old coins hung about it, the offerings of her pious votaries; but what attracted much of our attention was a small cradle hung on the wall, whose history makes it interesting. It is the grateful offering of a good woman, who, having been long condemned to barrenness, came to obtain the Virgin's intercession in her favour, and remained a few days in the sacred place, to have the advantage of the prayers of the holy fathers; when lo, at the end of nine months (wonderful as it may appear), the pious christian was delivered of a fine rosy boy, and, on her recovery, came to offer the little cradle as a mark of her gratitude and satisfaction; and it is accordingly preserved with much care, as an encouragement to other sterile females to apply to the Virgin in the same manner. The numbers, however, of these charitable fathers are sadly reduced in these ungodly times, as now only two remain out of 72, the antient complement; insomuch that the lower cells, to the scandal of religion, serve at the present moment to lodge the neighbouring flocks, instead of their own as formerly. But it is time to descend from this wonderful mountain, to procure something more solid than the sharp air that we breathe here, which has given an excellent appetite to yours &co" (Maria Guthrie, *A Tour Through the Taurida or Crimea, the Ancient Kingdom of Bosphorus*, Londra, 1802, p. 86–88).

uluitoare a naturii. Sosind cu efort pe culmea muntelui, înțelegi cu greu cum s-a putut ajunge aici şi încă şi mai greu cum genovezii au putut transporta aici materialele de care s-au folosit pentru a construi o fortăreață, fără egal probabil în Europa, monument al bogăției lor, al talentului lor şi al cutezanței lor. Scopul precis care i-a îndemnat pe greci şi pe genovezi să ridice asemenea fortărețe în interiorul regiunii şi la o distanță aşa de mare față de țărm nu se află în istorie; dar s-ar putea, oare, oferi o altă ipoteză plauzibilă decât de a atribui întemeierea acestor edificii dorinței pe care au avut-o noii cuceritori de a supune spiritul ostil al autohtonilor, nemulțumiți, desigur, de aşezămintele pe care străinii le ridicau în mijlocul lor ?”[47]. Înălțarea fortificațiilor de la Mangop de către genovezi sau nemulțumirea autohtonilor față de ceea ce străinii construiau în teritoriile lor nu mai pot fi socotite adevăruri sau măcar ipoteze istorice şi, deci, nu trebuie luate în seamă.

„Ultimii locuitori ai Mangopului – adăuga călătorul – erau evrei. Am observat, dincolo de copaci, în timpul urcuşului nostru, în cimitirul acestei vechi colonii, ruinele mai multor morminte în marmură şi în piatră”[48]. Aceleaşi morminte ale karaimilor, descrise şi de Peter Simon Pallas, au fost admirate şi de cei doi englezi (**Fig. 226, 227**).

„În plus, drumul este tot timpul abrupt şi dificil; lucrările uluitoare ale celor dintâi stăpâni ai Crimeii nu au făcut acest loc de trecere mai practicabil: ele au slujit mai degrabă să ne întârzie decât să ne uşureze mersul. Tot drumul a fost altădată pavat: s-au făcut chiar trepte, asemănătoare cu cele din trecătoarea de la Merdveen, descrisă în capitolul precedent; în unele locuri, se mai găsesc fragmente încă întregi”[49]. După cum se pare, Clarke şi Cripps au pătruns pe

[47] „La forteresse de Mankoop est d’une grandeur très-extraordinaire, et on peut dire littéralement qu’elle s’élève dans les nuages. Elle couvre la cime d’une montagne isolée sémi-circulaire; son aspect effrayant, sa hauteur et ses bords perpendiculairement escarpés rempliraient l’esprit d’étonnement en entrant dans ce défilé, à ne considérer même dans ce lieu que le travail prodigieux de la nature. Arrivé avec effort à la cime de la montagne, on conçoit difficilement comment on a pu y parvenir, mais plus difficilement encore comment les Génois ont pu y transporter les matériaux dont ils se sont servis pour construire une forteresse, dont la pareille n’existe peut-être pas en Europe; monument de leur opulence, de leur talent et de leur audace. Le but précis qui a engagé les Grecs et les Génois à élever de telles forteresses dans l’intérieur du pays et à une si grande distance de la côte, ne se découvre pas dans l’histoire: mais ne serait-ce donc pas offrir une conjecture vraisemblable que d’attribuer la fondation de ces édifices au desir qu’eurent les nouveaux conquérans de plier l’esprit hostile des natifs du pays, naturellement indisposés contre les établissemens que des étrangers formaient au milieu d’eux ?” (E.–D. Clarke, *Voyages en Russie, en Tartarie et en Turquie*, II, Paris, 1812, p. 193–194).

[48] „Les derniers habitans de Mankoop étaient juifs. Nous aperçûmes, à travers les arbres, durant notre route montueuse, dans le cimetière de cette ancienne colonie, les ruines de plusieurs sépultures en marbre et en pierre” (*ibidem*, p. 194).

[49] „Le chemin, au reste, est constamment escarpé et difficile; les travaux prodigieux des premiers maîtres de la Crimée n’ont pas rendu ce passage plus praticable: ils servaient plutôt

platou urcând prin defileul Tabana-Dere, pe acelaşi drum – asemănător adesea cu o scară (**Fig. 225**) – pe care îl străbătuse şi Peter Simon Pallas.

„Când am ajuns pe creasta acestui munte, l-am găsit în întregime acoperit cu ruinele citadelei. Grote, galerii întunecoase, scobite în stâncă, şi a căror veche menire nu se mai cunoaşte, îşi înfăţişează la fiecare pas găurile lor sumbre. Pe partea cea mai ridicată a acestei înălţimi extraordinare, se observă un platou superb, împodobit cu un gazon frumos. În mijlocul acestei vegetaţii robuste, am distins *Rosa pygmaea* a lui Pallas, în toată strălucirea frumuseţii sale. Ruinele zidurilor vechii fortăreţe înconjoară o parte a platoului; el este încins, pretutindeni de altminteri, de stânci enorme, care ni s-au părut tot atât de înalte ca şi povârnişurile ţărmului din Sussex, aproape de Breachy-Head. De pe acest vârf uluitor se descoperă toţi ceilalţi munţi, văile, colinele, pădurile şi diversele sate ale peninsulei crimeene”[50]. Călătorii par să se fi îndreptat spre citadelă, urmărind marginea de sud a platoului. De acolo au putut admira peisajul desfăşurat în vale, cu aşezări, păduri şi coline, până departe, la munţii din zare (**Fig. 233**).

„În timp ce noi alunecam cu teamă pe mâini şi pe genunchi pentru a observa marginile acestor înălţimi înfricoşătoare, un tătar, pe jumătate îmbrăcat, sălbatic precum vânturile din nord, încălecat fără şa, nici frâu, şi fără altă susţinere decât un butuc de viţă de vie, galopa chiar pe povârnişul prăpastiei, pe un mânz încă nedomolit; şi când calul său se oprea, cabrându-se, pe marginile hăului, el se amuza arătându-ne diferitele locuri ale vastului spaţiu întins atunci sub ochii noştri. Intrând într-una din camerele acestei vechi fortăreţe săpate, am văzut o mică încăpere pătrată care conducea către o alta, la dreapta. În partea opusă, o trecere strâmtă ne-a dus către o terasă descoperită, înconjurată de un parapet format în stâncă şi ridicat chiar deasupra uneia dintre principalele prăpăstii, căreia i-am putut distinge, cu mai puţine pericole, adâncimea înspăimântătoare. Dincolo de ea, mai mulţi vulturi se învârteau în văi; ne-au

---

à retarder qu’à faciliter notre marche. Toute la route fut autrefois pavée: on y avait pratiqué même des degrés semblables à ceux du passage de Merdveen, décrit dans le chapitre précédent; dans quelques parties, on en trouve des fragmens encore entiers”(*ibidem*, p. 194–195).

[50] „Quand nous fûmes parvenus au sommet de cette montagne, nous le trouvâmes entièrement couvert des ruines de la citadelle. Des cavernes, des galeries obscures, creusées dans le roc, et dont on ne connaît plus l’ancienne destination, présentent à chaque pas leurs sombres ouvertures. Sur la partie la plus élevée de cette hauteur extraordinaire, s’aperçoit une plaine superbe, parée d’un beau gazon. Au milieu de cette vigoureuse végétation, nous distinguâmes la *Rosa pygmaea* de Pallas, dans tout l’éclat de sa beauté. Les ruines des murailles de l’ancienne forteresse environnent une partie de la plaine; elle est ceinte, par-tout ailleurs, de rochers énormes, qui nous parurent aussi élevés que les escarpemens de la côte de Sussex, près Breachy-Head. De cette cime prodigieuse, on découvre toutes les autres montagnes, vallées, collines, les bois et les divers villages de la péninsule criméenne” (*ibidem*, p. 195).

părut de mărimea rândunelelor. Mai jos, vârfurile colinelor unduioase, acoperite de păduri dese, cu sate în mijlocul stâncilor şi al defileurilor, se arătau privirilor noastre la o adâncime aşa de înfricoşătoare, încât sângele îngheța la această privelişte”[51]. Încăperile cioplite în piatră despre care vorbeşte Edward Daniel Clarke trebuie să fi aparținut uneia dintre incintele din partea de miazăzi a platoului. Una dintre acestea este prevăzută într-adevăr cu o asemenea terasă, amenajată direct în stâncă, deasupra unei prăpăstii adânci (**Fig. 234**).

„Am observat apoi, printre ruinele Mangopului, rămăşițe de biserici şi de alte construcții publice, mult mai puțin desfigurate decât ne-am putea aştepta într-o regiune supusă dominației ruse: dar, ce-i drept, această remarcabilă stare de conservare se explică uşor prin dificultatea de a se ajunge la aceste remarcabile ruine”[52]. Observația lui Clarke despre buna stare de conservare a ruinelor de la Mangop – foarte probabil, ale citadelei şi ale construcțiilor de pe promontoriul Teşkli-Burun – este foarte importantă, mai ales că din 1799 până în prezent multe ruine de edificii au dispărut cu totul, semn că piedica pusă în calea jefuitorilor şi a colecționarilor de aşezarea greu accesibilă a Mangopului a fost în cele din urmă depăşită. Nu este, însă, mai puțin adevărat că multe piese (decoruri arhitectonice, inscripții, pietre de mormânt) pe care călătorii englezi le-au putut vedea pe platou la sfârşitul veacului al XVIII-lea au fost luate între timp de aici şi adăpostite în depozitul de la Bahcisarai (**Fig. 89–91**).

„Am fost, în sfârşit, conduşi la punctul nord-estic al semilunii, forma specifică a vechii aşezări a fortăreței Mangopului; şi, profitând de câteva trepte de piatră tăiate cu grijă în stâncă, am coborât printr-o uşă pătrată într-o cavernă numită de tătari *Capul vânturilor*. Ca tot restul, această hrubă a fost scobită în

[51] „Tandis que nous glissions avec frayeur sur nos mains et sur nos genoux pour observer les bords de ces hauteurs effrayantes, un Tartare, à moitié vêtu, sauvage comme les vents du nord, monté sans selle ni bride, et sans autre soutien qu'un cep de vigne, galopait au penchant même du précipice, sur un poulain encore indompté; et comme son cheval s'arrêtait, en se cabrant, sur les bords de l'abîme, il s'amusait à nous indiquer les différens lieux du vaste espace développé alors sous nos yeux. Étant entrés dans l'une des chambres de cette vieille forteresse excavée, nous vîmes un petit appartement carré qui conduisait à un autre à droite. Au côté opposé, un passage étroit nous mena sur une terrasse découverte, ceinte d'un parapet formé dans le roc, et élevée précisément au-dessus de l'un des principaux précipices dont nous pouvions, avec moins de périls, distinguer l'effrayante profondeur. Au-delà, plusieurs vautours tournoyaient dans les vallées; ils nous parurent de la grosseur des hirondelles. Plus bas, les sommités de collines onduleuses, couvertes de bois touffus, avec des villages au milieu des rocs et des défilés, se montrèrent à nos regards à une profondeur si effrayante, que le sang glaçait à cette vue” (*ibidem*, p. 195–196).

[52] „Nous aperçûmes ensuite, parmi les ruines de Mankoop, des vestiges d'églises et d'autres bâtimens publics, beaucoup moins défigurés qu'on ne pourrait s'y attendre dans un pays soumis à la domination russe: mais, à la vérité, cet état remarquable de conservation s'explique aisément par la difficulté d'atteindre à ces remarquables débris” (*ibidem*, p. 196).

roca tare, dar ea este deschisă în toate cele patru părți. Priveliștea uimitoare care se întinde de acolo spre toate ținuturile înconjurătoare a putut-o face să servească drept post pentru observații militare. Deschiderile sau ferestrele sunt goluri mari, practicate sub formă de arcade în stâncă; peisajele, risipite în toate părțile, pe cea mai întinsă rază [de vedere], pe deasupra munților gigantici şi chiar a norilor, alcătuiesc un ansamblu sublim. Nimic, în nici o parte a Europei, nu întrece maiestatea înfricoşătoare a acestui loc. Deşi obişnuit cu aspecte de acest fel, mi-am păstrat cu greu destul calm pentru a face o schiță a unei priveliști într-atât de magnifice. Dedesubtul cavernei, se află o altă cameră; aceasta conduce la mai multe celule, pe diferitele ei părți: toate fuseseră odinioară cioplite în stânca masivă”[53]. În cele din urmă, Clarke şi Cripps au ajuns în vârful promontoriului Teşkli-Burun (**Fig. 99**), unde au vizitat, în chip evident, complexul nr. 1, cu cele două niveluri ale sale (**Fig. 100–104**).

„La coborâre, am urmat o altă cale; şi am trecut pe sub o veche poartă arcuită, care făcea parte din vechea citadelă, şi care constituia chiar intrarea principală [NOTĂ: Îi previn pe călătorii care, de acum încolo, vor putea vizita Mangopul, să aleagă, pentru a urca, acest drum; el le va oferi cea mai magnifică vedere cu putință. Tătarii, dintr-un motiv pe care nu-l putem înțelege, îl numesc *drumul trăsurii*, deşi, urmându-l, noi n-am putut să ne ținem nici pe cai]. Acest drum mărgineşte partea de miazănoapte a muntelui; şi coborârea în vale este atât de abruptă şi de adâncă, încât un singur pas greşit ar ajunge ca să cadă şi animalul, şi călărețul. Punând piciorul pe pământ, se evită pericolul şi vederea celui mai magnific peisaj compensează groaza acestei treceri. Noaptea a venit înainte ca noi să fi ajuns în fundul văii; şi, cu ceva trudă, am regăsit drumul principal care duce în mijlocul defileului”[54].

---

[53] „Nous fûmes enfin conduits à la pointe nord-est du croissant, forme particulière de l’ancien emplacement de la forteresse de Mankoop; et, à la faveur de quelques degrés de pierre taillés avec soin dans le roc, nous descendîmes par une porte carrée dans une caverne appelée par les Tartares *le Cap des vents*. Comme tout le reste, ce souterrain fut creusé dans le roc solide; mais il est ouvert des quatre côtés. La vue étonnante qui s’étend de là sur tous les pays environnans l’a peut-être fait servir comme d’un poste pour les observations militaires. Les ouvertures ou fenêtres sont de larges vides pratiqués en arcades dans le roc: les sites, épars de tous côtés dans le rayon le plus étendu, au-dessus de montagnes gigantesque et des nuages même, composent un ensemble sublime. Rien, dans aucune partie de l’Europe, ne surpasse l’effrayante majesté de ce lieu. Quoique habitué à des aspects de ce genre, je conservai à peine assez de calme pour tracer une esquisse d’une vue aussi magnifique. Au-dessous de la caverne, on découvre encore une autre chambre; celle-ci conduit à plusieurs cellules sur les différens côtés: toutes furent autrefois creusées dans le rocher massif” (*ibidem*, p. 196–197).

[54] „Nous suivîmes une autre route en descendant; et nous passâmes sous une vieille porte arquée, qui dépend de l’ancienne citadelle, et qui même en formait l’entrée principale [NOTE: On prévient les voyageurs, qui, dans la suite, pourront visiter Mankoop, de choisir ce

Secolul al XIX-lea marchează o sporire a interesului Europei față de Rusia în general şi față de Crimeea în special. Conflictele cu turcii, cu francezii, cu suedezii, în care Rusia fusese antrenată, şi, mai cu seamă, Războiul Crimeii au atras atenția asupra acestei lumi. Ca urmare, mulți călători şi cercetători au pornit spre diversele colțuri ale imperiului, mânați de o curiozitate justificată față de o țară imensă şi aproape cu totul necunoscută. Unii dintre cei care au ajuns în Crimeea au lăsat în scris impresii de călătorie, cu informații bogate despre locuitori, despre modul lor de viață, despre tradiții şi obiceiuri, despre limbile pe care le vorbeau[55]. Câțiva dintre aceştia, mai temerari, au urcat şi pe platoul Mangopului, dar, ca şi în veacurile de mai înainte, puțini au manifestat interes față de ruinele capitalei fostului principat de Theodoro.

O excepție o constituie marchizul Gabriel de Castelnau, autorul unei istorii a Rusiei, în care a cuprins şi câteva note despre aceste locuri: „Mangop. Cum fiecare este liber să-şi dirijeze după propria voință călătoria pe care o face în Crimeea, nu dau câtuşi de puțin itinerariul meu ca fiind foarte exact; împrejurările m-au dus când într-o parte, când în cealaltă; ce-i drept, examinând numai harta, poți neglija câteva puncte interesante, vizitând altele, mai puțin demne de a fi văzute. Mi-am lăsat trăsura în satul Eiroba, deşi m-aş mai fi putut folosi de ea pentru mai multe verste; am luat cai şi un tătar ca să mă conducă la Mangop, care nu este decât la şaisprezece verste, în ciuda ocolurilor pe care eşti

---

chemin pour monter; il leur offrira le plus magnifique coup-d'oeil possible. Les Tartares, par un motif que l'on ne peut concevoir, l'appellent *chemin de voiture*, quoiqu'en le suivant nous n'ayons même pas pu nous tenir sur nos chevaux]. Cette route borde le côté septentrional de la montagne; et la descente dans la vallée est si escarpée et si profonde, qu'un seul faux pas suffirait pour précipiter et la monture et le cavalier. En mettant pied à terre on évite le péril, et la vue du plus magnifique paysage dédommage de l'effroi de ce passage. La nuit vint avant que nous fussions arrivés au fond de la vallée; et nous eûmes quelque peine à regagner la route principale qui conduit au milieu du défilé" (*ibidem*, p. 197–198).

[55] V., de pildă, J. Reuilly, *Voyage en Crimée et sur les bords de la mer Noire*, Paris, 1806; Mary Holderness, *New Russia: Journey from Riga to the Crimea…*, Londra, 1823 (v. şi ediția mai nouă, New York, 1970); E[benezer] Henderson, *Biblical Researches and Travels in Russia, Including a Tour in the Crimea…*, Londra, 1826; James Edward Alexander, *Travels to the Seat of War in the East, Through Russia and the Crimea in 1829*, 2 volume, Londra, 1830 (v. şi ediția mai nouă, Naval and Military Press, 2003); T. B. Armstrong, *Journal of Travels in the Seat of War, During the Last Two Campaigns of Russia and Turkey…*, Londra, 1831; Titus Vanzetti, *Excursion en Crimée, faite dans l'automne de 1835*, Odessa, 1836; Anatole de Demidoff, *Voyage dans la Russie méridionale et la Crimée par la Hongrie, la Valachie et la Moldavie exécuté en 1837*, Paris, 1840; Charles Boileau Elliott, *Travels in the Three Great Empires of Austria, Russia, and Turkey*, I, Philadelphia, 1839; Henry Danby Seymour, *Russia on the Black Sea and the Sea of Azof: Being a Narrative of Travels in the Crimea and Bordering Provinces*, Londra, 1855; Katherine Blanche Guthrie, *Through Russia: From St. Petersburg to Astrakhan and the Crimea*, Londra, 1874 (v. şi ediția mai nouă, New York, 1970).

obligat să le faci. Pentru a ajunge la stânca pe care vechea fortăreață era așezată, trebuie urcat pe o cărare destul de grea, foarte dreaptă, și semănând câteodată cu o scară ruinată; mai sus, se observă rămășițele unui zid de incintă și de apărare care se prelungește până în vale; se recunosc zidurile vechiului oraș, se remarcă un turn rotund, aproape de care este o grotă mare; înaintând încă puțin, ești la poarta orașului"[56]. Descrierea urcușului făcută de marchizul de Castelnau – cu scările de piatră (**Fig. 225**), cu zidul de incintă (**Fig. 12**), cu grota (**Fig. 229**) – este foarte asemănătoare acelora aparținând lui Peter Simon Pallas și Edward Daniel Clarke, semn că toți au parcurs același drum.

„Este bine de remarcat aici că pozițiile alese de genovezi erau situate în locuri inexpugnabile. Am văzut deja că Ciufut-Kale prezenta o împrejmuire de stânci cu piscuri și inaccesibile. Mangopul reunea la aceleași avantaje dificultăți în plus; exceptând ieșirea prin care am ajuns, restul locului era închis de un zid în partea dinspre panta muntelui: în zadar s-ar încerca escaladarea lui; se pot observa, la anumite distanțe, porțiuni interioare ale fortăreței, mai ridicate și care permiteau asediaților să rostogolească stânci asupra atacatorilor. Acest oraș Mangop trezește mii de regrete: ici și colo se recunosc edificii după ruinele care sunt încă în picioare; se află temple, moschei, sinagogi, case, în care se poate distinge fiecare încăpere. Citadela era alcătuită dintr-un castel întărit, apărat de un zid gros și foarte înalt. Ești cu atât mai sensibil la distrugerea acestui oraș, cu cât motivul care l-a prilejuit nu a fost decât greșeala unui zel deplasat. Cu siguranță, evreii nu sunt de temut nicăieri, activitatea mercantilă, banii fiind unicul scop al socotelilor lor; munceau în tăbăcării, făceau comerț destul de avantajos și trăiau în pace, ocupându-se cel mai puțin din lume cu treburi de guvernare; fericiți în adăpostul lor, de ce plan puteau fi bănuiți, ca să și-l tulbure și să și-l piardă ? Să le atribui idei de revoltă, lor, care sunt cei mai supuși și cei mai puțin agitați dintre toate popoarele ! Cel care a provocat răvășirea, distrugerea acestui loc, este destul, poate chiar prea pedepsit de

[56] „Comme chacun est libre de diriger à sa volonté le voyage qu'il fait en Crimée, je ne donne point mon itinéraire pour le plus exact; les circonstances m'ont déterminé tantôt d'un côté, tantôt de l'autre; à la vérité, en n'observant que la carte, on peut négliger certains points intéressans, et en visiter d'autres moines dignes d'être vus. Je laissai ma voiture dans le village d'Eiroba, quoique j'eusse pu m'en servir encore pendant plusieurs verstes; je pris des chevaux et un Tatar pour me conduire à Mankup, qui n'en est qu'à seize verstes malgré les détours qu'on est obligé de faire. Pour atteindre le rocher sur lequel l'ancienne forteresse était située, il faut gravir un sentier assez pénible, très-droit, et ressemblant quelquefois à un escalier ruiné: plus haut on aperçoit les restes d'un mur d'enceinte et de défense qui se prolonge jusque dans le vallon; on reconnaît les murailles de l'ancienne ville, on remarque une tour ronde assez près de laquelle est une vaste grotte; en avançant encore un peu, on est à la porte de la ville" ([Gabriel de Castelnau], *Essai sur l'histoire ancienne et moderne de la nouvelle Russie*, tome 3, Paris, 1820, p. 189–190).

amintirea celor pe care i-a făcut nefericiți. Vederea este magnifică în mai multe situații: ici, ea se cufundă în toate văile din jur, colo, parcurge tot spațiul închis între Balaklava şi Inkerman; mai departe, se vede marea. Nefericit oraş ! Deplâng distrugerea ta şi pentru că nu ai meritat-o câtuşi de puțin, şi pentru că nu te poți bucura de fericirea pe care binefacerile suveranului o revarsă asupra celor cu care te învecinezi”[57].

Peste câteva decenii, doamna Andrew Neilson, ale cărei însemnări de călătorie în Crimeea sunt semnate doar „A Lady”, avea să scrie: „Trecând prin îngusta, dar bogata şi fertila vale a râului Shouli, ne apare în fața ochilor stânca singuratică pe care se află vestigiile de la Mangup-Kale. Cea mai mare parte a acestei vechi fortărețe a fost protejată de piscurile semețe şi de prăpăstiile pe care este construită; şi, pe singura parte prin care este accesibilă, se afla un zid înalt, solid, acum prăbuşit în multe locuri. Am urcat dealul pe un drum abrupt, ducând la o poartă, prin care am intrat şi ne-am pomenit în mijlocul unui morman de ruine; părți dintr-o biserică, dintr-o sinagogă evreiască şi din câteva clădiri, probabil legate de apărarea oraşului, toate se puteau distinge cu limpezime. La capătul terasei, unde stânca este cea mai abruptă, în ea fuseseră săpate multe grote şi locuințe. Am coborât pe trepte tăiate în piatră într-o încăpere mare, cu treceri conducând către diverse altele mai mici, dar, cum nu era nici uşor, nici sigur, nu le-am explorat mai mult”[58]. S-ar zice că, spre

[57] „Il est bon de remarquer ici que les positions choisies par les Génois étaient situées sur des lieux inexpugnables. On a déjà vu que Tchufut-Kalé présentait un entourage de rochers à pic et inaccessibles: Mankup réunissait aux mêmes avantages des difficultés de plus; excepté l'issue par où on y parvient, le reste de la place était fermé d'un mur du côté de la pente de la montagne: vainement eût-on cherché à l'escalader; on peut remarquer à certaines distances des portions intérieures de la forteresse plus élevées, et qui permettaient aux assiégés de faire rouler des rochers sur les attaquans. Cette ville de Mankup excite mille regrets: çà et là on reconnaît les édifices aux ruines qui sont encore sur pied; on trouve des temples, des mosquées, des synagogues, des maisons dont on peut distinguer chaque pièce. La citadelle consistait en un château fort, défendu par une muraille épaisse et très-haute. On est d'autant plus sensible à la destruction de cette ville, que le motif qui y a donné lieu n'était que l'erreur d'un zèle déplacé. Assurément des Juifs ne sont redoutables nulle part: l'industrie mercantile, l'argent étant le but unique de leurs calculs; ils travaillaient à des tanneries, ils commerçaient assez avantageusement et vivaient en paix, s'occupant le moins du monde des opérations du gouvernement; heureux dans leur asile, quel projet pouvait-on leur soupçonner pour le troubler et le perdre ? Leur prêter des idées de rebellion, à eux qui sont le plus soumis et le moins remuant de tous les peuples ! Celui qui a provoqué le bouleversement, la destruction de cette place est assez, peut-être même trop puni par le souvenir des malheureux qu'il a faits. La vue est magnifique dans plusieurs situations: d'ici, elle plonge sur tous les vallons environnans; ailleurs, elle parcourt tout l'espace renfermé entre Balaclava et Inkerman; plus loin, on voit la mer. Malheureuse cité ! Je me lamente sur ta destruction, et parce que tu ne l'as point méritée, et parce que tu ne peux jouir du bonheur que les bienfaits du souverain répandent sur ce qui t'avoisine” (*ibidem*, p. 190–191).

[58] „Passing through the narrow, but rich and fertile valley of Shouli, we come in sight of the isolated rock on which are situated the remains of Mangoup Kalé. The greater part of this

deosebire de Peter Simon Pallas, de Edward Daniel Clarke şi de marchizul Gabriel de Castelnau, doamna Andrew Neilson a ajuns la Mangop urcând dinspre defileul Hamam-Dere (**Fig. 1**) şi a văzut mai întâi fortificaţiile de acolo (**Fig. 230, 231**). Aşa se explică de ce privirea i-a fost atrasă nu de cimitirul karaimilor, ci de ruinele unei biserici – bazilica, desigur (**Fig. 115–118**) –, ale unei sinagogi şi ale unor construcţii militare, probabil turnuri şi ziduri din cea de-a doua linie de fortificaţii (**Fig. 15, 16**).

„Istoria de odinioară a acestei fortăreţe este puţin cunoscută; dar, din ceea ce a rămas din ea, putem conchide că a fost locuită alternativ de greci, genovezi, evrei şi tătari. Se spune că, la vremea cuceririi Crimeii de către ruşi, ultimele detaşamente de tătari care au opus oarecare rezistenţă şi-au găsit refugiul aici, dar au fost curând obligate să se predea, locul fiind în întregime controlat de pe câteva dealuri din vecinătate.

Vederea de pe Mangup-Kale este foarte variată şi frumoasă, înconjurat cum este de văi încântătoare, presărate cu dealuri şi stânci, printre care, în depărtare, se pot zări cu claritate golful şi oraşul Sevastopol, pe o parte, şi lanţul semeţ al dealurilor de pe coasta sudică, pe cealaltă”[59]. Descrierea pe care doamna Andrew Neilson o face peisajului din jurul platoului – şi, mai cu seamă, perspectivelor care se deschideau spre nord şi spre sud – este comparabilă cu acelea aşternute pe hârtie de ieromonahul Matei, de Pallas şi de Clarke (**Fig. 92–95, 233**).

În acelaşi an cu însemnările de călătorie ale doamnei Andrew Neilson, la Londra s-a tipărit şi o istorie a Crimeii, avându-l ca autor pe Thomas Milner. Acesta a valorificat scrieri mai vechi, între care acelea ale lui Edward Daniel

---

ancient fortress was protected by the lofty crags and precipices on which it is built; and, on the only side by which it is accessible, there was a high, strongly-built wall, which is now fallen in many places. We ascended the hill by a steep road leading to a gate, by which we entered, and found ourselves in the midst of a mass of ruins; part of a church, of a Jewish synagogue, and of some buildings probably connected with the defences of the town, being all that can accurately be distinguished. At the extremity of the platform, where the rock is the most precipitous, many caves and habitations have been hewn in it. We descended by steps cut in the stone to a large apartment, with passages leading to various other smaller ones, but as it was neither easy nor safe, we did not explore them any further” (*The Crimea: Its Towns, Inhabitants and Social Customs*, By a Lady, resident near the Alma, Londra, 1855, p. 81).

[59] „The former history of this fortress is little known; but from what remains of it, we may conclude that it has been inhabited by Greeks, Genoese, Jews and Tartars, in rotation. It is said that at the period of the conquest of the Crimea by the Russians, the last body of Tartars who made any resistance took refuge here, but were soon obliged to surrender, the place being completely commanded by some hills in the vicinity. The view from Mangoup Kalé is very diversified and beautiful, surrounded as it is by lovely valleys interspersed with hills and rocks, between which, in the distance, the bay and town of Sevastopol on the one side, and the towering range of the south coast hills on the other, are distinctly discernible” (*ibidem*, p. 81–82).

Clarke, pe care îl şi citează, de altfel. „Munții au jucat un rol important în revoluțiile cărora Crimeea le-a fost subiect. Triburi gonite din câmpii de invadatorii din nord s-au retras dinaintea lor şi au găsit refugiu în fața tulburărilor în fortărețe naturale, în vreme ce stăpânii coastei de sud se apărau pe ei înşişi împotriva invaziei din interior cu citadele pe înălțimi mai dominante şi mai abrupte. Printre aceste din urmă aşezări, una dintre cele mai remarcabile este oraşul-fortăreață Mangup-Kale, renumit de la un capăt la celălalt al ținutului, despre care vechii locuitori nu vorbeau niciodată decât cu venerație. El ocupă vârful unei stânci izolate semicirculare, accesibilă doar pe o parte, printr-o cărare foarte abruptă: aceasta a fost odată pavată pe toată lungimea ei, dar este acum ruinată şi dificilă, încă suită cu agilitate de caii tătăreşti. Vârful este o câmpie lungă cam de o milă şi lată de un sfert de milă, acoperită cu gazon fin, exceptând locurile în care este presărată cu fragmente mâncate de vreme ale vechilor construcții. Aşa cum se înfățişează, acestea din urmă sunt atât de întinse, încât se vede că nu doar un fort, ci un oraş a ocupat altădată acest loc, probabil stăpânit succesiv de greci, goți, genovezi şi tătari. Însă o mare incertitudine planează asupra istoriei locului. Evreii karaimi au fost ultimii săi locuitori, care au dispărut treptat către sfârşitul secolului trecut, lăsând în urmă o sinagogă dărăpănată şi cimitirul părinților lor. Totul este acum pustiu şi are un aer sever şi deprimant. Dar primăvara, pâlcuri de liliac înfloresc peste monumentele comemorative ale generațiilor trecute şi contrastează izbitor cu ele. În vreme ce dr. Clarke se târâia pe mâini şi pe genunchi pentru a examina marginea muntelui, într-un punct din care coborârea este aproape perpendiculară, un tătar, pe jumătate îmbrăcat, sălbatic precum vânturile, urcat pe un mânz tot atât de nedomolit, fără şa sau frâu, galopa chiar pe povârnişul prăpastiei şi se amuza arătând diferitele lucruri din vastul ținut pe care ochiul îl cuprindea. Încăperi largi, unite prin galerii săpate în stâncă, perforează coastele muntelui şi sunt accesibile coborând pe scări de la un nivel superior. Scopul acestor excavații este complet necunoscut, dar ele au putut servi ca posturi de observație militară. Unul dintre cele mai proeminente a fost scobit într-un punct ieşit în afară al promontoriului, şi este deschis pe trei părți, deschiderile fiind arcade. Poartă numele de *Capul vânturilor*, şi este accesibil aproape fiecărei rafale. Prin deschizături, înălțimi abrupte şi râpe sălbatice se văd într-o direcție, aceea a lanțului muntos de pe coastă; dealuri, văi, livezi şi fânețe intersectate de cursuri de apă se înfățişează în altă direcție, aceea spre Simferopol; în vreme ce prin cea de-a treia, când vremea este senină, se observă marea îndepărtată, cu falezele țărmului şi portul Sevastopol. La vremea cuceririi ruseşti, se spune că ultimele detaşamente de tătari care au opus oarecare rezistență şi-au găsit

refugiu la Mangup-Kale”[60].

Impresiilor de călătorie din secolul al XVIII-lea şi din prima jumătate a celui următor, devenite ele însele izvoare istorice, le-am adăugat însemnările baronului Joseph de Baye, pasionat arheolog şi etnograf care, începând din 1895, a întreprins mai multe misiuni de explorare ştiinţifică în Rusia. Rezultatele călătoriilor sale au fost publicate într-o serie de volume, dintre care unul, apărut în 1907, este consacrat Crimeii. Motivul pentru care aceste pagini – de dată foarte recentă, în comparaţie cu celelalte – şi-au găsit locul aici este acela că baronul de Baye este un precursor în cercetările privind istoria Crimeii, unul dintre studiile sale, *Les Goths de Crimée*[61], anticipând chiar titlul

[60] „The mountains have played an important part in the revolutions to which the Crimea has been subject. Tribes driven from the plains by invaders from the north retreated to them, and found refuge from disturbance in natural strongholds; while the possessors of the south coast protected themselves against invasion from the interior by citadels on the more commanding and precipitous heights. One of the most remarkable of these latter sites is the fortress-town of Mangoup Kalé, renowned through-out the country, of which the old inhabitants never speak but with veneration. It occupied the summit of an insulated semicircular rock, only accessible on one side by a very steep path: this has once been paved the whole way up, but is now ruinous and difficult, yet nimbly climbed by the Tatar horses. The top is a plain, about a mile long and a quarter of a mile broad, covered with fine turf, except where it is strewn with time-worn fragments of ancient buildings. So extensive are the latter, as to show that not only a fort but a town in former days occupied the spot, probably held successively by Greeks, Goths, Genoese, and Tatars. But great uncertainty hangs over the history of the place. Karaim Jews were its last inhabitants, who disappeared gradually towards the close of the last century, leaving behind them a dilapidated synagogue and the cemetery of their fathers. The whole is now desolate, and has a stern, melancholy air. But in spring, clumps of lilacs bloom over the memorials of past generations, and strikingly contrast with them. While Dr. Clarke crept on hands and knees to look over the edge of the mountain at a point from which the descent is nearly perpendicular, a half-clad Tatar, wild as the winds, mounted upon a colt equally unsubdued, without saddle or bridle, galloped to the very brink of the precipice, and amused himself by pointing out the different objects in the vast district which the eye commanded. Large chambers connected with galleries hewn in the rock, perforate the sides of the mountain, and are approached by steps from the upper surface. The purpose of these excavations is quite unknown, but they might serve as posts of military observation. One of the most prominent has been hollowed out of a projecting point or promontory, and is open on three sides, the openings being archways. It bears the name of the Cape of the Winds, and is accessible to almost every gust. Through the apertures, bold heights and wild ravines are seen in one direction, that of the coast range; hills, valleys, orchards, and meadows, intersected by streams, appear in another, that of Simferopol; while in a third, in clear weather, the distant sea is perceived, with the cliffs of the shore, and the harbour of Sebastopol. At the period of the Russian conquest, it is said that the last body of Tatars who made any resistance took refuge at Mangoup Kalé” (Rev. Th. Milner, *The Crimea. Its Ancient and Modern History*, Londra, 1855, p. 46–48).

[61] J. de Baye, *Les Goths de Crimée*, Paris, 1907, extras din „Mémoires de la Société des Antiquaires de France”, septième série, tom. LXVI, 1906.

fundamentalei cărți a lui Alexander Alexandrovich Vasiliev.

„De la Bahcisarai – scria Joseph de Baye –, m-am dus în satul tătăresc Korolez, pentru a urca pe Mangop, stâncă separată de celelalte precum o insulă şi care le domină. La poalele Mangopului, se întinde o vale a cărei parte stângă este udată de Belbek şi afluentul său, iar partea dreaptă – de Râul Negru [NOTĂ: Tchernaia reka]. Această stâncă se ridică la 210 sajeni[62] deasupra nivelului mării şi la 130 deasupra ţinutului înconjurător. Vârful său este încununat de un platou de formă rotundă, greu accesibil, unde se remarcă încă ruine ale oraşului fortificat de la Mangup-Kale. Deşi, din punct de vedere natural, aproape inabordabil, el era înconjurat de ziduri. Nu se mai află în picioare decât o poartă largă, în mijlocul a ceea ce a supravieţuit dintr-o construcţie destul de înaltă. De fiecare parte a acestei porţi se găsesc două deschideri, care nu pot fi cu nici un chip altceva decât ferestre. Una dintre ele este încă înconjurată de sculpturi alcătuite din împletituri”[63]. Baronul de Baye este unul dintre foarte puţinii călători care au remarcat şi descris sumar ancadramentul uneia dintre porţile de acces în turnul citadelei (**Fig. 33**).

„Este dificil de atribuit o dată acestor câtorva vestigii, considerate, fără dovezi, ca aparţinând unui palat al hanilor. Nu cu mult timp în urmă, se vedeau la Mangup-Kale resturile unei biserici creştine, ale unei moschei tătăreşti şi ale unei *kenesa*[64] karaite. Dar acest oraş n-a cunoscut ca locuitori doar pe reprezentanţii acestor trei elemente etnice: creştini, tătari, karaimi; el a servit de refugiu goţilor, care s-au perpetuat mult timp pe coasta sudică a Crimeii, cum o atestă călătorul Broniowski, iar Mangopul a fost cârmuit, până în secolul al XV-lea, de principi goţi. Un pustiu înlocuieşte această veche aşezare, aşezare de a cărei importanţă poţi să-ţi dai seama după numărul foarte mare de morminte ascunse la adăpostul pădurilor care se întind din incinta oraşului până în satul Korolez. Şi cât am fost de uimit să întâlnesc în acest sat tătari cu părul blond, cu pielea albă şi cu ochi albaştri ! M-am întrebat dacă aceşti tătari, care

[62] Sajen = unitate de măsură rusească, echivalentă cu 2,133 m.

[63] „De Baktchi-Saraï, je me rendis au village tatar de Korolez, pour faire l’ascension du Mangoup, rocher qui est séparé des autres, comme une île, et qui les domine. Au pied du Mangoup, s’étend une vallée dont le côté gauche est arrosé par le Belbek et son affluent; et le côté droit, par la rivière Noire [NOTE: Tchernaïa rèka]. Ce rocher s’élève à 210 sagènes au-dessus du niveau de la mer et à 130 au-dessus de la contrée environnante. Son sommet est couronné par un plateau de forme ronde d’un accès difficile, où l’on remarque encore quelques ruines de la ville forte de Mangoup-Kaleh. Bien que naturellement à peu près inabordable, elle était entourée de murailles. Il ne reste plus debout qu’une large porte, au milieu de ce qui subsiste d’un bâtiment assez élevé. De chaque côté de cette porte, se trouvent deux ouvertures qui ne peuvent guère être que des fenêtres. L’une d’elles est encore entourée de sculptures composées d’entrelacs” (Baron de Baye, *En Crimée*, Paris, 1907, p. 15).

[64] Templu de rugăciune al karaimilor.

contrastau în mod ciudat cu congenerii lor, în general foarte bruneți, nu erau ultimii reprezentanți ai goților. Hărțile geografice din Evul Mediu, de la aceea din anul 527, data venirii la tron a lui Iustinian, până la cele din secolul al XI-lea, poartă această mențiune: goți, sau chiar cea de Goția, în ceea ce privește peninsula Crimeea. Iar persistența acestui popor, în acest ținut tulburat de atâtea invazii succesive, a fost multă vreme obiectul preocupărilor mele arheologice. Cercetările mele în această ordine de idei au găsit confirmări prețioase în studiile etnografice cărora m-am consacrat de asemenea în Crimeea. Tătarii au desăvârşit cucerirea Crimeii pe la 1475, prin asediul şi luarea cetății Mangup-Kale. De atunci, numele goților şi acela al genovezilor au dispărut din regiune, dar este probabil că mulți tătari din Crimeea meridională nu sunt altceva decât descendenții goților, ai grecilor sau ai genovezilor convertiți la islamism”[65].

*

Ca orice loc a cărui istorie măreață s-a stins la un moment dat, Mangopul a pătruns pe tărâmul mitului. Cei care au rămas ori au venit să locuiască pe platou după cucerirea principatului de către turci au născocit şi răspândit legenda că acesta avea să reînvie dacă un prunc de sex masculin se va naşte între ruinele capitalei sale. În august 2001, postul BBC anunța că la Mangop s-a născut un băiețel, fiul uneia dintre familiile care, cu câțiva ani înainte, se stabiliseră în vechile grote şi adăposturi, în căutarea unei vieți

[65] „Il est malaisé d’attribuer une date à ces quelques vestiges, que l’on considère, sans preuves, comme appartenant à ce qui fut un palais des Khans. Il n’y a pas longtemps, on voyait à Mangoup-Kaleh les restes d’une église chrétienne, d’une mosquée tatare et d’une Kénessa karaïte. Mais cette ville n’a pas seulement connu comme habitants les représentants de ces trois éléments ethniques: chrétiens, tatars, karaïmes, elle a servi de refuge aux Goths qui se sont longtemps perpétués sur la côte méridionale de la Crimée, comme l’atteste le voyageur Bronevski, et Mangoup a été jusqu’au XVe siècle gouverné par des princes goths. Un désert remplace cet ancien habitat, habitat dont on peut se rendre compte de l’importance par le nombre prodigieux de tombeaux cachés sous le couvert des bois qui s’étendent depuis l’enceinte de la ville jusqu’au village Korolez. Et combien j’ai été frappé de rencontrer dans ce village des Tatars aux cheveux blonds, au teint blanc et aux yeux bleus. Je me demandais si ces Tatars, qui contrastaient étrangement avec leurs congénères généralement très bruns, n’étaient pas les derniers représentants des Goths ? Les cartes géographiques du moyen âge, depuis celle de l’année 527, date de l’avènement de Justinien, jusqu’à celles du XIe siècle, portent cette mention: Goths, ou même Gothie, en ce qui concerne la presqu’île de Crimée. Et la persistance de ce peuple, en cette contrée bouleversée par tant d’invasions successives, a longtemps été l’objet de mes préoccupations archéologiques. Mes recherches dans cet ordre d’idées ont trouvé des confirmations précieuses dans les études ethnographiques auxquelles j’ai été à même de me livrer en Crimée. Les Tatars achevèrent la conquête de la Crimée vers 1475, par le siège et la prise de Mangoup-Kaleh. Dès lors, le nom des Goths et celui des Génois disparaissent du pays, mais il est probable que bien des Tatars de la Crimée méridionale ne sont autres que des descendants de Goths, de Grecs ou de Génois convertis à l’islamisme” (Baron de Baye, *op. cit.*, p. 15–16).

departe de civilizație şi în armonie cu natura. Profeția nu s-a împlinit, însă, şi principatul de Theodoro n-a reînviat. Iubitorii de natură din grote nu aveau cum să întemeieze ceva durabil. De pe urma celor aproape 18 veacuri de istorie – încă atât de puțin cunoscută – au rămas mormane de ruine, cercetate astăzi cu migală de o mână de oameni devotați, care, în condiții deosebit de grele, se încăpățânează să smulgă pământului şi pietrelor orice mărturie, cât de mică, despre viața de altădată a Mangopului. Probabil că în aceasta constă, în fond, adevărata reînviere a „împărăției creştine" din Crimeea, cârmuită odinioară de familia Mariei Asanina Paleologhina, prințesa bizantină ajunsă doamnă a lui Ştefan cel Mare şi a Moldovei.

POSTFAȚĂ

În istoriografia noastră, monografiile închinate domnilor care au condus destinele româneşti în Evul Mediu nu lipsesc, fără a fi, totuşi, foarte numeroase. Doamnele, în schimb, nu par să fi preocupat în chip deosebit pe istoricii români, deşi, în lungul lor şir, sunt destule figuri remarcabile, care ar merita să li se consacre cercetări de mai mare cuprindere. Înfățișăm astăzi un asemenea exemplu, cu un subiect dintre cele mai dificile.

După ce am străbătut, cu toată atenția, cei 47 de ani ai domniei lui Ştefan cel Mare, am ajuns la concluzia că personajul-cheie din viața şi istoria acestui principe a fost cea de-a doua lui soție, Maria Asanina Paleologhina, cunoscută îndeobşte ca *Maria de Mangop*. Privită doar în lumina surselor directe, ea pare a fi o prezență foarte discretă în Moldova: numele ei nu apare în nici un document şi în nici o însemnare dedicatorie a vreunui obiect (carte, argintărie ori broderie) destinat unei biserici sau mănăstiri. Însă „discreția" aceasta ar putea avea o explicație. Maria Asanina Paleologhina a fost soția lui Ştefan în anii cei mai grei ai domniei acestuia, anii de început ai perioadei 1473–1486, pe care am definit-o prin sintagma *Marea politică*[1]. În această etapă, toată atenția şi toate eforturile domneşti în materie de ctitorii au fost concentrate doar asupra Mănăstirii Putna. Către acest aşezământ se vor fi îndreptat cu precădere şi darurile prințesei noastre. Marele incendiu din 1484 a făcut să dispară, însă, cea mai mare parte a odoarelor cu care mănăstirea fusese înzestrată până atunci. Din ceea ce s-a salvat ca printr-o minune, două broderii au putut fi atribuite acestei doamne, prin raportare la faimosul ei acoperământ de mormânt: un epitrahil şi o nebederniță. Beneficiară a vremurilor cu pace mai îndelungă şi mai stabilă, Maria Voichița – cea de-a treia şi ultima soție a lui Ştefan cel Mare – a ajuns, astfel, printr-un joc al soartei, doamna cea mai cunoscută, mai ales datorită reprezentărilor votive din biserici şi de pe broderii. Pe de altă parte, însă, prin acelaşi joc al soartei, Mănăstirea Putna a devenit depozitarul unic al puținelor lucruri rămase de la ultimul vlăstar al dinastiei care a cârmuit, cândva, un stat caracterizat drept „o împărăție creştină". Nu poți să nu vezi voia Domnului în întâmplarea care a făcut ca, în locul de baştină al doamnei Maria, praful şi pulberea să se aleagă de toate palatele, şi bisericile, şi

[1] Cf. Ştefan S. Gorovei, Maria Magdalena Székely, ***Princeps omni laude maior.*** *O istorie a lui Ştefan cel Mare*, carte tipărită cu binecuvântarea Înalt Prea Sfințitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei şi Rădăuților, Sfânta Mănăstire Putna, 2005.

mormintele principilor din această dinastie, în timp ce odrasla măritată la mare depărtare, într-o țară de la marginile fostului Imperiu Bizantin, să aibă şi astăzi, întreg şi neprofanat, mormântul cu învelitoarea lui împărătească.

Gândul de a scrie o carte despre Maria Asanina Paleologhina este mai vechi, interesul pentru acest personaj purtându-l pe unul dintre autori chiar şi către o ipoteză eronată[2]. Un stagiu de documentare în Grecia (noiembrie 2000 – mai 2001), oferit de Fundația „Alexander S. Onassis", a permis acumularea acelei cantități de informații care să îngăduie redeschiderea dosarului. În perspectiva anului comemorativ 2004, o bună parte a materialului adunat până atunci a fost valorificată în comunicări şi studii, dar – cum se întâmplă de obicei – fiecare dintre acestea a deschis alte perspective şi a îndemnat la alte căutări.

O călătorie în Crimeea ne-a apărut ca o necesitate absolută, pentru a vedea pe viu locuri şi, eventual, obiecte cunoscute numai din ceea ce văzuseră ochii altora. Abia după ce am fost noi înşine la Mangop, apoi la Chersones, Cembalo (Balaklava), Aluston (Alushta), Gorzuvitae (Gurzuf), la cetatea Soldaia (Sudak) – „l'une des plus imposantes qui aient été conservées de l'époque médiévale", cum scria G. I. Brătianu, care o văzuse în zile de război, la începutul lunii august 1942[3] – şi la Caffa (Feodosia), am căpătat o altă viziune, veridică şi plină de viață, a lumii din care venea soția domnului Moldovei şi am simțit că ne-am putea încumeta să adunăm, în sfârşit, între copertele unei cărți, rezultatele cercetărilor, reflecțiilor şi lecturilor noastre. Această călătorie a condus şi la o adevărată „deschidere a ochilor" (dacă ne este permisă această formulă) asupra unor realități imperceptibile doar prin citirea de studii şi documente. Pe de o parte, am putut înțelege ce a însemnat, în realitate, principatul de Theodoro pentru istoria politicii pontice a veacului al XV-lea (şi, implicit, înaltele ținte întrezărite cu clarviziune şi urmărite cu fermitate şi îndrăzneală de Ştefan cel Mare). Pe de altă parte, însăşi istoria anilor 1475–1476 ne-a apărut în altă lumină: Moldova lui Ştefan rămânea în picioare, întreagă, apărată de cetățile ei de la hotare şi din interior, după ce formidabilele fortificații din Crimeea nu fuseseră în stare să reziste atacului nimicitor al oştilor lui Mehmed al II-lea.

Cu binecuvântarea Înalt Prea Sfințitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei şi Rădăuților, călătoria în Crimeea – expediție ştiințifică în toată puterea cuvântului – s-a realizat din îndemnul şi cu ajutorul Părintelui Arhimandrit Melchisedec, Starețul Sfintei Mănăstiri Putna. În vechiul nostru prieten, domnul Silviu Tabac, am găsit un călăuz grijuliu şi un interpret atent pe

[2] V. *supra*, *Maria Asanina Paleologhina, doamna Moldovlahiei*.
[3] G. I. Brătianu, *Notes sur un voyage en Crimée*, în **RHSEE**, XIX, 1942, 1, p. 178.

drumurile grele dintr-o țară necunoscută. În cursul expediției, hotărâtoare a fost vizita la Mangop, înlesnită de profesorul Alexander G. Gertsen – veritabil patron al săpăturilor arheologice de acolo, nou „knjaz Mangupski", cum îi spun colaboratorii cei mai apropiați – și de doamna Tatiana Yashaeva. Sus, pe platou, pustietatea de piatră, îmblânzită doar de priveliștea extraordinară – remarcată, de altminteri, de toți vechii călători –, capătă valențele unei surse istorice unice, așa încât nu poți să nu subscrii cuvintele aceluiași G. I. Brătianu: „On comprend mieux, du haut de cette place forte presque inaccessible, dans un dédale de vallées étroites et rocheuses, comment cette seigneurie locale a pu maintenir si longtemps une indépendance de fait, jusqu'au moment où elle fut appelée à une intervention plus active dans la politique générale de la Crimée"[4]. Peisajul (factorul geografic, în general) ți se relevă ca un izvor istoric, de neînlocuit, uneori, pentru descifrarea nuanțată a trecutului. În același timp, în ciuda tristeții copleșitoare a locului, nu poți să nu te pleci în fața amintirii acelor oameni, așa de puțin cunoscuți, care au ridicat pe un vârf de munte acest „monument de leur opulence, de leur talent et de leur audace"[5].

Surprize ne-a oferit, deopotrivă, și vizita la Bahcisarai, la palatul hanilor. O altă formă de civilizație – familiară, de altminteri, strămoșilor noștri din veacurile al XVI-lea – al XVIII-lea – te întâmpină în acel loc, plin de lucruri minunate, dintre care cel mai cunoscut este, desigur, fântâna lacrimilor, cântată de Pușkin. Dar adevăratele comori neștiute sunt adăpostite într-o vastă încăpere din subsolul palatului: nenumărate cutii cu obiecte găsite în săpăturile arheologice desfășurate de-a lungul anilor la Mangop, fragmente de piatră și de marmură, cu sculpturi și inscripții, mai vechi sau mai noi. Ghid amabil și binevoitor între aceste antichități l-am avut pe domnul Serghei Karlov.

În cimitirul de la Bahcisarai, am căutat zădarnic mormintele celor doi hani cu care Ștefan cel Mare a avut relații când prietenoase, când ostile: Hadji Ghirai și Mengli Ghirai. Explicația ne-a pus pe un alt drum: cei doi, tată și fiu, au un mausoleu al lor, de o frumusețe pe care nu o poate ascunde starea proastă în care se află astăzi. Cu ochii minții, poți reconstitui ușor eleganța și strălucirea de altă dată a monumentului, situat în apropierea unei mănăstiri, despre care ni s-a spus că s-a bucurat de ocrotirea cu totul specială a hanilor tătari. Decorurile sculptate în piatră nu sunt altele decât acelea aflate și la Mangop, și la Soldaia, și – dovadă a legăturilor foarte vii din veacul al XV-lea – la biserica familiei lui

[4] Idem, *La mer Noire. Des origines à la conquête ottomane*, München, 1969, p. 305; idem, *Marea Neagră. De la origini până la cucerirea otomană*, ediția a II-a, traducere de Michaela Spinei, ediție îngrijită, studiu introductiv, note și bibliografie de Victor Spinei, Iași, 1999, p. 412.

[5] E.–D. Clarke, *Voyages en Russie, en Tartarie et en Turquie*, II, Paris, 1812, p. 193; v. *supra*, *Istoria de după istorie*.

Şendrea, cumnatul lui Ştefan, de la Dolheşti.

Cu tot materialul documentar existent, o biografie propriu-zisă a Mariei de Mangop nu se poate, totuşi, scrie, decât, poate, de scriitori meşteri în exploatarea fanteziilor proprii – bogate, fără îndoială, dar lipsite de orice fundament istoric. Într-un domeniu în care nu se ştie mai nimic, am urmat îndemnul Evanghelistului – „adunați fărâmiturile ce au rămas, ca să nu se piardă ceva" (Ioan 6, 12) – şi am scormonit respectivul material până la ceea ce ni s-a părut a fi ultima limită accesibilă. Ne-am străduit să nu omitem nici un amănunt, nici o sugestie, nici o analogie, nici o ipoteză care ar putea fi de folos în cercetări viitoare.

Unele dintre textele care alcătuiesc volumul de față au fost deja publicate, unele au fost doar prezentate sub formă de comunicări la reuniuni ştiinţifice, iar altele sunt inedite. Astfel, *„Maria Asanina Paleologhina, doamna Moldovlahiei"* a fost publicat, sub chiar acest titlu, în **SMIM**, XXII, 2004, p. 9–50. *Mormântul de la Putna şi acoperământul său* este un fragment dintr-un studiu mai întins, *Mănăstirea Putna – loc de memorie*, apărut în **SMIM**, XXII, 2004, p. 73–99, şi, într-o formă mai dezvoltată şi cu mai multe ilustrații, în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Atlet al credinței creştine*, carte tipărită cu binecuvântarea Înalt Prea Sfinţitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei şi Rădăuților, Sfânta Mănăstire Putna, 2004, p. 37–70. *Însemnele imperiale ale doamnei Maria* este o reluare a studiului publicat sub titlul *Însemnele imperiale ale doamnei Maria Asanina Paleologhina*, în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Atlet al credinței creştine*, p. 81–112. În sfârşit, capitolul *Rudenii bizantine ale doamnei Maria* reproduce comunicarea prezentată în şedința din 11 aprilie 2006 a Filialei Iaşi a Comisiei Naționale de Heraldică, Genealogie şi Sigilografie, iar *Principatul de Theodoro şi Moldova lui Ştefan cel Mare* înmănunchează textele unor comunicări susținute cu prilejul *Zilelor Universității „Alexandru Ioan Cuza"* (Iaşi, 28 octombrie 2005) şi în cadrul *Programului Europa Centrală, Țările Române şi spațiul pontic* (Institutul de Istorie „N. Iorga", Bucureşti 28 noiembrie 2005). Observațiile finale, adăugate în vederea tipăririi acestui ultim text, vor fi folositoare, poate, pentru o reluare a problematicii într-un cadru cronologic mai amplu.

În adunarea informației de tot felul, am avut ajutorul celor cărora le exprimăm aici toată recunoştința: Părintele Arhimandrit Melchisedec, doamnele Rodica Popovici, Vera Tchentsova şi Tatiana Yashaeva, precum şi domnii Ivan Biliarsky, Ion M. Cantacuzino, Ovidiu Cristea, Alexander G. Gertsen, Florin Marinescu şi regretatul Dr. Claudius von Teutul.

Sursele ilustrațiilor sunt indicate în capitolul de bibliografie; în absența oricărei precizări, se subînțelege preluarea din arhiva Centrului de Cercetare şi Documentare „Ştefan cel Mare" al Sfintei Mănăstiri Putna.

Ca şi altădată, obştea monahală putneană ne-a fost necontenit alături, cu aceeaşi discretă înțelegere, bunăvoință şi răbdare. Gândurile şi dorințele noastre în materie de prezentare grafică au căpătat formă, într-o primă etapă, datorită Părintelui Ierodiacon Anastasie şi Părinților Iachint şi Timotei de la Mănăstirea Putna şi, în faza finală, datorită domnului Alexandru Pînzar de la Editura „Muşatinii".

Mărturisim cu emoție bucuria de a constata că efortul nostru a stârnit interes şi a condus, pe nesimțite, la închegarea unei solidarități care adună, laolaltă, colegi şi prieteni din mai multe țări, obşte monahală şi obşte istorică, o mănăstire care înseamnă istorie şi o editură care şi-a ales un nume predestinat cărții de istorie românească. La capătul drumului, mulțumirile noastre se îndreaptă către toți.

Împlinind făgăduința, nădăjduim că informațiile, ipotezele şi sugestiile adunate în paginile acestei cărți se vor vădi folositoare atât celor care vor dori să afle câte ceva despre doamna Maria, cât şi celor care vor năzui să găsească mai multe despre ea.

Mănăstirea Putna
Duminică, 18 iunie 2006

ABREVIERI

ABSA = The Annual of the British School of Athens
AI = Archaeologia Iugoslavica
AIIAI = Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie „A. D. Xenopol", Iaşi
AIIX = Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol", Iaşi
AOASH = Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae
AP = Analele Putnei
AR = Arhiva Românească
ArhGen = Arhiva Genealogică
ARMSI = Academia Română. Memoriile Secţiunii Istorice
BB = Byzantino-bulgarica
BBRF = Buletinul Bibliotecii Române din Freiburg
BCH = Bulletin de Correspondance Hellénique
BCMI = Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice
BMI = Buletinul Monumentelor Istorice
BNJ = Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher
BS = Balkan Studies
Bsl = Byzantinoslavica
BZ = Byzantinische Zeitschrift
CA = Cahiers Archéologiques
CC = Codrul Cosminului
CI = Cercetări Istorice
CMRS = Cahiers du Monde Russe et Soviétique
CNA = Cronica Numismatică şi Arheologică
DOP = Dumbarton Oaks Papers
EH = Études Historiques
EO = Échos d'Orient
FR = Felix Ravenna
GOTR = The Greek Orthodox Theological Review
HUS = Harvard Ukrainian Studies
IN = Ioan Neculce. Buletinul Muzeului Municipal Iaşi
JGO = Jahrbücher für Geschichte Osteuropas
JÖB = Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik
MCA = Materiale şi Cercetări Arheologice
MI = Magazin Istoric
MMS = Mitropolia Moldovei şi Sucevei
MS = Macedonian Studies
OCP = Orientalia Christiana Periodica
RA = Revista Arhivelor
REB = Revue des Études Byzantines
RER = Revue des Études Roumaines
RESEE = Revue des Études Sud-Est Européennes
RH = Revue Historique

RHSEE = Revue Historique du Sud-Est Européen
RI = Revista Istorică
RIAF = Revista pentru Istorie, Arheologie şi Filologie
RIS = Revista de Istorie Socială
RM = Revista Muzeelor
RMM = Revista Muzeelor şi Monumentelor
RQ = Römische Quartalschrift
RSBS = Rivista di Studi Bizantini e Slavi
Rsl = Romanoslavica
SBN = Studi Bizantini e Neoellenici
SCIA = Studii şi Cercetări de Istoria Artei
SK = Seminarium Kondakovianum
SMIM = Studii şi Materiale de Istorie Medie
TM = Travaux et Mémoires
UBHJ = University of Birmingham Historical Journal

BIBLIOGRAFIE

A

Regine ABEGG, *Gothic Sculpture in Spain and Portugal*, în volumul *The Art of Gothic. Architecture, Sculpture, Painting*.

Académie des Inscriptions & Belles Lettres, *Comptes rendus des séances de l'année 1923*, Paris, 1923.

Actes de Dionysiou, éd. Nicolas Oikonomidès, Paris, 1968.

Actes de Lavra, III (1329–1500), éd. Paul Lemerle, André Guillou, Nicolas Svoronos, Denise Papachryssanthou, Paris, 1979.

Actes du Pantocrator, éd. Vassiliki Kravari, Paris, 1991.

Aldo AGOSTO, *Nuovi reperti archivistici genovesi dell'„Officium provisionis Romanie" sulla guerra di Cembalo (1434)*, în **BB**, VII, 1981.

Hélène AHRWEILER, *L'Empire byzantin*, în volumul *Le concept d'Empire*, sous la direction de Maurice Duverger, Paris, 1980.

A. I. AIBABIN, *Города и степи Крыма в XIII–XIV вв. По археологическим свидетельствам*, în „Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии", X, 2003.

Idem, *Основные этапы истории городища Эски-Кермен*, în „Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии", II, 1991.

Elena AIBABINA, *Декоративная каменная резьба Каффы, XIV–XVIII вв.*, Simferopol, 2001.

Gabriella AIRALDI, *Studi e documenti su Genova e l'Oltremare*, Genova, 1974.

Gustave ALEF, *The Adoption of the Muscovite Two-Headed Eagle: A Discordant View*, în „Speculum", XLI, 1966, 1.

Idem, *Diaspora Greeks in Moscow*, în „Byzantine Studies / Études Byzantines", 6, 1979, 1–2.

Idem, *The Origins of Muscovite Autocracy. The Age of Ivan III*, Berlin, 1986.

N. A. ALEKSEENKO, *Un tourmarque de Gothie sur un sceau inédit de Cherson*, în **REB**, 54, 1996.

Blaga ALEKSOVA, *Où est enterrée Marie Paléologue ? À propos de la découverte faite dans une tombe*, în **AI**, III, 1959.

James Edward ALEXANDER, *Travels to the Seat of War in the East, Through Russia and the Crimea in 1829*, 2 volume, Londra, 1830 (ediție nouă, Naval and Military Press, 2003).

Ştefan ANDREESCU, *Alianțe dinastice ale domnilor Țării Româneşti (secolele XIV–XVI)*, în *Românii în istoria universală*, II, 1, coordonatori I. Agrigoroaiei, Gh. Buzatu, V. Cristian, Iaşi, 1987.

Idem, *Alte acte genoveze cu privire la expediția lui Carlo Lomellino în Marea Neagră (1434)*, în idem, *Izvoare noi cu privire la istoria Mării Negre*.

Idem, *Caffa, hanul crâmlean Hadji Ghirai şi Moldova: noi ştiri dintr-un act genovez*, în idem, *Izvoare noi cu privire la istoria Mării Negre*.

Idem, *Crimeea în viziunea observatorilor occidentali în secolele XVII şi XVIII*, în volumul *Închinare lui Petre Ş. Năsturel la 80 de ani*; reluat în idem, *Izvoare noi cu privire la istoria Mării Negre*.

Idem, *Date noi despre „Teodorcha de Telicha”*, în volumul *Prinos lui Petre Diaconu la 80 de ani*, îngrijit de Ionel Cândea, Valeriu Sîrbu, Marian Neagu, Brăila, 2004; reluat în idem, *Izvoare noi cu privire la istoria Mării Negre*.

Idem, *Din istoria Mării Negre. Genovezi, români şi tătari în spaţiul pontic în secolele XIV–XVII*, Bucureşti, 2001.

Idem, *Izvoare noi cu privire la istoria Mării Negre*, Bucureşti, 2005.

Idem, *Note despre Cetatea Albă*, în **SMIM**, XVIII, 2000; reluat în idem, *Din istoria Mării Negre. Genovezi, români şi tătari în spaţiul pontic în secolele XIV–XVII*.

Idem, *O icoană dispărută şi un titlu domnesc*, în **RI**, XI, 2000, 1–2; reluat în idem, *Perspective medievale*, Bucureşti, 2002.

Idem, *Politica pontică a Moldovei: Ştefan cel Mare şi castelul „Illice”*, în **RI**, VII, 1996, 7–8 (= *Moldavia's Pontic Policy: Stephen the Great and „Illice” Castle*, în „Il Mar Nero”, III, 1997–1998); reluat în idem, *Din istoria Mării Negre. Genovezi, români şi tătari în spaţiul pontic în secolele XIV–XVII*.

Idem, *Reacţii contra dominaţiei otomane asupra Mării Negre în prima jumătate a secolului al XVII-lea: alianţa între cazaci şi tătari*, în **SMIM**, XIX, 2001.

Idem, *Ştefan cel Mare al Moldovei şi Zaccaria Ghizolfi, seniorul din Matrega. Câteva note despre relaţiile lor*, în **AP**, I, 2005, 1; reluat în idem, *Izvoare noi cu privire la istoria Mării Negre*.

Idem, *Ultima fază a raporturilor dintre Moldova şi Genova*, în idem, *Din istoria Mării Negre. Genovezi, români şi tătari în spaţiul pontic în secolele XIV–XVII*.

Idem, *Un act genovez din 1453 sau despre limitele metodei cantitative*, în **SMIM**, XXI, 2003; reluat în idem, *Izvoare noi cu privire la istoria Mării Negre*.

Idem, *Un om de afaceri român în spaţiul pontic la mijlocul veacului al XV-lea: „Teodorcha de Telicha”*, în **SMIM**, XVI, 1998; reluat în idem, *Din istoria Mării Negre. Genovezi, români şi tătari în spaţiul pontic în secolele XIV–XVII*.

Pascal ANDROUDIS, *Origines et symbolique de l'aigle bicéphale des Turcs Seldjoukides et Artuqides de l'Asie Mineure (Anatolie)*, în „Buzantiak£”, 19, 1999.

The Annual Register or a View of the History, Politics, and Literature for the Year 1786, Londra, 1788.

Археологические исследования средневекового Крыма, Kiev, 1968.

Philippe ARIÈS, *L'homme devant la mort*, I. *Le temps des gisants*, Paris, 1977 (ediţia românească, *Omul în faţa morţii*, I. *Vremea gisanţilor*, traducere şi note de Andrei Niculescu, Bucureşti, 1996).

T. B. ARMSTRONG, *Journal of Travels in the Seat of War, During the Last Two Campaigns of Russia and Turkey…*, Londra, 1831.

L'art byzantin, art européen, Exposition du Conseil de l'Europe, Palais du Zappeion, Atena, 1964.

Art et société à Byzance sous les Paléologues. Actes du colloque organisé par l'Association Internationale des Études Byzantines à Venise en septembre 1968, Veneţia, 1971.

The Art of Gothic. Architecture, Sculpture, Painting, Edited by Rolf Toman, Photography by Achim Bednorz, Köln, 1998.

Catherine ASDRACHA, *Inscriptions byzantines de la Thrace orientale et de l'île d'Imbros (XIIe – XVe siècles). Présentation et commentaire historique*, în „'ArcaiologikÕn Delt…on”, 43, 1988.

Eadem, *Les prétentions politiques de Palamède Gattilusio (1409–1455), seigneur d'Ainos, d'Imbros et de Samothrace*, în volumul *Oriente e Occidente tra Medioevo ed Età Moderna. Studi in onore di Geo Pistarino*, a cura di Laura Balletto, I, Genova, 1997.

Eadem, Ch. BAKIRTZIS, *Inscriptions byzantines de Thrace (VIIIe – XVe siècles). Edition et commentaire historique*, în „'ArcaiologikÕn Delt…on", 35, 1980.

Fred ASTREN, *Karaite Judaism and Historical Understanding*, Columbia, 2004.

Atlas istoric al oraşelor din România, seria A. Moldova, fascicula 1, *Suceava*, text: Victoria Paraschiva Batariuc, Teodor Octavian Gheorghiu, Dan Dumitru Iacob, Mircea D. Matei (coord.); hărți: Simona Bondor; traducere: Sigrid Pinter, Winfried Ziegler, Bucureşti, 2005.

M.-F. AUZÉPY, *Gothie et Crimée de 750 à 830 dans les sources ecclésiastiques et monastiques grecques*, în „Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии", VII, 2000.

B

Gordana BABIĆ, *Богородичин Акатист*, în volumul *Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије*.

Franz BABINGER, *Maometto il Conquistatore e il suo tempo*, Roma, 1957.

Ch. BAKIRTZIS, *Didymoteichon: Un centre de céramique post-byzantine*, în **BS**, 21, 1980.

Idem, *Trois inscriptions de Kastro (Thasos)*, în **BCH**, Supplément V, *Thasiaca*, Atena, 1979.

Idem *Buzantin¦ tzoukalol£ghna*, Salonic, 1984.

Michel BALARD, *Byzance et les régions septentrionales de la mer Noire (XIIIe – XVe siècles)*, în **RH**, an. 116, tome CCLXXXVIII/1, 1992.

Idem, *Gênes et la mer Noire (XIIIe – XVe siècle)*, în **RH**, an. 107, tome CCLXX, 1983.

Idem, *The Greeks of Crimea under Genoese Rule in the XIVth and XVth Centuries*, în **DOP**, 49, 1995.

Idem, *Pouvoir et argent à Caffa au XVe siècle*, în volumul ***EUYUCIA***. *Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler*, I.

Idem, *La Romanie génoise (XIIe – début du XVe siècles)*, Roma–Genova, 1978.

G. BALŞ, *Bisericile lui Ştefan cel Mare*, Bucureşti, 1926.

Idem, *Chenarele ferestrelor bisericii din Dolheştii Mari*, în **BCMI**, XXII, 1929, 62.

Idem, *Influences arméniennes et géorgiennes sur l'architecture roumaine*, Communication faite au IIIe Congrès des Études Byzantines, Athènes, 1931, Vălenii de Munte, 1931.

Idem, *Sfântul Munte*, în **BCMI**, VI, 1913.

Jurgis BALTRUŠAITIS, *Metamorfozele goticului*, traducere de Paul Teodorescu, prefață de Dan Grigorescu, București, 1978.

N. I. BARMINA, *Мангупская базилика*, în „Античная Древность и Средние Века", 10, 1973.

Eadem, *Мангупская базилика в свете некоторых проблем крымского средневековья*, în *Византия и средневековый Крым*, Simferopol, 1995 („Античная Древность И Средние Века", 27).

Hratch BARTIKIAN, *Les Gaurades à travers les sources arméniennes*, în volumul *L'Arménie et Byzance. Histoire et culture*, Paris, 1996.

Idem, *`H buzantin» aristokratik» o„kogšneia tîn Gaur£dwn (Gabr£dwn). `Istorik», proswpografik» kaˆ genealogik» monograf…a*, Atena, 1993.

Idem, *O vizantijskoj aristokratičeskoj semje Gavras (Gaur©j, Gabr©j)*, în „Istoriko-Filologičeski Žurnal", Erevan, 1987–1988.

Paraschiva-Victoria BATARIUC, *Cetatea de scaun a Sucevei. Monografie*, Suceava, 2004.

Kurt BAUCH, *Das mittelalterliche Grabbild. Figürliche Grabmäler des 11. bis 15. Jahrhunderts in Europa*, Berlin–New York, 1976.

J. de BAYE, *En Crimée*, Paris, 1907.

Idem, *Les Goths de Crimée*, Paris, 1907, extras din „Mémoires de la Société des Antiquaires de France", septième série, tom. LXVI, 1906.

K. V. BAZILEVICI, *Politica externă a statului centralizat rus în a doua jumătate a secolului al XV-lea*, Bucureşti, 1955.

N. BĂNESCU, *Contribution à l'histoire de la seigneurie de Théodoro-Mangoup en Crimée*, în **BZ**, 35, 1935, 1.

Idem, *Maurocastrum – Mo(n)castro – Cetatea Albă*, în **ARMSI**, s. III, tom. XXII, 1939–1940.

Idem, *Peut-on identifier le* ***Zamblacus*** *des documents ragusains ?*, în volumul *Mélanges Charles Diehl*, I. *Histoire*, Paris, 1930.

Idem, Recenzie la A. A. Vasiliev, *The Goths in the Crimea…*, în **BZ**, 37, 1937.

Idem, *Vechi legături ale ţărilor noastre cu genovezii*, în volumul *Închinare lui N. Iorga cu prilejul împlinirii vârstei de 60 de ani*, Cluj, 1931.

Guillaume Le Vasseur de BEAUPLAN, *Description d'Ukranie…*, Rouen, 1660 (idem, *La description d'Ukranie*, édition annotée par Dennis F. Essar et Andrew B. Pernal, Ottawa, 1990; idem, *A Description of Ukraine*, Translated with commentary by Andrew B. Pernal, Dennis F. Essar, Harvard University Press, 1993; idem, *Description d'Ukranie*, introduction et notes de Iaroslav Lebedynsky, Paris, 2002).

Johann Christoph BECMANN, *Historia Orbis Terrarum, Geographica et Civilis*, Frankfurt–Leipzig, 1698.

Nikos A. BEES, *T£ ceirÒgrafa tîn Meteèrwn*, I, Atena, 1967.

Idem, *Zum Thema der Darstellung des zweiköpfigen Adlers bei den Byzantinern*, în „Repertorium für Kunstwissenschaft", XXXV, 1912.

Hans BELTING, *Die Auftraggeber der spätbyzantinischen Bildhandschrift*, în volumul *Art et société à Byzance sous les Paléologues. Actes du colloque organisé par l'Association Internationale des Études Byzantines à Venise en septembre 1968*.

Idem, *Bild und Kult. Eine Geschichte des Bildes vor dem Zeitalter der Kunst*, München, 1990.

Idem, *Das illuminierte Buch in der spätbyzantinischen Gesellschaft*, Heidelberg, 1970.

S. BENDALL, P. J. DONALD, *The Later Palaeologan Coinage, 1282–1453*, Bristol, 1979.

Mihnea BERINDEI, *La Porte Ottomane face aux Cosaques Zaporogues*, în **HUS**, I, 1977, 3.

Tommaso BERTELÈ, *Numismatique byzantine*, édition française mise à jour et augmentée de planches par Cécile Morrisson, Wetteren, 1978.

A. BERTHIER-DELAGARDE, *Каламита и Феодоро*, în „Известия Таврической Ученой Архивной Коммиссии", 55, 1918.

Bessarione e l'Umanesimo. Catalogo della mostra, a cura di Gianfranco Fiaccadori, Napoli, 1994.

Sergio BETTINI, *Venedig, die* ***Pala d'Oro*** *und Konstantinopel*, în volumul *Der Schatz von San Marco in Venedig*.

Stéphane BINON, *Les origines légendaires et l'histoire de Xéropotamou et de Saint-Paul de l'Athos*, Louvain, 1942.

Damian P. BOGDAN, *„Letopiseţul de la Bistriţa", la plus ancienne des chroniques roumaines. Sa langue*, în **RESEE**, 6, 1968, 3.

Idem, *Mangupul în lumina unor noi cercetări*, extras din **AR**, V, 1940.

Idem, *Pomelnicul de la Bistrița și rudeniile de la Kiev și de la Moscova ale lui Ștefan cel Mare*, în **ARMSI**, s. III, tom. XXII, 1940.

I. BOGDAN, *Inscripțiile de la Cetatea Albă și stăpânirea Moldovei asupra ei*, în **ARMSI**, s. II, tom. XXX, 1907–1908.

Alexandru V. BOLDUR, *Ștefan cel Mare, voievod al Moldovei (1457–1504). Studiu de istorie socială și politică*, Madrid, 1970 (ediția a II-a, revăzută și adăugită de către autor, îngrijită de Cătălina Chelcu și Marius Chelcu, Iași, 2004).

Alain BOUREAU, *L'aigle. Chronique politique d'un emblème*, Paris, 1985.

Idem, *Kantorowicz et **Christus-Fiscus**: la métaphore comme sujet de l'histoire*, în Daniel S. Milo, Alain Boureau, avec Hervé Le Bras, Paul-André Rosental, Aline Rousselle, Christian Jouhaud, Min Soo Kang, *Alter histoire. Essais d'histoire expérimentale*, Paris, 1991.

Idem, *Le simple corps du roi. L'impossible sacralité des souverains français, XVe – XVIIIe siècle*, Paris, 1988.

Ivan BOŽILOV, *Фамилията на Асеневци (1186–1460). Генеалогия и просопография*, Sofia, 1985 (ediția a II-a, anastatică, Sofia, 1994).

F. A. BRAUN, *Die letzten Schicksale der Krimgoten*, St. Petersburg, 1890.

G. I. BRĂTIANU, *Deux études historiques*. I. *Encore la ville fantôme: une mention de Vicina au XVIe siècle*; II. *Demetrius Princeps Tartarorum (Ca. 1360–1380)*, în **RER**, IX–X, 1965.

Idem, *Marea Neagră. De la origini până la cucerirea otomană*, ediția a II-a, traducere de Michaela Spinei, ediție îngrijită, studiu introductiv, note și bibliografie de Victor Spinei, Iași, 1999.

Idem, *La mer Noire. Des origines à la conquête ottomane*, München, 1969.

Idem, *Notes sur un voyage en Crimée*, în **RHSEE**, XIX, 1942, 1.

Idem, *Une nouvelle interprétation du nom de la Dobroudja*, în **RER**, XVII–XVIII, 1993.

Idem, *Vicina*, II. *Nouvelles recherches sur l'histoire et la toponymie médiévales du littoral roumain de la mer Noire. À propos des „Miscellanies" de M. J. Bromberg*, în **RESEE**, XIX, 1942, 1.

Louis BRÉHIER, *La sculpture et les arts mineurs byzantins*, Paris, 1936.

J. BROMBERG, *Du nouveau sur les princes de Theodoro-Mangoup en Gothie criméenne*, în „*Byzantina Metabyzantina.* A Journal of Byzantine and Modern Greek Studies", I, 1946, Part 1 (Dedicated to the Belgian School of Byzantinology Represented by Henri Grégoire and Ernest Honigmann), New York, 1946.

*Martini BRONIOVII, de Biezdzfedea, bis in Tartariam nomine Stephani Primi Poloniae regis legati, **Tartariae Descriptio***, Coloniae Agripinnae, 1595.

Lawrence M. BRYANT, *La cérémonie de l'entrée à Paris au Moyen Âge*, în „Annales ESC", 1986, 3.

Idem, *The King and the City in the Parisian Royal Entry Ceremony: Politics, Ritual, and Art in the Renaissance*, Geneva, 1986.

A. BRYER, *A Byzantine Family: The Gabrades, c. 979 – c. 1653*, în **UBHJ**, XII, 1970–1971, 2.

Idem, *The Empire of Trebizond and the Pontos*, Londra, 1980.

Idem, *Greeks and Türkmens: The Pontic Exception*, în **DOP**, 29, 1975.

Idem, St. FASSOULAKIS, D. M. NICOL, *A Byzantine Family: The Gabrades. An Additional Note*, în **Bsl**, 36, 1975, 1.

Hugo BUCHTAL, *A Greek New Testament Manuscript in the Escorial Library. Its Miniatures and Its Binding*, în volumul *Byzanz und der Westen. Studien zur Kunst des europäischen Mittelalters*, Herausgegeben von Irmgard Hutter, Viena, 1984.

Idem, *Illuminations from an Early Palaeologan Scriptorium*, în **JÖB**, 21, 1972.

Idem, Hans BELTING, *Patronage in Thirteenth-Century Constantinople. An Atelier of Late Byzantine Book Illumination and Calligraphy*, Dumbarton Oaks, 1978.

Byzance. L'art byzantin dans les collections publiques françaises, Paris, 1992.

The Byzantine Aristocracy. IX to XIII Centuries, Edited by Michael Angold, Oxford, 1984.

The Byzantine Legacy in Eastern Europe, Edited by Lowell Clucas, New York, 1988.

Byzantium. Treasures of Byzantine Art and Culture from British Collections, Edited by David Buckton, Londra, 1994.

C

Claude CAHEN, *Une famille byzantine au service des Seldjukides d'Asie Mineure*, în volumul ***Polychronion.*** *Festschrift Franz Dölger zum 75. Geburtstag*.

Paul CANART, Vittorio PERI, *Sussidi bibliografici per i manoscritti greci della Biblioteca Vaticana*, Vatican, 1970.

Petru CARAMAN, *Cum nu trebuiesc editate vechile manuscrise slavo-române*, în **RIS**, I, 1996, şi II–III, 1997–1998.

Antonio CARILE, *Manuele Nothos Paleologo. Nota prosopographica*, în „*Thesaurismata*. Bolletino del'Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini", 12, 1975.

[Gabriel de CASTELNAU], *Essai sur l'histoire ancienne et moderne de la nouvelle Russie*, tome 3, Paris, 1820.

Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, Edited by Alfred R. Bellinger and Philip Grierson, vol. IV. Alexius I to Michael VIII, 1081–1261, by Michael F. Hendy, Part 2. The Emperors of Nicaea and Their Contemporaries (1204–1261), Washington, D. C., 1999.

Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, Edited by Alfred R. Bellinger and Philip Grierson, vol. V. Michael VIII to Constantine XI, 1258–1453, by Philip Grierson, Part I. Introduction, Appendices and Bibliography, Washington, D. C., 1999.

Matei CAZACU, *À propos de l'expansion polono-lituanienne au nord de la mer Noire aux XIVe – XVe siècles. Czarnigrad, la „Cité Noire" de l'embouchure du Dniestr*, în volumul *Passé turco-tatar, présent soviétique. Études offertes à Alexandre Bennigsen*, Paris, 1986.

Idem, *Les parentés byzantines et ottomanes de l'historien Laonikos Chalkokondyle (c. 1423 – c. 1470)*, în „Turcica", XVI, 1984.

Idem, *I rapporti tra la Repubblica di Venezia e Moldova all'inizio del Quattrocento*, în volumul *Dall'Adriatico al Mar Nero: Veneziani e Romeni, tracciati di storie comuni*, a cura di Grigore Arbore Popescu, Roma, 2003.

Idem, *Stratégies matrimoniales et politiques des Cantacuzène de la Turcocratie (XVe – XVIe siècles)*, în **RER**, XIX–XX, 1995–1996.

Idem, *Venise et la Moldavie au début du XVe siècle*, în **SMIM**, XXI, 2003.

Ce spun cronicarii străini despre Ştefan cel Mare, traduceri de N. Orghidan, Craiova, 1915, p. 15; reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*.

Igor CERETEU, *Biserici şi mănăstiri din Moldova (secolul al XIV-lea şi prima jumătate a secolului al XV-lea)*, Brăila, 2004.

Dan CERNOVODEANU, *Contributions à l'étude de l'héraldique byzantine et post-byzantine*, în **JÖB**, 32/2, 1982.

Idem, *Contributions à l'étude des origines lointaines de l'héraldique (Moyen Orient) et son développement du XIIe au XVe siècles à Byzance et dans le Sud-Est européen*, în volumul

Genealogica & Heraldica. Report of the 14th International Congress of Genealogical and Heraldic Sciences in Copenhagen, 25–29 August 1980, Copenhaga, 1982.

Idem, *Contribuțiuni la studiul heraldicii bizantine între secolele XII şi XV*, în **BBRF**, VIII (XII), 1980–1981.

Laonic CHALCOCONDIL, *Expuneri istorice*, în româneşte de Vasile Grecu, Bucureşti, 1958.

Jean-Claude CHEYNET, *Pouvoir et contestations à Byzance (963–1210)*, Paris, 1990.

Pavel CHIHAIA, *În legătură cu pietrele de mormânt din biserica Mănăstirii Argeşului*, în idem, *De la „Negru Vodă" la Neagoe Basarab. Interferențe literar-artistice în cultura românească a evului de mijloc*, Bucureşti, 1976.

Kriton CHRYSOCHOÏDES, *`Ier£ Mon» `Ag…ou PaÚlou. Kat£logoj toà 'arce…ou*, în „SÚmmeikta", IV, 1981.

C. CIHODARU, *Pretendenți la tronul Moldovei între anii 1504 şi 1538*, în **AIIAI**, XIV, 1977.

Virgil CIOCÂLTAN, *Reichspolitik und Handel: die tatarisch-genuesischen Verträge von 1380–1387*, în „Il Mar Nero", I, 1994.

Idem, *Restaurația Hoardei de Aur şi tratatele tătaro-genoveze din anii 1380–1387*, în **RI**, I, 1990, 6.

E.–D. CLARKE, *Voyages en Russie, en Tartarie et en Turquie*, II, Paris, 1812.

Weyprecht Hugo Graf Rüdt von COLLENBERG, *Byzantinische Präheraldik des 10. und 11. Jahrhunderts ?*, în volumul *12. Internationaler Kongress für genealogische und heraldische Wissenschaften. München 1974. Kongressbericht*, Band H, Stuttgart, 1978.

Commissionprotokoll über die Eröffnung der Klostergrüfte von Putna, traducere şi ediție de Ion Zugrav şi Vasile M. Demciuc, în **CC**, serie nouă, 2 (12), 1996.

A. CONZE, *Reise auf den Inseln des Thrakischen Meeres*, Hanovra, 1860.

Mirjana ĆOROVIĆ-LJUBINKOVIĆ, *Средњевековни дуборез у источним областима Југославије*, Belgrad, 1965.

Corpus Fontium Historiae Byzantinae, XXIX, *Series Italica*, Roma, 1990.

Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae. Ducae Michaelis Ducae nepotis Historia Byzantina, ed. Im. Bekker, Bonn, 1834.

Constanța COSTEA, *Referințe livreşti în pictura murală moldovenească de la sfârşitul secolului XV*, în **AIIX**, XXIX, 1992.

Miron COSTIN, *Opere complete*, II, ediție de V. A. Urechiă, Bucureşti, 1888.

Elizabeth CRAVEN, *A Journey Through the Crimea to Constantinople…*, Londra, 1789.

Ovidiu CRISTEA, *Bibliografia istorică românească a Mării Negre (Bibliografie selectivă)*, Bucureşti, 1996.

Cronicile slavo-române din sec. XV–XVI publicate de Ion Bogdan, ediție revăzută şi completată de P. P. Panaitescu, Bucureşti, 1959.

Robert CROSKEY, *Byzantine Greeks in Late Fifteenth- and Early Sixteenth Century Russia*, în volumul *The Byzantine Legacy in Eastern Europe*.

Erica CRUIKSHANK DODD, *Byzantine Silver Stamps*, Washington, D. C., 1961.

Slobodan ĆURČIĆ, *Gračanica. King Milutin's Church and Its Place in Late Byzantine Architecture*, The Pennsylvania State University Press, 1979.

Idem, *Late Byzantine **Loca Sancta** ? Some Questions Regarding the Form and Function of Epitaphioi*, în volumul *The Twilight of Byzantium. Aspects of Cultural and Religious History in the Late Byzantine Empire*, Edited by Slobodan Ćurčić and Doula Mouriki, Princeton, 1991.

Idem, *Medieval Royal Tombs in the Balkans: An Aspect of the «East or West» Question*, în **GOTR**, 29, 1984, 2.

Anthony CUTLER, Paul MAGDALINO, *Some Precisions of the Lincoln College Typikon*, în **CA**, XXVII, 1978.

Branislav CVETKOVIĆ, *The Investiture Relief in Arta, Epiros*, în „Зборник Радова Византолошког Института", XXXIII, 1994.

D

E. DALLEGGIO D'ALESSIO, *Galata et la souveraineté de Byzance*, în **REB**, XIX, 1961.

Dimitrie DAN, *Inscripția de pe piatra mormântală a Silioneştilor din Mănăstirea Sucevița*, în **ArhGen**, II, 1913.

Idem, *Mânăstirea şi comuna Putna*, Bucureşti, 1905.

J. DARROUZÈS, *Autres manuscrits originaires de Chypre*, în **REB**, 15, 1957.

Idem, *Les regestes des actes du Patriarcat de Constantinople*, I. *Les actes des patriarches*, fasc.VI. *Les regestes de 1377 à 1410*, Paris, 1979.

Aleksandra DAVIDOV TEMERINSKI, *Циклус дела Апостолских*, în volumul *Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије*.

Hippolyte DELEHAYE, S. J., *Deux tipica byzantins de l'époque des Paléologues*, Bruxelles, 1921.

R. DEMANGEL, E. MAMBOURY, *Le quartier des Manganes et la première région de Constantinople*, Paris, 1939.

Anatole de DEMIDOFF, *Voyage dans la Russie méridionale et la Crimée par la Hongrie, la Valachie et la Moldavie exécuté en 1837*, Paris, 1840.

Eugen DENIZE, *Românii între Leu şi Semilună. Războaiele turco-veneţiene şi influența lor asupra Țărilor Române (secolele XV–XVI)*, Târgovişte, 2003.

Idem, *Țările Române şi Veneția. Relații politice (1441–1541) de la Iancu de Hunedoara la Petru Rareş*, Bucureşti, 1995.

Deschiderea mormintelor voievodale din Mănăstirea Putna efectuată în 1856, proces verbal şi acte publicate de K. A. Romstorfer, traducere de Paulin Popescu, în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în istorie*.

Ivan DJURIĆ, *Le crépuscule de Byzance*, Paris, 1996.

Vojislav DJURIĆ, *Готичко сликарство у Византији и код Срба уочи турских освајања*, în „Зограф", 18, 1987.

Idem, *Српска династија и Византија на фрескама у манастиру Милешеви*, în „Зограф", 22, 1992.

Documenta Romaniae Historica, A, I (1384–1448), volum întocmit de C. Cihodaru, I. Caproşu şi L. Şimanschi, Bucureşti, 1975.

Documente privitoare la istoria oraşului Iaşi, II, Acte interne (1661–1690), editate de Ioan Caproşu, Iaşi, 2000.

Documente privitoare la istoria românilor culese de Eudoxiu de Hurmuzaki, I, 2, Bucureşti, 1890.

O. I. DOMBROVSKIJ, *Фрески средневекового Крыма*, Kiev, 1966.

Idem, O. MAHNEVA, *Столица феодоритов*, Simferopol, 1973.

Emil DRAGNEV, *O capodoperă a miniaturii din Moldova medievală. Tetraevanghelul de la Elizavetgrad şi manuscrisele grupului Parisinus graecus 74*, Chişinău, 2004.

Vasile DRĂGUȚ, *Arta gotică în România*, Bucureşti, 1979.

Idem, *Dragoş Coman, maestrul frescelor de la Arbore*, Bucureşti, 1969.

Georges DUBY, *Fondements d'un nouvel humanisme, 1280–1440*, Geneva, 1995.

DUCAS, *Istoria turco-bizantină (1341–1462)*, ediție critică de Vasile Grecu, Bucureşti, 1958.

Alain DUCELLIER, *Byzance et le monde orthodoxe*, Paris, 1986.

I. DUJČEV, *L'héritage byzantin chez les slaves*, în **EH**, II, 1965.

Burton L. DUNBAR III, *A Rediscovered Sixteenth Century Drawing of The Vatican with Constructions for the Entry of Charles V into Rome*, în „Sixteenth Century Journal", XXIII, 1992, 2.

François DUPUIGRENET DESROUSSILLES, *Vénitiens et Génois à Constantinople et en mer Noire en 1431 d'après une lettre de Martino da Mosto, baile à Constantinople, au baile et aux conseillers de Nègrepont*, în **CMRS**, XX, 1979, 1.

Włodzimierz DWORZACZEK, *Genealogia*, Varşovia, 1959.

E

Jean EBERSOLT, *Les arts somptuaires de Byzance. Étude sur l'art impérial de Constantinople*, Paris, 1923.

N. ECONOMIDIS, *Greek Documents*, în volumul *Treasures of Mount Athos*.

Charles Boileau ELLIOTT, *Travels in the Three Great Empires of Austria, Russia, and Turkey*, I, Philadelphia, 1839.

Encyclopédie de l'Islam, nouvelle édition, V, 1986.

Ambrosius ESZER, O. P., *Die „Beschreibung des Schwarzen Meeres und der Tartarei" des Emidio Portelli d'Ascoli O. P.*, în „Archivum Fratrum Praedicatorum", XLII, 1972.

Idem, *Giovanni Giuliani da Lucca O. P. Forschungen zu seinem Leben und zu seinen Schriften*, în „Archivum Fratrum Praedicatorum", XXXVII, 1967.

Exposition de l'art roumain ancien & moderne, Paris, 1925.

EUYUCIA. *Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler*, I–II, Paris, 1998.

F

S. FASSOULAKIS, *The Byzantine Family of Raoul–Ral(l)es*, Atena, 1973.

Otto FELD, *Mittelbyzantinische Sarkophage*, în **RQ**, 65, 1970.

I. C. FILITTI, *Arhiva Gheorghe Grigore Cantacuzino*, Bucureşti, 1919.

Idem, *Marie Paléologue († 1477), épouse d'Étienne le Grand, prince de Moldavie*, Bucureşti, 1937.

Walter FINK, *Neue Deutungsvorschläge zu einigen byzantinischen Monogrammen*, în volumul ***Buz£ntioj.*** *Festschrift für Herbert Hunger zum 70. Geburtstag*, Herausgegeben von W. Hörandner, J. Koder, O. Kresten, E. Trapp, Viena, 1984.

Nezih FIRATLI, *La sculpture byzantine figurée au Musée archéologique d'Istanbul*, Paris, 1990.

Eadem, Andrée N. ROLLAS, *Les nouvelles trouvailles de Topkapi Saray*, în „Istanbul Arkeoloji Müzelevi Vīllīği", 11–12, 1964.

Alan FISHER, *The Ottoman Crimea in the Mid-Seventeenth Century: Some Problems and Preliminary Considerations*, în **HUS**, III–IV, 1979–1980, 1.

Idem, *The Ottoman Crimea in the Sixteenth Century*, în **HUS**, V, 1981, 2.

Fontes Historiae Daco-Romanae, IV. *Scriptores et Acta Imperii Byzantini saeculorum IV–XV*, ediderunt Haralambie Mihăescu, Radu Lăzărescu, Nicolae-Şerban Tanaşoca, Tudor Teoteoi, Bucureşti, 1982.

Athanasios FOURLAS, *Adler und Doppeladler. Kunstgeschichte Zeugnisse zum palaiologischen Doppeladler*, în volumul ***Q…asoj tîn Mousîn.*** *Studien zu Antike und Christentum. Festschrift für Josef Fink zum 70. Geburtstag*, Herausgegeben von Dieter Ahrens, Köln–Viena, 1984.

Idem, *Adler und Doppeladler. Materialien zum „Adler in Byzanz". Mit einem bibliographischen Anhang zur Adlerforschung*, în volumul ***Philoxenia****. Prof. Dr. Bernhard Kötting gewidmet von seinen griechischen Schülern*, Herausgegeben von Anastasios Kallis, Münster, 1980.

Julius FRIEDLÄNDER, *Beiträge zur älteren Münzkunde*, Berlin, 1851.

G

Smiljka GABELIĆ, *Манастир Лесново. Историја и сликарство*, Belgrad, 1998.

Eadem, *Прилог познавања живописа цркве Св. Николе код Станичења*, în „Зограф", 18, 1987.

G. GALAVARIS, *East and West in an Illustrated Manuscript at Sinai*, în volumul *Eufrosunon. Afierwmastou Manolh Catzhdakh*, I, Atena, 1991.

Idem, *Illuminated Manuscripts*, în volumul *Sinai. Treasures of the Monastery of Saint Catherine*, General Editor Konstantinos A. Manafis, Atena, 1990.

Thierry GANCHOU, *La date de la mort du basileus Jean IV Komnènos de Trébizonde*, în **BZ**, 93, 2000, 1.

Idem, *Sur quelques erreurs relatives aux derniers défenseurs de Constantinople en 1453*, în „*Thesaurismata*. Bolletino del'Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini", 25, 1995.

Idem, *Une Kantakouzènè, impératrice de Trébizonde: Théodôra ou Héléna ?*, în **REB**, 58, 2000.

Idem, Alina MINGHIRAŞ, *Un nouveau document à propos d'Alexios de Théodoro-Mangoup*, în volumul *Închinare lui Petre Ş. Năsturel la 80 de ani*.

Viktor GARDTHAUSEN, *Das alte Monogramm*, Leipzig, 1924.

Charles A. GAUCI, Peter MALLAT, *The Palaeologos Family. A Genealogical Review*, Hamrun, Malta, 1985.

Uwe GEESE, *Gothic Sculpture in France, Italy, Germany and England*, în volumul *The Art of Gothic. Architecture, Sculpture, Painting*.

Tahsin GEMIL, *Observaţii referitoare la încheierea păcii şi stabilirea hotarului dintre Moldova şi Imperiul Otoman (1486)*, în **RA**, LX, 1983, 2.

Giuseppe GEROLA, *L'aquila bizantina e l'aquila imperiale a due teste*, în **FR**, 43, 1934.

A. G. GERTSEN, *Дорос-Феодоро (Мангуп): от ранневизантийскои крепости к феодальному городу*, în „Античная Древность и Средние Века", 34, 2003.

Idem, *Jewish Community of Mangoup According to Archaeological Data*, în „Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии", VII, 2000.

Idem, *Крепостной ансамбль Мангупа*, în „Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии", I, 1990.

Idem, *Оборонительная система столицы княжества Феодоро*, în volumul *Северное Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях Востока и Запада в XII–XVI вв.*, Rostov pe Don, 1989.

Idem, *Описание Мангупа-Феодоро в поэме иеромонаха Матфея*, în „Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии", X, 2003.

Idem, *По поводу новой публикации турецкого источника о завоевании Крыма*, în „Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии", VIII, 2001.

Idem, Nadezhda GERTSEN, *Moldova şi principatul Theodoro la 1475*, în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Atlet al credinţei creştine*.

A. G. GERTSEN, O. A. MAHNEVA-TCHERNETS, *„Пещерные города" Крыма. Путеводитель*, Simferopol, 2004.

A. G. GERTSEN, A. Yu. MANAEV, *Демир-Капу (укрепление А. XIX) в системе оборонительных сооружений Мангула*, în „Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии", XI, 2005.

A. G. GERTSEN, Iu. M. MOGARITCHEV, *Крепость драгоценностей. Кырк-ор. Чуфут-кале*, Simferopol, 1993.

Iidem, *Пещерные церкви Мангупа*, Simferopol, 1996.

A. G. GERTSEN, V. E. NAUMENKO, *Поливная керамика из раскопок цитадели Мангупа*, în volumul *Историко-культурные связи Причерноморья и Средиземноморья X–XVIII вв. по материалам поливной керамики*.

Iidem, *Поливная керамика из раскопок цитадели Мангупа*, în volumul *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X–XVIII вв*.

Gh. GHIBĂNESCU, *Documente*, în **IN**, IX, 1931, 1.

N. J. GIANNOPOULOS, *Les constructions byzantines de la région de Démétrias*, în **BCH**, XLIV, 1920.

Ralph E. GIESEY, *Modèles de pouvoir dans les rites royaux en France*, în „Annales ESC", 1986, 3.

Idem, *Le roi ne meurt jamais. Les obsèques royales dans la France de la Renaissance*, traduit de l'anglais par Dominique Ebnöther, préface de François Furet, Paris, 1987.

J. GILL, S. J., *Paul Palaeologus, Patriarch of Jerusalem and Constantinople*, în **OCP**, XXXIV, 1968.

Constantin C. GIURESCU, *Istoria românilor*, II, 1, ediția a III-a, Bucureşti, 1940.

Idem, *Târguri sau oraşe şi cetăți moldovene din secolul al X-lea până la mijlocul secolului al XVI-lea*, ediția a II-a, Bucureşti, 1997.

Idem, Dinu C. GIURESCU, *Istoria românilor*, II, Bucureşti, 1976.

Hugo GOODACRE, F.R.N.S., *A Handbook of the Coinage of the Byzantine Empire*, III, Londra, 1933.

Ştefan S. GOROVEI, *Alliances dynastiques des princes moldaves (XIVe – XVIe siècles)*, în volumul *XV Congreso Internacional de las Ciencias Genealógica y Heráldica, Madrid, 19–25 septiembre 1982*, II, Madrid, 1983 (= *Alianţe dinastice ale domnilor Moldovei (secolele XIV–XVI)*, în *Românii în istoria universală*, II, 1, coordonatori I. Agrigoroaiei, Gh. Buzatu, V. Cristian, Iaşi, 1987).

Idem, *Gh. I. Brătianu – completări la „Memoriul de studii şi lucrări"*, în volumul *Confluenţe istoriografice româneşti şi europene*, coordonator Victor Spinei, Iaşi, 1988.

Idem, *Întemeierea Moldovei. Probleme controversate*, Iaşi, 1997.

Idem, *„Maria Asanina Paleologhina, doamna Moldovlahiei"*, I, în **SMIM**, XXII, 2004.

Idem, *Mucenicia Sfântului Ioan cel Nou. Noi puncte de vedere*, în volumul *Închinare lui Petre Ş. Năsturel la 80 de ani*.

Idem, *Muşatinii*, Bucureşti, 1976.

Idem, *O biografie nescrisă: Alexandru voievod*, în **MI**, VIII, 1974, 2.

Idem, Maria Magdalena SZÉKELY, ***Princeps omni laude maior.*** *O istorie a lui Ştefan cel Mare*, carte tipărită cu binecuvântarea Înalt Prea Sfinţitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei şi Rădăuţilor, Sfânta Mănăstire Putna, 2005.

André GRABAR, *Christian Iconography. A Study of Its Origins*, Princeton University Press, 1961.

Idem, *L'empereur dans l'art byzantin. Recherches sur l'art officiel de l'Empire d'Orient*, Paris, 1936.

Idem, *Les revêtements en or et en argent des icônes byzantines du Moyen Âge*, Veneţia, 1975.

Idem, *Sculptures byzantines du Moyen Âge*, II, Paris, 1976.

Idem, *Le thème du „gisant" dans l'art byzantin*, în **CA**, 29, 1980–1981.

Idem, *Une source d'inspiration de l'iconographie byzantine tardive: les cérémonies du culte de la Vierge*, în **CA**, 25, 1976.

B. D. GRECOV, A. I. IACUBOVSCHI, *Hoarda de Aur şi decăderea ei*, Bucureşti, 1953.

N. GRIGORAŞ, *Date şi observaţii asupra unui vechi monument de artă feudală din Moldova (Dolheştii Mari)*, în **BMI**, XLI, 1972, 1.

Idem, *Moldova lui Ştefan cel Mare*, Iaşi, 1982.

Ioana GRIGORESCU, *Repere de arhitectură în determinarea transformărilor bisericii de la Putna. Cercetare în vederea restaurării*, în **SCIA**, 21, 1974, 1.

Cvetan GROZDANOV, *Охридското сидно сликарство од XIV век*, Ohrida, 1980.

Idem, Dimitar ĆORNAKOV, *Историјски портрети у Полошком*, I, în „Зограф", 14, 1983; II, în „Зограф", 15, 1984; III, în „Зограф", 18, 1987.

Bernard GUENÉE, F. LEHOUX, *Les entrées royales françaises de 1328 à 1515*, Paris, 1968.

René GUÉNON, *Litera G şi* ***swastika***, în idem, *Simboluri ale ştiinţei sacre*, traducere din franceză de Marcel Tolcea şi Sorina Şerbănescu, control ştiinţific al traducerii de Anca Manolescu, Bucureşti, 1997.

Idem, *Regele lumii*, traducere de Roxana Cristian, Florin Mihăescu, Bucureşti, 1994.

Idem, *Simbolismul crucii*, traducere de Daniel Hoblea, Oradea, 2003.

Katherine Blanche GUTHRIE, *Through Russia: From St. Petersburg to Astrakhan and the Crimea*, Londra, 1874 (ediţie nouă, New York, 1970).

Maria GUTHRIE, *A Tour Through the Taurida or Crimea, the Ancient Kingdom of Bosphorus*, Londra, 1802.

H

Manolis HADZIDAKIS, v. Manolis HATZIDAKIS.

Hans R. HAHNLOSER, Susanne BRUGGER-KOCH, *Corpus der Hartsteinschliffe des 12.–15. Jahrhunderts*, Berlin, 1985.

F. H. HAIBULLAEVA, *Новый турецкий источник по истории Крыма*, în „Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии", VIII, 2001.

C. HANNICK, Gudrun SCHMALZBAUER, *Die Synadenoi. Prosopographische Untersuchung zu einer byzantinischen Familie*, în **JÖB**, 25, 1976.

Ser. HARITONIDIS, *Arcaiothtej kai mnhmeia nhswn Aigaiou*, I, în „'ArcaiologikÕn Delt…on", 16, 1960; II, în „'ArcaiologikÕn Delt…on", 18, 1963.

Jonathan HARRIS, *Greek Emigres in the West, 1400–1520*, Camberley, 1995.

Idem, *A Worthless Prince ? Andreas Palaeologus in Rome – 1464–1502*, în **OCP**, 61, 1995.

F. W. HASLUCK, *Monuments of the Gattelusi*, în **ABSA**, XV, 1908–1909.

Manolis HATZIDAKIS, *Autres bijoux byzantins*, în volumul *Collection Hélène Stathatos*, II. Les objets byzantins et post-byzantins, Strasbourg, 1963.

Idem, *Eikonej epistuliou apo to Agion Oroj*, în „Delt…on Cristianik»j Arcaiologik»j `Etaire…aj", 4, 1964–1965.

Idem, *Un anneau byzantin du Musée Benaki*, în **BNJ**, XVII, 1939–1943.

August HEISENBERG, *Aus der Geschichte und Literatur der Palaiologenzeit*, în „Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften", Philosophisch-philologische und historische Klasse, Jahrgang 1920, 10; reluat în idem, *Quellen und Studien zur spätbyzantinischen Geschichte*, gesammelte Arbeiten ausgewählt von Hans-Georg Beck, Londra, 1973.

Manfred HELLMANN, *Moskau und Byzanz*, în **JGO**, 17, 1969.

Bertrand HEMMERDINGER, *Deux notes d'héraldique*, în **BZ**, 61, 1968.

Idem, *Mšgaj KomnhnÒj calque de* ***Hohenstaufen***, în „Byzantion", 40 (Hommage Loenertz), 1970.

E[benezer] HENDERSON, *Biblical Researches and Travels in Russia, Including a Tour in the Crimea…*, Londra, 1826.

Michael F. HENDY, *Coinage and Money in the Byzantine Empire (1081–1261)*, Washington, D. C., 1969.

Øystein HJORT, *The Sculpture of Kariye Camii*, în **DOP**, 33, 1979.

Mary HOLDERNESS, *New Russia: Journey from Riga to the Crimea…*, Londra, 1823 (ediție nouă, New York, 1970).

The Holy and Great Monastery of Vatopaidi. Tradition, History, Art, II, Muntele Athos, 1998.

Charles HOPF, *Chroniques gréco-romanes inédites ou peu connues publiées avec notes et tables généalogiques*, Berlin, 1873 (ediție anastatică, Atena, 1961).

Irmgard HUTTER, *Corpus der byzantinischen Miniaturenhandschriften*, I. Oxford Bodleian Library, Stuttgart, 1977.

Eadem, *Corpus der byzantinischen Miniaturenhandschriften*, Band 5.1. Oxford College Libraries, Text; Band 5.2. Oxford College Libraries, Tafeln, Stuttgart, 1997.

Eadem, *Die Geschichte des Lincoln College Typikon*, în **JÖB**, 45, 1995.

I

Iorgu IORDAN, *Dicționar al numelor de familie românești*, București, 1983.

N. IORGA, *Acte și fragmente cu privire la istoria românilor*, III, București, 1897.

Idem, *Bizanț după Bizanț*, București, 1972.

Idem, *Despre Cantacuzini*, București, 1902.

Idem, *Histoire des Roumains et de la romanité orientale*, IV, București, 1937.

Idem, *Istoria lui Ștefan cel Mare pentru poporul român*, București, 1966.

Idem, *Istoria românilor*, IV, *Cavalerii*, volum îngrijit de Stela Cheptea și Vasile Neamțu, București, 1996.

Idem, *În jurul pomenirii lui Alexandru cel Bun*, în idem, *Studii asupra Evului Mediu românesc*.

Idem, *Încă un Țamblac*, în **RI**, XVIII, 1932, 10–12.

Idem, *Întinderea spre răsărit a Moldovei lui Ștefan cel Mare. Cu prilejul unei inscripții*, în **ARMSI**, s. III, tom. XX, 1938; reluat în idem, *Studii asupra Evului Mediu românesc*.

Idem, *Noi descoperiri privitoare la istoria românilor*, în idem, *Studii asupra Evului Mediu românesc*.

Idem, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle*, I, Paris, 1899.

Idem, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle*, III, Paris, 1902.

Idem, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle*, IV, București, 1915.

Idem, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle*, V, Bucureşti, 1915.

Idem, *Studii asupra Evului Mediu românesc*, ediţie îngrijită de Şerban Papacostea, Bucureşti, 1984.

Idem, *Studii istorice asupra Chiliei şi Cetăţii Albe*, Bucureşti, 1899.

Idem, *Studii şi documente cu privire la istoria românilor*, XXIII, Bucureşti, 1913.

Idem, *Tot Ţamblac*, în **RI**, XI, 1925, 1–3.

Idem, *„Unchiul" lui Ştefan cel Mare*, în **RI**, V, 1919, 11–12.

Idem, *Veneţia în Marea Neagră. III. Originea legăturilor cu Ştefan cel Mare şi mediul politic al dezvoltării lor*, în idem, *Studii asupra Evului Mediu românesc*.

Sergiu IOSIPESCU, *Contribuţii la istoria Moldovei lui Ştefan cel Mare*, în **AIIX**, XXIX, 1992.

Idem, *Ştefan cel Mare – coordonate de strategie pontică*, în **RdI**, 35, 1982, 5–6.

Istoria artelor plastice în România, redactat de un colectiv sub îngrijirea acad. prof. George Oprescu, I, Bucureşti, 1968.

Историко-культурные связи Причерноморья и Средиземноморья X–XVIII вв. по материалам поливной керамики, Simferopol, 1998.

Î

Închinare lui Petre Ş. Năsturel la 80 de ani, volum îngrijit de Ionel Cândea, Paul Cernovodeanu şi Gheorghe Lazăr, Brăila, 2003.

J

A. L. JAKOBSON, *Дворец*, în *Материалы по археологии юго-западного Крыма (Херсонес, Мангуп)*, Moscova–Leningrad, 1953 („Материалы и исследования по археологии СССР", 34).

Idem, *Средневековый Херсонес (XII–XIV вв)*, Moscova–Leningrad, 1950.

G. JACOPI, *L'aquila dicefala dei Paleologhi nella tradizione artistica e poetica neoellenica*, în **SBN**, VIII, 1953.

Pauline JOHNSTONE, *The Byzantine Tradition in Church Embroidery*, Londra, 1967.

Vitalie JOSANU, *Erreurs de lecture dans une inscription de Cetatea Albă*, în „Strabon. Bulletin d'information historique", I, 2003, 2.

K

Sot. N. KADAS, *T£ shmeièmata tîn ceirogr£fwn tÁj `Ier©j Meg…sthj MonÁj Batopaid…ou*, Muntele Athos, 2000.

Ernst KANTOROWICZ, *Les deux corps du roi. Essai sur la théologie politique au Moyen Âge*, traduit de l'anglais par Jean-Philippe Genet et Nicole Genet, Paris, 1957.

Constantin I. KARADJA, *Cronica lui Jörg von Nürnberg*, în volumul *Omagiu lui Ioan Lupaş la împlinirea vârstei de 60 de ani*, Bucureşti, 1943.

Johannes KARAYANNOPOULOS, Günter WEISS, *Quellenkunde zur Geschichte von Byzanz (324–1453)*, Erster Halbband, Wiesbaden, 1982.

S. P. KARPOV, *New Documents on the Relations between the Latins and the Local Populations in the Black Sea Area (1392–1462)*, în **DOP**, 49, 1995.

Milan KAŠANIN, *Уметност и уметници*, Belgrad, 1943.

N. V. KASHOVSKAYA, *Заметки по иудейской эпиграфике Мангупа*, în „Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии", X, 2003.

A. P. KAŽDAN, *Armjane v sostave gospodstvujuščego klassa Vizantijskoj imperii v XI–XII vv.*, Erevan, 1975.

Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapı, présenté par Alexandre Bennigsen, Pertev Naili Boratav, Dilek Desaive, Chantal Lemercier-Quelquejay, Paris–La Haye, 1978.

B. v. KOEHNE, *Vom Doppeladler*, în „Berliner Blätter für Münz-, Siegel- und Wappenkunde", VI. Band, 1871–1873.

Harald KOETHE, *Das Konstantinsmausoleum und verwandte Denkmäler*, în „Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts", 48, 1933.

Marianna KOLIVA, *QeÒdwroj PalaiolÒgoj, ¢rchgÕj misqofÒrwn «strtiwtîn» kaˆ diermhnšaj st¾n Øphres…a tÁj Benet…aj*, în „*Thesaurismata*. Bolletino del'Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini", 10, 1973.

Johannes Enno KORN, *Adler und Doppeladler. Ein Zeichen im Wandel der Geschichte*, în „Der Herold", Bände 5/6, 1963–1968.

Ernst KORNEMANN, *Adler und Doppeladler im Wappen des alten Reiches. Zur Vorgeschichte des Doppeladlers*, în volumul *Das Reich. Idee und Gestalt. Festschrift für Johannes Haller zu seinem 75. Geburtstag*, Stuttgart, 1940.

Idem, *Zur Geschichte des Doppeladlers*, în **BZ**, 40, 1940.

Eugen A. KOZAK, *Die Inschriften aus der Bukovina*, Viena, 1903.

M. G. KRAMAROVSKY, *Джучиды и Крым: XIII–XV вв.*, în „Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии", X, 2003.

Bariša KREKIĆ, *Contribution à l'étude des Asanès à Byzance*, în **TM**, 5, 1973.

Idem, *Deux notes concernant le patriarcat latin de Constantinople au XIVe siècle*, în **REB**, XX, 1962.

Iulian KULAKOVSKIJ, *Прошлое Тавриды. Краткий исторический очерк*, Kiev, 1914; ediție anastatică, Kiev, 2002.

M. KURŠANSKIS, *Autour de la dernière princesse de Trébizonde: Théodora, fille de Jean IV et épouse d'Uzun Hasan*, în „'Arce‹on PÒntou", 34, 1978.

Idem, *La descendance d'Alexis IV, empereur de Trébizonde. Contribution à la prosopographie des Grands Comnènes*, în **REB**, 37, 1979.

L

Erich LAMBERZ, *The Library of Vatopaidi and Its Manuscripts*, în volumul *The Holy and Great Monastery of Vatopaidi. Tradition, History, Art*, II.

P. LAMBROS, *Les Gattilusio, seigneurs de Mételin et d'Ænos*, în Gustave Schlumberger, *La numismatique de l'Orient Latin*, Paris, 1878.

Sp. P. LAMBROS, *`O dikšfaloj ¢etÕj toà Buzant…ou*, în „Nšoj `Ellhnomn»mwn", VI, 1909.

Idem, *PalaiolÒgeia kaˆ Peloponnhsiak£*, I, ediție anastatică, 1972.

Idem, *PalaiolÒgeia kaˆ Peloponnhsiak£*, IV, 1930.

Sp. P. LAMPROS, v. Sp. P. LAMBROS.

O. LAMPSIDES, *Le titre Mšgaj KomnhnÒj*, în „Byzantion", 37, 1967.

V. LASAREFF, *Trois fragments d'epistyles peintes et le templon byzantin*, în „Delt…on Cristianik»j Arcaiologik»j `Etaire…aj", 4, 1964–1965.

V. V. LATYSHEV, *Сборникъ греческихъ надписей християнскихъ временъ*, St. Petersburg, 1896.

Vitalien LAURENT, *Le briquet, emblème monétaire sous les Paléologues ?*, extras din **CNA**, 17, 1943.

Idem, *Monogrammes byzantins pour un hommage*, în „'Epethrˆj `Etaire…aj Buzantinîn Spoudîn", 39–40, 1972–1973.

Anca LĂZĂRESCU, *Broderia*, în volumul *Arta din Moldova de la Ştefan cel Mare la Movileşti*, Bucureşti, 1999.

Eadem, *Broderii*, în volumul *Civilizaţia epocii lui Ştefan cel Mare, 1457–1504*, Bucureşti, 2004.

Eadem, *O broderie liturgică din timpul lui Ştefan cel Mare păstrată în colecţia Mănăstirii Putna*, în **RM**, XL, 2004, 3.

Émile LEGRAND, *'Iw£nnou toà EÙgenikoà, 'Epit£fion tù aÙqentopoÚlJ*, în „Delt…on tÁj `IstorikÁj kaˆ 'EqnologikÁj `Etaire…aj tÁj `Ell£doj", I, 1883.

Lexikon der christlichen Ikonographie, IV, Allgemeine Ikonographie, Roma–Freiburg–Basel–Viena, 1972.

Lexikon des Mittelalters, I, München, 1980.

Le livre de remembrances de la Secrète du royaume de Chypre (1468–1469), publié par Jean Richard avec la collaboration de Théodore Papadopoulos, Nicosia, 1983.

Raymond-J. LOENERTZ, O. P., *Cardinale Morosini et Paul Paléologue Tagaris, patriarches, et Antoine Ballester, vicaire du Pape, dans le Patriarcat de Constantinople (1332–34 et 1380–87)*, în **REB**, XXIV, 1966.

K. LOVERDOU-TSIGARIDA, *Byzantine Small Art Works*, în volumul *The Holy and Great Monastery of Vatopaidi. Tradition, History, Art*, II.

Eadem, *Entries*, în volumul *Treasures of Mount Athos*.

Giuseppe LUNARDI, *Le monete delle colonie genovesi*, Genova, 1980.

Étienne de LUSIGNAN, *Description de toute l'isle de Cypre*, Paris, 1580.

Anthony LUTTRELL, *John V's Daughters: A Palaiologan Puzzle*, în **DOP**, 40, 1986.

M

Ruth MACRIDES, *What's in the Name 'Megas Komnenos'?*, în „'Arce‹on PÒntou", 35, 1979.

Theodore MACRIDY, v. Theodoros MAKRIDIS.

Paul MAGDALINO, *The Byzantine Aristocratic **Oikos***, în volumul *The Byzantine Aristocracy. IX to XIII Centuries*.

Henry MAGUIRE, *Truth and Convention in Byzantine Descriptions of Works of Art*, în **DOP**, 28, 1974.

Theodoros MAKRIDIS, *'Anškdota buzantin¦ ¢n£glufa toà Mouse…ou KwnstantinoupÒlewj*, în „'Epethrˆj `Etaire…aj Buzantinîn Spoudîn", 8, 1931.

Idem, Arthur H. S. MEGAW, Cyril MANGO, Ernest J. W. HAWKINS, *The Monastery of Lips (Fenari Isa Camii) at Istanbul*, în **DOP**, 18, 1964.

Émile MÂLE, *L'art religieux du XIIe au XVIIIe siècle*, Paris, 1960.

N. V. MALICKIJ, *Заметки по эпиграфике Мангупа*, în „Известия Государственной Академии Истории Материальной Культуры", 71, 1933.

Peter MALLAT, *The Palaiologos Family After 1453: The Destiny of an Imperial Family*, în **MS**, VII, 1990, 1.

Svetislav MANDIĆ, *Les portraits sur les fresques*, Belgrad, 1966.

Cyril MANGO, *The Monument and Its History*, în Hans Belting, Cyril Mango, Doula Mouriki, *The Mosaics and Frescoes of St. Mary Pammakaristos (Fethiye Camii) at Istanbul*, Edited by Cyril Mango, Washington, D. C., 1978.

Idem, *Sépultures et épitaphes aristocratiques à Byzance*, în volumul *Epigrafia medievale greca e latina. Ideologia e funzione*, Atti del Seminario di Erice (12–18 settembre 1991), a cura di Guglielmo Cavallo e Cyril Mango, Spoleto, 1995.

Idem, *The Triumphal Way of Constantinople and the Golden Gate*, în **DOP**, 54, 2000.

Idem, Ernest J. W. HAWKINS, *Additional Finds at Fenari Isa Camii, Istanbul*, în **DOP**, 22, 1968.

Iidem, *Additional Notes*, în **DOP**, 18, 1964.

Constantin MARINESCO, *Notes sur quelques ambassadeurs byzantins en Occident à la veille de la chute de Constantinople sous les Turcs*, în volumul *Mélanges Henri Grégoire*, II („Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves", X), Bruxelles, 1950.

Mircea D. MATEI, *În Mirăuții Evdochiei de Kiev*, în **MI**, XXXVII, 2003, 3.

Idem, Emil I. EMANDI, *Cetatea de scaun şi curtea domnească din Suceava*, Bucureşti, 1988.

Mircea D. MATEI, Alexandru RĂDULESCU, Radu CIUCEANU, *Principalele probleme şi rezultate ale cercetării arheologice a casei domneşti de la Mănăstirea Putna*, în **RMM**, Monumente istorice şi de artă, XIV, 1983, 1.

Fani MAVROIDI, *Appalti e produzione a Cipro nel 500. Il caso della famiglia dei Paleologi*, în **RSBS**, II, 1982.

Mustafa A. MEHMED, *Documente turceşti privind istoria României*, I (1455–1774), Bucureşti, 1976.

Episcopul MELCHISEDEC, *O vizită la câteva mănăstiri şi biserici antice din Bucovina*, în **RIAF**, an. I, vol. I, fasc. II, 1883.

Gustave MENDEL, *Musées Impériaux Ottomans. Catalogue des sculptures grecques, romaines et byzantines*, II, Constantinopol, 1914.

Giovanni MERCATI, *Opere minori*, II, Vatican, 1937.

Silvio Giuseppe MERCATI, *Di»ghsij tÁj pÒlewj Qeodèrou. Versi di Matteo Ieromonaco*, în „Studi Bizantini", II, Roma, 1927.

Christian de MÉRINDOL, *Entrées royales et princières à la fin de l'époque médiévale. Jeu de taxinomie, d'emblématique et de symbolique*, în volumul *Les entrées: gloire et déclin d'un cérémonial. Actes du Colloque tenu au château de Pau, 10–11 mai 1996*, Biarritz, 1997.

Idem, *Théâtre et politique à la fin du Moyen Âge. Les entrées royales et autres cérémonies. Mises au point et nouveaux aperçus*, în volumul *Théâtre et spectacles d'hier et d'aujourd'hui. Moyen Âge et Renaissance. 115e Congrès national des sociétés savantes, Avignon, 1990*, Paris, 1991.

K. D. MERTZIOS, *Perˆ PalaiolÒgwn kaˆ ¥llwn eÙgenîn Kwnstantinoupol…twn* , în volumul *Gšraj 'A. KeramopoÚllou*, Atena, 1953.

G. MIHĂILĂ, *Importanța politică şi literară a corespondenței lui Ştefan cel Mare cu Veneția*, în idem, *Contribuții la istoria culturii şi literaturii române vechi*, Bucureşti, 1972; reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în istorie*.

Pavle MIJOVIĆ, *Dečani*, Belgrad, 1963.

Akyllas MILLAS, *H Calkh twn Prigkhponhswn*, Atena, 1984.

Gabriel MILLET, *L'ancien art serbe. Les églises*, Paris, 1919.

Idem, *Inscriptions byzantines de Mistra*, în **BCH**, 23, 1899.

Idem, *Monuments byzantins de Mistra. Matériaux pour l'étude de l'architecture et de la peinture en Grèce aux XIVe et XVe siècles*, Paris, 1910.

Idem, avec la collaboration de Hélène des YLOUSES, *Broderies religieuses de style byzantin*, Paris, 1947.

G. MILLET, J. PARGOIRE, L. PETIT, *Recueil des inscriptions chrétiennes de l'Athos*, première partie, Paris, 1904.

Alexander van MILLINGEN, *Byzantine Constantinople. The Walls of the City and Adjoining Historical Sites*, Londra, 1899.

Th. MILNER, *The Crimea. Its Ancient and Modern History*, Londra, 1855.

Desanka MILOŠEVIĆ, *Накит од XII до XV века из збирке Народног Музеја*, Belgrad, 1990.

I. MINEA, *În legătură cu Maria de Mangop*, în **CI**, V–VII, 1929–1931.

Idem, *Pomelnicul de la M-rea Bistriţa*, I–II, în **CI**, V–VII, 1929–1931, şi VIII–IX, 1932–1933, 1.

Georges MINOIS, *Le couteau et le poison. L'assassinat politique en Europe (1400–1800)*, Paris, 1997 (ediţia în limba română, *Cuţitul şi otrava. Asasinatul politic în Europa (1400–1800)*, traducere de Cristina Prepeliţă, postfaţă de Gabriel Leanca, Iaşi, 2004).

I. M. MIRGALEEV, *Политическая история Золотой Орды периода правления Токтамыш-хана*, Kazan, 2003.

Olimpia MITRIC, *Cartea românească manuscrisă din nordul Moldovei*, Bucureşti, 1998.

Iu. M. MOGARITCHEV, *„Пещерные города" в Крыму*, Simferopol, 2005.

Cristian MOISESCU, Maria Ana MUSICESCU, Adriana ŞIRLI, *Putna*, Bucureşti, 1982.

Monumente istorice bisericeşti din Mitropolia Moldovei şi Sucevei, introducerea: prof. dr. Vasile Drăguţ, conf. univ. dr. Corina Nicolescu, Iaşi, 1974.

Neil K. MORAN, *Музички гестови у византијском сликарству позног средњег века*, în „Зограф", 14, 1983.

Nicolas MOUCHMOV, *Une monnaie byzantine en argent avec l'aigle bicéphale*, în volumul *Actes du IVe Congrès International des Études Byzantines, Sofia, Septembre 1934*, Sofia, 1936.

Maria Ana MUSICESCU, *Broderia medievală românească*, Bucureşti, 1969.

Eadem, *Introduction à une étude sur le portrait de fondateur dans le sud-est européen. Essai de typologie*, în **RESEE**, VII, 1969, 2.

Eadem, *Muzeul Mănăstirii Putna*, Bucureşti, 1967.

V. L. MYTS, *Историко-культурный контекст некоторых букв, монограмм и надписей на поливной керамике Крыма XIV–XV вв.*, în volumul *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X–XVIII вв.*

Idem, *Историко-культурный контекст некоторых монограмм и надписей на поливной керамике Крыма XIV–XV вв.*, în volumul *Историко-культурные связи Причерноморья и Средиземноморья X–XVIII вв. по материалам поливной керамики*.

N

Dumitru NASTASE, *Despre spaţiul funerar în arhitectura moldovenească*, în **SCIA**, 14, 1967, 2.

Idem, *Ideea imperială în Ţările Române. Geneza şi evoluţia ei în raport cu vechea artă românească (secolele XIV–XVI)*, Atena, 1972.

Idem, *„Necunoscute" ale izvoarelor istoriei româneşti*, în **AIIX**, XXX, 1993.

Idem, *Ştefan cel Mare împărat*, în **SMIM**, XVI, 1998; reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în istorie*.

Petre Ş. NĂSTUREL, *Date noi asupra unor odoare de la Mănăstirea Putna*, II, în **Rsl**, IV, 1960.

Idem, *Din legăturile dintre Moldova şi Crimeea în secolul al XV-lea. Pe marginea unei inscripţii greceşti*, în volumul *Omagiu lui P. Constantinescu-Iaşi, cu prilejul împlinirii a 70 de ani*, Bucureşti, 1965.

Idem, *Une prétendue oeuvre de Grégoire Tsamblak: „Le martyre de Saint Jean le Nouveau"*, în volumul *Actes du Premier Congrès International des Études Balkaniques et Sud-Est Européennes*, VII, Sofia, 1971.

Manole NEAGOE, *Ştefan cel Mare*, Bucureşti, 1970.

Alexandru NICHITICI, *Începutul anului calendaristic în cancelaria statului moldovenesc medieval*, în „Pergament. Anuarul Arhivelor Republicii Moldova", II, 1999.

Donald M. NICOL, *The Byzantine Family of Dermokaites, circa 940–1453*, în **Bsl**, XXXV, 1974, 1.

Idem, *The Byzantine Family of Kantakouzenos (Cantacuzenus), ca. 1100–1460. A Genealogical and Prosopographical Study*, Washington, D. C., 1968.

Idem, *The Byzantine Family of Kantakouzenos. Some Addenda and Corrigenda*, în **DOP**, 27, 1973.

Idem, *The Prosopography of the Byzantine Aristocracy*, în volumul *The Byzantine Aristocracy. IX to XIII Centuries*.

Stoica NICOLAESCU, *Documente slavo-române cu privire la relaţiile Ţării Româneşti şi Moldovei cu Ardealul în sec. XV şi XVI*, Bucureşti, 1905.

Corina NICOLESCU, *Arta epocii lui Ştefan cel Mare. Relaţii cu lumea occidentală*, în **SMIM**, VIII, 1975; reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în istorie*.

Eadem, *Istoria costumului de curte în Ţările Române. Secolele XIV–XVIII*, Bucureşti, 1970.

David NICOLLE, *Constantinople 1453: A Bloody End to Empire*, Oxford, 2000.

Adrian NICULESCU, *La diplomazia veneziana e il principe Ştefan cel Mare (1457–1504) durante la guerra contro i turchi del 1463–1479*, în volumul *Italia e Romania. Due popoli e due storie a confronto (sec. XIV–XVIII)*, a cura di Sante Graciotti, Florența, 1998.

Idem, *Vénitiens et Génois, acteurs de la colonisation dans les Pays Roumains et aux bouches du Danube aux XIVe – XVe siècles*, în volumul *Le partage du monde. Échanges et colonisation dans la Méditerranée médiévale*, sous la direction de Michel Balard et Alain Ducellier, Paris, 1998.

Ingemar NORDGREN, *The Well Spring of the Goths: About the Gothic Peoples in the Nordic Countries and on the Continent*, Lincoln, N. E., 2004.

Epifanie NOROCEL, *Mormintele din biserica Mănăstirii Putna*, în **MMS**, XLII, 1966, 7–8.

Maria G. NYSTAZOPOULOU, v. Maria NYSTAZOPOULOU-PÉLÉKIDOU.

Maria NYSTAZOPOULOU-PÉLÉKIDOU, *L'administration locale de Cherson à l'époque byzantine (IVe – XIIe s.)*, în ***EUYUCIA***. *Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler*, II.

Eadem, *`H ™n tÍ TaurikÍ Cerson»sJ pÒlij Sougda…a*, Atena, 1965.

O

Ernest OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU, *Moldavian Merchants and Commerce in Constantinople in the 15th Century in the „Book of Accounts" of Giacomo Badoer*, în volumul *Études byzantines et post-byzantines*, II, recueillies et publiées par Emilian Popescu, Octavian Iliescu, Tudor Teoteoi, Bucureşti, 1991.

N. L. OKUNEV, *Милешево. Памятник сербского искусства XIII в.*, în **Bsl**, 7, 1937–1938.

Anastasios K. ORLANDOS, *Oi metabuzantinoi naoi thj Parou*, în „'Arce‹wn", 9, 1961.

Idem, *Newtera eurhmata eij thn monhn Dafniou*, în „'Arce‹wn", 8, 1955–1956.

Idem, *H Parhgorhtissa thj Arthj*, Atena, 1963.

Georges OSTROGORSKI, *Histoire de l'État byzantin*, traduit de l'allemand par J. Gouillard, Paris, 1996.

Robert OUSTERHOUT, *The Byzantine Heart*, în „Зograф", 17, 1986.

The Oxford Dictionary of Byzantium, I–II, New York–Oxford, 1991.

P

Georgios PACHYMERES, *De Michaele et Andronico Palaeologis Libri tredecim*, ed. Im. Bekker, 1, Bonn, 1835.

Idem, *Relations historiques*, II. Livres IV–VI, édition et notes par Albert Failler, traduction française par Vitalien Laurent, Paris, 1984.

La Pala d'Oro. Il tesoro di San Marco, opera diretta da H. R. Hahnloser, testi di W. F. Volbach, A. Pertusi, B. Bischoff, H. R. Hahnloser, G. Fiocco, Florența, 1965.

P. S. PALLAS, *Travels Through the Southern Provinces of the Russian Empire in the Years 1793 and 1794*, II, Londra, 1802.

P. P. PANAITESCU, *Contribuții la istoria lui Ştefan cel Mare*, în **ARMSI**, s. III, tom. XV, 1934.

Idem, *Iarăşi „unchiul" lui Ştefan cel Mare*, în **RI**, VIII, 1922, 1–3.

Idem, *Mircea cel Bătrân*, ediția a II-a, note, comentarii şi indice de Gheorghe Lazăr, Bucureşti, 2000.

Idem (Al. GRECU), *Ştefan cel Mare văzut de o cronică rusească*, în „Studii", 5, 1952, I.

T. D. PANOVA, *Кремлевские усыпальницы. История, судьба, тайна*, Moscova, 2003.

Şerban PAPACOSTEA, *Caffa et la Moldavie face à l'expansion ottomane (1453–1484)*, în volumul *Colocviul româno-italian „Genovezii la Marea Neagră în secolele XIII–XIV", Bucureşti, 27–28 martie 1975*, Bucureşti, 1977.

Idem, *Comerț, alianțe şi acțiune militară în politica lui Ştefan cel Mare la începuturile domniei (1457–1462)*, în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Atlet al credinței creştine*.

Idem, *Genovezi şi otomani în 1431–1434. Din istoria unei alianțe*, în volumul *Istorie şi diplomație în relațiile internaționale. Omagiu istoricului Tahsin Gemil*, coordonatori Daniel Flaut, Iolanda Țighiliu, Constanța, 2003.

Idem, *Începuturile politicii comerciale a Țării Româneşti şi Moldovei (secolele XIV–XVI). Drum şi stat*, în **SMIM**, X, 1983.

Idem, *La începuturile statului moldovenesc. Considerații pe marginea unui izvor necunoscut*, în idem, *Geneza statului în Evul Mediu românesc. Studii critice*, ediție adăugită, Bucureşti, 1999.

Idem, *Maurocastrum şi Cetatea Albă: identitatea unei aşezări medievale*, în **RI**, VI, 1995, 11–12.

Idem, *Moldova lui Ştefan cel Mare şi genovezii din Marea Neagră*, în **AIIX**, XXIX, 1992.

Idem, *La pénétration du commerce génois en Europe Centrale: Maurocastrum (Moncastro) et la route moldave*, în „Il Mar Nero", III, 1997–1998.

Idem, *Une révolte antigénoise en mer Noire et la riposte de Gênes (1433–1434)*, în „Il Mar Nero", I, 1994.

Idem, *Venise et les Pays Roumains au Moyen Âge*, în volumul *Venezia e il Levante fino al secolo XV*, a cura di Agostino Pertusi, I, Florența 1973.

Alexandru PAPADOPOL-CALIMACH, *Sofia Paleolog, nepoata împăratului Constantin XII Paleolog, şi domniţa Olena, fiica domnului Moldovei Ştefan cel Mare. 1472–1509*, extras din **ARMSI**, s. II, tom. XVII, 1895.

Averkios Th. PAPADOPULOS, *Versuch einer Genealogie der Palaiologen. 1259–1453*, München, 1938.

Petros N. PAPAGEORGIU, *Unedierte Inschriften von Mytilene*, Leipzig, 1900.

Titos PAPAMASTORAKIS, *Ioannes „Redolent and Perfume" and His Icon in the Mega Spelaion Monastery*, în „Зограф", 26, 1997.

D. PAPANIKOLA-BAKIRTZI, F. N. MAVRIKIOU, Ch. BAKIRTZIS, *Byzantine Glazed Pottery in the Benaki Museum*, Atena, 1999.

Claudiu PARADAIS, *Comori ale spiritualităţii româneşti la Putna*, Iaşi, 1988.

Val. PARISOT, *Cantacuzène, homme d'état et historien, ou examen critique comparatif des „Mémoires" de l'empereur Cantacuzène et des sources contemporaines*, Paris, 1845.

Radu G. PĂUN, *L'idée impériale et les anciennes chroniques roumaines. Repères pour une histoire impossible*, în „Studia Pontica", édité par Ivan Biliarsky („Méditerranées". Revue de l'Association *Méditerranées*", 26–27), 2001.

Urs PESCHLOW, *Mermerkule – ein spätbyzantinischer Palast in Konstantinopel*, în volumul *Studien zur byzantinischen Kunstgeschichte. Festschrift für Horst Hallensleben zum 65. Geburtstag*, Herausgegeben von Birgitt Borkopp, Barbara Schellewald, Amsterdam, 1995.

S. PETRIDES, *Les oeuvres de Jean Eugenikos*, în **EO**, 13, 1910.

Charles-Claude de PEYSSONEL, *Traité sur le commerce de la mer Noire*, I, Paris, 1787.

P. PIERLING, S. J., *La Russie et le Saint-Siège. Études diplomatiques*, I, Paris, 1896.

Dora PIGUET-PANAYOTOVA, *Recherches sur la peinture en Bulgarie du Bas Moyen Âge*, Paris, 1987.

Liviu PILAT, *Biserică şi Putere în Moldova în a doua jumătate a secolului XV*, în **AP**, I, 2005, 1.

Idem, *Cultul Sfintei Cruci în vremea lui Ştefan cel Mare*, în **AP**, I, 2005, 1.

Andrei PIPPIDI, *Ce mai ni-e dat să citim*, în **SMIM**, XXIII, 2005.

Idem, *Din nou despre inscripţiile de la Cetatea Albă*, în volumul *In honorem Paul Cernovodeanu*, Violeta Barbu edita, Bucureşti, 1998.

Idem, *False genealogii bizantine din ciclul constantinian*, în **ArhGen**, I (VI), 1994, 3–4.

Idem, *Tradiţia politică bizantină în Ţările Române în secolele XVI–XVIII*, Bucureşti, 1983 (ediţia a II-a, Bucureşti, 2001).

Geo PISTARINO, *La cadutta di Caffa: diaspora in Oriente*, în idem, *Genovesi d'Oriente*, Genova, 1990.

Demetrios I. POLEMIS, *The Doukai. A Contribution to Byzantine Prosopography*, Londra, 1968.

N. G. POLITIS, *Shmeièsij perˆ toà ¢notšrw ™pitaf...ou*, în „Delt…on tÁj `IstorikÁj kaˆ 'EqnologikÁj `Etaire…aj tÁj `Ell£doj", I, 1883.

Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X–XVIII вв., Kiev, 2005.

Polychronion. *Festschrift Franz Dölger zum 75. Geburtstag*, Heidelberg, 1966.

Pomelnicul Mănăstirii Bistriţa, publicat de Damian P. Bogdan, Bucureşti, 1941.

Corina POPA, *Bălineşti*, Bucureşti, 1981.

Anca POPESCU, *Mitropolia Goţiei într-o diplomă otomană de învestire a patriarhului de Constantinopol*, în **SMIM**, XVIII, 2000.

G. POPESCU-VÎLCEA, *Un manuscris al voievodului Alexandru al II-lea*, Bucureşti, 1984.

Idem, *Un manuscris al voievodului Ieremia Movilă*, Bucureşti, 1984.

Danica POPOVIĆ, *Српски владарски гроб у средњем веку*, Belgrad, 1992.

Scarlat PORCESCU, *Episcopia Romanului*, Episcopia Romanului şi Huşilor, 1984.

Angelo PROCOPIOU, *La question macédonienne dans la peinture byzantine*, Atena, 1962.

Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit, Erste Abteilung (641–867), nach Vorarbeiten F. Winkelmanns erstellt von Ralph-Johannes Lilie, Claudia Ludwig, Thomas Pratsch, Ilse Rochow, Beate Zielke u. a., Berlin–New York, 2001.

PSEUDO-KODINOS, *Traité des offices*, introduction, texte et traduction par Jean Verpeaux, Paris, 1966.

Gh. PUNGĂ, *Cu privire la începutul anului calendaristic în Ţara Moldovei*, în volumul *Confesiune şi cultură în Evul Mediu. In honorem Ion Toderaşcu*, studii reunite de Bogdan-Petru Maleon şi Alexandru-Florin Platon, Iaşi, 2004.

R

Svetozar RADOJČIĆ, *Lesnovo*, Belgrad, 1971.

Războieni. Cinci sute de ani de la campania din 1476. Monografie şi culegere de texte, coordonator Manole Neagoe, Bucureşti, 1977.

Reallexikon zur byzantinischen Kunst, Herausgegeben von Marcel Restle, Band VI, Lieferung 44, Stuttgart, 1999.

Relaţiile istorice dintre popoarele U.R.S.S. şi România în veacurile XV – începutul celui de-al XVIII[-lea], comitetul de redacţie: J. S. Grosul, Andrei Oţetea, A. A. Novoselski, L. V. Cerepnin, I (1408–1632), Moscova, 1965.

Repertoriul monumentelor şi obiectelor de artă din timpul lui Ştefan cel Mare, Bucureşti, 1958.

The Restoration of the Probota Monastery, Text contribution: Oliviu Boldura, Coralia Costaş, Cătălin Hriban, Voica Maria Puşcaşu, Tereza Sinigalia, Alfeo Tonellotto, Ignazio Valente, UNESCO, 2001.

Otto RETOWSKI, *Die Münzen der Komnenen von Trapezunt*, ediţia a II-a, Braunschweig, 1974.

J. REUILLY, *Voyage en Crimée et sur les bords de la mer Noire*, Paris, 1806.

Constantin REZACHEVICI, *Cronologia critică a domnilor din Ţara Românească şi Moldova, a. 1324–1881*, I, Secolele XIV–XVI, Bucureşti, 2001.

Idem, *Neamul doamnei Evdochia de Kiev, în legătură cu descoperirea pietrei sale de mormânt la Suceava*, în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Atlet al credinţei creştine*.

Idem, *Originea şi domnia lui Alexandru vodă Cornea (c. 21 decembrie 1540 – 9 sau 16 februarie 1541) – după documente inedite din Polonia*, în **RI**, 3, 1992, 7–8.

Antonio RIGO, *Il martirion di Teodoro Gabras (BHG 1745)*, în „Analecta Bollandiana", 116, 1998.

Marcel ROMANESCU, *Albizzi şi Paleologii*, în „Hrisovul", III, 1943.

K. A. ROMSTORFER, *Das alte griechisch-orthodoxe Kloster Putna*, Cernăuţi, 1904.

Generalul Radu ROSETTI, *Une supposition erronée sur la politique d'Étienne le Grand*, în **RHSEE**, IV, 1927, 11–12.

Marvin C. ROSS, *Émaux*, în volumul *L'art byzantin, art européen*.

Idem, *Ouvrages en or*, în volumul *L'art byzantin, art européen*.

Steven RUNCIMAN, *Lucas Notaras, „gambrÒj toà basilšwj”*, în ***Polychronion. Festschrift Franz Dölger zum 75. Geburtstag***.

S

J. SABATIER, *Description générale des monnaies byzantines frappées sous les empereurs d'Orient*, II, Paris, 1862.

C. N. SATHAS, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Âge*, V, Paris, 1883.

Idem, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Âge*, VI, Paris, 1884.

Idem, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Âge*, VII, Paris, 1888.

Idem, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Âge*, VIII, Paris, 1888.

Idem, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Âge*, IX, Paris, 1890.

Idem, *Sur les quatre B. Lettre à M. Schlumberger*, în „Revue Archéologique”, 28e année, XXXIII, 1877, 1.

Alexis G. C. SAVVIDES, *Bibliographical Advances in Byzantine Prosopography of the Middle and Later Periods. Part One*, în „Medieval Prosopography”, 13, 1992, 1.

Idem, *Notes on 'Byzantine Heraldry'*, în „D…ptuca `Etaire…aj *Buzantinîn* kaˆ Metabuzantinîn Meletîn”, 6, 1994–1995.

Idem, *Theodore II Gabras, Lord of Amisos in the Early Thirteenth Century*, în „'Arce‹on PÒntou”, 40, 1985.

Сборник Императорскаго Русскаго Историческаго Общества, 41, St. Petersburg, 1884.

Jennifer SCARCE, *Women's Costume of the Near and Middle East*, Oxford, 2003.

Der Schatz von San Marco in Venedig, Römisch-Germanisches Museum der Stadt Köln, 1984.

A. L. SCHLÖTZER, *Geschichte von Littauen*, Halle, 1785.

G. SCHLUMBERGER, *Numismatique de Rhodes avant la conquête de l'île par les chevaliers de Saint-Jean*, în „Revue Archéologique”, 17e année, XXXI, 1876, 1.

Jean-Claude SCHMITT, *Strigoii. Viii şi morții în societatea medievală*, traducere de Andrei Niculescu şi Elena-Natalia Ionescu, Bucureşti, 1998.

Andreas SCHÖNLE, *Garden of the Empire: Catherine's Appropriation of the Crimea*, în „Slavic Review”, 60, 2001, 1.

Percy Ernst SCHRAMM, *Sphaira. Globus. Reichsapfel*, Stuttgart, 1958.

Peter SCHREINER, *Bisanzio e la Liguria*, în volumul *Oriente e Occidente tra Medioevo ed Età Moderna. Studi in onore di Geo Pistarino*, a cura di Laura Balletto, II, Genova, 1997.

Idem, *Die byzantinischen Kleinchroniken*, II, Viena, 1977.

Idem, *Eine Beschreibung der Pammakaristoskirche*, în **DOP**, 25, 1971.

E. SCHÜTZ, *Eine armenische Chronik von Kaffa aus der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts*, în **AOASH**, XXIX, 1975, 2.

David R. SEAR, Simon BENDALL, Michael Dennis O'HARA, *Byzantine Coins and Their Values*, ediția a II-a, Londra, 1987.

Berta SEGALL, *Katalog der Goldschmiede-Arbeiten (Museum Benaki Athen)*, Atena, 1938.

Werner SEIBT, *Das Monogramm-Siegel eines Theodoros Dukas Synadenos aus der frühen Palaiologenzeit*, în **JÖB**, 40, 1990.

Idem, Marie Luise ZARNITZ, *Das byzantinische Bleisiegel als Kunstwerk. Katalog zur Ausstellung*, Viena, 1997.

Athanassios SEMOGLOU, *Contribution à l'étude du portrait funéraire dans le monde byzantin (14e – 16e siècle)*, în „Зограф", 24, 1995.

Nancy P. ŠEVČENKO, *The Tomb of Isaak Komnenos at Pherrai*, în **GOTR**, 29, 1984, 2.

Henry Danby SEYMOUR, *Russia on the Black Sea and the Sea of Azof: Being a Narrative of Travels in the Crimea and Bordering Provinces*, Londra, 1855.

Alexander SIDERAS, *Die byzantinischen Grabreden. Prosopographie, Datierung, Überlieferung. 142 Epitaphien und Monodien aus dem byzantinischen Jahrtausend*, Viena, 1994.

Idem, *Zum Verfasser und Adressaten einer anonymen Monodie*, în „Byzantion", 54, 1984.

V. A. SIDORENKO, *„Готы" области Дори Прокопия Кесарийского и „длинные стены" в Крыму*, în „Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии", II, 1991.

Basile SKOULATOS, *Les personnages byzantins de l'**Alexiade**. Analyse prosopographique et synthèse*, Louvain, 1980.

A. V. SMOKOTINA, *Византийская поливная керамика VII – первой половины IX вв. из раскопок Мангупа*, în „Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии", X, 2003.

Ion I. SOLCANU, *Datarea ansamblului de pictură de la biserica Arbure (I). Pictura interioară*, în **AIIAI**, XII, 1975.

Idem, *Portretul lui Ştefan cel Mare în pictura epocii sale. Noi consideraţii*, în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în istorie*.

E. I. SOLOMONIK, O. I. DOMBROVSKIJ, *О локализации страны Дори*, în volumul *Археологические исследования средневекового Крыма*.

A. V. SOLOVIEV, *Les emblèmes héraldiques de Byzance et leur influence sur les Slaves*, în volumul *Actes du IVe Congrès International des Études Byzantines, Sofia, septembre 1934*, Sofia, 1935.

Idem, *Les emblèmes héraldiques de Byzance et les Slaves*, în **SK**, VII, 1935.

Idem, *Спорные вопросы по исторiи Готскаго княжества въ Крыму. По поводу книги* A. A. Vasiliev, *The Goths in the Crimea…*, în **SK**, IX, 1937.

Alexandre SOLOVJEV, v. A. V. SOLOVIEV.

Suzanne SPAIN, *The Translation of Relics Ivory, Trier*, în **DOP**, 31, 1977.

Theodore SPANDOUNES, *On the Origin of the Ottoman Emperors*, Translated and edited by Donald M. Nicol, Cambridge, 1997.

Georgios SPHRANTZES, *Memorii 1401–1477*, ediţie critică de Vasile Grecu, Bucureşti, 1966.

Victor SPINEI, *Moldova în secolele XI–XIV*, Bucureşti, 1982.

D. S. SPIRIDONOV, *Заметки из истории эллинства в Крыму*, în „Известия Таврического Общества Истории, Археологии и Этнографии", II, 1928, 59.

Splendeur de Byzance, Europalia 82 Hellas – Grèce, Musées Royaux d'Art et d'Histoire, Bruxelles, 1982.

Georgios K. SPYRIDAKIS, *`O dikšfaloj ¢etÕj „d…v æj sÚmbolon À æj qšma kosm»sewj kat¦ t¾n buzantin¾n kaˆ metabuzantin¾n mšcri tîn newtšrwn crÒnwn per…odon*, în „'Epethrˆj `Etaire…aj Buzantinîn Spoudîn", 39–40, 1972–1973.

V. P. STEPANENKO, *Владетели Феодоро и византийская аристократия XV в.*, în „Античная древность и средние века", 32, 2001.

Jaroslav STEPANIV, *L'époque de Danylo Romanovyč (milieu du XIIIe siècle) d'après une source karaïte*, în **HUS**, II, 1978, 3.

L. STIERNON, *Notes de titulatures et de prosopographie byzantines. Sébaste et gambros*, în **REB**, 23, 1965.

Nicolae STOICESCU, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova. Sec. XIV–XVII*, București, 1971.

Gojko SUBOTIĆ, *Охридската сликарска школа од XV век*, Ohrida, 1980.

Idem, *Spätbyzantinische Kunst. Geheiligtes Land von Kosovo*, Zürich–Düsseldorf, 1998.

I. N. SVORONOS, *Pîj ™genn»qh kaˆ t… shma…nei Ô dikšfaloj ¢etÒj toà Buzant…ou*, Atena, 1914.

Maria Magdalena SZÉKELY, *Ştefan cel Mare şi cultul Sfintei Cruci*, în **AP**, I, 2005, 1.

Eadem, *Un manifest de putere la Mănăstirea Probota ?*, în volumul *Omagiu Virgil Cândea la 75 de ani*, coordonator Paul H. Stahl, II, Bucureşti, 2002.

Eadem, Ştefan S. GOROVEI, *„Semne şi minuni" pentru Ştefan voievod. Note de mentalitate medievală*, în **SMIM**, XVI, 1998; reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în istorie*.

S. SZYSZMAN, *Les passionnants manuscrits d'Abraham Firkowicz*, în „Archéologia. Trésors des âges", 78, 1975.

Ş

Şantierul arheologic Suceava, în **MCA**, V, 1959.

Leon ŞIMANSCHI, *O cumpănă a copilăriei lui Ştefan cel Mare: Reuseni, 15 octombrie 1451*, în **AIIAI**, XIX, 1982; reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în istorie*.

Mariana ŞLAPAC, *Cetatea Albă. Studiu de arhitectură militară medievală*, Chişinău, 1998.

Eadem, *Cetăți medievale din Moldova (mijlocul secolului al XIV-lea – mijlocul secolului al XVI-lea)*, Chişinău, 2004.

Ştefan cel Mare şi Sfânt. Atlet al credinței creştine, carte tipărită cu binecuvântarea Înalt Prea Sfinţitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei şi Rădăuţilor, Sfânta Mănăstire Putna, 2004.

Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică, carte tipărită cu binecuvântarea Înalt Prea Sfinţitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei şi Rădăuţilor, Sfânta Mănăstire Putna, 2004.

Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în istorie, carte tipărită cu binecuvântarea Înalt Prea Sfinţitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei şi Rădăuţilor, Sfânta Mănăstire Putna, 2003.

I. D. ŞTEFĂNESCU, *Broderiile de stil bizantin şi moldovenesc în a doua jumătate a sec. XV. Istorie, iconografie, tehnică*, în volumul *Cultura moldovenească în timpul lui Ştefan cel Mare*, culegere de studii îngrijită de M. Berza, Bucureşti, 1964.

T

O. TAFRALI, *Le trésor byzantin et roumain du Monastère de Poutna*, Paris, 1925.

D. TALBOT RICE, *Byzantine Glazed Pottery*, Oxford, 1930.

Idem, *Late Byzantine Pottery at Dumbarton Oaks*, în **DOP**, 20, 1966; reluat în idem, *Byzantine Art and Its Influences. Collected Studies*, Londra, 1973.

Henri TAPAREL, *Notes sur quelques réfugiés byzantins en Bourgogne après la chute de Constantinople*, în **BS**, 28, 1987.

R. I. TATARINTSEVA, *Из истории британско-крымских литературных связей конца XVIII столетия: путевые записки Марии Гутри*, în „Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии", X, 2003.

G. I. THEOCHARIDES, *Eine Vermächtnisurkunde des Gross-Stratopedarchen Demetrios Tzamblakon*, în volumul ***Polychronion***. *Festschrift Franz Dölger zum 75. Geburtstag*.

Idem, *Of Tzampl£kwnej.Sumbol¾ e„j t¾n buzantin¾n makedonik¾n proswpograf…an toà ID/ ¢iînoj*, în „Makedonik£”, 5, 1961–1963.

Maria THEOCHARIS, *Church Gold Embroideries*, în volumul *Patmos. Treasures of the Monastery*, General Editor Athanasios D. Kominis, Atena, 1988.

Eadem, *Crusokent»mata*, în volumul *Mon¾ Stauronik»ta. `Istor…a, e„kÒnej, crusokent»mata*, Atena, 1974.

Eadem, *Yhfidwt¾ e„kën toà `Ag…oà Dhmhtr…ou kaˆ ¹ ¢neÙresij tîn leiy£nwn toà ¡g…ou e„j 'Ital…an*, în „Praktik£ Akadhm…aj Aqhnèn”, 53, 1978.

Răzvan THEODORESCU, *Civilizaţia românilor între medieval şi modern. Orizontul imaginii (1550–1800)*, II, Bucureşti, 1987.

Idem, *Sur un chapitre de la Renaissance transylvaine: art du livre et art funéraire aux débuts de la Réforme*, în idem, *Roumains et balkaniques dans la civilisation sud-est européenne*, Bucureşti, 1999.

Idem, *Un mileniu de artă la Dunărea de Jos (400–1400)*, ediţia a II-a, revăzută, Bucureşti, 2002.

M. A. TIHANOVA, *Базилика*, în *Материалы по археологии юго-западного Крыма (Херсонес, Мангуп)*, Moscova–Leningrad, 1953 („Материалы и исследования по археологии СССР”, 34).

Eadem, *Дорос–Феодоро в истории средневекового Крыма*, în *Материалы по археологии юго-западного Крыма (Херсонес, Мангуп)*, Moscova–Leningrad, 1953 („Материалы и исследования по археологии СССР”, 34).

G. E. TIPALDOS, v. G. E. TYPALDOS.

Branislav TODIĆ, *Манастир Ресава*, Belgrad, 1995.

Idem, *Serbian Medieval Painting. The Age of King Milutin*, Belgrad, 1999.

Dragomir TODOROVIĆ, *Полијелеј у Марковом манастиру*, în „Зограф”, 9, 1978.

A. A. TORTIKA, *Лесостепное Подонье-Придонечье и Горный Крым в хазарское время: опыт сравнительного анализа*, în „Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии”, XI, 2005.

Cyril TOUMANOFF, *On the Relationship Between the Founder of the Empire of Trebizond and the Georgian Queen Thamar*, în „Speculum”, 15, 1940, 3.

Erich TRAPP, *Beiträge zur Genealogie der Asanen in Byzanz*, în **JÖB**, 25, 1976.

R. TRAQUAIR, *The Churches of Western Mani*, în **ABSA**, XV, 1908–1909.

Treasures of Mount Athos, ediţia a II-a, Salonic, 1997.

Trésors médiévaux de la République de Macédoine, Paris, Musée National du Moyen Âge, Thermes de Cluny, 9 février – 3 mai 1999, Paris, 1999.

Emil TURDEANU, *La broderie religieuse en Roumanie. Les étoles des XVe et XVIe siècles*, în „Buletinul Institutului Român din Sofia”, I, 1941, 1.

Idem, *Manuscrise slave din timpul lui Ştefan cel Mare*, în idem, *Oameni şi cărţi de altădată*, I.

Idem, *Miniatura bulgară şi începuturile miniaturii româneşti*, în idem, *Oameni şi cărţi de altădată*, I.

Idem, *Oameni şi cărţi de altădată*, I, ediţie îngrijită de Ştefan S. Gorovei şi Maria Magdalena Székely, Bucureşti, 1997.

G. E. TYPALDOS, *Of ¢pÒgonoi tîn PalaiolÒgwn met¦ t¾n `/Alwsin*, în „Delt…on tÁj `IstorikÁj kaˆ 'EqnologikÁj `Etaire…aj tÁj `Ell£doj”, VIII, 1922.

Idem, *E‡con of Buzantinoˆ o„kÒshma*, în „'Epethrˆj `Etaire…aj Buzantinîn Spoudîn”, 3, 1926.

U

Sorin ULEA, *Portretul funerar al lui Ion – un fiu necunoscut al lui Petru Rareş – şi datarea ansamblului de pictură de la Probota*, în **SCIA**, VI, 1959, 1.

Paul A. UNDERWOOD, *The Kariye Djami*, I. *Historical Introduction and Description of the Mosaics and Frescoes*, New York, 1966.

Idem, *Notes on the Work of the Byzantine Institute in Istanbul: 1957*, în **DOP**, 13, 1959.

Eckhard UNGER, *Grabungen an der Seraispitze von Konstantinopel*, în „Archäologischer Anzeiger. Beiblatt zum Jahrbuch des Archäologischen Instituts", I/II, 1916.

Grigore URECHE, *Letopiseţul Țării Moldovei*, ediția a II-a, îngrijită de P. P. Panaitescu, Bucureşti, 1959.

F. I. USPENSKIJ, *Болгарские Асеневичи на византийской службе в XIII–XV вв.*, în „Известия Русского Археологического Института в Константинополе", XIII, 1908.

V

Pietro VALDERIO, *La Guerra di Cipro*, publié par Gilles Grivaud et Nasa Patapiou, Nicosia, 1996.

Jean-François VANIER, *Notes généalogiques byzantino-géorgiennes*, în volumul ***EUYUCIA***. *Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler*, II.

Titus VANZETTI, *Excursion en Crimée, faite dans l'automne de 1835*, Odessa, 1836.

Alexander Alexandrovich VASILIEV, *The Goths in the Crimea*, Cambridge, Massachusetts, 1936.

Idem, *The Historical Significance of the Mosaic of Saint Demetrius at Sassoferrato*, în **DOP**, V, 1950.

Idem, *Jörg of Nuremberg, a Writer Contemporary with the Fall of Constantinople (1453)*, în „Byzantion", X, 1935.

Virginie VASILIU, *Sur la seigneurie de „Tedoro" en Crimée au XVe siècle, à l'occasion d'un nouveau document*, în „Mélanges de l'École Roumaine en France", 1929, première partie.

Virgil VĂTĂŞIANU, *Istoria artei feudale în Țările Române*, I, Bucureşti, 1959.

Nikos A. VEIS, v. Nikos A. BEES.

E. V. VEJMARN, *О двух неясных вопросах средневековья юго-западного Крыма*, II. *О территории Мангупского княжества во второй половине XV века*, în volumul *Археологические исследования средневекового Крыма*.

Idem, *Разведки оборонительных стен и некрополя*, în *Материалы по археологии юго-западного Крыма (Херсонес, Мангуп)*, Moscova–Leningrad, 1953 („Материалы и исследования по археологии СССР", 34).

O. VELESCU, *Castelul de la Hunedoara*, Editura Meridiane, Bucureşti, f.a., colecția „Monumentele patriei noastre".

Tania VELMANS, *La peinture murale byzantine à la fin du Moyen Âge*, I, Paris, 1977.

Eadem, *Le portrait dans l'art des Paléologues*, în volumul *Art et société à Byzance sous les Paléologues. Actes du colloque organisé par l'Association Internationale des Études Byzantines à Venise en septembre 1968*.

Eadem, *Une illustration inédite de l'Acathiste et l'iconographie des hymnes liturgiques à Byzance*, în **CA**, 22, 1972.

Andreas VERESS, *Acta et epistolae relationum Transylvaniae Hungariaeque cum Moldavia et Valachia*, I, Budapesta, 1914.

George VERNADSKY, *The Heresy of the Judaizers and the Policies of Ivan III of Moscow*, în „Speculum", VIII, 1933.

Jean VERPEAUX, *Hiérarchie et préséances sous les Paléologues*, în **TM**, 1, 1965.

Idem, *Les **oikeioi**. Notes d'histoire institutionnelle et sociale*, în **REB**, XXIII, 1965.

Marie F. VIALLON, *Venise et la Porte Ottomane (1453–1566). Un siècle de relations vénéto-ottomanes de la prise de Constantinople à la mort de Soliman*, Paris, 1995.

Gary VIKAN, Recenzie la H. Buchtal and H. Belting, *Patronage in Thirteenth-Century Constantinople. An Atelier of Late Byzantine Book Illumination and Calligraphy* (Dumbarton Oaks Studies, XVI), Washington, D. C., 1978, pp. XXIV + 124; 3 color and 92 black-and-white pls., în „The Art Bulletin", LXIII, 1981, 2.

Tatyana VLASOVA, *The Archangel Cathedral*, Moscova, 2003.

Mira VOITEC-DORDEA, *Reflexe gotice în arhitectura Moldovei*, ediția a II-a, Bucureşti, 2004.

Dragan VOJVODIĆ, *Портрети владара, црквених достојанственика и племића у наосу и припрати*, în volumul *Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије*.

W. F. VOLBACH, *Les ivoires du Moyen Âge*, traduction de Maurice Bloch, Paris, 1923.

Idem, *Mittelalterliche Bildwerke aus Italien und Byzanz*, ediția a II-a, Berlin–Leipzig, 1930.

Idem, *Tissus et broderies*, în volumul *L'art byzantin, art européen*.

Idem, Jacqueline LAFONTAINE-DOSOGNE, *Byzanz und der christliche Osten*, Berlin, 1968.

W

W. H. WADDINGTON, *La lettre B sur les monnaies de Byzance*, în *Mélanges de numismatique*, deuxième série, Paris, 1867.

Folkwart WENDLAND, *Peter Simon Pallas (1741–1811)*, I, Berlin–New York, 1991.

Michael WINTROUB, *Civilizing the Savage and Making a King: The Royal Entry Festival of Henri II (Rouen, 1550)*, în „Sixteenth Century Journal", XXIX, 1998, 2.

Idem, *L'ordre du rituel et l'ordre des choses: l'entrée royale d'Henri II à Rouen (1550)*, în „Annales HSS", 56, 2001, 2.

X

A. D. XENOPOL, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, ediția a IV-a, publicată sub îngrijirea lui Al. Zub, vol. II, îngrijit de Nicolae Stoicescu, Bucureşti, 1986.

André XYNGOPOULOS, *Icônes portatives*, în volumul *L'art byzantin, art européen*.

Y

Tatiana Yashaeva, *Chersonul şi împrejurimile sale de la sfârşitul secolului XIV până în secolul XVI*, în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Atlet al credinței creştine*.

Z

D. A. ZAKYTHINOS, *Le despotat grec de Morée*, I, Paris, 1932.

H. C. Comte ZEININGER, *Feuerstahl oder Buchstabe ?*, în „Der Herold", II, 1941.

Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије, уредник Vojislav J. Djurić, Belgrad, 1995.

Mirjana ŽIVOJINOVIĆ, *La frontière serbobyzantine dans les premières décennies du XIVe siècle*, în volumul *Buz£ntio kai Serb…a kat£ ton ID/ aièna*, Atena, 1996.

Konst. ZISIOU, *Mustra epigrafai*, Atena, 1891.

*

SURSA ILUSTRAȚIILOR

Fig. 2: Foto A. G. Gertsen.
Fig. 3: Foto A. G. Gertsen.
Fig. 4: Foto A. G. Gertsen.
Fig. 5: Foto A. G. Gertsen.
Fig. 6: Foto A. G. Gertsen.
Fig. 7: M. A. Tihanova, *Базилика*, în *Материалы по археологии юго-западного Крыма (Херсонес, Мангуп)*, Moscova–Leningrad, 1953 („Материалы и исследования по археологии СССР", 34), p. 388, fig. 58.
Fig. 8: Foto A. G. Gertsen.
Fig. 12: Foto A. G. Gertsen.
Fig. 18: Foto A. G. Gertsen.
Fig. 22: Foto A. G. Gertsen.
Fig. 23: Foto A. G. Gertsen.
Fig. 24: Foto A. G. Gertsen.
Fig. 25: Foto A. G. Gertsen.
Fig. 26: Foto A. G. Gertsen.
Fig. 27: Foto A. G. Gertsen.
Fig. 28: Foto A. G. Gertsen.
Fig. 33: Foto A. G. Gertsen.
Fig. 34: Foto Tatiana Yashaeva.
Fig. 39: N. V. Malickij, *Заметки по эпиграфике Мангупа*, în „Известия Государственной Академии Истории Материальной Культуры", 71, 1933, p. 32, fig. 9.
Fig. 57: Foto Tatiana Yashaeva.
Fig. 58: Foto Tatiana Yashaeva.
Fig. 59: Foto A. G. Gertsen.
Fig. 60: Foto A. G. Gertsen.
Fig. 64: Foto A. G. Gertsen.
Fig. 65: Foto A. G. Gertsen.
Fig. 66: Foto A. G. Gertsen.
Fig. 67: Foto A. G. Gertsen.
Fig. 68: Foto A. G. Gertsen.
Fig. 98: Foto A. G. Gertsen.
Fig. 99: Foto A. G. Gertsen.
Fig. 114: Foto A. G. Gertsen.
Fig. 122: Elena Aibabina, *Декоративная каменная резьба Каффы, XIV–XVIII вв.*, Simferopol, 2001, p. 162, fig. 71.
Fig. 123: Elena Aibabina, *Декоративная каменная резьба Каффы, XIV–XVIII вв.*, Simferopol, 2001, p. 169, fig. 74.
Fig. 124: Elena Aibabina, *Декоративная каменная резьба Каффы, XIV–XVIII вв.*, Simferopol, 2001, p. 170, fig. 75.
Fig. 127: A. L. Jakobson, *Дворец*, în *Материалы по археологии юго-западного Крыма (Херсонес, Мангуп)*, Moscova–Leningrad, 1953 („Материалы и исследования по археологии СССР", 34), p. 390, fig. 1.
Fig. 137: A. L. Jakobson, *Дворец*, în *Материалы по археологии юго-западного Крыма (Херсонес, Мангуп)*, Moscova–Leningrad, 1953 („Материалы и исследования по археологии СССР", 34), p. 414, fig. 32 b.

Fig. 138: A. L. Jakobson, *Дворец*, în *Материалы по археологии юго-западного Крыма (Херсонес, Мангуп)*, Moscova–Leningrad, 1953 („Материалы и исследования по археологии СССР", 34), p. 414, fig. 32 a.

Fig. 139: Elena Aibabina, *Декоративная каменная резьба Каффы, XIV–XVIII вв.*, Simferopol, 2001, p. 161, fig. 70.

Fig. 151: Biblioteca Academiei Române. Ms. slav 78, f. 4^{r}.

Fig. 153: A. V. Soloviev, *Спорные вопросы по исторіи Готскаго княжества въ Крыму. По поводу книги* A. A. Vasiliev, *The Goths in the Crimea…*, în **SK**, IX, 1937, IX, 1937, p. 96, fig. 1.

Fig. 154: N. V. Malickij, *Заметки по эпиграфике Мангупа*, în „Известия Государственной Академии Истории Материальной Культуры", 71, 1933, p. 36, fig. 12.

Fig. 157: Werner Seibt, Marie Luise Zarnitz, *Das byzantinische Bleisiegel als Kunstwerk. Katalog zur Ausstellung*, Viena, 1997, p. 54.

Fig. 168: Sergio Bettini, *Venedig, die* ***Pala d'Oro*** *und Konstantinopel*, în volumul *Der Schatz von San Marco in Venedig*, Römisch-Germanisches Museum der Stadt Köln, 1984, p. 55.

Fig. 169: G. Galavaris, *Illuminated Manuscripts*, în volumul *Sinai. Treasures of the Monastery of Saint Catherine*, General Editor Konstantinos A. Manafis, Atena, 1990, p. 345, fig. 34.

Fig. 170: S. Bendall, P. J. Donald, *The Later Palaeologan Coinage, 1282–1453*, Bristol, 1979, p. 221, nr. 24.

Fig. 171: S. Bendall, P. J. Donald, *The Later Palaeologan Coinage, 1282–1453*, Bristol, 1979, p. 261, nr. 4.

Fig. 179: Tatyana Vlasova, *The Archangel Cathedral*, Moscova, 2003, p. 28.

Fig. 183: Tania Velmans, *Le portrait dans l'art des Paléologues*, în volumul *Art et société à Byzance sous les Paléologues. Actes du colloque organisé par l'Association Internationale des Études Byzantines à Venise en septembre 1968*, Veneția, 1971, planşa LXIII, fig. 62.

Fig. 184: Paul A. Underwood, *The Kariye Djami*, I. *Historical Introduction and Description of the Mosaics and Frescoes*, New York, 1966, p. 285, fig. E.

Fig. 185: Hans Belting, *Die Auftraggeber der spätbyzantinischen Bildhandschrift*, în volumul *Art et société à Byzance sous les Paléologues. Actes du colloque organisé par l'Association Internationale des Études Byzantines à Venise en septembre 1968*, Veneția, 1971, planşa LXXI, fig. 10.

Fig. 186: Blaga Aleksova, *Où est enterrée Marie Paléologue ? À propos de la découverte faite dans une tombe*, în **AI**, III, 1959, planşa XLIV, fig. 1.

Fig. 187: Nikos A. Bees, *T£ ceirÒgrafa tîn Meteèrwn*, I, Atena, 1967, planşa I.

Fig. 188: Hans Belting, *Die Auftraggeber der spätbyzantinischen Bildhandschrift*, în volumul *Art et société à Byzance sous les Paléologues. Actes du colloque organisé par l'Association Internationale des Études Byzantines à Venise en septembre 1968*, Veneția, 1971, planşa LXXI, fig. 11.

Fig. 190: A. L. Jakobson, *Средневековый Херсонес (XII–XIV вв)*, Moscova–Leningrad, 1950, planşa XXXIV, fig. 142.

Fig. 191: A. L. Jakobson, *Средневековый Херсонес (XII–XIV вв)*, Moscova–Leningrad, 1950, p. 117, fig. 81, nr. 31.

Fig. 192: S. Bendall, P. J. Donald, *The Later Palaeologan Coinage, 1282–1453*, Bristol, 1979, p. 243, nr. 13.

Fig. 194: Maria Theocharis, *Crusokent»mata*, în volumul *Mon¾ Stauronik»ta. `Istor…a, e„kÒnej, crusokent»mata*, Atena, 1974, planşa 60.

Fig. 196: *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, Edited by Alfred R. Bellinger and Philip Grierson, vol. V. Michael VIII to Constantine XI, 1258–1453, by Philip Grierson, Part I. Introduction, Appendices and Bibliography, Washington, D. C., 1999, p. 91.

Fig. 197: *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, Edited by Alfred R. Bellinger and Philip Grierson, vol. V. Michael VIII to Constantine XI, 1258–1453, by Philip Grierson, Part I. Introduction, Appendices and Bibliography, Washington, D. C., 1999, p. 91.

Fig. 198: J. Sabatier, *Description générale des monnaies byzantines frappées sous les empereurs d'Orient*, II, Paris, 1862, planşa LXIV, nr. 11–12.

Fig. 199: S. Bendall, P. J. Donald, *The Later Palaeologan Coinage, 1282–1453*, Bristol, 1979, p. 223, nr. 28.

Fig. 201: Gabriel Millet, *Monuments byzantins de Mistra. Matériaux pour l'étude de l'architecture et de la peinture en Grèce aux XIVe et XVe siècles*, Paris, 1910, planşa 52, fig. 9.

Fig. 202: Nezih Firatli, *La sculpture byzantine figurée au Musée archéologique d'Istanbul*, Paris, 1990, planşa 418 D.

Fig. 203: Manolis Hatzidakis, *Autres bijoux byzantins*, în volumul *Collection Hélène Stathatos*, II. Les objets byzantins et post-byzantins, Strasbourg, 1963, planşa V, nr. 36.

Fig. 204: L. Bouras, în volumul *Splendeur de Byzance*, Europalia 82 Hellas – Grèce, Musées Royaux d'Art et d'Histoire, Bruxelles, 1982, p. 204, nr. 13.

Fig. 205: Hans Belting, *Die Auftraggeber der spätbyzantinischen Bildhandschrift*, în volumul *Art et société à Byzance sous les Paléologues. Actes du colloque organisé par l'Association Internationale des Études Byzantines à Venise en septembre 1968*, Veneția, 1971, planşa LXX, fig. 8.

Fig. 206: Hans Belting, *Die Auftraggeber der spätbyzantinischen Bildhandschrift*, în volumul *Art et société à Byzance sous les Paléologues. Actes du colloque organisé par l'Association Internationale des Études Byzantines à Venise en septembre 1968*, Veneția, 1971, planşa LXX, fig. 9.

Fig. 207: Eckhard Unger, *Grabungen an der Seraispitze von Konstantinopel*, în „Archäologischer Anzeiger. Beiblatt zum Jahrbuch des Archäologischen Instituts", I/II, 1916, col. 28, planşa 15.

Fig. 208: Gabriel Millet, *Inscriptions byzantines de Mistra*, în **BCH**, 23, 1899, p. 142.

Fig. 209: Gabriel Millet, *Monuments byzantins de Mistra. Matériaux pour l'étude de l'architecture et de la peinture en Grèce aux XIVe et XVe siècles*, Paris, 1910, planşa 58, fig. 15.

Fig. 210: Petros N. Papageorgiu, *Unedierte Inschriften von Mytilene*, Leipzig, 1900, planşa VI, fig. 43.

Fig. 211: S. Bendall, P. J. Donald, *The Later Palaeologan Coinage, 1282–1453*, Bristol, 1979, p. 255, nr. 1.

Fig. 212: Hugo Buchtal, *A Greek New Testament Manuscript in the Escorial Library. Its Miniatures and Its Binding*, în volumul *Byzanz und der Westen. Studien zur Kunst des europäischen Mittelalters*, Herausgegeben von Irmgard Hutter, Viena, 1984, planşa XXX, fig. 14.

Fig. 215: Gabriel Millet, avec la collaboration de Hélène des YLOUSES, *Broderies religieuses de style byzantin*, Paris, 1947, planşa L.

Fig. 216: Gabriel Millet, avec la collaboration de Hélène des YLOUSES, *Broderies religieuses de style byzantin*, Paris, 1947, planşa LI.

Fig. 217: Maria Ana Musicescu, *Broderia medievală românească*, Bucureşti, 1969, fig. 3.

INDICE

A

Abisinia: 85.

Acre, Pantasileea d'~, soția lui Anibal Paleolog: 121.

Adrianopol: 122.

Affendizi, principe de Theodoro: 17, 18, 34, 42, 108, 203.

Agigarei, v. **Hadji Ghirai**.

Ainos: 137, 139.

Ai-Thodor: 213–217.

Akkerman: 203; v. şi **Cetatea Albă**.

Alba Iulia: 146.

Alberti, familie: 118.

Albicastrum: 204; v. şi **Cetatea Albă**.

Alexa: 35, 54; v. şi **Mangop**; **Theodoro**.

Alexandru, co-împărat al Trapezuntului, fiul împăratului Alexios al IV-lea: 82, 137.

Alexandru, fiul lui Ieremia Movilă: 82.

Alexandru, fiul lui Ştefan al II-lea: 18, 181.

Alexandru, fiul lui Ştefan cel Mare: 5, 7, 73, 140, 141, 180, 181.

Alexandru, principe de Theodoro: 8, 47–49, 51, 52, 57, 58, 76, 78, 82, 83, 85, 185, 194, 199.

Alexandru al II-lea, domn al Moldovei: 204.

Alexandru cel Bun, domn al Moldovei: 90, 97, 105, 138.

Alexandru Lăpuşneanu, domn al Moldovei: 73.

Alexe, principe de Theodoro, v. **Alexios**, principe de Theodoro.

Alexie, fiul lui Ieremia Movilă: 82.

Alexie, principe de Theodoro, v. **Alexios**, principe de Theodoro.

Alexios, fiul co-împăratului Alexandru: 82.

Alexios, fiul lui Ioan de Chazaria: 83, 85, 92, 94, 111, 114, 196.

Alexios, fiul lui Ştefan Vasilievici (Khovra): 99.

Alexios, fiul principelui Olobei: 39, 92.

Alexios, principe de Theodoro: 20, 24–37, 39, 48, 58, 59, 62–65, 76, 82, 83, 85, 86, 88, 91, 92, 94–97, 114, 159, 161, 167, 189–193, 196, 197, 200, 201, 205.

Alexios al III-lea, împărat al Trapezuntului: 165.

Alexios al IV-lea, împărat al Trapezuntului: 82, 94.

Alexios „Sirianul", principe de Theodoro: 50, 51, 199.

Alexis, principe de Theodoro, v. **Alexios**, principe de Theodoro.

Alushta, v. **Aluston**.

Aluston: 13, 26, 34, 43, 191, 210, 236.

Amsterdam: 112.

Ana, fiica lui Ştefan cel Mare: 6.

Ana, soția lui Manoil, v. **Anna**, soția lui Manoil.

Anastasia, soția marelui logofăt Toader: 153.

Ancona: 128.

Andreiaş, medelnicer: 147.

Andronic I, împărat bizantin: 151.

Andronic al II-lea, împărat bizantin: 16, 166, 171.

Andronic al III-lea, împărat bizantin: 16, 115, 127.

Andronic al IV-lea, împărat bizantin: 19.

Andronic cel Tânăr, v. **Andronic al III-lea**.

Angelos, familie: 81.

Anglia: 149, 221.

Anna, fiica lui Manoil: 72, 84, 85, 90, 92.

Anna, fiica prințului Vasile de Mangop, soția cneazului Constantin: 103.

Anna, fiica regelui Milutin: 164.

Anna, soția lui Manoil: 72, 74, 84, 88–90, 92, 93, 114, 116.

Anna-Maria, soția despotului Oliver: 164.
Apele Albastre: 15, 106, 108, 110.
Arapes, Leon, locuitor din Mangop: 25.
Arbore, v. **Solca**.
Arbure, Luca, portar al Sucevei: 153–155.
Argos: 119.
Arta: 147, 165.
Asan, familie: 6, 10, 75, 77, 80, 81, 83, 84, 86, 92, 93, 102, 109, 112–116, 128, 134–136, 140, 141, 158–161, 169, 177, 178, 182; v. și **Ioan al II-lea Asan**; **Ioan al III-lea Asan**; **Ioan Alexandru**.
Asan, fiul țarului Ioan Alexandru: 141.
Asan, Manuel, v. **Asan Comnen Raoul**, Manuel.
Asan, Pavel, guvernator al Constantinopolului: 116.
Asan Comnen Raoul, Manuel, fiul lui Andronic Asan Paleolog: 81, 114.
Asan Paleolog, Andronic, fiul țarului Ioan al III-lea Asan: 114.
Asan Paleolog, Federico, de la Napoli: 135.
Asan Paleolog, Gheorghe, senior de Corint, frate cu Toma Asan Paleolog: 73, 135.
Asan Paleolog, Maria, v. **Asanina Paleologhina Tzamplakonissa**, Maria.
Asan Paleolog, Matei, despot, fiul guvernatorului Pavel Asan: 116, 123, 125.
Asan Paleolog, Toma, senior de Corint, frate cu Gheorghe Asan Paleolog: 73, 135.
Asan Paleolog Comnenos Tornikios, Mihail: 177.
Asanina, Maria, fiica lui Centurione I Zaccaria: 115.
Asanina, Teodora, fiica guvernatorului Pavel Asan, soția despotului Dimitrie Paleolog: 116.
Asanina Paleologhina, Irina, v. **Irina**, împărăteasă bizantină, soția împăratului Ioan al VI-lea.
Asanina Paleologhina Tzamplakonissa, Anna, v. **Anna**, soția lui Manoil.
Asanina Paleologhina Tzamplakonissa, Maria, soția lui Ioan de Chazaria: 36, 82–84, 90, 92, 94, 114.
Asanis, v. **Asan**.
Asanis Doukas Angelos Palaiologos Raoul Laskaris Tornikes Philantropenos, Ioannes, fiul lui Manuel Asan Comnen Raoul: 81, 82, 113.
Asanis-Paleologos, Gheorghe, v. **Asan Paleolog**, Gheorghe.
Asanis-Paleologos, Toma, v. **Asan Paleololog**, Toma.
Asano, Andronico, fiul lui Centurione I Zaccaria: 115.
Asano, Giovanni, fratele Caterinei Zaccaria Asanina: 115.
Ascoli, Emiddio Dortelli d'~, călugăr dominican: 210.
Asia: 30.
Asprocastru: 202; v. și **Cetatea Albă**.
Aşâk paşa-zade, cronicar otoman: 50, 52–57.
Atena: 159, 180, 181.
Athos, v. **Muntele Athos**.
Avraam, fiul lui Manoil: 72, 84, 85, 90, 92.
Avraam, patriarh biblic: 85.
Avram, v. **Avraam**, fiul lui Manoil.

B

Bacla: 13.
Badoer, Giacomo, negustor venețian: 203.
Bagration, familie: 85.
Bahcisarai: 58, 224, 232, 237.
Baiazid I, sultan otoman: 19, 20.
Baiazid al II-lea, sultan otoman: 118.
Balaklava, v. **Cembalo**.
Bamblachus, v. **Tzamplakon**, apărător al porții Theodosia.
Baraban-Koba: 59.
Barsi, Niccolò, călător în Crimeea: 195.
Basarabia: 108.
Baye, Joseph de ~, baron: 231, 232.
Bălineşti: 150.
Beauplan, Guillaume Le Vasseur de ~, cartograf: 210.
Beklemişev, Nikita Vasilievici, sol

moscovit: 46.
Belbek: 232.
Bessarion, cardinal: 162.
Bicsi, sol de la Mangop: 41.
Bissipac, v. **Bissipat**.
Bissipat, familie: 133; v. şi **Dishypatos**.
Bistriţa, mănăstire: 69, 71, 73, 74, 84, 85, 87–90, 92, 94, 114, 189.
Bizanţ, v. **Imperiul Bizantin**.
Bochalis, Manuel, nobil bizantin: 74, 75, 88.
Bochalis, Manuil, v. **Bochalis**, Manuel.
Bogatoe: 66.
Bogdan, fiul lui Ştefan cel Mare: 9, 135, 154, 196.
Bogdan al II-lea, domn al Moldovei, tatăl lui Ştefan cel Mare: 9.
Bogdan al III-lea, domn al Moldovei, fiul lui Ştefan cel Mare: 6, 93, 155.
Bogdan-Vlad, v. **Bogdan al III-lea**.
Bogorodica Ljeviška, mănăstire: 163, 172.
Bojana, mănăstire: 164.
Bosfor: 38.
Bosnia: 146.
Bospor: 12, 197.
Brana, familie: 81.
Breachy-Head: 223.
Broniowski, Martin, diplomat polon: 18, 33, 40, 51, 52, 55, 56, 62, 64, 65, 97, 208, 210–212, 216, 232, 233.
Brusa: 16.
Bucevschi, Epaminonda, pictor: 76.
Buchali, Manuil, v. **Bochalis**, Manuel.
Bucureşti: 109, 179, 238.
Bug: 106, 108.
Bugas-Sala: 213, 214.
Bugeac: 15, 107.
Bulgaria: 82, 112, 113, 146, 152.
Burduja, tatăl lui Teodorca: 201.

C

Cabella, v. **Gabella**.
Caffa: 15, 17, 24–26, 29–32, 35–49, 51, 53, 54, 61, 65, 66, 69, 99, 111, 168, 186–188, 190–195, 200, 208, 236.
Calamita: 12, 27, 28, 31–34, 36–39, 41, 43, 45, 46, 59, 63, 97, 191–193, 210, 228.
Calmăşul, Ioniţă, paharnic: 147.
Caloianis Valacus, v. **Tzamplakon**, Ioannes, sol al Moldovei.
Camii-i şerif, moschee: 207.
Cantacuzino, familie: 102, 123, 134, 136, 173, 174, 177; v. şi **Elena**, presupusă soţie a lui David al II-lea; **Ioan al VI-lea**; **Irina**, împărătească bizantină, soţia împăratului Ioan al VI-lea; **Theodora**, împărătească a Trapezuntului, soţia împăratului Alexios al III-lea; **Theodora**, împărătească a Trapezuntului, soţia împăratului Alexios al IV-lea.
Cantacuzino, Ioan: 123.
Cantacuzino, Maria, soţia diplomatului Teodor Paleolog: 134.
Cantacuzino, Theodor, tatăl împărătesei Theodora a Trapezuntului, soţia împăratului Alexios al IV-lea: 94.
Cantacuzino Gin, Manuel, despot: 75.
Cantacuzino Paleolog, Ioan, guvernator: 123.
Cantacuzino Paleolog, Ioan, presupus recenzor: 123, 124; v. şi **Paleologo**, Zuanne (I).
Cantacuzino Paleolog, Manuel, despot de Mistra: 136, 167, 168.
Caraihibi, sol de la Mangop: 41.
Caritena: 124.
Carlotta, regină a Ciprului: 173–175.
Casian, monah, v. **Constantin**, prinţ de Mangop.
Castelnau, Gabriel de ~, marchiz: 226, 227, 229.
Castrin: 118, 120, 121.
Cattaneo, familie: 140.
Cattaneo, Dorino, cămăraş şi vameş de Suceava: 140.
Caucaz: 67.
Cazimir al IV-lea, rege al Poloniei: 7, 154.
Ceamnu-Burun: 11, 23, 209.
Cearsu-Bazar: 208.
Cefalonia: 116, 119, 135.
Celebi, Evlia, călător turc: 208, 210.
Cembalo: 18, 26, 27, 29–34, 40, 43, 45, 48, 99, 168, 192, 193, 205, 210, 228, 236.

Cerches-Kermen: 212.
Cercida: 133.
Cetatea Albă: 32, 46, 66, 67, 105, 111, 184, 186, 190, 195, 200–206; v. şi **Akkerman**; **Albicastrum**; **Asprocastru**; **Cetatea Neagră**; **Maocastro**; **Maurocastro**; **Maurocastrum**; **Mocastro**; **Moncastro**.
Cetatea Neagră: 105; v. şi **Cetatea Albă**.
Chaczybej, han tătar: 106.
Chalcocondil, Laonic, cronicar bizantin: 133.
Chaldea: 99.
Champagne: 210.
Chazaria: 20, 35, 48, 83, 84, 89, 92–94, 96, 97, 108, 111, 135, 197.
Cheaassus, sol la Mangop: 25.
Cherson, v. **Chersones**.
Chersones: 12–14, 85, 86, 88–92, 110, 111, 168, 186, 188, 189, 191, 194, 195, 197–199, 210, 216, 217, 236.
Cheyhibi, prinț tătar: 202.
Chilia: 111, 186, 195, 196, 203.
Chiyhibi, principe de Theodoro: 42, 43, 202.
Chora, mănăstire: 80, 133, 152, 160, 176; v. şi **Kariye Djami**.
Christopolis: 115.
Cipru: 119–121, 173.
Ciufut-Ceargan-Burun: 11, 23, 209.
Ciufut-Kale: 13, 15, 214, 215, 227, 228.
Clarke, Edward Daniel, călător la Mangop: 221, 222, 224, 225, 227, 229–231.
Clement I, papă: 198.
Cluj: 150.
Colchida: 30; v. şi **Trapezunt**.
Comnen, familie: 81, 104; v. şi **Andronic I**; **Manuel I**.
Comnen, Alexandru, v. **Alexandru**, principe de Theodoro.
Comnen, Isac, sebastocrator: 151.
Comneni, Mari ~, familie: 36, 76–78, 82, 94, 185, 190; v. şi **Alexandru**, co-împărat; **Alexios al III-lea**; **Alexios al IV-lea**; **David al II-lea**; **Manuel I**; **Vasile I**.
Constantin, cneaz de Suzdal: 103.
Constantin, în fresca bisericii de la Staničenje: 164.
Constantin, în *Tetraevanghelul* ţarului Ioan Alexandru: 165.
Constantin, prinț de Mangop: 57, 116, 160; v. şi **Casian**, monah.
Constantin, protopop: 205.
Constantin al VI-lea, împărat bizantin: 14.
Constantin al XI-lea, împărat bizantin: 137, 172.
Constantin cel Mare, împărat roman: 105.
Constantinopol: 7, 14, 18–21, 32, 37, 38, 43, 49, 52, 53, 56, 58, 73, 74, 96, 104, 105, 114–116, 123, 126–128, 130, 133, 135, 145, 152, 182, 190, 200, 201, 203–205; v. şi **Istanbul**; **Stambul**.
Corfu: 134.
Corint: 73, 118, 123, 135.
Cracovia: 154.
Craven, Elizabeth, baroană: 210.
Crimeea: 8, 10–13, 15–20, 22, 25, 29, 34, 36, 37, 39, 41, 49, 50, 53, 58, 61, 65, 67, 76, 77, 80, 82, 88, 92, 98–104, 106, 109–111, 160, 167, 168, 185–188, 190, 191, 195–199, 201, 205, 206, 208–210, 212, 218, 221, 222, 226–234, 236, 237.
Cripps, John Marten, călător la Mangop: 221, 222, 225.
Croația: 19.
Curtea de Argeş, mănăstire: 170.

D

Damian, mitropolit al cetății Theodoro şi al întregii Goții: 28, 62, 96, 193, 197.
David, fiul lui Manoil: 72, 84, 85, 90, 92.
David, rege biblic: 85, 181.
David al II-lea, împărat al Trapezuntului: 28, 36, 43, 84, 94, 190.
Dečani, mănăstire: 164, 165, 171, 172.
Demetrius, han tătar: 15, 106–110.
Dermokaites, familie: 81, 134, 160.
Dermokaites, Alexios, din Lemnos: 133.
Dermokaites, Gheorghe: 133.
Dermokaites Palaiologos, Gheorghe,

guvernator: 133.
Despina Theodora, fiica împăratului Ioan al IV-lea al Trapezuntului, soția hanului Uzun Hassan: 94, 185, 190.
Dessislava, soția sebastocratorului Kalojan: 164.
Devlet Ghirai I, han tătar: 58.
Dienis, logofăt: 204.
Dimitrie, fiul lui Georgius Vollata: 203.
Dimitrie, fiul țarului Ivan cel Groaznic: 156.
Dinisco, v. **Dienis**.
Dionysios, episcop de Lemnos: 123.
Dishypatos, familie: 133; v. și **Bissipat**.
Dishypatos Paleolog, Gheorghe, stabilit în Franța: 133.
Djennebi, cronicar otoman: 49.
Djurište: 162.
Długosz, Jan, cronicar polon: 105, 111, 186, 187, 194.
Dmitri Constantinovici, cneaz de Suzdal: 103.
Dmitri Ivanovici Donskoi, mare cneaz al Moscovei: 99, 103.
Dobrogea: 109.
Dolheşti: 66–68, 238.
Dolna Kamenica: 164.
Domoculta, Tommaso di ~, consul al Caffei: 39.
Doros: 11–15, 18, 62, 191, 197.
Dory, v. **Doros**.
Dosothei, stareț la Putna: 143.
Doukaina Palaiologina Synadena, Ana, v. **Synadena Doukaina Palaiologina**, Ana.
Doukaina Paleologhina, Anna, strămoașă a Paleologilor: 137, 168.
Doukas, v. **Ducas**.
Dragomirna, mănăstire: 67.
Dragušin, Jovan, în fresca bisericii de la Pološko: 164.
Dromocates, Gheorghe, v. **Dermokaites**, Gheorghe.
Dromokates Palaiologos, Gheorghe, v. **Dermokaites Palaiologos**, Gheorghe.
Ducange, autor: 138.
Ducas, cezar: 164.
Ducas, cronicar bizantin: 127.
Ducas, familie: 81.
Dumbarton Oaks: 178, 181.
Dunăre: 109, 185, 186, 196.
Duodo, Francesco, viceconsul venețian: 201.
Duşan, țar sârb: 162, 166.
Dvuhyakornaya dolina: 66.

E

Ecaterina a II-a, țarină a Rusiei: 212.
Efes: 83, 198.
Eiroba: 226, 227.
Elena, fiica lui Ștefan cel Mare, soția lui Ivan cel Tânăr: 6, 7, 47, 76, 93.
Elena, presupusă soție a împăratului David al II-lea: 94.
Elli-Burun: 11, 53.
Emanuel, v. **Manuel al II-lea**.
Eminek Mârza, bei tătar: 50, 52, 199.
Epir: 148, 165, 166.
Escorial, palat: 174, 182.
Eski-Kermen: 13, 15, 34, 212.
Este, Bertoldo d'~, comandant militar: 118.
Eudochia, mama lui Manuel Paleolog, fiul bastard al împăratului Ioan al V-lea: 127.
Eugenia, soția lui Manuel Bochalis: 75.
Eugenikos, Ioan, autor: 35, 83, 85, 89, 92, 96, 111, 114, 196.
Eugenikos, Marcu, v. **Marcu**, mitropolit de Efes.
Europa: 16, 19, 38, 49, 77, 80, 145, 147, 149, 153, 184, 222, 225, 226.
Evdochia, fiica cneazului Dmitri Constantinovici, soția marelui cneaz Dmitri Ivanovici Donskoi: 103.
Evdochia, soția lui Ștefan cel Mare: 5, 93, 141.
Examplaco, v. **Tzamplakon Paleolog Comnen Dermokaites**, Gheorghe.

F

Fenari-Isa Camii, moschee: 152, 172,

176, 178.
Ferrara: 119, 129, 198, 205.
Fethiye Camii, moschee: 167; v. şi **Pammakaristos**.
Filip, corăbier: 48.
Florența: 83, 116, 129, 130, 147, 198, 205.
Focha, grec din Mangop: 41.
Fotios, v. **Photios**.
Franța: 133, 149.

G

Gabella, Antoniotto de ~, consul al Caffei: 190.
Gabrades, v. **Gabras**.
Gabras, familie: 88, 90, 98–104, 108, 112, 114.
Gabras, Constantin, duce al themei Chaldea: 99–101.
Gabras, Grigore: 101.
Gabras, Ioannes, sebastos: 102.
Gabras, Isac, v. **Isaac**, principe de Theodoro.
Gabras, Mihail: 100.
Gabras, Teodor: 101.
Galata: 140.
Gattilusio, familie: 133, 137, 139, 140, 168.
Gattilusio, Dorino I, senior de Mytilene: 133, 139.
Gattilusio, Francesco, senior de Mytilene: 137, 138.
Gattilusio, Palamede, senior de Ainos: 139.
Gazaria, v. **Chazaria**.
Gedik Ahmed paşa, mare vizir: 48–50, 53, 54, 56.
Genova: 26–30, 32–37, 44, 47, 63, 99, 186, 190, 193, 202, 204, 206.
Georgia: 85, 152.
Georgici, jupan: 203.
Ghadras, arhonte: 100.
Gheorghe, despot sârb: 16.
Gheorghe Terter al II-lea, țar bulgar: 16.
Ghizolfi, Zaccaria de ~, senior de Matrega: 188.
Ginghis han, han mongol: 20.
Godivje: 164.
Golovin, familie: 99, 102–104.
Gorovei, Miron, înmormântat în Mănăstirea Sfântul Spiridon: 147.
Gorzuvitae: 13, 34, 191, 236.
Gothia, v. **Goția**.
Gotia, v. **Goția**.
Goția: 12–16, 18, 20, 26–32, 34–36, 38, 40, 41, 43, 44, 46–48, 50–52, 54, 57, 62, 83, 85, 89, 91, 94–97, 99, 100, 104, 105, 111, 135, 185, 190–200, 202, 203, 206, 209, 219, 233.
Grecia: 104, 236.
Grigore, fiul lui Ștefan Vasilievici (Khovra), v. **Khovra**, Grigore.
Grigoriu, mănăstire: 8, 71–75, 80–83, 93, 140, 158, 159.
Grimaldi, familie: 139.
Grimaldi, Oberto, rudă cu Dorino Gattilusio: 139.
Grottaferrata, mănăstire: 158, 162.
Gurzuf, v. **Gorzuvitae**.
Guthrie, Maria, călătoare la Mangop: 218.
Guthrie, Matthew, medic militar: 218.
Gutia, v. **Goția**.

H

Hace Seyyid, moschee: 207.
Hadji Ghirai, han tătar: 28, 31, 36–38, 65, 190, 237.
Hamam-Dere: 11, 53, 216, 229.
Heracleea Pontică: 30.
Hexamilion: 118.
Hoarda de Aur: 17, 20, 108, 193, 197.
Hodja-Sala: 11.
Hotin: 8, 90.
Hulubei, familie: 91.
Humor, mănăstire: 153.
Hunedoara: 150.
Hustânskaia, mănăstire: 115.

I

Iacov, fiul lui Manoil: 72, 84, 85, 90, 92.

Iacov, patriarh biblic: 85.
Iacov Putneanul, mitropolit al Moldovei: 143, 155.
Iaşi: 96, 109, 147, 238.
Ibn Arabşah, istoric arab: 20.
Ieremia Movilă, domn al Moldovei: 82, 135.
Ierusalim: 59, 128.
Ignatie, mitropolit al Goției: 209.
Ilie, fiul lui Ştefan cel Mare: 9, 135.
Imbros: 122, 133, 137, 139.
Imperiul Bizantin: 19, 20, 24, 77, 80, 82, 112, 140, 142, 145, 147, 152, 169, 171, 172, 176, 178, 196, 198, 200, 236.
Imperiul Otoman: 37, 43, 70, 135; v. şi **Poarta**; **Turcia**.
Imperiul Roman de Răsărit, v. **Imperiul Bizantin**.
Inkerman, v. **Calamita**.
Inocențiu al VIII-lea, papă: 173.
Ioan, arhiepiscop al Goției: 14, 28, 197.
Ioan, mare primicer: 165.
Ioan, v. **Ioan de Chazaria**; **Olobei**.
Ioan al III-lea, împărat bizantin: 164, 171, 175, 176.
Ioan al IV-lea, împărat al Trapezuntului: 94, 190.
Ioan al V-lea, împărat bizantin: 19, 126, 127, 137.
Ioan al VI-lea, împărat bizantin: 81, 113, 114, 136, 165, 177.
Ioan al VII-lea, împărat bizantin: 137.
Ioan al VIII-lea, împărat bizantin: 94, 161.
Ioan al II-lea Asan, țar bulgar: 113.
Ioan al III-lea Asan, țar bulgar: 113.
Ioan Alexandru, țar bulgar: 140, 165.
Ioan Confesorul, v. **Ioan**, arhiepiscop al Goției.
Ioan de Chazaria, fiul principelui Alexios: 36, 83, 84, 89, 90, 92–94, 111, 114, 196.
Ioan Olobei, v. **Ioan de Chazaria**; **Olobei**.
Iosif, presupus rege chazar: 17.
Irina, împărătească a Trapezuntului, soția împăratului Vasile I: 127.
Irina, împărătească bizantină, soția împăratului Andronic al II-lea: 166.
Irina, împărătească bizantină, soția împăratului Alexios I: 147.
Irina, împărătească bizantină, soția împăratului Ioan al VI-lea: 81, 113, 114, 177.
Irina, țarină, fiica lui Mihail al VIII-lea, soția țarului Ioan al III-lea Asan: 113.
Isaac, fiul țarului Ioan al III-lea Asan: 114.
Isaac, patriarh biblic: 85.
Isaac, principe de Theodoro: 6, 8, 42–44, 46–49, 52, 57, 64, 69, 72, 76, 77, 82–87, 89, 90, 92, 95, 98, 189, 190, 194, 196.
Isac, principe de Theodoro, v. **Isaac**, principe de Theodoro.
Isaico, principe de Theodoro, v. **Isaac**, principe de Theodoro.
Istanbul: 57, 80, 97, 122, 133, 152, 160, 162, 167, 172, 173, 177, 178; v. şi **Constantinopol**; **Stambul**.
Italia: 130, 132, 141.
Iuga, protopop: 104, 204.
Iurgheci-Kerman: 203.
Iurghici, pârcălab de Cetatea Albă: 203, 204.
Iustinian I, împărat bizantin: 12, 61, 191, 233.
Iustinian al II-lea, împărat bizantin: 13.
Ivan al III-lea, mare cneaz al Moscovei: 46, 47, 57, 115, 160, 187.
Ivan cel Groaznic, țar al Rusiei: 156.
Ivan cel Tânăr, fiul lui Ivan al III-lea: 6, 47.
Ivan Ivanovici, v. **Ivan cel Tânăr**.

J

Jagielo, v. **Cazimir al IV-lea**.
Jamblacho, Alexio, martor: 134.
Jorgi, v. **Iurghici**.
Jörg von Nürnberg, autor: 51, 52, 54, 56.
Jurg, v. **Vollata**, Georgius.

K

Kaçanma, moschee: 207.
Kalina, soția cezarului Novak: 164.
Kalojan, sebastocrator: 164.
Kamariotissa, mănăstire: 172.
Kapu-Dere: 11, 62.
Kara-Ilas: 213, 214, 217.
Kara-Ilas-ul de Jos: 213, 214.
Kara-Ilas-ul de Sus: 213, 214.
Kara-Su: 208.
Kardamyle: 165.
Kariye Djami, moschee: 152, 160, 161, 176; v. și **Chora**.
Karlukovo: 164.
Kastamuni: 37.
Kastro: 139.
Kârk-or: 37.
Kemal bei, v. **Kemalbi**.
Kemalbi, reprezentant al sultanului Selim I: 57, 58, 207.
Kerci: 15, 188.
Khomra, v. **Khovrin**.
Khovra, Grigore, negustor, fiul lui Ștefan Vasilievici (Khovra): 99, 101, 104.
Khovra, Vladimir, fiul lui Grigore Khovra: 101.
Khovrin, familie: 99–104.
Khuitani, sutaș: 17, 106–109.
Kidonides, familie: 115.
Kiev: 5, 93, 141.
Kirkel: 106.
Kirkier, v. **Kirkel**.
Kokos, Hozia, evreu din Caffa: 46.
Komra, v. **Khovrin**.
Korolez: 232, 233.
Kossovopolje: 19.
Kremlin: 156.
Kutlubugh, han tătar: 106.

L

Ladoga: 97.
Laghernaia: 55.
Lascaris, familie: 81.
Lascaris Rontakenos, Ioan, din Imbros: 139.
Laskaris, v. **Lascaris**.
Lazăr, cneaz sârb: 19.
Lemnos: 119, 122–125, 127, 129, 130, 133, 134.
Lerici: 195, 204.
Lesbos, v. **Mytilene**.
Lesnovo, mănăstire: 163, 166.
Limasol: 121.
Liov: 184, 203.
Lips, Constantin, dregător bizantin: 152, 172, 176, 178, 181.
Lituania: 15, 104, 106.
Lomellino, Carlo, căpitan al flotei genoveze: 30, 31.
Londra: 229.
Loredan, Alvise, comandant militar: 118, 119, 121.
Lotedoro, v. **Theodoro**.
Luca, Ioan de ~, călugăr dominican: 210.
Ludovic cel Mare, rege al Ungariei: 107.
Lusignan, familie: 121; v. și **Carlotta**.
Lusignan, Elena de ~, soția cavalerului Dimitrie Paleolog: 121.
Lusignan Paleolog, fiica lui Anibal Paleolog 121.

M

Macarie, mitropolit al Chersonesului: 198.
Macarie, mitropolit al Moldovei: 97.
Macedonia: 148, 164.
Machumet, v. **Mehmed al II-lea**.
Madrid: 78.
Maligrad: 164.
Malta: 125.
Mancopia, v. **Mangop**.
Mangop: 5, 6, 8, 11–15, 17, 19, 20, 22–26, 28, 33, 34, 36, 39–60, 62–69, 71, 72, 76–78, 82–85, 87–91, 93–100, 102–112, 114–116, 129, 132, 157–161, 177, 179, 180, 182–185, 188–194, 196–203, 205, 207–215, 218, 219, 221, 222, 224–238; v. și **Alexa**; **Theodoro**; **Theodoro-Mangop**.
Mangopo, v. **Mangop**.
Mangup, v. **Mangop**.

Mangup-Kale, v. **Mangop**.
Mangupski, Alexandru, v. **Mangupski**, Skinder.
Mangupski, Mahmut aga, turc de la Mangop: 58.
Mangupski, Skinder, reprezentant al sultanului Soliman Magnificul: 58.
Mankup, v. **Mangop**.
Manoil, în pomelnicul Bistriței: 72, 74, 84, 86–90, 92–94, 114, 189; v. şi **Manoli**, bei; **Olobei**.
Manoil de la Hotin, boier moldovean: 90.
Manoil Grecul, boier moldovean: 205.
Manoli, bei: 43, 93; v. şi **Manoil**, în pomelnicul Bistriței; **Olobei**.
Manuel, v. **Manoil**, în pomelnicul Bistriței.
Manuel, nepotul lui Kemalbi: 58.
Manuel I, împărat al Trapezuntului: 100.
Manuel I, împărat bizantin: 99, 145.
Manuel al II-lea, împărat bizantin: 19, 20, 94, 127, 162, 173.
Manuil, v. **Manoil**, în pomelnicul Bistriței.
Maocastro: 204; v. şi **Cetatea Albă**.
Marcu, mitropolit de Efes: 83.
Marea Neagră: 8, 12, 14, 27–30, 33–35, 37, 38, 44, 45, 48, 97, 184–187, 190, 194–196, 210, 216, 217.
Mari, Gabriele de ~, proprietar caffez de galeră: 31.
Maria, doamnă a Moldovei, fiica lui Radu cel Frumos, soția lui Ştefan cel Mare: 6, 69, 84, 88, 89, 235.
Maria, doamnă a Moldovei, soția lui Petru Rareş: 143, 155.
Maria, fiica lui Ştefan cel Mare: 6.
Maria, împărăteasă a Trapezuntului, fiica principelui Alexios, soția împăratului David al II-lea: 28, 94, 95, 190.
Maria, împărăteasă bizantină, soția împăratului Ioan al VIII-lea: 94.
Maria, soția lui Andronico Paleologo (II): 120.
Maria, soția despotului Manuel Cantacuzino Gin: 75.
Maria Asanina Paleologhina, doamnă a Moldovei, soția lui Ştefan cel Mare: 5, 6, 8–10, 46–48, 57, 58, 68, 69, 71–73, 75–86, 88, 90, 92–98, 102, 109–112, 115, 116, 128, 129, 132, 135–137, 140, 141, 143–145, 147–151, 154–161, 167–171, 175, 177–185, 189, 191, 192, 196, 200, 234–236, 238, 239.
Maria de Mangop, v. **Maria Asanina Paleologhina**.
Maria Despina, doamnă a Țării Româneşti, soția lui Radu cel Frumos: 72, 74, 84, 88–90, 143.
Maria Voichița, v. **Maria**, doamnă a Moldovei, fiica lui Radu cel Frumos, soția lui Ştefan cel Mare.
Marianapol: 219, 220.
Marin, v. **Mearea**.
Marina, doamnă a Moldovei, soția lui Alexandru cel Bun: 97, 138.
Mariţa: 18.
Markov, mănăstire: 164, 165.
Martin I, papă: 198.
Matei, ieromonah: 20–24, 59, 62, 211, 217, 229.
Matias Corvinul, rege al Ungariei: 7, 47.
Matrega: 188.
Maurocastro: 105, 200, 202, 203, 205; v. şi **Cetatea Albă**.
Maurocastron, v. **Maurocastro**; **Maurocastrum**.
Maurocastrum: 104, 105, 204, 205; v. şi **Cetatea Albă**.
Maynerio, Pietro Giovanni, cetățean genovez: 27.
Mearea, tatăl doamnei Marina: 138.
Mehemeth, v. **Mehmed al II-lea**.
Mehmed al II-lea, sultan otoman: 8, 38, 50, 51, 54, 56, 94, 122, 124.
Melchis, tatăl lui Vasile: 89.
Melchisedec, fiul lui Manoil: 72, 84, 85, 87, 89, 90, 92, 189.
Melhisedec, v. **Melchisedec**.
Melkisedek, v. **Melchisedec**.
Mengli Ghirai, han tătar: 65, 190, 237.
Menkub, v. **Mangop**.
Menküb, v. **Mangop**.
Menküp, v. **Mangop**.
Merdveen: 222, 223.

Merea, v. **Mearea**.
Mereşti: 138.
Mermerkule: 173, 177.
Meteora, v. **Meteore**.
Meteore: 162, 165, 199.
Metochites, Theodor, ctitor al Mănăstirii Chora: 80, 152, 153, 160.
Miechowski, Matei, cronicar polon: 51, 52, 54.
Mihail, despot, fiul ţarului Mihail Şişman: 164.
Mihail, logofăt: 104, 204.
Mihail al II-lea, despot al Epirului: 147.
Mihail al VIII-lea, împărat bizantin: 82, 83, 113, 126, 127, 136, 148, 173, 178, 195.
Mihail Şişman, ţar bulgar: 164.
Mihul, logofăt, v. **Mihail**, logofăt.
Milano: 29, 124.
Mileševa, mănăstire: 164.
Milner, Thomas, autor: 229.
Milutin, rege sârb: 164.
Mirăuţi, biserică: 5.
Mircea cel Bătrân, domn al Ţării Româneşti: 19.
Mistra: 136, 148, 152, 165, 167, 171, 173.
Mocastro: 32, 41, 45, 190, 204; v. şi **Cetatea Albă**.
Mocenigo, Pietro, doge al Veneţiei: 49.
Modon: 74.
Moldova: 5–10, 35, 46–50, 52, 55, 57, 58, 66–69, 71, 72, 76, 79, 82–84, 94–97, 109–112, 114, 115, 118, 121, 129–132, 135, 136, 140, 147, 151, 153–155, 176, 177, 181–187, 190, 191, 194–196, 199, 200, 206, 234–236; v. şi **Moldovlahia**; **Valachia**.
Moldovlahia: 68, 71, 72, 74, 96, 199, 205; v. şi **Moldova**.
Monaco: 139.
Moncastro: 200, 204, 205; v. şi **Cetatea Albă**.
Monemvasia: 124.
Monferrat, Irina de ~, v. **Irina**, împărăteasă bizantină, soţia împăratului Andronic al II-lea.
Monlop: 106.
Montpéreux, Dubois de ~, cărturar francez: 65, 67.
Morea: 115–117, 119, 122, 124, 126, 128–130, 132, 134.
Moscova: 6, 46, 47, 57, 58, 76, 93, 99, 101, 103, 104, 107, 115, 116, 160, 187, 205, 221.
Mousakios, familie: 82.
Mousakios, Theodoros, tatăl Eudokiei Synadena: 82.
Movilă, familie: 79; v. şi **Ieremia Movilă**.
Muchli: 125.
Muntele Athos: 8, 71, 122, 140, 159, 198, 199.
Muntele Sinai: 162.
Murad I, sultan otoman: 18, 19.
Murad al II-lea, sultan otoman: 30.
Muşatini, familie: 93.
Mytilene: 119, 137, 139, 167.

N

Napoli: 73, 135.
Napoli, v. **Nauplia**.
Napoli di Romania, v. **Nauplia**.
Nauplia: 118–120.
Nauplion, v. **Nauplia**.
Neapolis Romaniae, v. **Nauplia.**
Neilson, Andrew, doamna ~, călătoare la Mangop: 228, 229.
Nerezi: 148.
Niceea: 171.
Nichefor, despot al Epirului: 166.
Nicopole: 19.
Nigro, Negrono de ~, nobil genovez: 27.
Nipru: 109, 185, 196.
Nistru: 105, 107, 110, 206.
Nogai, emir: 15.
Nomikos, Alexios, preot din Mangop: 25.
Novak, cezar: 164.
Novgorod: 103.
Novo Brdo: 53.

O

Oancea, logofăt, ginerele pârcălabului

Iurghici: 204.
Ohrida: 164.
Olena, v. **Elena**, fiica lui Ştefan cel Mare.
Olgierd, mare duce al Lituaniei: 15, 106, 107, 109.
Oliver, despot: 164.
Olobei, principe de Theodoro: 36–43, 51, 57, 76, 82–85, 88, 89, 91–93, 109, 114, 159, 190, 202, 203; v. şi **Manoil**, în pomelnicul Bistriţei; **Manoli**, bei.
Olubei, v. **Olobei**.
Olubey, v. **Olobei**.
Onţa, gramatic: 204.
Orheiul Vechi: 108.
Oxford: 82, 166.

P

Pachymeres, Georgios, cronicar bizantin: 126.
Padova: 119, 129.
Palaiologos, v. **Paleolog**.
Paleolog, familie: 6, 10, 29, 75, 77, 79–81, 83, 84, 92, 93, 97, 102, 109, 112–118, 121, 123, 125–128, 130–132, 134–141, 144, 152, 157–162, 167, 169–174, 177, 178, 181, 182, 195; v. şi **Andronic al II-lea**; **Andronic al III-lea**; **Andronic al IV-lea**; **Constantin al XI-lea**; **Ioan al V-lea**; **Ioan al VII-lea**; **Ioan al VIII-lea**; **Irina**, împărăteasă a Trapezuntului; **Irina**, ţarină; **Manuel al II-lea; Mihail al VIII-lea**; **Sofia-Zoe**.
Paleolog, Achille, fiul lui Matei Paleolog: 121.
Paleolog, Alexie, despot de Morea, nepotul patriarhului Pavel Paleolog: 128.
Paleolog, Alexie, fiul despotului Mihail Paleolog: 126.
Paleolog, Andrei, „familiar" al împăratului Ioan al V-lea: 127.
Paleolog, Andronic, frate al despotului Ioan Paleolog: 123, 134.
Paleolog, Andronic, protostrator, văr al împăratului Mihail al VIII-lea: 126.
Paleolog, Anibal, fiul cavalerului Filip Paleolog: 121.
Paleolog, Dimitrie, cavaler din Cipru: 121.
Paleolog, Dimitrie, căpitan, v. **Paleologo**, Demetrio (II).
Paleolog, Dimitrie, despot: 116, 122, 125, 129, 130.
Paleolog, Dimitrie, din Lemnos: 168.
Paleolog, Dimitrie, recenzor în insula Lemnos: 127.
Paleolog, Dumitrache, cumnat cu Ieremia Movilă: 135.
Paleolog, Filip, cavaler: 121.
Paleolog, Filip „Giorgati", fiul lui Yorgui Paleolog: 121.
Paleolog, Gavril, „familiar" al împăratului, frate cu Ioan Paleolog şi Mihail Paleolog: 127.
Paleolog, Gheorghe, din Moldova: 135.
Paleolog, Ioan, despot de Lemnos: 123.
Paleolog, Ioan, „familiar" al împăratului, frate cu Gavril Paleolog şi Mihail Paleolog: 127.
Paleolog, Ioan, recenzor: 123, 124, 133; v. şi **Paleologo**, Zuanne (I).
Paleolog, Manoil, din Moldova: 135.
Paleolog, Manuel, din Mytilene: 167.
Paleolog, Manuel, fiul bastard al împăratului Ioan al V-lea: 127.
Paleolog, Manuel, fiul despotului Toma Paleolog: 123.
Paleolog, Manuel, guvernator al Monemvasiei: 124.
Paleolog, Matei, fiul cavalerului Filip Paleolog: 121.
Paleolog, Mihail, despot, fratele împăratului Ioan al V-lea: 126.
Paleolog, Mihail, „familiar" al împăratului, frate cu Gavril Paleolog şi Ioan Paleolog: 127.
Paleolog, Nicolae, guvernator al Monemvasiei: 124.
Paleolog, Pavel, din Moldova: 135.
Paleolog, Pavel, patriarh latin al Ierusalimului şi Constantinopolului: 128.
Paleolog, Petru, frate cu Teodora Paleologhina: 127.
Paleolog, Teodor, diplomat şi militar: 134.

Paleolog, Teodor (I), guvernator al insulei Lemnos, văr al împăratului: 125.

Paleolog, Teodor (II), guvernator al insulei Lemnos, unchi al împăratului: 125.

Paleolog, Teodor (III), guvernator al insulei Lemnos, văr al împăratului: 127.

Paleolog, Toma, despot: 57, 115, 116, 123, 124, 129, 130.

Paleolog, Yorgui, din Cipru: 121.

Paleolog Cantacuzino, Gheorghe, socrul lui Manuel Bochalis: 74.

Paleolog Cantacuzino, Ioan, guvernator, v. **Cantacuzino Paleolog**, Ioan, guvernator.

Paleolog Cantacuzino, Theodor, v. **Cantacuzino**, Theodor.

Paleolog Graitzas (Gretza), Constantin, guvernator la Salmenikon: 124.

Paleolog Graitzas (Gritzas), Andrei, guvernator la Muchli: 124.

Paleolog Sguromali, Matei, guvernator la Caritena: 124.

Paleologa, Speranza, soția lui Andrea Rondachi: 121.

Paleologhina, Anna, v. **Doukaina Paleologhina**, Anna.

Paleologhina, Maria, regină, soția regelui Ştefan Uroş al III-lea Dečanski: 162.

Paleologhina, Maria, sora împăratului Ioan al V-lea, soția lui Francesco Gattilusio: 137.

Paleologhina, Teodora, sora lui Petru Paleolog: 127.

Paleologhina Philantropina, Teodora, sora despotului Mihail Paleolog: 126.

Paleologo, Andronico (I): 118, 120, 121.

Paleologo, Andronico (II), fiul lui Demetrio Paleologo (I), unchiul lui Demetrio Paleologo (II): 117, 119, 121.

Paleologo, Demetrio (I), tatăl lui Andronico Paleologo (II) şi al lui Zuanne Paleologo (II): 117, 119–121.

Paleologo, Demetrio (II), fiul lui Zuanne Paleologo (II): 116–118, 120–122, 132, 133, 137.

Paleologo, Giovanni, nepotul lui Centurione I Zaccaria: 115.

Paleologo, Manoli, fiul lui Zuanne Paleologo (II): 120, 121.

Paleologo, Zuanne (I), văr al despotului de Morea, cumnat al lui Ştefan cel Mare: 117–119, 121, 122, 124, 129–133; v. şi **Cantacuzino Paleolog**, Ioan, presupus recenzor.

Paleologo, Zuanne (II), fiul lui Demetrio Paleologo (I), tatăl lui Demetrio Paleologo (II): 117, 119–121.

Paleologo Rondachi, fiul lui Andrea Rondachi: 121.

Pallas, Peter Simon, savant german: 212–216, 218, 222, 223, 227, 229.

Pammakaristos, biserică: 167; v. şi **Fethiye Camii**.

Panaretos, Mihail, cronicar bizantin: 28, 94–96.

Pangropoli: 48.

Pantanassa, mănăstire: 173.

Pantocrator, mănăstire: 123.

Parigoritissa, mănăstire: 165.

Paris: 77, 159.

Partenit, v. **Parthenitae**.

Parthenitae: 28, 62, 191, 193, 197.

Patmos: 166.

Patras: 123.

Peć: 165.

Peloponez: 74, 88, 125, 141.

Pera: 30.

Perecop: 10, 71.

Persia: 6, 94, 185.

Petru, fiul lui Ştefan cel Mare: 154.

Petru I, domn al Moldovei: 93, 206.

Petru Aron, domn al Moldovei: 104.

Petru Rareş, domn al Moldovei, fiul lui Ştefan cel Mare: 143, 155.

Peyssonel, Charles-Claude de ~, diplomat francez: 210.

Philantropina Paleologhina, Teodora, v. **Paleologhina Philantropina**, Teodora.

Photios, tatăl lui Iurghici: 203, 204.

Phullae: 14, 197.

Piccinino, Giovanni, inginer genovez: 40.

Piscia, Baldassar de ~, legat papal: 8.

Pius al II-lea, papă: 129.

Poarta: 7, 57, 58, 118, 129, 196, 203; v. şi **Imperiul Otoman**; **Turcia**.

Poiki: 106, 107.
Polonia: 154, 186, 210.
Položko: 164.
Porta Panaghia: 165.
Prespa: 164.
Prilep: 165.
Prizren: 163, 172.
Probota, mănăstire: 150.
Procopius din Cezareea, istoric bizantin: 191.
Protopovici, v. **Manoil Grecul**.
Prusia: 104.
Prut: 107.
Pseudo-Kodinos, autor: 138.
Ptolemeu, geograf antic: 218–220.
Puşkin, Alexander Sergheevici, poet rus: 237.
Putna, mănăstire: 5, 8, 9, 71, 74, 75, 82, 83, 109, 116, 136, 137, 141–145, 148–150, 154–157, 159–161, 169, 172, 174–183, 235, 238, 239.

R

Radoslav (?), în fresca Mănăstirii Mileševa: 164.
Radu cel Frumos, domn al Țării Românești: 6, 7, 70, 72, 74, 84, 88–90, 143.
Radul, voievod, v. **Radu cel Frumos**.
Raguza: 49, 54.
Ralli, v. **Raoul**.
Rankovce: 165.
Raoul, familie: 81, 114, 134, 161.
Raoul Asan Paleolog, Andronic, din Tracia: 161.
Raoulina, Theodora, nepoata împăratului Mihail al VIII-lea: 173.
Raoulina Paleologhina, Irina, în fresca Mănăstirii Chora: 161.
Rădăuți: 70, 110, 151.
Râmnic: 68.
Râul Negru: 232.
Reims: 144.
Resava, mănăstire: 164.
Reza, Gregorio de ~, consul genovez: 204.
Rodos: 137.
Roma: 57, 116, 131, 133, 134.
Roman: 70.
Roman, jupan: 202.
Roman I, domn al Moldovei: 97.
România: 72, 100, 160.
Rondachi, Andrea, comandant de stratioți: 121.
Rusia: 101, 104, 116, 160, 212, 218, 221, 226, 231.
Ruteš, ctitor: 164.
Rybachie: 191.

S

Sa'adeddin, cronicar otoman: 50, 52–54, 57.
Saba: 85.
Sachi, principe de Theodoro, v. **Isaac**, principe de Theodoro.
Sachim: 43.
Sagaro, Nikolaos de ~, preot din Mangop: 25.
Saicho, principe de Theodoro, v. **Isaac**, principe de Theodoro.
Saichus, principe de Theodoro, v. **Isaac**, principe de Theodoro.
Saico, principe de Theodoro, v. **Isaac**, principe de Theodoro.
Saicus, principe de Theodoro, v. **Isaac**, principe de Theodoro.
Salmenikon: 124.
Salonic: 145, 167, 173.
Samothrace: 133, 137, 139.
San Marco, catedrală: 154.
Sandtodero, v. **Theodoro**.
Sankt Petersburg: 65, 218.
Santa Maura: 119.
Sara, soția patriarhului biblic Avraam: 85.
Sarnicki, Stanislaw, cronicar polon: 106.
Sassoferrato: 166.
Selim I, sultan otoman: 56, 57.
Semblaco, Teodor, de la Roma: 134.
Serbia: 16, 18–20, 146, 153, 171.
Sevastopol: 11, 65, 229–231.
Sfântul Pavel, mănăstire: 122, 123, 140.
Sfântul Scaun: 134; v. și **Vatican**.
Sfântul Spiridon, mănăstire: 147.

Shouli, v. **Shulü**.
Shulü: 213, 214, 228.
Sigismund de Luxemburg, rege al Ungariei şi Boemiei, împărat german: 19.
Silvestrus, procuratorul lui Teodorca de Telița: 42.
Simferopol: 230, 231.
Simon, monah, v. **Ştefan Vasilievici (Khovra)**.
Simonov, mănăstire: 99, 104.
Sinâie Vodî, v. **Apele Albastre**.
Sinie Vody, v. **Apele Albastre**.
Siniša, Simeon, despot: 164.
Siniuha, v. **Apele Albastre**.
Sinope: 37, 100.
Siuyren: 34.
Sixt al IV-lea, papă: 196, 199.
Skoplje: 148, 165.
Smederevo: 53.
Sofia: 19.
Sofia-Zoe, fiica despotului Toma Paleolog, soția marelui cneaz Ivan al III-lea: 57, 115, 116, 160.
Sofiano, familie: 134.
Solca: 153–155.
Soldaia: 15, 18, 26, 27, 34, 39, 48, 54, 61, 65, 89, 99, 191, 193, 195, 197, 202, 205, 208, 210, 236, 237.
Solhat: 26, 99.
Soliman Magnificul, sultan otoman: 58.
Solomon, rege biblic: 85, 181.
Spandugino (Cantacuzino), Theodoro, autor: 16, 18–20, 48, 51, 52, 54, 56, 58, 75, 94, 96, 110.
Sphrantzes, Georgios, cronicar bizantin: 115, 116.
Spinola de Luculo, Marco, cetățean genovez: 26.
Stalimene, v. **Lemnos**.
Stambul: 56; v. şi **Constantinopol**; **Istanbul**.
Staničenje: 164.
Starkov, Alexei Ivanovici, sol moscovit: 46.
Studenica, mănăstire: 19, 152.
Suceava: 5, 46–48, 67, 76, 84, 96, 111, 141, 150, 153, 154, 188, 196, 199, 204.
Sucevița, mănăstire: 147.
Sudak, v. **Soldaia**.
Sugdaia, v. **Soldaia**.
Sussex: 223.
Suzdal: 103.
Synadena, Ana, v. **Synadena Doukaina Palaiologina**, Ana.
Synadena, Eudokia, fiica lui Theodoros Mousakios: 82.
Synadena Comnena Cantacuzina Paleologhina Asanina, Irina, soția lui Mihail Asan Paleolog Comnenos Tornikios: 177.
Synadena Doukaina Palaiologina, Ana, soția lui Manuel Asan Comnen Raoul: 81.
Synadenos, familie: 82, 161.
Syropoulos, Sylvestros, mare eclesiarh al Patriarhiei Ecumenice: 198.

Ș

Şendrea, portar al Sucevei: 67, 68, 238.
Şiadbei, familie: 91.
Şirin, clan tătăresc: 42, 50, 202.
Şomuz: 138.
Ştefan al II-lea, domn al Moldovei: 180, 181, 204.
Ştefan cel Mare, domn al Moldovei: 5–10, 46–48, 55, 57, 58, 66, 68–77, 79, 82–85, 87, 88, 92–98, 105, 110–115, 117–119, 121, 129–135, 140, 141, 143, 144, 151, 154–158, 176, 178–187, 189–192, 194–197, 199, 200, 203, 204, 234–238.
Ştefan cel Mare (Duşan), v. **Ştefan cel Mare**.
Ştefan cel Tânăr, domn al Moldovei: 93, 203.
Ştefan cel Viteaz, v. **Ştefan cel Mare**.
Ştefan Báthory, rege al Poloniei: 97.
Ştefan Lazarevici, cneaz sârb: 20, 137, 164.
Ştefan Nemanja, mare jupan: 152, 164.
Ştefan Uroš al III-lea Dečanski, rege sârb: 16, 162.
Ştefan Vasilievici (Khovra), „prinț" grec: 99–101, 103–105, 107, 205; v. şi **Simon**, monah.

Ştefăniţă, domn al Moldovei, v. **Ştefan cel Tânăr**.

T

Tabana: 218–220.
Tabana-Dere: 11, 22, 23, 214, 223.
Tagaris, familie: 128.
Taman: 188.
Tamara, fiica despotului Nichefor: 166.
Tamerlan, v. **Timur Lenk**.
Tana: 22.
Tarchaniotes, Gheorghe, dregător moscovit: 57.
Taurida: 18, 219, 220.
Tăutu, Ionică, comis: 98.
Târnovo: 113, 165.
Tedoro, v. **Theodoro**.
Telica, v. **Teliţa**.
Teliţa: 42, 202.
Teoctist I, mitropolit al Moldovei: 5, 143.
Teodorca, de Teliţa: 42, 202.
Teodorca, de la Cetatea Albă: 201, 202, 204.
Teodorca, fiul lui Burduja: 201.
Teodorcha, v. **Teodorca**, de Teliţa.
Teodoro, v. **Theodoro**.
Teofil, împărat bizantin: 14.
Tepe-Kermen: 13.
Terssello, Georgio, sol la Mangop: 25.
Teşkli-Burun: 11, 14, 15, 23, 24, 55, 59, 64, 65, 68, 218, 224, 225.
Thassos: 137, 139.
Theodor Studitul, teolog: 14.
Theodora, împărătească a Trapezuntului, soţia împăratului Alexios al III-lea: 165.
Theodora, împărătească a Trapezuntului, soţia împăratului Alexios al IV-lea: 94.
Theodora, împărătească bizantină, soţia împăratului Mihail al VIII-lea: 172.
Theodora, regină, mama ţarului Duşan: 166.
Theodora, soţia despotului Mihail al II-lea: 147.
Theodora, soţia împăratului Constantin al XI-lea: 172.
Theodora de Trapezunt, v. **Theodora**, împărătească a Trapezuntului, soţia împăratului Alexios al III-lea.
Theodoret, v. **Kemalbi**.
Theodoretes, v. **Kemalbi**.
Theodoro: 8, 15–20, 22–31, 33–49, 51–54, 57–59, 62–64, 68, 76, 83–85, 89, 91, 95–97, 103, 106–110, 112, 114, 116, 128, 135, 140, 167, 188, 190–195, 197–203, 205–208, 212, 226, 234, 236; v. şi **Alexa**; **Mangop**; **Theodoro-Mangop**.
Theodoro-Mangop: 6, 15, 85, 96–98, 112, 198, 202; v. şi **Alexa**; **Mangop**; **Theodoro**.
Theodosia, poartă a Constantinopolului: 133.
Thessalia: 165.
Thodoro, v. **Theodoro**.
Timur Lenk, emir: 20, 22, 24, 35, 198.
Tismana, mănăstire: 180, 181.
Toader, mare logofăt: 153.
Todoro, v. **Theodoro**.
Toktamyš, han al Hordei de Aur: 17, 20, 108.
Tornikes, Mihail, înmormântat în Mănăstirea Chora: 152.
Tracia: 161.
Traian, împărat roman: 198.
Transilvania: 146, 155.
Trapezunt: 6, 28, 30, 36, 37, 41–43, 45, 52, 76–78, 82–85, 88, 92, 94–96, 99, 100, 103, 114, 127, 159, 165, 184, 185, 190, 191, 196; v. şi **Colchida**.
Trapezunta, v. **Trapezunt**.
Trebizonda, v. **Trapezunt**.
Trei Ierarhi, mănăstire: 67.
Tremis: 118.
Treskavac, mănăstire: 165.
Turcia: 38; v. şi **Imperiul Otoman**; **Poarta**.
Tver: 112.
Tzamplakon, apărător al porţii Theodosia: 131, 133, 134.
Tzamplakon, familie: 83, 111, 114–116, 123, 130–136, 140, 141, 195; v. şi **Jamblacho**, Alexio; **Semblaco**, Teodor; **Zambelaco Paleologus**, Iohannes; **Zamblaco**, Antonio; **Zamblaco**, Joannes; **Zamblaco**, Micho; **Zamplakon**

Palaiologa, Theodora; **Zamplakonissa**, Caterina.

Tzamplakon, Ioannes, sol al Moldovei, rudă cu Maria Asanina Paleologhina: 6, 111, 112, 129–132, 186, 188, 194, 195.

Tzamplakon Paleolog, Alexie, secretar imperial: 115.

Tzamplakon Paleolog Comnen Dermokaites, Gheorghe, din Lemnos: 133.

Tzitzikios, sutaș: 17.

Tzula, guvernator al Mangopului: 207.

Tzulabi, v. **Tzula**.

Ț

Țamblac, familie, v. **Tzamplakon**, familie.

Țamblac, Ioan, v. **Tzamplakon**, Ioannes.

Țamplaconi, v. **Tzamplakon**, familie.

Țara Moldovei, v. **Moldova**.

Țara Moldovlahiei, v. **Moldova**; **Moldovlahia**.

Țara Românească: 6, 7, 19, 70, 72, 74, 194; v. și **Ungrovlahia**; **Wallachia**.

U

Uglici: 156.

Ungaria: 7, 18, 19, 47, 48, 186.

Ungrovlahia: 74; v. și **Țara Românească**; **Wallachia**.

Uroș al III-lea, v. **Ștefan Uroș al III-lea Dečanski**.

Usdemoroch, domn al goților: 42, 43.

Usodimare, familie: 43.

Usodimare, Ottone: 43.

Ussundshi: 216, 217.

Uzun Hassan, han turcoman al Persiei: 6, 94, 185, 190.

V

Vacha, Georgio, sol la Mangop: 25, 26.

Valachia: 117, 119; v. și **Moldova**.

Valea Albă: 7, 194.

Varlaam, monah, v. **Vasile**, fiul lui Melchis.

Varoš: 165.

Vasile, fiul lui Melchis: 89; v. și **Varlaam**, monah.

Vasile, prinț de Mangop: 103.

Vasile, tatăl lui Ștefan Vasilievici (Khovra): 107.

Vasile I, împărat al Trapezuntului: 127.

Vasile I, mare cneaz al Moscovei: 99, 103.

Vasile al II-lea, mare cneaz al Moscovei: 101.

Vasile al III-lea, mare cneaz al Moscovei: 57, 58.

Vasile Lupu, domn al Moldovei: 79.

Vaslui: 7, 70, 194, 204.

Vatatzes, v. **Ioan al III-lea**.

Vatican: 6, 173, 175; v. și **Sfântul Scaun**.

Vatoped, mănăstire: 123.

Vârnav, Toader: 147.

Velestovo: 164.

Veneția: 6, 28, 32, 33, 35, 49, 54, 74, 105, 111, 112, 116, 117, 119, 121, 122, 125, 129–134, 154, 186–188, 194, 196, 199–201.

Vezzano, Laudivius da ~, autor: 49.

Viena: 147.

Vlad, sfetnic al principelui Isaac: 48, 196.

Vlad Țepeș, domn al Țării Românești: 7, 194.

Vladislav, în fresca Mănăstirii Mileševa: 164.

Vlaicul, pârcălab de Hotin, unchiul lui Ștefan cel Mare: 8.

Vlatades, mănăstire: 167.

Vollata, Georgius, negustor: 203.

W

Walata, v. **Vollata**, Georgius.

Wallachia: 182; v. și **Țara Românească**; **Ungrovlahia**.

Wawel, castel: 154.

Y

Yaila: 216, 217.
Yukhare: 213, 214.

Z

Zaccaria, Centurione I: 115.
Zaccaria Asanina, Caterina, soția despotului Toma Paleolog: 115.
Zambelaco Paleologus, Iohannes: 129–131.
Zamblacho, Zuan, v. **Tzamplakon**, Ioannes, sol al Moldovei.
Zamblaco, Antonio, fiul stratiotului Micho Zamblaco: 134.
Zamblaco, Joannes, văr al despotului Toma Paleolog: 115, 129, 130.
Zamblaco, Micho, stratiot: 134.
Zamplakon Palaiologa, Theodora, soția lui Andronic Paleolog, fratele despotului Ioan Paleolog: 123, 134.
Zamplakonissa, Caterina, de la Roma: 134.
Zan Blacho, v. **Tzamplakon**, apărător al porții Theodosia.
Zane, Marino, bail venețian: 105, 200, 204, 205.
Zazale: 22.

SUMAR

O PRINȚESĂ BIZANTINĂ PE TRONUL MOLDOVEI (*Maria Magdalena Székely*) 5
DIN ISTORIA UNEI „ÎMPĂRĂȚII CREȘTINE” (*Maria Magdalena Székely*) 11
„MARIA ASANINA PALEOLOGHINA, DOAMNA MOLDOVLAHIEI” (*Ştefan S. Gorovei*) 69
RUDENII BIZANTINE ALE DOAMNEI MARIA (*Ştefan S. Gorovei*) 112
MORMÂNTUL DE LA PUTNA ŞI ACOPERĂMÂNTUL SĂU (*Maria Magdalena Székely*) 143
ÎNSEMNELE IMPERIALE ALE DOAMNEI MARIA (*Ştefan S. Gorovei, Maria Magdalena Székely*) 157
PRINCIPATUL DE THEODORO ŞI MOLDOVA LUI ȘTEFAN CEL MARE (*Ştefan S. Gorovei*) 184
ISTORIA DE DUPĂ ISTORIE (*Maria Magdalena Székely*) 207
POSTFAȚĂ 235
ABREVIERI 240
BIBLIOGRAFIE 242
INDICE 273
SUMAR 290

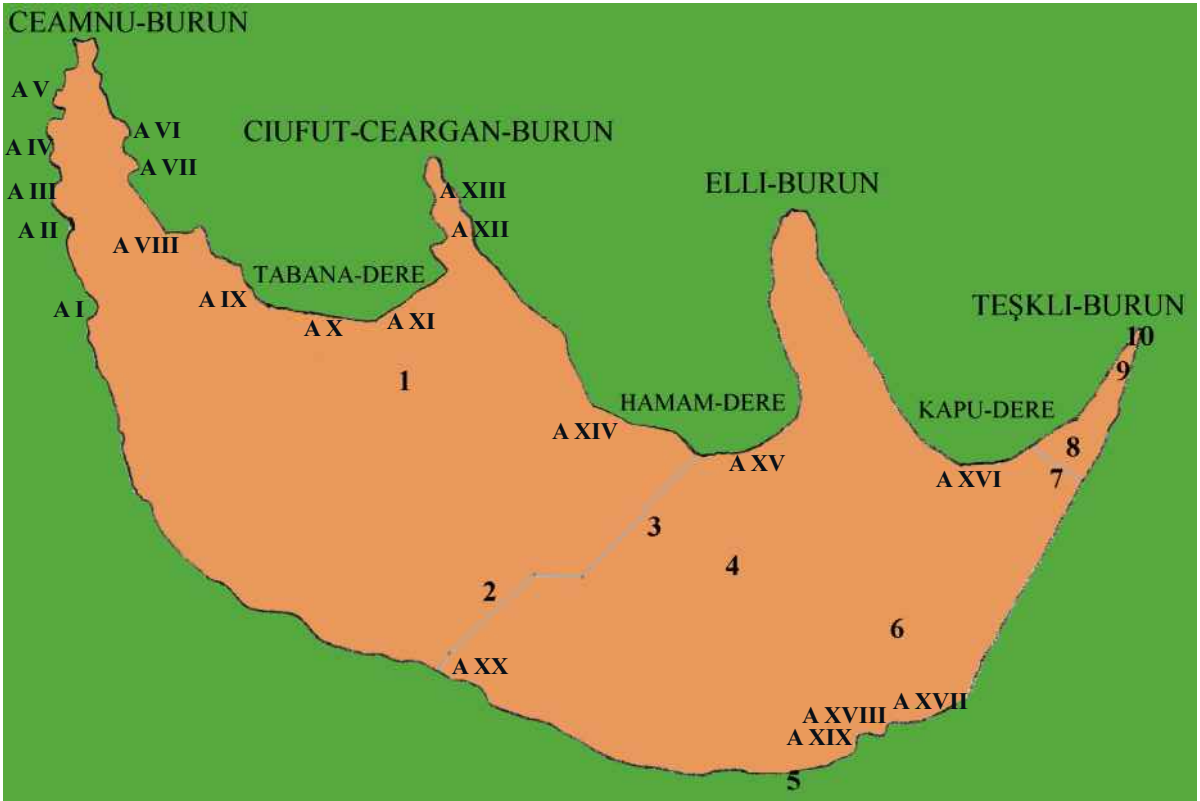

Fig. 1. Harta platoului Mangop

1. Cimitirul karaimilor; 2. A doua linie de fortificații; 3. Bazilica; 4. Curtea principilor; 5. Mănăstirea cu frescă; 6. Biserica Maicii Domnului; 7. A treia linie de fortificații, cu zidul şi turnul citadelei; 8. Biserica octogonală; 9. Biserica garnizoanei; 10. Complexele din vârful promontoriului Teşkli-Burun

Fig. 2. Platoul Mangop. Vedere aeriană

Fig. 3. Promontoriile Teşkli-Burun, Elli-Burun, Ciufut-Ceargan-Burun şi Ceamnu-Burun (de la stânga la dreapta)

Fig. 4. Platoul Mangop. Vedere dinspre sud

Fig. 5. Platoul Mangop. Vedere dinspre sud

Fig. 6. Mangop. Ziduri din prima linie de fortificații

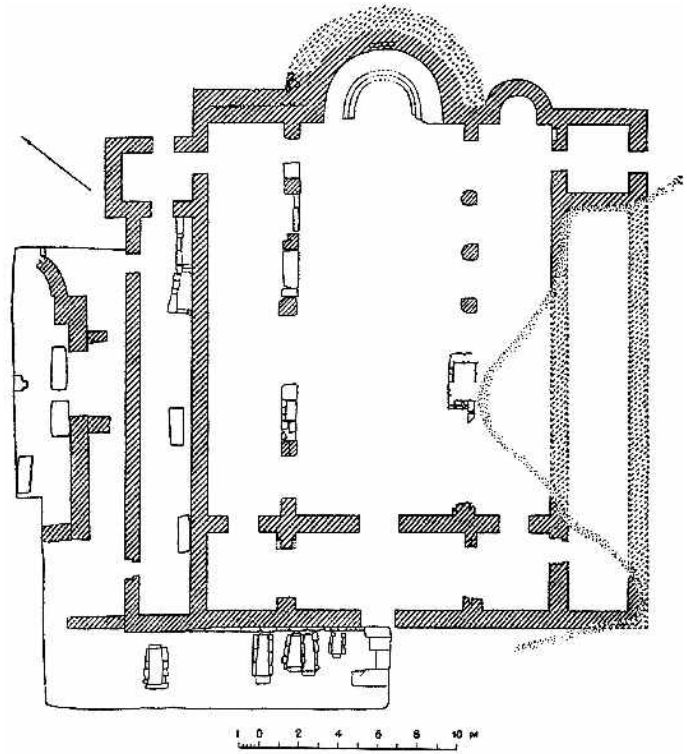

Fig. 7. Mangop. Planul bazilicii

Fig. 8. Mangop. Vedere aeriană a bazilicii

Fig. 9. Gorzuvitae (Gurzuf). Vedere dinspre mare,
după o carte poştală veche

Fig. 10. Gorzuvitae. Vedere spre mare,
cu locul fortificației

Fig. 11. Aluston (Alushta). Turn bizantin

Fig. 12. Mangop. Zid din prima linie de fortificații, refăcut de turci

Fig. 13. Mangop. Inscripție cu numele lui Toktamyš
(Palatul hanilor din Bahcisarai, depozit)

Fig. 14. Mangop. Mormânt comun de la sfârşitul secolului al XIV-lea

Fig. 15. Mangop. Zid din cea de-a doua linie de fortificații

Fig. 16. Mangop. Turn din cea de-a doua linie de fortificații

Fig. 17. Mangop. Turn din cea de-a doua linie de fortificații. Detaliu

Fig. 18. Mangop. Vedere aeriană a citadelei
de pe promontoriul Teşkli-Burun

Fig. 19. Zidurile citadelei. Vedere dinspre platou

Fig. 20. Poarta citadelei. Vedere dinspre platou

Fig. 21. Poarta citadelei. Vedere dinspre promontoriul Teşkli-Burun

Fig. 22, 23. Turnul citadelei. Vedere dinspre platou

Fig. 24, 25. Turnul citadelei. Vedere dinspre promontoriul Teşkli-Burun

Fig. 26. Zidurile şi turnul citadelei. Vedere dinspre platou

Fig. 27. Turnul citadelei. Vedere spre nord-vest

Fig. 28. Turnul citadelei. Vedere parțială spre nord-vest

Fig. 29. Turnul citadelei. Vedere spre sud-est

Fig. 30. Turnul citadelei. Vedere parțială spre sud-est

Fig. 31. Turnul citadelei. Detaliu arhitectonic

Fig. 32. Turnul citadelei. Detaliu al porții centrale

Fig. 33. Ancadramentul uneia dintre porțile de acces în turnul citadelei. Vedere dinspre promontoriul Teşkli-Burun

Fig. 34. Calamita (Inkerman). Ruinele fortificației şi mănăstirea

Fig. 35. Calamita. Ruinele fortificației

Fig. 36. Calamita. Ruinele fortificației şi portul

Fig. 37. Calamita. Turn

Fig. 38. Calamita. Turn

Fig. 39. Fragment de piatră cu monograma principelui Alexios, descoperit la Calamita

Fig. 40. Caffa (Feodosia). Fereastră de tragere cu deschidere spre mare

Fig. 41. Caffa. Ferestre de tragere

Fig. 42. Caffa. Vedere parțială a cetății genoveze

Fig. 43. Caffa. Turn al cetății cu locul pentru pisanie

Fig. 44. Caffa. Turn al cetății cu locul pentru pisanie

Fig. 45. Caffa. Biserica Sfântul Ioan Teologul şi un zid al cetății

Fig. 46. Soldaia (Sudak). Golful

Fig. 47. Soldaia. Turn cu pisanie

Fig. 48. Soldaia. Vedere din exterior a porții de acces în cetate

Fig. 49. Soldaia. Vedere din interior a porții de acces în cetate

Fig. 50, 51. Soldaia. Vedere din interiorul cetății genoveze

Fig. 52. Soldaia. Ruinele unui turn cu pisanie

Fig. 53. Soldaia. Pisanie genoveză

Fig. 54, 55. Soldaia. Vedere din interiorul cetății genoveze

Fig. 56. Cembalo (Balaklava). Ruinele cetății genoveze

Fig. 57, 58. Cembalo. Ruinele cetății genoveze

Fig. 59. Platoul Mangop. Vedere aeriană dinspre sud-est

Fig. 60. Platoul Mangop. Vedere dinspre sud-est

Fig. 61, 62, 63. Ghiulele turceşti folosite la asediul din 1475 (Palatul hanilor din Bahcisarai, depozit)

Fig. 64, 65. Mangop. Fortificații din partea de nord a platoului

Fig. 66, 67. Mangop. Biserica garnizoanei

Fig. 68. Mangop. Monedă moldovenească din vremea lui Ştefan cel Mare, descoperită pe versantul sud-estic al promontoriului Teşkli-Burun

Fig. 69, 70. Mangop. Bazine pentru prese de struguri

Fig. 71. Mangop. Vegetație de pe platou

Fig. 72. Mangop. Vegetație de pe promontoriul Teşkli-Burun

Fig. 73. Mangop. Vegetație de pe promontoriul Teşkli-Burun

Fig. 74. Mangop. Vegetație din cimitirul karaimilor

Fig. 75, 76. Mangop. Morminte săpate în piatră

Fig. 77, 78. Mangop. Pietre de mormânt din perimetrul bazilicii

Fig. 79, 80, 81. Mangop. Pietre de mormânt din perimetrul bazilicii

Fig. 82, 83. Mangop. Pietre de mormânt din perimetrul bisericii Maicii Domnului

Fig. 84. Mangop. Piatră de mormânt din perimetrul bisericii Maicii Domnului, decorată cu un iatagan

Fig. 85. Bahcisarai. Piatră de mormânt din cimitirul hanilor, decorată cu un iatagan

Fig. 86. Mangop. Piatră de mormânt cu decor, din perimetrul bisericii Maicii Domnului

Fig. 87. Mangop. Piatră de mormânt cu decor, din perimetrul bazilicii

Fig. 88. Bahcisarai. Piatră de mormânt cu decor, din cimitirul hanilor

Fig. 89, 90, 91. Material arheologic descoperit la Mangop (Palatul hanilor din Bahcisarai, depozit)

Fig. 92. Platoul Mangop. Vedere spre sud-est

Fig. 93. Platoul Mangop. Vedere spre sud

Fig. 94. Platoul Mangop. Vedere spre nord

Fig. 95. Platoul Mangop. Vedere spre nord-vest

Fig. 96, 97. Mangop. Biserici săpate în stâncă

Fig. 98. Mangop. Biserica octogonală,
turnul şi o parte din zidul citadelei

Fig. 99. Mangop. Vârful promontoriului Teşkli-Burun

Fig. 100. Promontoriul Teşkli-Burun. Primul nivel al complexului nr. 1

Fig. 101. Promontoriul Teşkli-Burun.
Primul nivel al complexului nr. 1

Fig. 102. Promontoriul Teşkli-Burun. Vedere spre nord-vest
din primul nivel al complexului nr. 1

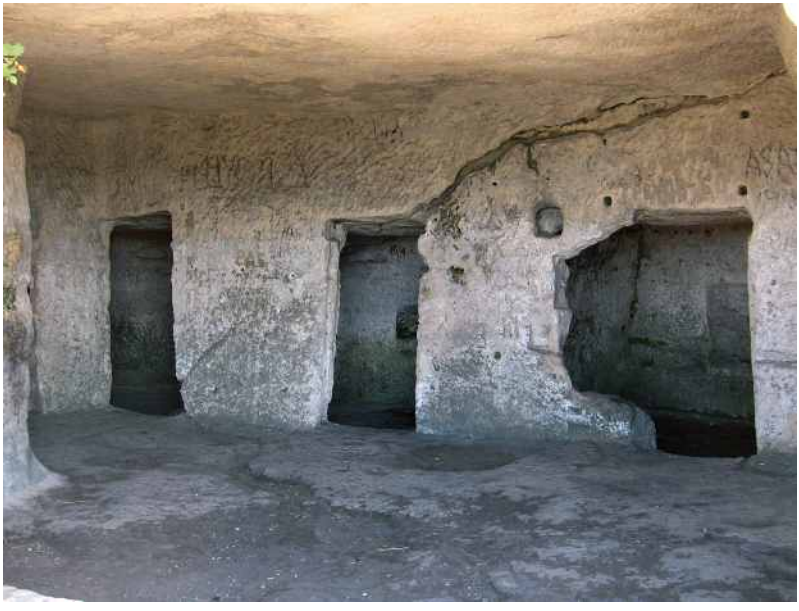

Fig. 103, 104. Promontoriul Teşkli-Burun.
Al doilea nivel al complexului nr. 1

Fig. 105. Promontoriul Teşkli-Burun. Intrarea în complexul nr. 2

Fig. 106. Promontoriul Teşkli-Burun. Complexul nr. 2

Fig. 107. Promontoriul Teşkli-Burun. Mormânt din complexul nr. 2

Fig. 108. Promontoriul Teşkli-Burun. Complexul nr. 3

Fig. 109. Mangop. Fundații de biserică săpate în stâncă

Fig. 110, 111. Mangop. Biserica Maicii Domnului

Fig. 112. Mangop. Biserica Maicii Domnului

Fig. 113. Mangop. Fragment de decor arhitectonic de la biserica Maicii Domnului

Fig. 114. Mangop. Fragment de piatră cu imaginea unui animal, descoperit la biserica Maicii Domnului

Fig. 115. Mangop. Bazilica

Fig. 116. Mangop. Zidurile de nord ale bazilicii

Fig. 117. Mangop. Absida altarului bazilicii

Fig. 118. Mangop. Intrarea de pe latura vestică a bazilicii

Fig. 119. Mangop. Capitel de marmură cu frunze de acant, descoperit în perimetrul bazilicii (Palatul hanilor din Bahcisarai, depozit)

Fig. 120. Mangop. Decoruri din marmură, descoperite în perimetrul bazilicii (Palatul hanilor din Bahcisarai, depozit)

Fig. 121. Mangop. Vas liturgic din marmură descoperit în perimetrul bazilicii (Palatul hanilor din Bahcisarai, depozit)

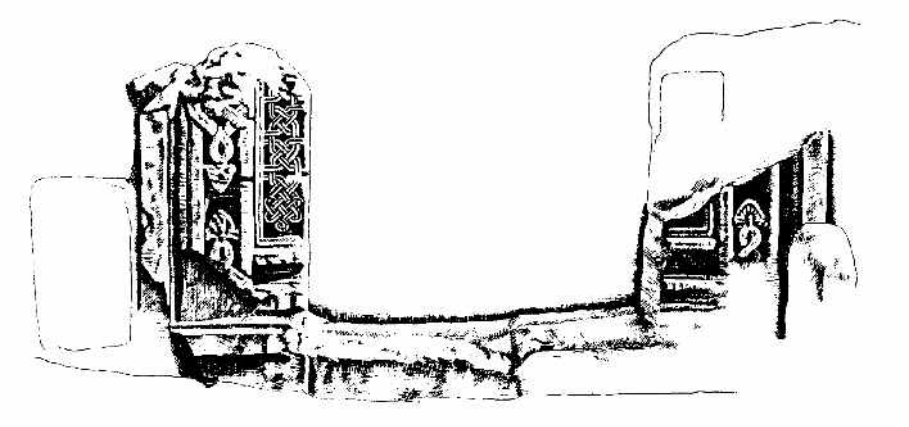

Fig. 122. Desen după ancadramentul unei uşi a bazilicii

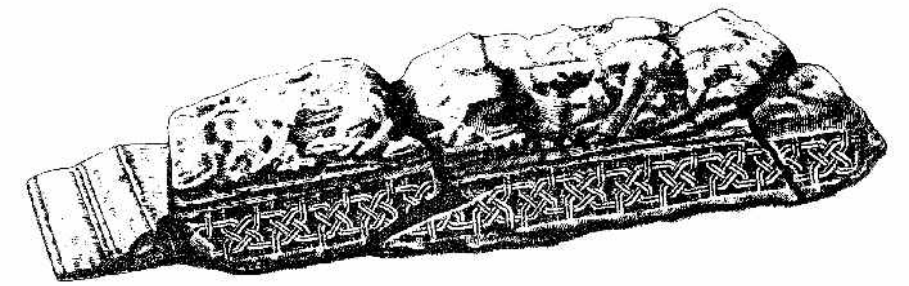

Fig. 123. Desen după un fragment de cornişă a bazilicii

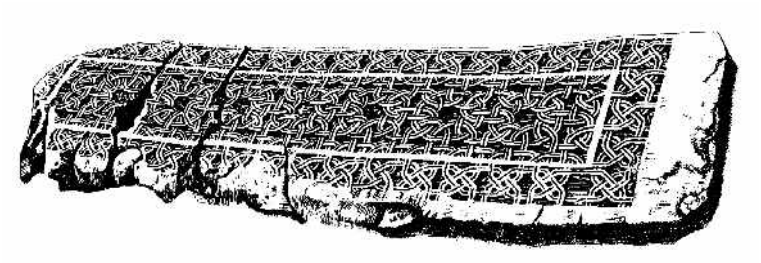

Fig. 124. Desen după o piatră de mormânt descoperită în perimetrul bazilicii

Fig. 125. Mangop. Fragment de marmură sculptată descoperită în perimetrul bazilicii (Palatul hanilor din Bahcisarai, depozit)

Fig. 126. Pisania bisericii Sfinții Împărați Constantin şi Elena, pusă de principele Alexios în 1427 (Palatul hanilor din Bahcisarai, depozit)

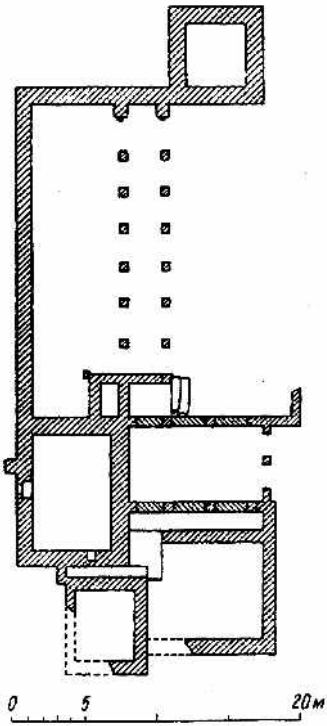

Fig. 127. Mangop. Planul curții

Fig. 128. Mangop. Turnul pătrat de pe latura de nord a curții

Fig. 129, 130. Mangop. Baze de coloane din interiorul curții

Fig. 131. Mangop. Baze de coloane din interiorul curții

Fig. 132. Mangop. Încăpere de pe latura de sud a curții

Fig. 133, 134. Mangop. Încăperi de pe latura de sud a curții

Fig. 135. Mangop. Partea superioară a unui ancadrament de fereastră dublă, descoperită în perimetrul curții (Palatul hanilor din Bahcisarai, depozit)

Fig 136. Mangop. Pisania curții, pusă de principele Alexios în 1425 (Palatul hanilor din Bahcisarai, depozit)

Fig. 137. Mangop. Vas de ceramică descoperit în perimetrul curții

Fig. 138. Mangop. Interiorul vasului, cu numele lui „Isaak”

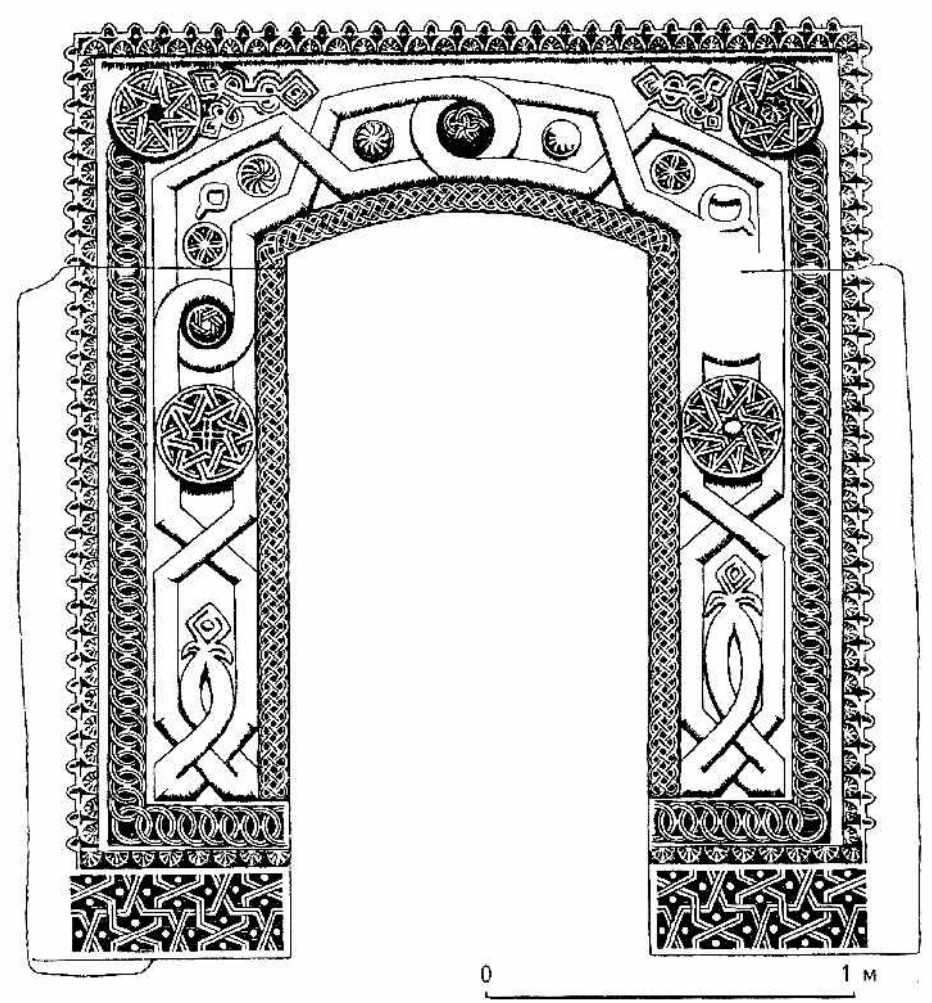

Fig. 139. Reconstituire a ancadramentului uneia dintre porțile de acces în turnul citadelei de la Mangop

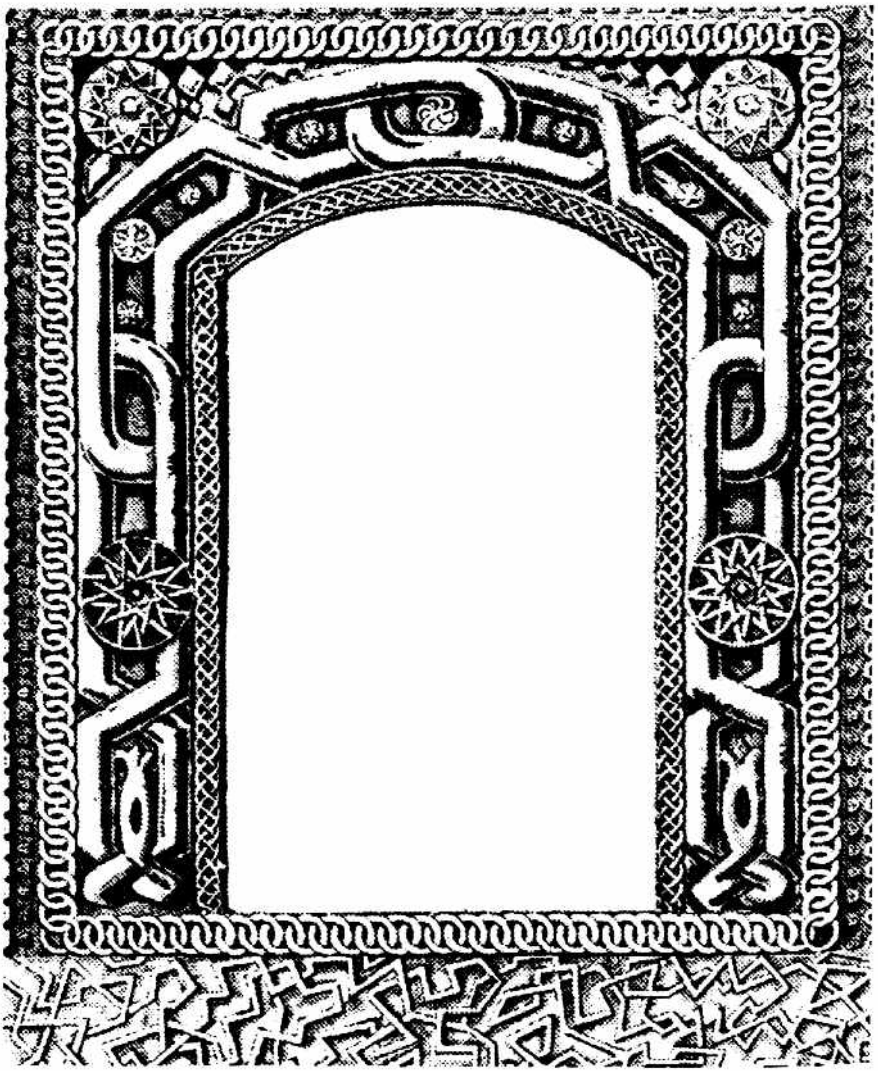

Fig. 140. Prelucrare a ancadramentului porții de acces în turnul citadelei de la Mangop. Desen din 1843

Fig. 141. Mormântul hanilor Hadji Ghirai şi Mengli Ghirai

Fig. 142. Mormântul hanilor Hadji Ghirai şi Mengli Ghirai. Detaliu

Fig. 143. Fragment de ancadrament, prins în zidul unei fântâni din apropierea cetății Soldaia

Fig. 144. Caffa. Detaliu al unui ancadrament de uşă din biserica Sfântul Ioan Botezătorul

Fig. 145. Cetatea Albă. Fragment de ancadrament

Fig. 146. Dolheşti. Ancadrament de fereastră

Fig. 147. Mangop. Fântână pe promontoriul Teşkli-Burun

Fig. 148. Mangop. Incintă săpată în piatră pe promontoriul Teşkli-Burun

Fig. 149, 150. Mangop. Incinte cu scări săpate în piatră pe promontoriul Teşkli-Burun

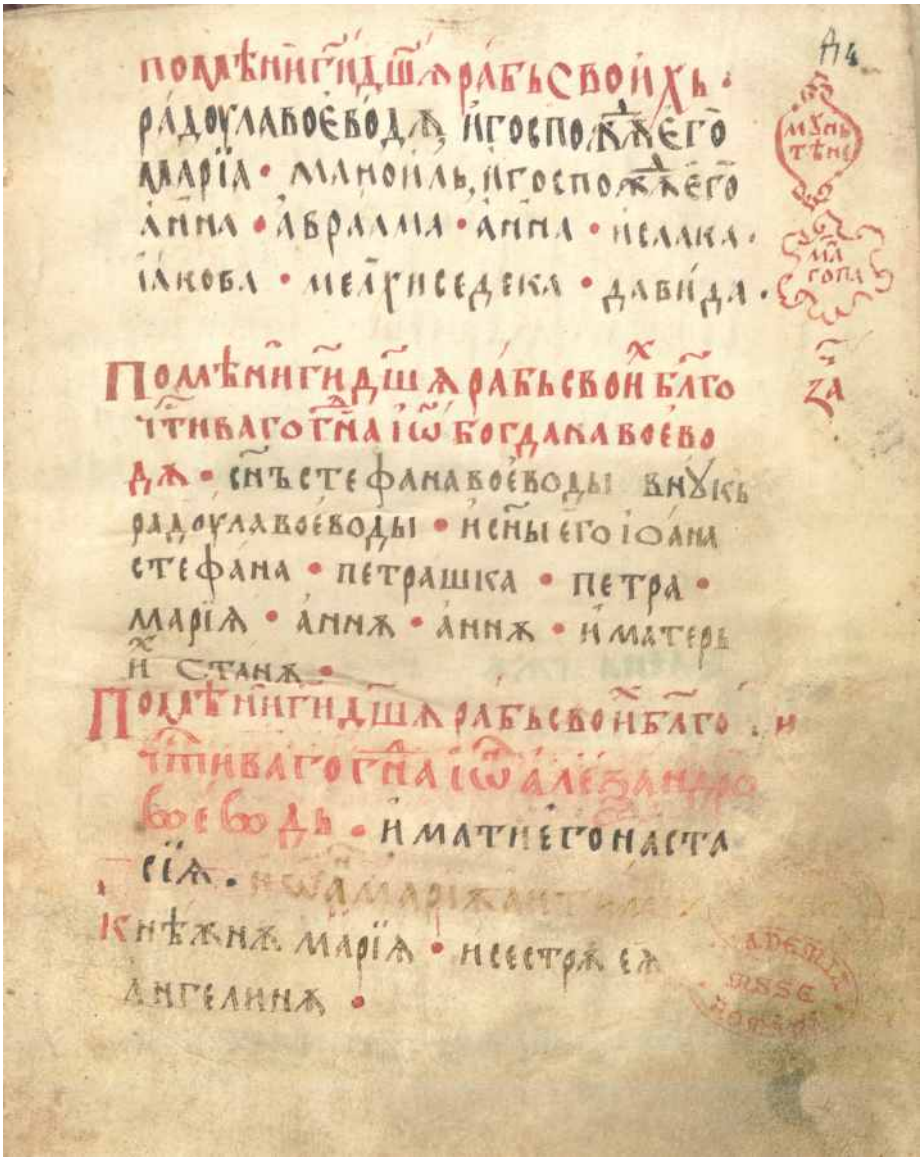

Fig. 151. Pomelnicul Mănăstirii Bistrița (f. 4r). Rudeniile din Țara Românească şi de la Mangop ale lui Ştefan cel Mare (r. 1-5).

Fig. 152. Icoana Maicii Domnului de la Mănăstirea Grigoriu

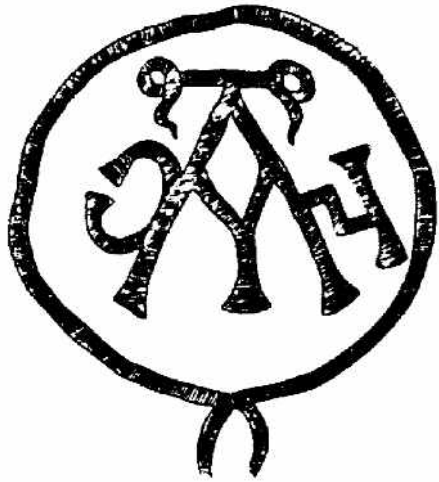

Fig. 153. Acoperământul de mormânt al doamnei Maria. Desen după monograma Asanilor

Fig. 154. Placă de piatră descoperită la Chersones, conținând trei cartuşe cu monogramele numelor Isaac, Manuel şi Melchisedec

Fig. 155. Pisania din 1427. Detaliu: monograma principelui Alexios (Palatul hanilor din Bahcisarai, depozit)

Fig. 156. Placă de piatră cu monograma principelui Alexios (Palatul hanilor din Bahcisarai, depozit)

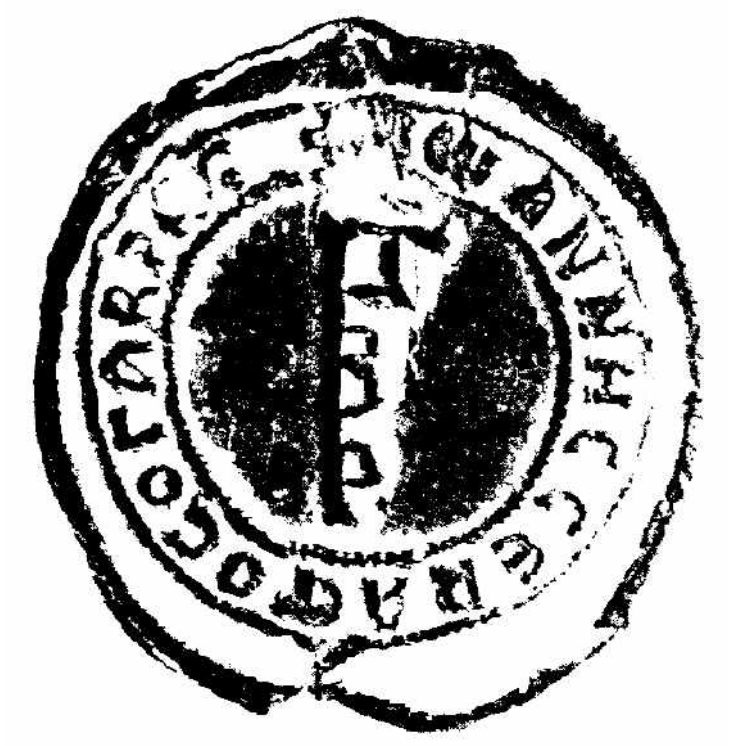

Fig. 157. Sigiliu cu monograma familiei Gabras

Fig. 158. Acoperământul de mormânt al doamnei Maria

Fig. 159, 160. Acoperământul de mormânt al doamnei Maria. Detalii (Muzeul Mănăstirii Putna)

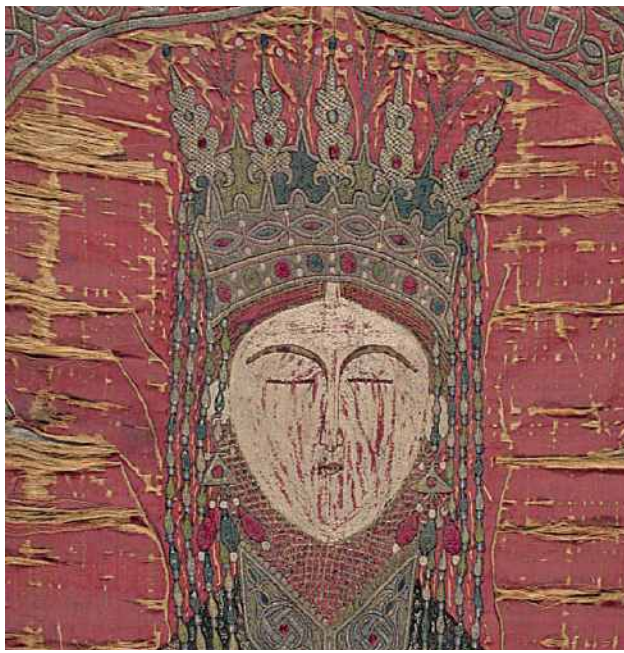

Fig. 161, 162. Acoperământul de mormânt al doamnei Maria. Detalii

Fig. 163, 164. Acoperământul de mormânt al doamnei Maria. Detalii

Fig. 165, 166. Acoperământul de mormânt al doamnei Maria. Detalii

Fig. 167. Acoperământul de mormânt al doamnei Maria.
Detaliu: arcada

Fig. 168. Placă emailată cu reprezentarea sub arcadă a împărătesei bizantine Irina (Pala d'Oro, Catedrala San Marco din Veneția)

Fig. 169. Miniatură înfățișându-l sub arcadă pe împăratul Mihail al VIII-lea Paleologul (Sinai, Cod. gr. 2123, fol. 30^{r})

Fig. 170. Monedă paleologă: împărătească sub arcadă

Fig. 171. Monedă paleologă: împărat sub arcadă

Fig. 172. Fragment din balustrada de la Bălineşti

Fig. 173. Soclul mormântului doamnei Maria, cu locul de îmbinare în „coadă de rândunică” (Biserica Mănăstirii Putna)

Fig. 174, 175. Socluri pictate la morminte domneşti. Detalii (Biserica episcopală din Rădăuți)

Fig. 176. Detaliu de veşmânt domnesc din tabloul votiv (Biserica episcopală din Rădăuți)

Fig. 177. Tabloul funerar din biserica de la Arbore

Fig. 178. Baldachinul de la mormântul ctitorului (Biserica de la Arbore)

Fig. 179. Mormântul țareviciului Dimitrie
(Catedrala Arhanghelul Mihail din Moscova)

Fig. 180. Acoperământul de mormânt al doamnei Maria. Detaliu: medalion cu vulturul bicefal

Fig. 181. Acoperământul de mormânt al doamnei Maria. Detaliu: medalion cu monograma Paleologilor

Fig. 182. Acoperământul de mormânt al doamnei Maria. Detaliu: medalion cu monograma Asanilor

Fig. 183. Fragment din fresca Mănăstirii Chora (Kariye Djami, Istanbul), mormântul **F**: vulturul bicefal şi monogramele familiilor Paleolog, Asan şi Dermokaites

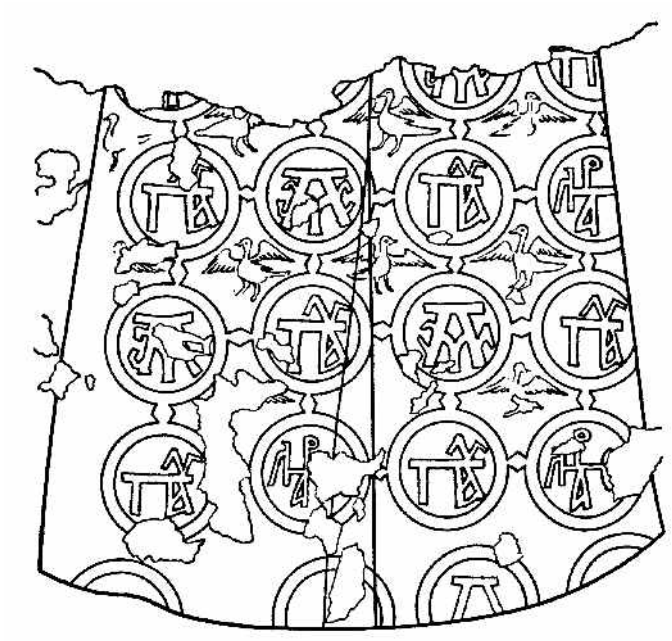

Fig. 184. Desen după fresca Mănăstirii Chora (Kariye Djami, Istanbul), mormântul **E**: monogramele familiilor Paleolog, Asan şi Raoul (Ralli)

Fig. 185. Manuscrisul de la Sinai
al împăratului Ioan al VIII-lea Paleologul:
vulturul bicefal şi monograma Paleologilor
(Cod. gr. 2123, fol. 133)

Fig. 186. Desen după cercelul
de la Djurište: vulturul bicefal
şi monograma Paleologilor

Fig. 187. Desen după coperta unui *Minei* de la Meteore: vulturul bicefal şi monograma Paleologilor (Cod. 2)

Fig. 188. Coperta manuscrisului de la Grottaferrata: vulturul bicefal şi monograma Paleologilor (Cod. Cryptensis gr. 161)

Fig. 189. Pisania din 1425 a principelui Alexios al Mangopului. Detaliu: vulturul bicefal (Palatul hanilor din Bahcisarai, depozit)

Fig. 190. Vas de ceramică descoperit în Crimeea: vulturul bicefal

Fig. 191. Grafit descoperit în Crimeea:
monograma Paleologilor

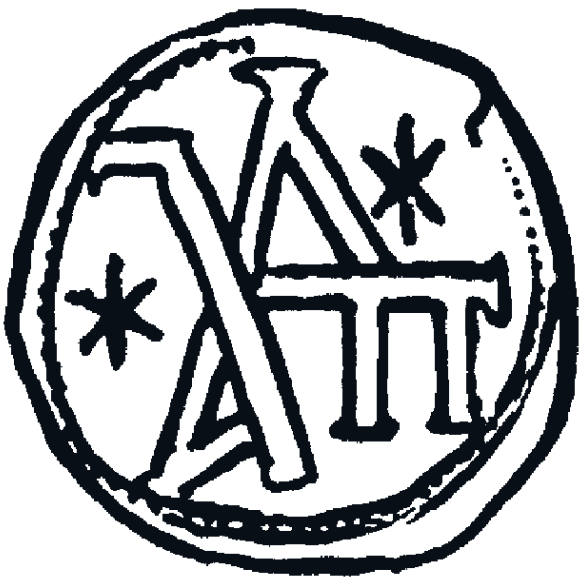

Fig. 192. Monedă paleologă: monograma inversată

Fig. 193. Acoperământul de mormânt al doamnei Maria.
Detaliu: zvastica

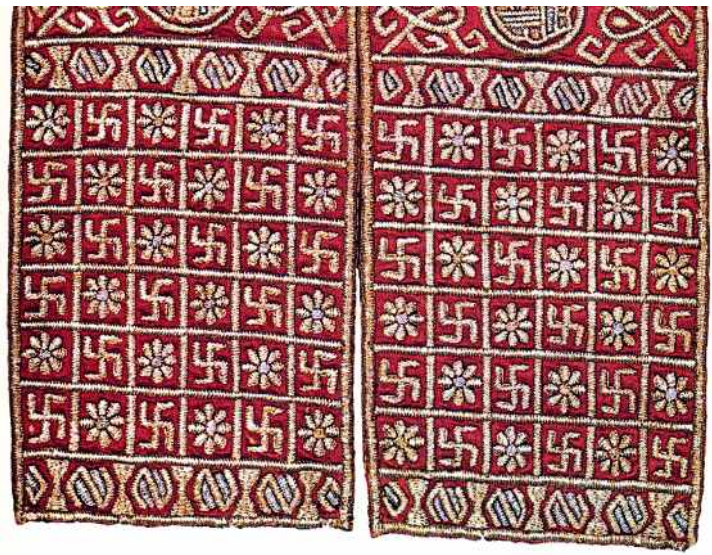

Fig. 194. Epitrahil de la Mănăstirea Stavronikita.
Detaliu: zvastica

Fig. 195. Acoperământul de mormânt al doamnei Maria. Detaliu: motivul grilajului

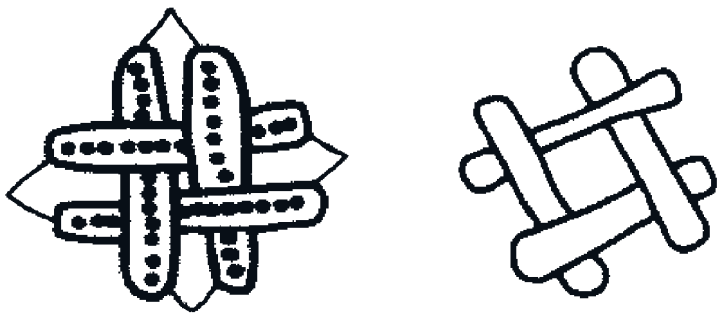

Fig. 196, 197. Desene după motivul grilajului

Fig. 198. Monede ale împăratului Ioan al III-lea Ducas Vatatzes: motivul grilajului

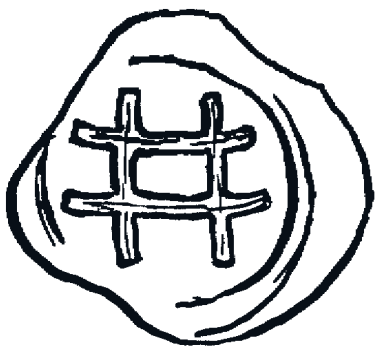

Fig. 199. Monedă a împăratului Andronic al II-lea Paleologul: motivul grilajului

Fig. 200. Acoperământul de mormânt al doamnei Maria. Detaliu: motivul celor doi C

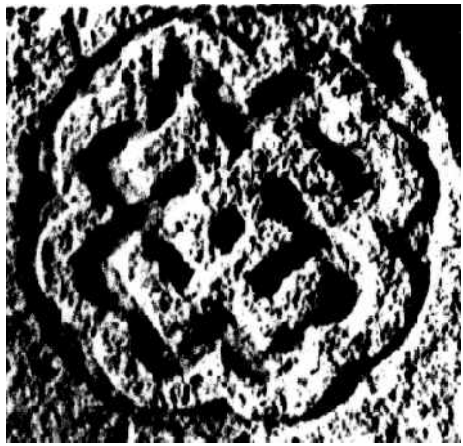

Fig. 201. Sculptură în piatră: motivul celor doi C (Mistra)

Fig. 202. Sculptură pe un sarcofag: motivul celor doi C
(Mănăstirea lui Lips – Fenari-Isa Camii – Istanbul; fragment pierdut)

Fig. 203, 204. Inelul lui Constantin al XI-lea Paleologul
şi cel al soției sale, Theodora: motivul celor doi C

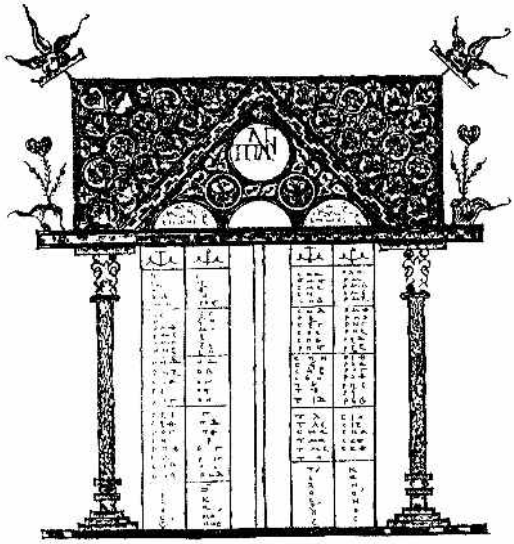

Fig. 205. Manuscrisul de la Vatican al Carlottei de Lusignan: monograma Paleologilor (Cod. gr. 1158, fol. 6)

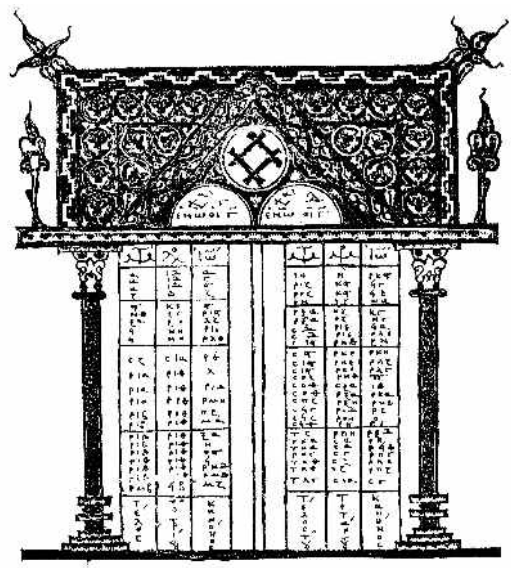

Fig. 206. Manuscrisul de la Vatican al Carlottei de Lusignan: motivul grilajului (Cod. gr. 1158, fol. 5)

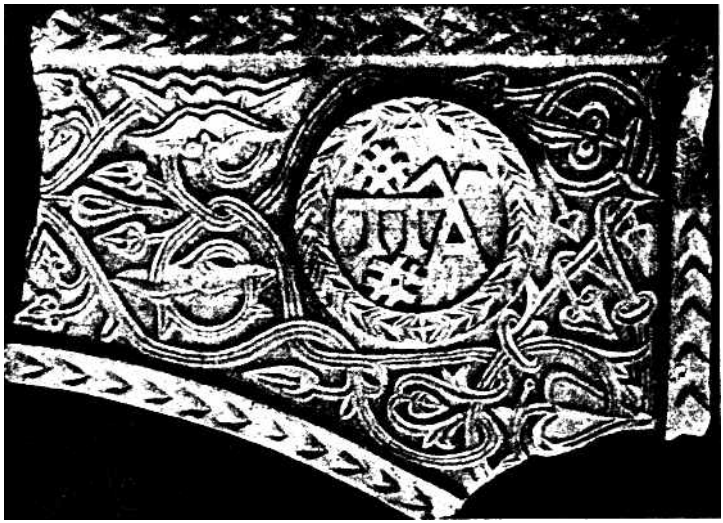

Fig. 207. Fragment de *ciborium*: monograma Paleologilor şi motivul grilajului (Istanbul, Muzeul Arheologic, nr. inv. 2771)

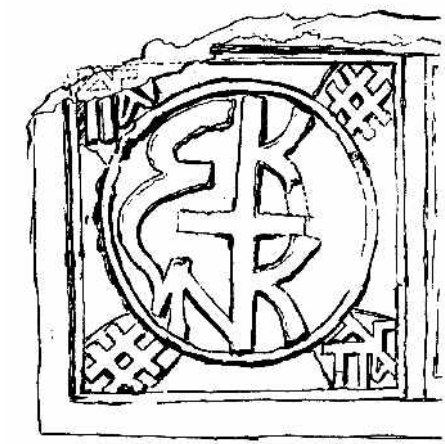

Fig. 208. Sculptură în marmură: monograma Paleologilor, motivul grilajului şi monograma Cantacuzinilor (Mistra)

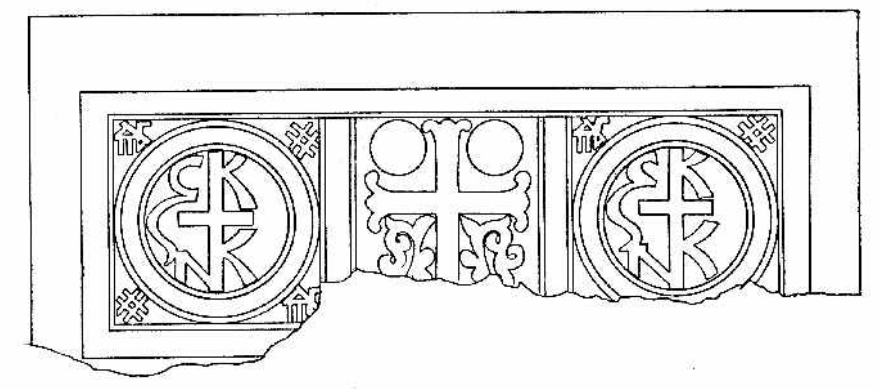

Fig. 209. Sculptură în marmură: monograma Paleologilor, motivul grilajului şi monograma Cantacuzinilor (Mistra)

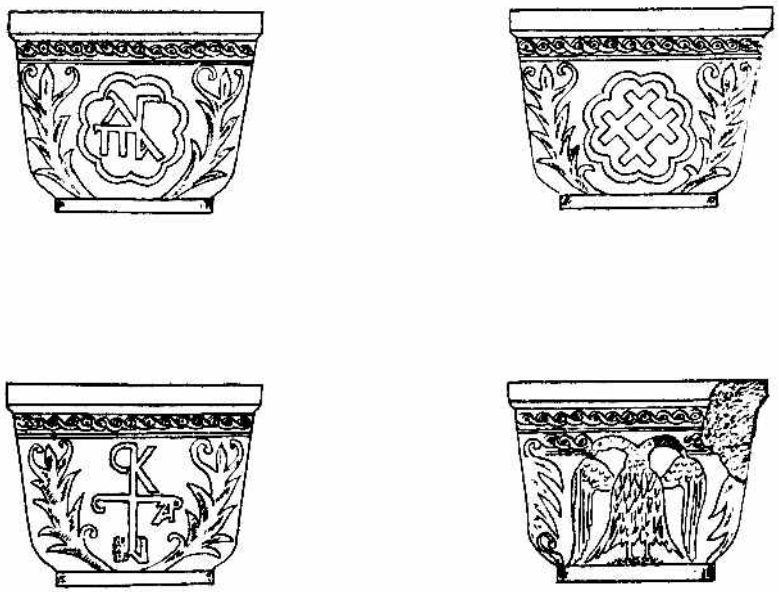

Fig. 210. Capitel de coloană: monograma Paleologilor, motivul grilajului şi vulturul bicefal (Salonic)

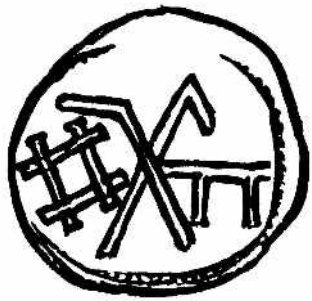

Fig. 211. Monedă a despotului Manuel Paleologul, viitorul împărat Manuel al II-lea: monograma inversată a Paleologilor şi motivul grilajului

Fig. 212. Cotorul brodat al unui manuscris de la Escorial: monograma Paleologilor şi motivul grilajului (Libr. gr. X, IV. 17)

Fig. 213. Nebederniță (Muzeul Mănăstirii Putna)

Fig. 214. Nebederniță. Detaliu: zvastica şi motivul celor doi C

Fig. 215, 216. Epitrahilul de la Atena.
Detalii: zvastica şi motivul celor doi C

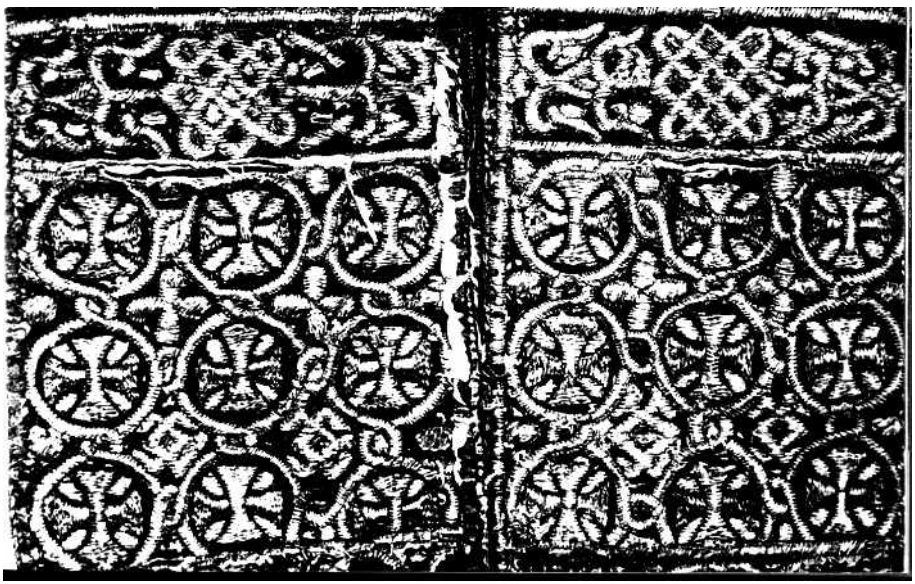

Fig. 217. Epitrahilul de la Tismana. Detaliu: motivul celor doi C

Fig. 218. Epitrahil. Detaliu: portretele lui „Ştefan voievod” şi „Alexandru, fiul lui Ştefan voievod” (Muzeul Mănăstirii Putna)

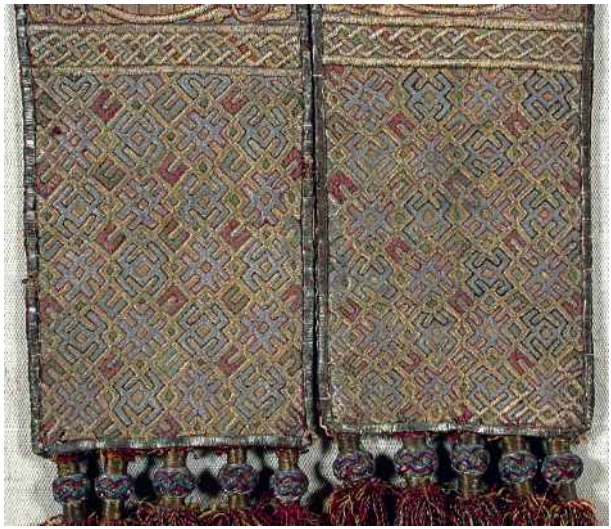

Fig. 219. Epitrahil. Detaliu: motivul grilajului şi motivul celor doi C

Fig. 220. Dvera Bunei Vestiri. Detaliu: portretul lui David (Muzeul Mănăstirii Putna)

Fig. 221. Dvera Bunei Vestiri. Detaliu: portretul lui Solomon

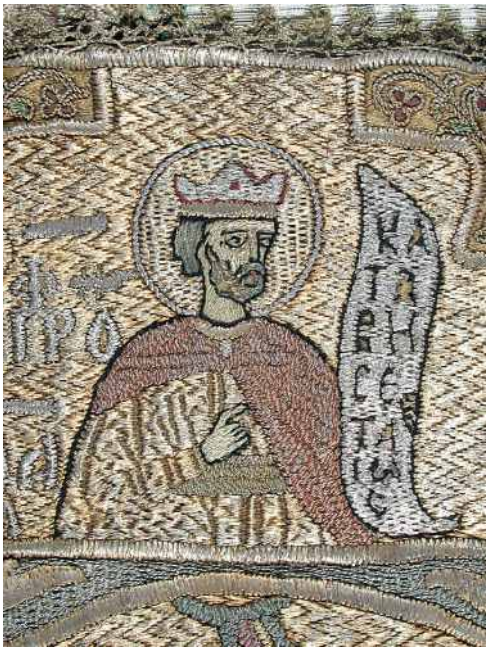

Fig. 222. Omofor. Detaliu: portretul lui David (Muzeul Mănăstirii Putna)

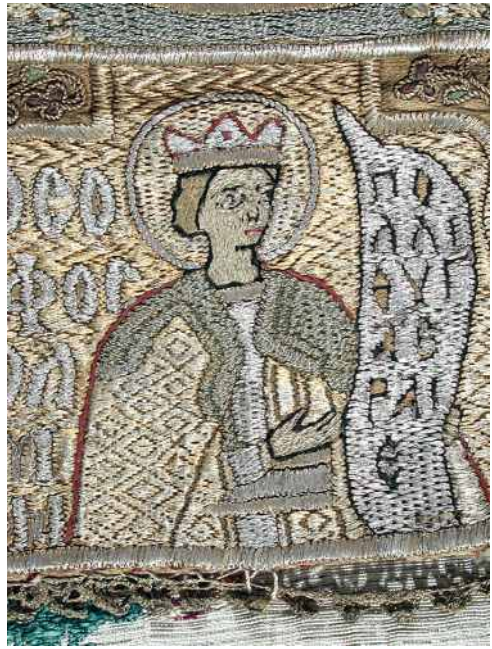

Fig. 223. Omofor. Detaliu: portretul lui Solomon

Fig. 224. Întinderea stăpânirilor principatului de Theodoro

Fig. 225. Mangop. Drumul de acces pe platou dinspre defileul Tabana-Dere

Fig. 226, 227. Mangop. Morminte din cimitirul karaimilor

Fig. 228. Mangop. Bazin de argăsit piei

Fig. 229. Mangop. Grotă cioplită în piatră

Fig. 230. Mangop. Turn din linia de fortificații dinspre defileul Hamam-Dere

Fig. 231. Mangop. Zid din linia de fortificații dinspre defileul Hamam-Dere

Fig. 232. Mangop. Scara de acces
între cele două niveluri ale complexului nr. 1

Fig. 233. Platoul Mangop. Vedere spre sud

Fig. 234. Mangop. Terasă amenajată în stâncă, deasupra versantului sudic al platoului

În tabăra arheologilor

La bazilică

La biserica cu trei nave

La biserica cu trei nave

Pe zidurile citadelei

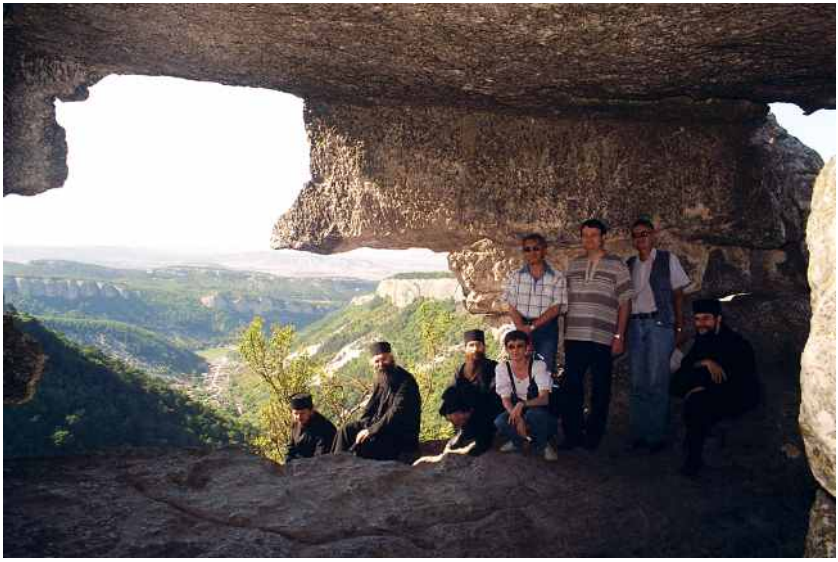

În complexul de pe promontoriul Teşkli-Burun

Pomenirea morților în biserica garnizoanei

Luând pământ din conca altarului bazilicii

Pe platou

În mijlocul arheologilor